

GLOBAL SPECTRUM OF RESEARCH AND HUMANITIES

VOL. 2 NO. 5 (2025): WINTER

■ The Global Spectrum of Research and Humanities (GSRH)

ISSN-L: 3007-9136

A Quarterly Peer-Reviewed Open-Access Journal

📍 *Published in Azerbaijan | Accessible Worldwide*

✉ Contact: editor@gsrh.net ☎ +994 51 357 2307

■ About the Journal

The Global Spectrum of Research and Humanities (GSRH) is an international, peer-reviewed, open-access academic journal based in Azerbaijan. GSRH aims to foster interdisciplinary dialogue and disseminate cutting-edge research in the humanities and social sciences. By embracing **Azerbaijani, English, Russian, and Turkish** as languages of publication, the journal ensures inclusive and diverse academic communication.

■ Vision & Mission

GSRH is dedicated to:

- ◆ Promoting interdisciplinary collaboration in the humanities and social sciences
 - ◆ Encouraging multilingual global academic exchange
 - ◆ Ensuring free and open access to quality research
 - ◆ Upholding rigorous peer-review and editorial integrity
-

■ Key Information

- **Publication Frequency:** Quarterly (Four issues per year)
 - **Article Languages:** Azerbaijani, English, Russian, Turkish
 - **Format:** A4 (digital and print)
 - **Access:** Free, open-access model
 - **Archiving:** Indexed in **LOCKSS** and **CLOCKSS** for long-term preservation
-

■ Focus and Scope

GSRH publishes original research and theoretical articles in:

- Literature, Linguistics, Cultural Studies
- Sociology, Psychology, Anthropology
- History, Philosophy, Political Science
- Education, Ethics, Media Studies

Submissions are peer-reviewed through a **double-blind** process to ensure academic excellence, innovation, and relevance.

■ Author Responsibilities & Copyright

Authors certify that their submissions are original and comply with all copyright laws. By submitting, authors grant GSRH the right to publish and distribute their work under open-access principles.

Editorial Team

Editor-in-Chief

- ◆ *Hasan Alisoy*

Lecturer, Senior Teacher, Nakhchivan State University

Deputy Editors-in-Chief

- ◆ *Ilhama Mammadova*, PhD in Philology, Associate Professor

Head of English Language and Translation, Nakhchivan State University

- ◆ *Leyla Safarova*, PhD in Philology

Deputy Director, Foreign Languages Center, Azerbaijan State Pedagogical University

Executive Secretary

- ◆ *Gerda Urbaite*

EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education

Contact & Address

 Email: editor@gsrh.net

 Phone: +994 51 357 2307

 Address: Alince Mah., Bina 5, Ev 15, Nakhchivan, Azerbaijan

Contents

Contents	6
Biznes subyektlərində menecment strategiyasının formalaşmasının və inkişafının elmi – nəzəri əsasları, Nərmin Mirzəzadə	9
İslam dinində humanizmin: əsasları, tarixi tətbiqləri və müasir perspektivlər, Zamin Babazadə	23
Linguistics and Artificial Intelligence: A Synthesis of Methods and Prospects for Scientific Integration, Kubra Alakbarova, Gulrux Huseynova	32
Лингвистика и искусственный интеллект: синтез методов и перспективы научной интеграции	33
Truth, Love, And Freedom in Mikhail Bulgakov’s The Master and Margarita: A Spiritual and Philosophical Perspective, Nurida Ganbarova.....	46
Истина, любовь и свобода в романе Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита»: духовно-философские измерения	47
Fostering Global Citizenship through English Language Teaching, Alaviyya Nuri.....	53
The Restoration of Archetypal Memory in Yusif Samedoglu’s the Day of Murder: A Psychoanalytic and Symbolic Interpretation, Ali Hashimov, Anar Abuzerli	62
İngilis dilində latın və yunan mənşəli sözlərin istifadə dairəsi, İlahə Əsrəfova	69
Latin borrowings; Greek-derived words; English lexicon; etymology; language influence; terminology; language evolution; classical roots.....	70
Emily Brontë and Wuthering Heights: A Literary Analysis, İlhamə Məmmədova	77
Color-Indicating Idioms in English: Semantics, History, and Syntactic Patterns, Aida Jalilzadə	84
Evolution, Genre Characteristics, and Thematic Diversity of the 19th-Century English Novella, Turkan Hasanzadə.....	95
Beneath the Candlelight: The Gothic Soul of Victorian Prose, Zərifə Sadıqzadə	104
Cross-Linguistic Analysis of Number-Based Idioms in English and Azerbaijani, Fətimə İsmayilli	117
Biological Prerequisites for the Origin of Human Speech, Aysel Asədova	126
X.Kərimlinin dilində yeni ifadə yaradıcılığı problemləri, Arifə Zeynalova	130
Elmi kadrların hazırlanmasında Naxçıvanlı dilçilərin rolu (prof. Sədaqət Həsənovanın elmi rəhbərliyi), Gənirə Asgerova.....	140
Evolution of Language Teaching Methodologies: From Grammar-Translation to Communicative Approaches, Afsanə Orucju	146
Qafar Qəribin Şeirlərində İşlənmiş Tabesiz Mürəkkəb Cümlələr: Giriş və Nəzəri Kontekst, Elburus Vəliyev	158
Azərbaycan ədəbiyyatında Həmid Arzulunun yeri və “Qaçaq Quşdan” romanının əhəmiyyəti, İsmayilov Nadir Qəşəm oğlu	171

Coordinate (Tabesiz) Complex Sentences and Their Types in Huseyn Ibrahimov's Works, Arzu Abbasova.....	177
Словообразовательные особенности сложных наречий в русском и азербайджанском языках, Remziyye Esgerova.....	186
Feillərə Məxsus Qrammatik Arxaizmlər, Gulcin Ceferova	194
“Kitabi-Dədə Qorqud” Dastanlarında Məsdər Tərkiblərinin İsmə Xas Xüsusiyyətləri, Ayten Suleymanova.....	199
The Procedure for the Enforcement of Court Decisions in Civil Cases, Ismayıl Garibli	206
Feillərdə Dua və İstiğasə: Azərbaycan və Ərəb Dillərində Semantik-Pragmatik Yanaşma, Gultaj Muradova	221
Типология сложноподчинённых конструкций: русско-азербайджанские параллели и расхождения.....	227
Forma və Məna Arasında Körpü: Törəmə və Koqnitiv Dilçiliyin İnteqrasiyası, Gulnar Karimli	236
Şifahi Nitqin İnkişafında Psixoloji və Sosial Mühit Faktorlarının Rolu: Müasir Yanaşmalar və Praktik Həllər, Narmin İbrahimli	245
The Role of Collocations in Academic Writing, Birgul Asadova	257
Danışiq Bacarıqlarının Formalaşması və İnkişafında Əsas Amillər, Roya Zeynalova.....	263
Cognitive Pragmatics: Mental Processes Underlying Contextual Meaning Construction, Yegana Babasoy	270
The Callan Method in Modern ELT: Accelerating Speaking Fluency Through Direct Oral Instruction, Turkan Ismayilli.....	281
The Role of Cultural and Educational Institutions in the Development of Public Thought in The Early 20th Century, Gahraman Behbudov	287
Text Production Features of Demonstrative Pronouns in Modern English, Nazila Sadigova	300
AI-Driven Translanguaging: Enhancing Plurilingual Proficiency in EFL Classrooms, Bulbul Hajiyeva	314
A Stylistic Analysis of Proverbs and Sayings, Javid Babayev.....	325
Financial Market in Azerbaijan: Development Dynamics, Strategic Steps, And Its Impact on The Economy, Səkinə Fərzəliyeva.....	334
AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BAZARI: İNKİŞAF DİNAMİKALARI, STRATEJİ YÖNÜMLƏR VƏ İQTİSADİYYATA TƏSİRİ	335
Science in Higher Pedagogical Education System: Realities and Perspectives, Sema Mehdi ...	340
Artificial Intelligence–Driven Transformation: Rethinking the Strategic Trajectories of Higher Education Institutions, Huseyn Oktyabrski	352

Women's Empowerment and Gender Equality: Perspectives on Social Protection and Economic Policy, Rəhimə Zamanova	363
Qadınların Gücləndirilməsi və Gender Bərabərliyi: Sosial Müdafiə və İqtisadi Siyasətdə Perspektivlər	364
An Ecological Approach to Child Abuse and Social Protection System Analysis of Trauma Effects and International Practices, Rəqibə Paşayeva	383
Uşaq İstismarı və Sosial Qoruma Sistemlərinə Ekoloji Yanaşma, Travma Təsirləri və Beynəlxalq Təcrübələrin Təhlili	384
Romantic Motifs in the Works of Nizami Ganjavi, Nazila Sadigova	390
Nizami Gəncəvi yaradıcılığında romantik motivlər	391
Comprehensive Legal Regulation of Crime Reporting and Registration Procedures in Azerbaijan, Tofig Huseynov	402
Editorial Team	416

Biznes subyektlərində menecment strategiyasının formalaşmasının və inkişafının elmi – nəzəri əsasları

¹ Nərmin Mirzəzadə

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205001>

Xülasə:

Bazar münasibətlərinin inkişafı idarəetmənin keyfiyyət səviyyəsinə, həll olunan vəzifələrin təbiətinə, habelə onların həlli üsullarına yeni tələblər qoyur. Bu, müstəqil fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərinə aiddir. İqtisadi fəaliyyətin yeni fenomenlərinə köhnə standartlarla yanaşmaq yolverilməzdir. İqtisadiyyatda baş verən dəyişiklikləri adekvat əks etdirən yeni idarəetmə konsepsiyasına ehtiyac var. Strateji idarəetmə ölkə iqtisadiyyatı üçün yeni bir anlayışdır.

Müəssisələr öz inkişafı üçün prinsipial olaraq yeni strategiyaların həyata keçirilməsində böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Yüksək rəqabətli və sürətlə dəyişən bir mühitdə firmalar yalnız öz daxili işlərinə diqqət yetirməməli, həm də ətraflarında baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün uzunmüddətli strategiya hazırlamaladırlar. Ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərin sürətlənməsi, yeni tələblərin yaranması və istehlakçı mövqelərinin dəyişməsi, resurslar uğrunda rəqabətin artması, biznesin beynəlmilləşməsi, elm və texnologiyanın tərəqqisinin biznes üçün açdığı yeni gözlənilməz imkanların yaranması, informasiyanın sürətlə yayılmasına və əldə olunmasına imkan verən informasiya şəbəkələrinin inkişafı, müasir texnologiyaların geniş əlçatanlığı, kadrların sayının dəyişməsi, eləcə də digər səbəblərdən insan resurslarının rolunun kəskin artmasına səbəb olmuşdur.

Vahid universal strateji idarəetmə olmadığı kimi, bütün şirkətlər üçün vahid strategiya yoxdur. Hər bir müəssisə özünəməxsus şəkildə unikaldir, buna görə də hər bir fərdi müəssisə üçün strategiyanın hazırlanması prosesi də unikaldir, çünki bu, müəssisənin bazardakı mövqeyindən, inkişaf dinamikasından, potensialından, rəqiblərin davranışından, istehsal etdiyi malların və ya təqdim etdiyi xidmətlərin xüsusiyyətlərindən, iqtisadiyyatın vəziyyətindən, mədəni mühitdən və bir çox digər amillərdən asılıdır. Eyni zamanda, davranış strategiyasının işlənilməsi hazırlanması və strateji idarəetmənin həyata keçirilməsinin ümumi prinsipləri haqqında danışmağa imkan verən bəzi fundamental məqamlar var.

Açar sözlər:

bazar, proses, istehsal, istehlak, sistem, metod

Giriş

İdarəetmə elmində sistem tədqiqatlarının müasir inkişaf mərhələsinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, onlar artıq sırf akademik inkişaf deyil, mürəkkəb prosesləri və hadisələri dərk etmək üçün real aləmə çevrilirlər (Axundov, 2001). Hazırda idarəetmənin təşkilinə dair sistemli tədqiqatların müasir

¹ Mirzazadə, N. Lecturer, Department of Agribusiness, Management and Marketing, Azerbaijan State Agrarian University, Azerbaijan. Email: narminmirzazada@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5060-0125>.

mərhələsinin əsasını təşkil edən ən azı üç qrup amili müəyyən etmək mümkündür. Birincisi, bunlar tədqiqat obyektinin özünün inkişaf amilləri, onun əlaqələri, elementləridir. Həll olunan vəzifələrin miqyası, əhəmiyyəti və cəlb olunan resurslar artır, sistemlərin dinamikliyi, elmi-texniki, istehsalat və informasiya mürəkkəbliyi artır, qəbul edilən qərarların dəyəri və müvafiq olaraq, buraxılan səhvlərin dəyəri artır (William, 2003). İkincisi, bunlar elmin özünün inkişaf amilləridir, ixtisaslaşdırılmış bilik sahələrinin integrasiyasına obyektiv ehtiyacla müəyyən edilir. Elmdə integrasiya prosesləri yeni, qeyri-standart problemlərin yaranmasına səbəb olur və tədqiqatın adekvat üsul və formalarını tələb edir. Üçüncüsü, tədqiqatın özündə və alətlərindəki dəyişiklikləri əhatə edir (Amrakhov, Karimov, Karimova, 2022).

İxtisaslaşdırılmış, həmçinin əlaqəli sahələrdə bilik səviyyəsinin sürətlə artması, böyük həcmdə məlumatların emal edilməsi bacarığı praktikada subyektiv mühakimələrin və qiymətləndirmələrin ənənəvi üsullarından, qərarların elmi əsaslandırılmasına və ən effektiv variantın seçilməsinə keçidi təmin etməyə imkan verir (Amrahov, Narimanov, Hacıyeva, Mirzazadeh, Ismayilova, Osmanova, 2025).

Əsas hissə

Müasir şəraitdə idarəetmənin təşkili bir sıra amillərin təsirindən asılıdır: milli iqtisadiyyatın əsas halqasının işləməsi və inkişafı ilə əlaqəli xarici və daxili dəyişənlər. Bunun başa düşülməsi bazar münasibətlərinə keçid dövründə, bütün istehsalın idarə edilməsi sisteminin struktur yenidən qurulmasının, ilk növbədə, onun yeni iqtisadi şəraitə, təşkilati-hüquqi, iqtisadi mexanizmlərə, dəyərlər sisteminə uyğunlaşdırılmasına yönəldiyi zaman xüsusilə vacibdir (Cowley, 2001).

Buna görə də idarəetmə sisteminin təşkilati formalaşmasına və inkişafına təsir edən amillərin təhlili, onun elementləri (onun daxili dəyişənləri), eləcə də təşkilat və onun xarici mühiti (xarici dəyişənlər) arasındakı əlaqənin öyrənilməsi əsasında qarşıya qoyulan vəzifələrin həllinin tərkib hissəsidir (Mirzazadeh, Zeynalli, 2024).

Müəssisələr unikal istehsal sistemini, yəni istehsal prosesinin ictimai əmək bölgüsü nəticəsində təcrid olunmuş və müstəqil olaraq, həmçinin digər oxşar sistemlərlə qarşılıqlı əlaqədə istehsal olunan mal və xidmətlərin köməyi ilə istehlakçı tələbatını ödəməyə qadir olan bir hissəsini təmsil edir. Müəssisənin yaranması məhsula olan tələbatın inkişafı və konkret müəssisədə mövcud olan resursların köməyi ilə onun ödənilməsi imkanları ilə müəyyən edilir. Tələb və ehtiyatlar arasındakı əlaqə müəssisənin fəaliyyətinin obyektiv şərtidir, istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsinin səmərəli sisteminin yaradılmasının ilkin şərti hesab edilə bilər. Onun həyata keçirilməsi mövcud bazar şəraitində müəssisənin resurs potensialından səmərəli istifadəyə yönəlmiş resurs konsepsiyası çərçivəsində həyata keçirilir.

İstənilən müəssisənin resurs potensialı daxilində ənənəvi olaraq aşağıdakı resurslar növləri fərqləndirilir (Amrahov, Mirzazadeh, Guliyeva, Gazanfarova, 2024):

- texniki, o cümlədən mövcud istehsal bazasının xüsusiyyətləri, ilkin və köməkçi materiallar, xammal və komponentlər;

- texnoloji, texnoloji metodların dinamizmini, innovativ inkişafların, elmi nailiyyətlərin mövcudluğunu və s.;
- kadrlar, o cümlədən işçilərin peşə, ixtisas, demoqrafik və sosial tərkibi, habelə onların müəssisənin hədəf oriyentasiyasında dəyişikliklərə uyğunlaşma bacarığı;
- məkan;
- idarəetmə sisteminin mahiyyətini və çevikliyini, idarəetmə təsirlərinin sürətini, daxili kommunikasiyaların sabitliyini və s. əks etdirən təşkilati və idarəetmə;
- istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin kifayət qədər informasiya ilə doyma imkanlarını əhatə edən informasiya;
- maliyyə, aktivlərin vəziyyətini ifadə edən, likvidlik, kredit xətlərinin mövcudluğu və s.

Təqdim olunan növlərin hər biri bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün bir sıra imkanları ifadə edir. Belə resursları bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin strateji məqsədlərinə nail olmaq imkanlarını müəyyən edən istehsal sisteminin strateji resursları adlandırmaq olar (Amrahov V., Hacıyeva S., Rahimli F., Mahmudov E. 2021).

Müəssisənin məqsədlərinə nail olmaq şərtləri istehsal sistemlərinin ən azı iki iqtisadi qanunu ilə müəyyən edilir: kommunikativlik və bərabərlik. Birincinin nəticəsi ətraf mühit amillərinin təsiri və məqsədləri, onlara nail olmaq yollarını seçərkən bu təsirin nəzərə alınmasıdır. İkinci qanunun nəticəsi daxili mühit şəraitinin istehsal sisteminin maksimum imkanlarına müvafiq təsiridir (Əmrahov, Nərimanov, Hüseynov, Qasımov, Həsənov, 2016).

Bu qanunauyğunluqların təzahürünü birləşdirərək, müəssisənin müxtəlif aspektlərində potensial imkanlarını əks etdirən və idarəetmə prosesinin nəticəsi olan bir sıra şərtləri müəyyən etmək olar ki, bunlara müəssisənin strateji potensialının aşağıdakı komponentləri daxildir:

- makroiqtisadi marketinq təhlili aparmaq bacarığı;
- istehlakçı tələbini təhlil etmək bacarığı;
- bazar konyukturasını təhlil etmək bacarığı;
- yenilik etmək bacarığı;
- dinamik ekoloji şəraitə uyğunlaşma bacarığı;
- müəssisənin imicini və rəqabətqabiliyyətli statusunu qorumaq bacarığı;
- kadr siyasəti sahəsində müəssisənin çevikliyini təmin etmək bacarığı;
- idarəetmənin təşkili sahəsində müəssisənin çevikliyini təmin etmək bacarığı;
- malların və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini təmin etmək bacarığı;
- tələbata uyğun həcmdə istehsal məhsulunu təmin etmək imkanı;
- müəssisənin istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin sosial və iqtisadi səmərəliliyini təmin etmək bacarığı;
- effektiv bazar kommunikasiyaları qurmaq bacarığı.

Bu şərtlərlə müəssisənin resurs potensialının struktur komponentləri arasındakı əlaqə matris şəklində təqdim edilə bilər, onun köməyi ilə şirkətin mövcud strateji potensialı və onun perspektiv

imkanları öyrənilə və qiymətləndirilə bilər. Bu matrisin sütunları hər bir resurs komponentinin firmanın strateji potensialının tələblərinə və xüsusiyyətlərinə uyğunluq dərəcəsini ifadə edən müxtəlif kəmiyyət qiymətləndirmələrini birləşdirə bilər (Amrahov, Mamedov, 2016).

Müəssisənin iqtisadi strategiyasının inkişafı aşağıdakı şərtlərə riayət etməyi tələb edir:

- iqtisadi strategiyanın hazırlanması üçün resursların mövcudluğu;
- strategiyanın seçilməsini təmin etmək üçün tam və etibarlı məlumatın mövcudluğu;
- tam və məntiqi cəhətdən tam metodoloji işlənmələrin mövcudluğu;
- strateji planlaşdırma prosesinə ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi;
- işçiləri mütərəqqi strateji dəyişikliklər etməyə həvəsləndirmək.

Strateji planlaşdırma prosesinin başlanğıcı müəssisənin missiyasının müəyyən edilməsidir. Müəssisənin missiyası və ya niyyəti onun öz fəaliyyət dairəsini dərk etməsi ilə bağlıdır. Müəssisənin missiyasını təyin edərkən aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır (Amrahov, Mirzazadeh, Taghiyev, Muradov, Hamidov, Karimova, 2023):

- tələbin vəziyyəti və onun dəyişməsində proqnozlaşdırılan meyllər;
- rəqabətli firmaların rəqabət səviyyəsi, miqyası və strateji məqsədləri;
- tələbi ödəmək, rəqabət mühitində öz mövqelərini qorumaq və ya rəqabət üstünlüklərini artırmaq qabiliyyətini müəyyən edən müəssisənin öz potensialı;
- sağlam idarəetmə mədəniyyətinin yaradılması imkanları;
- bazar şəraitini xarakterizə edən digər amillər.

Müəssisə missiyasının formalaşdırılması məsələlərini nəzərdən keçirərkən, onun müəyyən bir bazarda müəssisənin davranış tərzinin kifayət qədər sadələşdirilmiş, qısa, tez-tez şüar kimi ifadəsini təmsil etdiyini vurğulamaq lazımdır. Müəssisənin məqsəd və strategiyalarının sonrakı seçimi üçün bir növ "başlanğıc" təkan kimi vacibdir, lakin hələ bu məqsədləri əks etdirmir (Amrahov, Rahimli, Mirzazadeh, Ibrahimli, Valizadeh, 2023).

Strateji qərarların seçilməsində ən böyük əhəmiyyət müəssisənin məqsədlərinin formalaşdırılması və əsaslandırılmasıdır. Fəaliyyətinin yekun nəticəsini ifadə edən müəssisənin məqsədi strategiyanın ayrılmaz elementidir. Strategiyanın özü müəssisənin əsas məqsədinə çatmağa yönəlmiş ümumiləşdirilmiş tədbirlər kompleksi kimi şərh olunur (Amrahov, 2014).

İstehsalın təşkili prosesində məqsəd müəyyən hərəkətlərin həyata keçirilməsini təmin edən tətikdir. İstehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin özü də yalnız məqsədlər olduqda belə ola bilər. İstehsalın xarakterik xüsusiyyəti məqsədlərin çoxluğuudur. Bu, düzgün hədəf parametrlərinin əsaslı seçimini tələb edir. Seçim proseduru alternativ məqsədlərin ətraflı təhlilini və düzgün qiymətləndirmə meyarından istifadə etməklə alternativlərin qiymətləndirilməsini əhatə edir. Universal qiymətləndirmə meyarı fəaliyyətin gözlənilən nəticəsi ilə bu nəticəni müəyyən edən məsrəflər arasındakı əlaqəni əks etdirən istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi meyarıdır (Tahir Akgemci, 2015).

İstehsalın və təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi meyarının formalaşdırılması problemləri müasir iqtisadi ədəbiyyatda hələ də kifayət qədər öz əksini tapmamışdır. Onun tikintisinə ümumi yanaşma aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin məcmusunu təşkil edən istehsal, kommersiya və maliyyə aspektlərinin məcmusu;
- səmərəlilik göstəricisinin istehsal olunan məhsulun həyat dövrünün mərhələlərindən asılılığı;
- hədəf və strateji məqsədlərin integrasiyası və onların fəaliyyət göstəricilərində adekvat əks olunması.

Əsas məqsəd "məqsədlər ağacı" qurmağa çalışaraq ardıcıl strukturlaşmaya məruz qalmalıdır. Belə bir strukturda hər biri əvvəlki səviyyəni genişləndirən, inkişaf etdirən və konkretləşdirən ən azı üç hədəf təyin etmək səviyyəsini müəyyən etmək lazımdır. Beləliklə, müəssisənin bölmələrinin diqqəti əsas məqsədin həyata keçirilməsinə zidd olmayan və onun praktiki həyata keçirilməsinə töhfə verən daha konkret problemlərin həllinə ardıcıl olaraq yönləndirilir. Belə nisbətən bərabər və müstəqil məqsədlərə nail olmaq çoxməqsədli idarəetmənin köməyi ilə həyata keçirilir. Belə idarəetmənin məqsəd funksiyası sosial-iqtisadi sistem kimi müəssisənin inkişafının qanunauyğunluqları və məqsədləri haqqında mənalı strukturlaşdırılmış ideyalar əsasında formalaşır (Mirzazadə, 2025).

Məqsədinə uyğun olaraq əsas ümumi fəaliyyət planı formalaşdırılır, onun vasitəsilə müəssisə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmağa çalışır. Belə plan müəssisənin iqtisadi strategiyası kimi qəbul edilir. Strategiya istehsal, maliyyə, texnoloji, marketinq və digər fəaliyyət sahələrinin inkişafı üçün istiqamətləri müəyyən edir. Bu mərhələdə istehsalın artım templərinə, rəqiblərə, innovasiyalara münasibət formalaşdırılmalı, müəssisənin texnoloji strategiyası əsaslandırılmalıdır (Gürhan Uysal, 2010).

Strateji planlaşdırmanın effektivliyini artırmaq üçün onun kompleks idarəetmə prosesinə integrasiyasını təmin etmək vacibdir. Bu məqsədlə Şəkil 1-də göstərilən ardıcıl prosedurlardan ibarət vahid planlaşdırma və idarəetmə tsiklinin formalaşdırılması təklif olunur. Gələcəkdə bu proses təşkilatın obyektini kimi nəzərdən keçirilir (Əliyev, Həmidov, Hüseynli, 2011).

Bu yanaşmanın fərqli xüsusiyyəti planlaşdırma və idarəetmə prosesinin davamlı xarakter daşımasıdır. Təqdim olunan alqoritm çərçivəsində prosedurlar başa çatdıqdan sonra alınan nəticələrə nəzarət edilir. Bu nəzarət yalnız əldə edilmiş nəticələrin və qarşıya qoyulan məqsədlərin uyğunluğunun təhlilini deyil, həm də nəzarət zamanı mövcud olan bazar şərtlərinə uyğunluğunu da əhatə edir. Bunun üçün yeni bazar vəziyyətinin öyrənilməsi, yəni marketinq təhlili və nəzarət funksiyalarının birləşdirilməsi tələb olunur. Bu halda analitik fəaliyyət dedikdə onun ardıcıl mərhələlərinin bütün toplusunda yeni dövrün başlanğıcı başa düşülür və planlaşdırma və idarəetmə prosesinin özü davamlı, daimi mərhələdir (Mirzazadə, 2023).

Təklif olunan yanaşmanın başqa bir xüsusiyyəti onun yuxarıda müzakirə olunan istehsalın təşkilinin resurs konsepsiyası ilə əlaqəsidir. Bu konsepsiyaya görə, şirkətin strategiyası təkcə mövcud və ya proqnozlaşdırılan bazar vəziyyətindən və arzu olunan məqsədlərdən deyil, həm də bu məqsədlərə nail olmaq üçün cəlb edilə bilən resurslardan asılıdır. Resurs təhlükəsizliyi planlaşdırılmış fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünün açarındır ki, bu da resurs potensialının məhdud xarakterinə görə müəssisə üçün xüsusilə vacibdir (Əmrahov, Həsənov, Qasımov, 2014).

Müəssisənin daxili mühitinin amillərini nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmə nəzəriyyəsində əsas prinsip idarəetmənin, onun məqsədlərinin, vəzifələrinin və funksiyalarının obyektiv şəkildə müəyyən edilməsinə dair məlum mövqedir.

Nəticə

İdarəetmə sisteminin müstəqil struktur elementləri kimi funksiyaların müəyyən edildiyi və bölmələrin ayrıldığı tapşırıqların inteqrasiyasının əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- bir sıra idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirildiyi məqsəd və vəzifələrin və ya fəaliyyət obyektlərinin homojenliyi;
- yerinə yetirilən funksiyaların homojenliyi (planlaşdırma, təşkili, nəzarət və əlaqələndirmə funksiyaları üzrə ixtisaslaşma);
- idarəetmə işinin yerinə yetirilməsi prosesində istifadə olunan metodların, prosedurların və texniki vasitələrin bircinsliyi (bu, ilkin resursların homojenliyinə, kadrlara olan peşəkar və ixtisas tələblərinə və s.
- idarəetmə işlərinin bölüşdürülməsinin müvəqqəti göstəricisi (strateji, cari, operativ vəzifələrin həlli).

Müxtəlif xüsusiyyətlərə görə bölmələrin təşkilati formalaşması bir-biri ilə bağlıdır. Eyni zamanda, ixtisasın dəqiq müəyyən edilməsi, digər xidmətlərlə əlaqə yaratmaq, məqsəd və vəzifələri, funksiyaları və kadrlara olan tələbləri formalaşdırmaq üçün bölmənin təcrid olunmasının üstünlük təşkil edən xüsusiyyətini vurğulamaq vacibdir. Nəzərdən keçirilən xüsusiyyətlərə əsasən idarəetmə sistemində funksiyalar və fəaliyyət növləri üzrə işlərin həcmi, onların mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması səviyyəsi və s. nəzərə alınmaqla, struktur bölmələrinin keyfiyyət və kəmiyyət tərkibi formalaşdırılır. Hədəf obyektinin ixtisaslaşması nəticəsində sistemin təşkilati elementləri çoxfunksiyalı olur, fəaliyyəti müəssisənin konkret məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş müxtəlif mütəxəssisləri birləşdirir (Əmrahov, 2015).

Müəssisənin vahid kompleks kimi idarə edilməsi ehtiyacları oxşar funksiyaları yerinə yetirmək üçün ixtisaslaşan qərargah bölmələrinin yaradılmasını diktə edir.

Müxtəlif idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsi zamanı texnoloji əməliyyatların ümumiliyi idarəetmə aparatında əmək bölgüsünün və kooperasiyasının məqsəd və funksional xüsusiyyətinin texnoloji olanlarla tamamlanmasının məqsədəuyğunluğunu müəyyən edir. İnformasiyanın toplanması və emalı, qeydiyyatı, sürətinin çıxarılması, çoxaldılması, saxlanması və s. üzrə ümumi

işin bütün struktur bölmələrindən (məqsədli və funksional) ayrılması bu ümumi prosedurları həyata keçirən muxtar bölmələrin formalaşmasına zəmin yaradır (Мирзазаде, 2023).

Bu xüsusiyyətlərə görə idarəetmə strukturuna ixtisaslaşdırılmış bölmələrin aşağıdakı keyfiyyət tərkibi daxil edilməlidir: funksional-istehsal, funksional-idarəetmə, köməkçi, program-məqsədli. Struktur bölmələrin funksiyaları idarəetmə sisteminin məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət növləri kimi çıxış edir. Eyni zamanda, idarəetmə sisteminin bölmələrinin kəmiyyət tərkibi aşağıdakılardan asılıdır: idarəetmə funksiyaları üzrə işlərin həcmindən; müəyyən edilmiş nəzarət standartları, nömrələr, vaxt, texniki xidmət; idarəetmə işlərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsi; sistemin bölmələri və bölmələri üzrə idarəetmənin ixtisaslaşma səviyyəsi və konsentrasiyası; işçilərin ixtisasları. Struktur bölmələrin funksiyalarını yerinə yetirmək üçün müvafiq ixtisas və səriştə səviyyəsi tələb olunur. Sonuncu idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində şöbə müdirlərinin hüquq və vəzifələrinin əhatə dairəsində ifadə olunur. Nəticə etibarilə idarəetmənin mərkəzləşdirilməsi təkcə məqsədlərin, tapşırıqların və funksiyaların şaquli olaraq, idarəetmənin ayrı-ayrı səviyyələri arasında bölüşdürülməsini deyil, həm də qərar qəbul etmə səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsini, yəni qərar qəbul etmənin təmərküzləşməsini xarakterizə edir.

Beləliklə, struktur bölmələrinin tərkibi, onların vəzifələri, funksiyaları və funksional əlaqələri idarəetmə sisteminin məqsəd, vəzifə və funksiyalarının işə və əməliyyatlara diferensiallaşdırılması, onların həyata keçirilməsinin əmək intensivliyinin müəyyən edilməsi və bu işlərin sonradan ixtisaslaşdırılmış bölmələrə inteqrasiyası (konsentrasiyası) nəticəsində müəyyən edilə bilər. Bu, idarəetmə sisteminin təhlili və təkmilləşdirilməsi üçün bir vasitə kimi istifadə edilə bilən məqsədlər, vəzifələr, funksiyalar və idarəetmə strukturu arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirir. Belə münasibətin həyata keçirilməsi həm bütövlükdə bölmənin, həm də ayrı-ayrı icraçıların vəzifələrinin, funksiyalarının, hüquqlarının, vəzifə və öhdəliklərinin vəhdəti prinsipinə əsaslanı bilər (Amrahov, Mahmudov, Aliyev, Hacıyeva, 2022).

İdarəetmə əməyinin bölgüsü, onun ixtisaslaşması və nəticədə təşkilati hüceyrələrin və əlaqələrin ayrılması ixtisaslaşdırılmış hissələrin əməkdaşlığına ehtiyac yaradır. İdarəetmə işinin əməkdaşlığı öz məzmununu kimi bu və ya digər idarəetmə işlərinin kompleksini yerinə yetirən müxtəlif idarəetmə bölmələrinin hərəkətlərinin tabeçiliyindən və əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Funksional əməkdaşlıq nəticəsində xüsusi, ixtisaslaşmış kimi mövcud olan hər hansı fərdi idarəetmə funksiyası digər funksiyalarla əlaqələndirilir. Şirkətdaxili əməkdaşlıq, öz növbəsində, hər bir funksiyanı təşkil edən ixtisaslaşdırılmış işlərin qarşılıqlı əlaqəsini təmsil edir. İxtisaslaşdırılmış şöbələr, bürolar, qruplar və s. daxilində müəyyən idarəetmə işi kompleksi səviyyəsində fəaliyyətin vəhdətini təmin edir (Erol Eren, 2013).

Beləliklə, idarəetmənin təşkilinə yuxarıda göstərilən yanaşma imkan verir:

1. İdarəetmə təşkilatının məqsədlərin, strategiyanın, resursların və strukturun vəhdətini təmin etməsini müəyyən etmək.

2. Müəyyən edin ki, idarəetmənin təşkili bir-biri ilə əlaqəli iki prosesi özündə cəmləşdirir: idarəetmə fəaliyyətinin bir sıra ixtisaslaşdırılmış iş növlərinə bölünməsi və bu müstəqil hissələrin vahid əmək sisteminə əməkdaşlığı.

3. Əsaslandırın ki, idarəetmə sisteminin strukturu əmək bölgüsü və kooperasiya nəticəsində formalaşan səviyyələr, əlaqələr və ayrı-ayrı işçilər üzrə qərar qəbul etmək üçün məqsədlərin, vəzifələrin, funksiyaların və səlahiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və bölüşdürülməsi üsuludur.

4. İdarəetmə təşkilatının və onun strukturunun əsasını bir tərəfdən idarəetmə obyektini kimi sistemin ehtiyaclarını əks etdirən məqsəd, vəzifə və funksiyaların tərkibi, digər tərəfdən isə idarəetmə sferasında əmək bölgüsü və kooperasiya formaları, nəticə etibarlı ilə məqsədlərin strukturunu, vəzifələrini, funksiyalarını, hüquq və vəzifələrinin strukturunu, habelə struktur bölmələri və struktur bölmələri arasında əlaqələri müəyyən edən idarəetmə sferasında əmək bölgüsü və əməkdaşlıq formaları olduğunu aşkar etmək. keyfiyyət tərkibi məqsəd və vəzifələrin, funksiyaların homojenliyi, istifadə olunan texnologiya, idarəetmə prosesinin mərhələsinin və ya mərhələsinin müstəqilliyi əsasında formalaşır.

Bu proseslərin hərəkəti ümumi istehsalat idarəetmə sistemində idarəetmə orqanının və ayrı-ayrı işçinin konkret rolunu, yerini və əhəmiyyətini müəyyən edir. İxtisaslaşmış idarəetmə orqanlarının hər biri özünəməxsus və eyni zamanda ümumi vəzifəni yerinə yetirdiyi üçün onun özü və onu təşkil edən vəzifəli şəxslər, birincisi, bir-biri ilə, ikincisi, birbaşa istehsalı həyata keçirən işçilərlə həmişə müəyyən münasibətlərdə olurlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmə strukturu təkcə bir-biri ilə əlaqəli əlaqələrin şaquli təbəliyini xarakterizə edən xarici asılılıqları deyil, həm də informasiya kanalları ilə ifadə olunan əlaqələri də büruzə verir. Hər bir təşkilati bölmə müəyyən bir informasiya sistemini təmsil edir, informasiya və kommunikasiya kanalları vasitəsi ilə başqaları ilə əlaqələndirilir və bununla da bir növ qərar qəbul etmə nöqtəsinə çevrilir. İnformasiya əlaqələri müəssisə daxilində idarəetmə orqanları ilə ayrı-ayrı icraçılar və menecerlər arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsini əks etdirir. Bu, təşkilati idarəetmə strukturunun formalaşmasını şərtləndirən mühüm amildir.

Eyni zamanda, idarəetmə sisteminin məqsəd və vəzifələrinin müxtəlifliyi hər bir konkret halda müəyyən edilir və istehsalın xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Bununla belə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin inkişaf etdirdiyi bütün oxşar istehsal sistemləri üçün mütləq ümumi tələblər var. Bunlara daxildir:

- müəssisənin maliyyə-təsərrüfat müstəqilliyini qorumaqla idarəetmə sisteminin yeni iş şəraitinə uyğunlaşdırılması;
- maliyyə mənbələri və istehsalı resurslarla təmin etmək və istehsal olunan məhsulları bazara çıxarmaq yollarını axtarmaq;
- mənfəətin maksimallaşdırılması;
- müəssisənin və idarəetmə sisteminin rentabelliği.

Bu vəzifələr təşkilatın məqsədlərini müəyyənləşdirərkən formalaşır və onlara nail olmağa yönəldilir.

Göstərdiyimiz ən əhəmiyyətli daxili amillər bir çox tədqiqatçılar tərəfindən dərinlən araşdırılmış və təsvir edilmişdir.

Buna görə də, fikrimizcə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində müəssisələrin yeni iqtisadi şəraitə keçid tendensiyaalarının və ziddiyyətlərinin nəticəsi kimi təsiri özünü göstərən amillər xüsusi maraq doğurur (Amrahov, Huseinov, 2015).

Təşkilati idarəetmə problemlərinə müraciət etsək, indiki mərhələdə əsas olanlar:

idarəetmədə mərkəzləşdirmə və qeyri-mərkəzləşdirmə arasında əlaqə, yəni iqtisadi müstəqilliyə əsaslanan bütün idarəetmə iyerarxiyası boyunca hüquq və vəzifələrin aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi;

idarəetmənin mərkəzi səviyyəsi və onun alt bölmələri arasında funksiya və səlahiyyətlərin yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə idarəetmə sistemlərinin və onların strukturlarının səmərəli işləməsini təkmilləşdirməyə imkan verən mərkəzçilik və demokratiya arasında əlaqə;

- ümumi problemlərin həllində marketinq fəaliyyətinə əsaslanan idarəetmə orqanlarının sahələrarası, şirkətlərarası koordinasiya, əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyəti;
- idarəetmədə demokratik və peşəkar prinsiplər arasında əlaqə, onların verilmiş zamana uyğun qarşılıqlı əlaqə formalarının tapılması;
- rəsmi və qeyri-rəsmi münasibətlərin məcmusu kimi təşkilati idarəetmə mədəniyyətinin inkişafı və formalaşması;
- işin təşkilinin səmərəli formalarından, qərar qəbulətmə metodlarından, idarəetmə strukturlarından, informasiyanın emalı və ötürülməsinin ən son vasitələrindən istifadə etməklə idarəetmə aparatının işinin rəasional təşkili.

Bu problemlər müxtəlif xarakter daşıyır; Onların arasında demokratiyanın istənilən müasir cəmiyyətdə üzləşdiyi və yeni iqtisadi şəraitin xüsusiyyətlərindən qaynaqlananlar var. Bu aspektdə idarəetmə fəaliyyətində demokratik və peşəkar prinsiplər arasındakı ziddiyyətləri nəzərə alsaq, onlar aşağıdakılardan ibarətdir.

Elmi-texniki tərəqqi, texnoloji sıçrayış və cəmiyyətin mədəniyyətinin yüksəlişi şəraitində idarəetmə fəaliyyətinin obyektlərinin mürəkkəbləşməsi, biliyin dərinləşməsi və insan fəaliyyətinin çətinləşməsi, peşəkarlaşma və idarəetmə aparatına və onun kadrlarına tələblərin artması nəticəsində funksional əmək və ixtisas bölgüsünün artması müşahidə olunur. Nəticə etibarilə idarəetmədə demokratik və peşəkar prinsiplər ziddiyyətli vəhdətdədir və qarşıya qoyulan vəzifə nə birini, nə də digərini rədd etmədən, verilmiş zamana uyğun olan qarşılıqlı əlaqə formalarını tapmaqdır.

Demokratiya ilə peşəkarlıq arasındakı ziddiyyətin həlli aşağıdakılar əsasında mümkündür:

- idarəetmə heyətinin və komanda üzvlərinin təhsil və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- informasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- sonradan kollektiv müzakirəyə təqdim edilməklə alternativ və ya çoxvariantlı həll variantlarının hazırlanması;
- sertifikatlaşdırma prinsiplərinin praktikaya daha geniş tətbiqi və s.

Mərkəzləşdirmə və demokratiya prinsipləri arasındakı qarşılaşma da bu ziddiyyət növünə aiddir. Bütün idarəetmə strukturlarının səmərəliliyinin artırılması funksiyaların və səlahiyyətlərin yenidən bölüşdürülməsini, habelə idarəetmənin aşağı və yuxarı səviyyələri arasında məsuliyyəti, yəni koordinasiya prinsipini qoruyaraq mərkəzsizləşdirməni tələb edir (Амрахов, Салманов, Мусаев, 2025).

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində birbaşa və əks əlaqə vasitəsilə məlumat mübadiləsi kimi nəzərdən keçirilə bilən kommunikasiya amilləri getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Sosial-iqtisadi sistemlərin təşkili və inkişafı qanunları informasiya qanunları ilə müəyyən edilir, buna görə də idarəetmə sistemlərinin təhlili onların qarşılıqlı əlaqəsinin və əlaqələrinin xüsusiyyətlərini müəyyən subyektlər tərəfindən idarə olunan informasiya kimi dəqiq müəyyən etmək baxımından ən effektiv olacaqdır (Мирзазаде, 2022). Bu konsepsiyaya əsaslanaraq əsərin müəllifi açıq sosial-iqtisadi sistemdə hər hansı dəyişikliyin (funksional-struktur nizamın yaranması və ya funksional xaosun böyüməsi) ölçüsünün kommunikasiya prosesi ilə təmsil olunan informasiya olmasından ibarət olan prinsiplə yeni yanaşma təklif edir. Kommunikasiya prosesləri həm müəssisə daxilində, həm də ondan kənarda həyata keçirilir. İnformasiya istehsalıdan, toplanmadan təhlilə, seçimə və istehlaka qədər olan yoldan keçərək, öz həyat dövrü ərzində kommunikatív münasibətlər prosesində uyğun, uyğun ifadə formaları əldə edir. Sonuncu, idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsinin səmərəliliyinə töhfə verən kommunikasiyaya proqnozlaşdırıla bilən və sabitlik verən təşkilati idarəetmə strukturuna təsir göstərir. Buna görə də, informasiya qarşılıqlı əlaqələri, fəaliyyət prinsipləri, çoxalma mexanizmləri idarəetmə, açıq tipli bütöv şəkildə mövcud və sistemli təşkil olunmuş iqtisadi sistemlərdə inkişaf istiqaməti idarəetmə sisteminin təşkilinin, onun strukturunun formalaşmasına təsir göstərən mühüm sistem yaradan amillərdir.

Digər eyni dərəcədə vacib amil idarəetmənin təşkilati mədəniyyətidir ki, onun əsas vəzifəsi ilk növbədə bazar sisteminin tələb və şərtlərinə sosial uyğunlaşan fərdi formalaşdırmaqdır. İdarəetmənin əsas prinsiplərinə, yəni səmərəlilik və qənaətcilliyə riayət etmək yüksək təşkilati idarəetmə mədəniyyətindən asılıdır.

Lakin idarəetmə sisteminin uğuru təkcə müəssisə daxilində fəaliyyət göstərən daxili amillərdən deyil, həm də müəssisəyə münasibətdə və xarici mühitdə fəaliyyət göstərən xarici qüvvələrin təsirini müəyyən edən amillərdən asılıdır. Bunlar idarəetmə sisteminin bilavasitə qarşılaşdığı amillərdir: təchizatçılar, istehlakçılar, resurslar, dövlət və hüquq, sosial-mədəni, siyasi və iqtisadi

vəziyyət. Bütün xarici amillər bir-birinə bağlıdır və onlardan birində dəyişiklik digərlərində də dəyişikliyə səbəb ola bilər (Amrakhov, 2022).

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı şəraitində sosial-mədəni və hüquqi amillərin xüsusi təsiri vardır. Münasibətləri, həyatı dəyərləri və ənənələri əhatə edən sosial-mədəni amillər idarəetmə sisteminin təşkilinə və onun mədəniyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu amillərdəki dəyişikliklər təşkilatın məqsədləri nəzərə alınmaqla, işçilərin münasibət və motivasiyasında dəyişiklikləri müəyyən edir. Onlar dəyişməli, xarici mühitə uyğunlaşmalı, çevrilməli və təkmilləşməli olan təşkilatların iş aparma tərzinə təsir göstərirlər (Şükürov, Şükürov, 2007).

Eyni zamanda, sosial münasibətlərdə hüquqi dövlətin əsas prinsipi olan hüquqi dövlətin formalaşması şəraitində hüquqi amillərin təsiri kəskin şəkildə artır. Bununla belə, hüquq mədəniyyətinin inkişafı və qanunun aliliyinin əsas prinsipinin həyata keçirilməsi bir sıra maneələrlə qarşılaşır. Bunlardan başlıcalarından biri ictimai şüurda geniş yayılmış hüquqi nihilizm, yəni qanuna etinasızlıq, onun rolunun lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsi, hüquqa fakultativ bir şey kimi münasibət, onun bir-birini təkzib edən şərhinə imkan verilməsidir. Odur ki, hüquqi dövlətin formalaşdırılması tədbirləri ilə hüquqi nihilizmdə ifadə olunan aşağı hüquq mədəniyyəti arasında ziddiyyətlərin həlli cəmiyyətin demokratikləşməsi üçün qəbul edilməz şərtidir ki, bu da istər-istəməz idarəetmənin qeyri-mərkəzləşməsinə və idarəetmə sisteminin təşkilinin əsas prinsiplərinin həyata keçirilməməsinə gətirib çıxarır. Bütün dövlətin iqtisadiyyatının inkişafı əhalinin əsas hissəsi üçün kifayət qədər yüksək səviyyəli təhsilin, demokratik şəkildə fəaliyyət göstərən idarəetmə strukturları üçün geniş peşəkarlıqla hazırlanmış kadrların yaradılmasına kömək edir ki, bu da sosial, hüquqi və təşkilati mədəniyyətə müsbət təsir göstərir.

Xarici bazar mühiti də çox dəyişkəndir, məhsul və xidmətlərin həyat dövrlərini, əhalinin gəlir səviyyəsini və onun bölgüsünü, bazarların mövcudluğunu özündə əks etdirən dəyişkən amillər yeni iqtisadi şəraitdə çox mühüm sistem formalaşdırıcı amildir. O, marketinq əsasında müəssisənin idarə edilməsinin təşkilinin yenidən qurulmasını və nəticədə menecerlərin təfəkkürünün yenidən qurulmasını, onların fəaliyyətində psixoloji davranışın dəyişməsinə tələb edir.

Baxılan amillər toplusu şaquli idarəetməni, üfüqi idarəetməni və idarəetmə strukturunu əhatə edir. Buna görə də, müxtəlif növ və idarəetmə formalı müəssisələrin idarə edilməsinin təşkili problemlərinin həlli ilə əlaqədar təhlil obyektini hesab edilə bilər.

İstinadlar

Axundov M.Ə. (2001). Strateji idarəetmə. 208 s.

Əmrahov V.T., Nərimanov N.A., Hüseynov M.C, Qasimov A.M., Həsənov A.F. (2016). AQRAR İSTEHSAL STRUKTURUNUN DİVERSİFİKASIYASI. Səh.168

Əmrahov V.T., Həsənov A.F., Qasimova A.Z. (2014). Səh.105

Əliyev M.Ə., Həmidov H.İ., Hüseynli A.T. (2011). Korporativ idarəetmə. 372 s.

Şükürov T.Ş., Şükürov R.Ş. (2007). Marketing tədqiqatları. 424 s

Амрахов В, Салманов Д., Мусаев Т. (2025). Оценка экспортного потенциала отраслей экономики Азербайджанской Республики. КОНОМИКА, ТРУД, УПРАВЛЕНИЕ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ. V.119. n.1. 160-166

Амрахов В.Т., Мамедов И.А. (2016). Социально-экономические перспективы диверсификации производства и экспорта сельскохозяйственной продукции. Финансовый вестник. 2, 75-82

Мирзазаде Н. (2022). Направления повышения занятости в аграрной отрасли. Scientific Collection «InterConf». 135, 23-27

Мирзазаде Н.Г (2023). ЭКСПОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ АГРАРНОЙ ОТРАСЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА: ВОЗМОЖНОСТИ И ПРИОРИТЕТЫ. Вестник Вятского ГАТУ. 15 (1). 1-11

Amrahov V.T. (2015). The institutional aspects of the formation of agricultural market. Theoretical & Applied Science. v.10. n.30. 72-74

Amrahov V.T. (2014). Improvement of the economic mechanism of the structural policy of the state in the agricultural market. V.11. n. 10 SPEC. ISSUE. 471-476

Amrakhov V.T. (2022). Risk Assessment In Agearian Entrepreneurship. MITTEILUNGEN KLOSTERNEUBURG. 6 (72). 99-107

Amrahov V., Narimanov N., Hajiyeva S., Mirzazadeh N., Ismayilova T. Osmanova G. (2025). Development of Effective Financial Strategies for Long-Term Economic Viability. International Journal of Accounting and Economics Studies. V.12. n. SI-2. 1-9

Amrakhov V.T., Karimov F.J., Karimova M.H. (2022). DEVELOPMENT OPPORTUNITIES OF MATERIAL AND TECHNICAL RESOURCE POTENTIAL IN THE AGRICULTURAL SECTOR. European Journal of Economics and Management Sciences. 1, 62-68

Amrahov V., Hacıyeva S., Rahimli F., Mahmudov E. (2021). AQROBİZNES. Səh.180

- Amrahov V., Rahimli F., Mirzazadeh N., Ibrahimli G., Valizadeh H. (2023). Satisfying the consumer demand for agricultural products: Possibilities and its prediction. Scientific Horizons, 26. 7. P. 160-170
- Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Guliyeva K.N, Gazanfarova J.V. (2024). Economic Effectiveness and Forecasting of Scientific Activity in Azerbaijan. International Journal of Religion 5 (7), 422–430
- Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Taghiyev M.Z., Muradov R.J., Hamidov A.V., Karimova M.H. (2023). Modeling and forecasting of production an agricultural. Journal of law and sustainable development v.11, n.7.
- Amrahov V., Mahmudov E., Aliyev S., Hajiyeve S. (2022). Econometric analysis and assessment of factors affecting the efficiency of agricultural production. Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development Vol. 22, Issue 3. 23-34
- Amrahov V.T., Huseinov M.J. (2015). About the production diversification issues in agriculture. ISJ Theoretical & Applied Science. V.4 n.24. 174-176
- Cowley D.J. (2001). Strategic Management. Granfield School of Management. 110 s.
- Mirzazada N. (2025). The State of Organization of the Management System and its Characteristics. Global Spectrum of Research and Humanities. 2 (4). 107-113
- Mirzazadeh N., Zeynalli M. (2024). Improvement of information provision of small business in the agricultural sphere. Journal of Economics. Volume:1, issue:1. P. 23-27
- William K.B. (2003). “Strategic management: How Star Managers realize a GrandDesign”. The McGraw-Hill companies. 70 p.
- Erol Eren. (2013). Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası. 586 s.
- Gürhan Uysal. (2010) Stratejik Yönetim. 58 s.
- Mirzazade N. (2023). Tarım Ürünlerine Yönelik Tüketici Talebi Ve Onu Etkileyen Faktörler. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi. Cild: 2023 Sayı: 1, 173-185
- Tahir Akgemci. (2015). Stratejik Yönetim. 780 s.

Received: 10.08.2025

Revised: 03.09.2025

Accepted: 12.09.2025

Published: 01.10.2025

İslam dinində humanizmin: əsasları, tarixi tətbiqləri və müasir perspektivlər

¹ Zamin Babazade

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205002>

Xülasə:

Bu məqalədə İslam dinində humanizmin əsasları, onun Qurani-Kərim və Sünnədəki yeri, tarixi tətbiqləri və müasir dövrdəki əhəmiyyəti araşdırılır. İslamın təməl prinsipləri olan barış, sülh və ədalət insan münasibətlərində hoşgörünü mühüm dəyər kimi ön plana çıxarır. Bu çərçivədə hoşgörünün fərdi həyatdakı əxlaqi davranış normalarına təsiri, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsindəki rolu və beynəlxalq müstəvidə qlobal barışın təmin olunmasına verdiyi töhfələr təhlil olunur.

Məqalənin məqsədi İslam mədəniyyətində humanist dəyərlərin formalaşmasını, müxtəlif dövrlərdə digər din və mədəniyyətlərlə yanaşı yaşama təcrübəsini və bu təcrübənin müasir dövrdə dinlərarası dialoq təşəbbüslərinə təsirini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatda müqayisəli-tarixi metoddan, eləcə də təhlil və sintez üsullarından istifadə edilmiş, həm ilkin dini mənbələr (Qurani-Kərim və hədislər), həm də İslam sivilizasiyasının müxtəlif dövrlərinə aid elmi araşdırmalar nəzərdən keçirilmişdir.

Nəticədə müəyyən olunmuşdur ki, İslamda hoşgörü anlayışı yalnız dini-mənəvi bir dəyər deyil, həm də hüquqi-sosial münasibətlərin əsasını təşkil edir və müasir dövrdə qlobal barış və qarşılıqlı anlaşma üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər:

İslam, hoşgörü, Qurani-Kərim, Sünnə, dinlərarası dialoq, zimmilər, məzhəb müxtəlifliyi, tolerantlıq.

Giriş

Humanizm anlayışı insan münasibətlərində qarşılıqlı hörmət, fərqliliklərin tanınması və onların qorunması ilə bağlı dərin fəlsəfi bir məzmun daşıyır. İstər fərdi, istərsə də ictimai müstəvidə humanizm fərqli inanclara, düşüncələrə və həyat tərzlərinə qarşı anlayış və hörmətin nümayişi kimi qəbul edilir. Bu baxımdan hoşgörü yalnız şəxsi bir əxlaqi davranış nümunəsi deyil, eyni zamanda ictimai-siyasi sabitliyin, hüquqi ədalətin və mədəni inkişafın əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir (Rawls, A Theory of Justice, 1971).

Humanizm sadəcə olaraq, başqasının mövcudluğunu görməzdən gəlmək deyil, əksinə, onun varlığını qəbul etmək və yaşamaq haqqını müdafiə etmək iradəsidir. Burada əsas məqam ondan ibarətdir ki, hoşgörü anlayışı güc balansı ilə əlaqədardır: bir tərəf digəri üzərində məhdudlaşdırma

¹ Babazade, Z. PhD in Philology, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: zaminbabazade92@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1395-2545>.

imkanına malik olduğu halda, bundan istifadə etməməyi şüurlu seçim olaraq qəbul edir (Walzer, On Toleration, 1997). Bu isə hoşgörünün yalnız passiv bir dözümlülük deyil, əksinə, sosial və mənəvi məsuliyyətin fəal təzahürü olduğunu göstərir.

“İslam” sözünün mənşəyində “sülh”, “barış” və “uzlaşma” anlayışlarının olması, dinin mahiyyətində müsamahakarlıq və hoşgörünün dayandığını açıq şəkildə göstərir. Bu mənşəvi bağlılıq İslamın sülhsevər və əhatəli bir din olduğuna dəlalət edir.

Hoşgörünün həddindən artıq olması da, yoxluğu da zərərli nəticələr doğura bilər. Bu tarazlıq hoşgörünün ictimai barış və uyğunluq üçün nə dərəcədə həyati olduğunu ortaya qoyur. Bu məqalənin məqsədi İslamın hoşgörü anlayışına verdiyi əhəmiyyəti, onun müqəddəs mətnlərdəki yerini, tarixi tətbiqlərini və günümüzdəki əksini akademik baxışla araşdırmaq və bu çoxşaxəli anlayışın mahiyyətini üzə çıxarmaqdır.

Qurani-kərim və sünnədə humanizm

İslam dinində humanizmin əsasları Qurani-Kərimin ayələrində öz əksini tapır. Bu ayələrdə dini məcburiyyətin qadağan olunması, inanc azadlığı və fərqli düşüncələrə hörmət kimi prinsiplər vurğulanır. Bakara surəsi, 2:256: “Dində məcburiyyət yoxdur. Artıq doğruluq ilə azgınlıq birbirindən ayrılmışdır.” Bu ayə insanın inanc azadlığını açıq şəkildə təsbit edir və iman qəbulunun yalnız könüllü şəkildə mümkün olduğunu göstərir (Bəqərə suresi 256. Ayət Meali və Təfsiri, 2025). Kafirun surəsi, 109:6: “Sizin dininiz sizə, mənim dinim mənə.” Bu ayə dini müxtəlifliyə hörmətin və qarşılıqlı barış şəraitində yanaşı yaşama prinsipinin simvolu hesab olunur (İslam'da Hoşgörü və İnanç Özgürlüyü, 2025). Yunus surəsi, 10:99: “Əgər Rəbbin istəsəydi, yer üzündə olanların hamısı iman gətirərdi. Beləyə, sənmi insanları iman gətirənə qədər məcbur edəcəksən?” Burada ilahi iradənin insanlara seçim azadlığı verdiyi, peyğəmbərlərin vəzifəsinin isə təbliğ və nəsihət olduğu vurğulanır (Kur'an Açısından Din Özgürlüyünün Temelleri – İSAM, 2013). Ali-İmran surəsi, 3:159: “Allahın rəhməti sayəsində sən onlara qarşı yumşaq davrandın. Əgər sən sərt və kobud olsaydın, onlar sənin yanından uzaqlaşardılar...” Bu ayə dini təbliğdə yumşaqlığın, empatiyanın və humanist yanaşmanın əsas olduğunu göstərir (Ömer Nasuhi Bilmen Təfsiri, 2025).

Digər ayələr də humanizmin fərdi mənəvi inkişafı ilə əlaqəsini vurğulayır: “...qəzəblərini boğan, insanları bağışlayanlar...” (Ali-İmran, 3:134), “Bağışla, yaxşılığı əmr et, cahillərə fikir vermə.” (Əraf, 7:199). Bu ayələr İslamın yalnız inanc azadlığını deyil, həm də ictimai münasibətlərdə humanist davranışı təşviq etdiyini sübut edir.

Sünnədə Humanizm və Hz. Peyğəmbərin Nümunəsi

Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) həyatı insanlara qarşı mərhəmət, bağışlama və alicənablıq nümunələri ilə zəngindir. Hz. Aişə rəvayət edir: “O, kobud danışmaz, insanlarla bazarda mübahisə etməz, pisliyə pisliklə cavab verməzdi, əksinə, bağışlayar və mərhəmətlə davranardı” (Hz. Peygamber'in Farklı Fikir ve Davranışlara Yaklaşımı – DergiPark, 2025).

Peyğəmbərin məşhur kəlamlarından biri belədir: “Güclü insan güreşdə qalib gələn deyil, əsil güclü qəzəbi zamanı özünə hakim olandır.” Bu, humanizmin kökündə daxili mənəvi tərbiyə və nəfsin cilovlanmasının dayandığını göstərir.

Medinəyə hicrətdən sonra hazırlanan “Mədinə sazişi”də İslamda humanizmin hüquqi təəcəssümüdür. Bu müqavilə müxtəlif dini qruplara (müsəlmanlar, yəhudilər və başqaları) öz inancını sərbəst yaşamaq imkanı tanımış, ictimai təhlükəsizlik və birlik prinsipini təmin etmişdir (Medinə Vesikası: “Öteki”ne Tahammül mü, Hoşgörü mü? – DergiPark, 2025).

Hz. Peyğəmbərin Necran xristianlarına məsciddə ibadət icazəsi verməsi isə dinlərarası hörmətin bariz nümunəsidir. Bu hadisə ibadət azadlığının və dini tolerantlığın Peyğəmbər təcrübəsindəki yeri baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Qeyri-müsəlmanlarla münasibətlər və zimmi statusu

Əhl-i Kitab və Zimmi anlayışı

İslam cəmiyyətlərində qeyri-müsəlmanlarla münasibətlər Qurani-Kərim və Sünnədəki humanist prinsiplər çərçivəsində formalaşmışdır. Bu çərçivənin əsas anlayışlarından biri “əhl-i kitab” (yəni Tövrat, Zəbur və İncil kimi səmavi kitablara iman edənlər) və digəri isə “Zimmi” anlayışıdır.

Zimmi termini İslam coğrafiyasında müqavilə əsasında daimi yaşama hüququ qazanmış qeyri-müsəlmanları ifadə edir. Onların hüquq və vəzifələri “Zimmet müqaviləsi” ilə müəyyən olunmuşdur (İslam Hukukunda Zimmet Sözleşmesi – DergiPark, 2025). Bu müqavilə zimmilərə dövlət himayəsi, əvəzində isə müəyyən sosial və maliyyə öhdəlikləri verirdi.

Zimmilərin hüquqları

İslam hüququnda zimmilərin bir sıra əsas hüquqları təsbit olunmuşdur ki, onlar belədir:

Can və mal təhlükəsizliyi: Zimmilər dövlətin qoruması altındadır və onların mülkiyyət hüququ təmin olunur.

Din və ibadət azadlığı: Onlar zorla müsəlman edilməz və öz ibadətlərini sərbəst şəkildə icra edə bilirlər (Medinə Vesikası, 2025).

Təhsil hüququ: Öz uşaqlarını öz inanclarına uyğun olaraq təhsil etdirə bilirlər.

Səyahət və yaşayış hüququ: Müqəddəs bölgələr (Məkkə və Mədinə kimi) istisna olmaqla, digər ərazilərdə sərbəst hərəkət edə bilirlər.

Zimmilərin vəzifələri

Zimmilərin əsas vəzifələri isə bunlardır:

Cizyə vergisi: Hər yetkin kişi qeyri-müsəlman dövlətə illik vergi ödəyirdi. Bu vergi qadınlardan, uşaqlardan, kasıblardan və xəstələrdən alınmırdı (İslam Hukukunda Zimmet Sözleşmesi, 2025).

Müsəlmanların dəyərlərinə hörmət: Müsəlman qadınla evlənmemək, ictimai məkanlarda müsəlmanları təhqir etməmək, şərab və donuz ətinə nümayişkaranə istehlak etməmək kimi qaydalar mövcud idi.

Sosial və memarlıq qaydaları: Ev və ibadətgahların hündürlüyünün məhdudlaşdırılması və yeni məbədlərin tikintisinin dövlət icazəsinə bağlı olması kimi məhdudiyyətlər qoyulmuşdu (Osmanlı yönetiminde Gayrimüslimler – TR724, 2025).

İslam sivilizasiyaları tarixində humanist yanaşmanın bariz nümunələri vardır:

Endülüs: VIII–XV əsrlərdə müsəlman, yəhudi və xristianların yanaşı yaşadığı multikultural mühit formalaşmışdır. Burada yəhudilər dövlət vəzifələrində işləyə bilmiş, elm və mədəniyyətin inkişafına töhfə vermişlər (Endülüs Gayrimüslimlərinin Sosyo-Kültürel Hayatı – DergiPark, 2025).

Osmanlı İmperiyasında Millet Sistemi: Qeyri-müsəlman icmalar öz daxili işlərində (təhsil, ibadət, ailə hüququ) geniş muxtariyyətə sahib olmuşdur. Tanzimat və İslahat Fərmanları ilə hüquqi bərabərlik prinsipi gücləndirilmiş, cizyə vergisi ləğv edilmişdir (Millet – Vikipediya, 2025).

Devşirme sistemi: Osmanlı dövründə bəzi hallarda xristian uşaqlar zorla alınaraq müsəlmanlaşdırılır və dövlət xidmətinə qəbul olunurdu. Bu istisna “dində məcburiyyət yoxdur” prinsipinə zidd olaraq tarixdə tənqid edilmişdir.

Məzhəblərarası humanizm və islamda fikir müxtəlifliyi

İslam hüququ tarixində müxtəlif fiqh məktəblərinin (Hənəfi, Maliki, Şafei, Hənbəli və s.) mövcudluğu, hüquqi və dini baxımdan zəngin bir mühit yaratmışdır. Bu müxtəliflik “ixtilaf” anlayışı ilə ifadə olunur. Klassik alimlər ixtilafı dini zəiflik deyil, əksinə ümmət üçün bir “rəhmət” olaraq görmüşlər (İHTİLÂF – TDV İslam Ansiklopediyası, 2025). İmam Malikə aid edilən “Alimlərin ixtilafı Allahın ümmətə rəhmətidir” fikri bu yanaşmanı əks etdirir. Bu, fiqhi baxımdan fərqliliklərin insanlara asanlıq gətirdiyini və dini həyatın çevikliyini artırdığını göstərir.

İxtilafların səbəbləri arasında bunlar yer alır:

Metodoloji fərqliliklər: Qurani-Kərim və hədislərin təfsiri, qiyas və istihsan kimi hüquqi metodların qəbulunda fərqlər.

Mətnlərin anlaşılması: Ayə və hədislərin məna və məqsəd baxımından müxtəlif şərtləri.

Hadis rəvayətləri: Müxtəlif alimlərə çatmayan və ya fərqli qəbul olunan hədislərin mövcudluğu.

Zaman və məkan faktorları: Sosial-iqtisadi şəraitin dəyişməsi ilə yeni ictihad ehtiyaclarının yaranması. Memlük dövründə hər məhkəmədə dörd müxtəlif məzhəb qazisinin təyin olunması, məzhəblərarası humanizmin hüquqi praktikaya necə yansdığını göstərən tarixi bir nümunədir.

Təsəvvüfdə humanizm

Təsəvvüf ənənəsi humanizmi daha çox mənəvi dəyərlər üzərindən inkişaf etdirmişdir. Sufi mütəfəkkirlər insan qüsurlarını görməməzlikdən gəlməyi, bağışlamağı və mənəvi yüksəlişi əsas prinsiplərdən saymışlar. Hacı Bəktəş Vəlinin “Yetmiş iki milləti bir gör, onların etdiklərindən dolayı qınama” prinsipi, təsəvvüfun humanist yanaşmasının mühüm ifadəsidir (Təsəvvüfi Kültürdə Hoşgörü – DergiPark, 2025). Sərrac, Kələbazi və Quşeyri kimi sufi alimləri təsəvvüfə Əhli-Sünnə prinsipləri ilə uzlaşdırmağa çalışaraq, humanizmi həm mənəvi, həm də ictimai harmoniya üçün əsas vasitə kimi təqdim etmişlər.

Sünni-şiə münasibətlərində humanizm və qarşıdurmalar

İslam tarixində Sünni-Şiə münasibətləri həm gərginliklər, həm də barış cəhdləri ilə müşahidə olunmuşdur. Qarşıdurma dövrləri: Əməvilər və Abbasilər zamanında siyasi mübarizələr, XVI əsrdə isə Səfəvilərin şiəliyi dövlət dini elan etməsi və Osmanlı ilə Səfəvilər arasındakı qarşıdurmalar məzhəbi parçalanmanı dərinləşdirmişdir (Nasil bir Şii-Sünni Birlikteliği? – İSAM, 2012).

Barış təşəbbüsləri: XVIII əsrdə Nadir şahın Cəfəriliyi beşinci rəsmi məzhəb kimi qəbul etdirmək təşəbbüsü, II Əbdülhəmidin “İttihad-ı İslam” siyasəti və Cəmaləddin Əfqaninin ümummüsəlman birliyi ideyası, məzhəblərarası humanizmi gücləndirmək məqsədi daşımışdır.

Müasir dövr: 2004-cü ildə elan olunan Amman Mesajı həm Sünni, həm Şiə, həm də İbadi ənənələri daxil olmaqla 8 İslam məzhəbini tanımış, qarşılıqlı təkfir (küfrlə ittiham) praktikasını qadağan etmişdir (Amman Message – Official Site, 2025).

Çox üzücü haldır ki, bu gün də bu qarşıdurmalar və fikri ziddiyyətlər qalmaqdadır və islamı zəiflətməyə və onun tərəfdarlarını yıpratmağa davam edir.

Dinlərarası dialoqun əhəmiyyəti

Qloballaşma və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin sürətlə artdığı müasir dövrdə, dinlərarası dialoq anlayışı İslam dünyası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Humanizm prinsiplərinə əsaslanan bu dialoq, fərqli inanc və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı, hörməti və əməkdaşlığı gücləndirməyi hədəfləyir.

Mövlana Cəlaləddin Ruminin məşhur sözü — “Bir ayağım şəriətdədir, digər ayağım isə yetmiş iki millətlə birlikdədir” — dinlərarası humanist yanaşmanın simvolik ifadəsi hesab olunur (Hoşgörü və Diyalog – F. Gülen, 2025).

Beynəlxalq təşkilatlar da bu istiqamətdə mühüm təşəbbüslər irəli sürür. Məsələn, BMT-nin Baş Qərargahında keçirilən “Müsəlman Cəmiyyəti ilə Əlaqələrin Gücləndirilməsi: Dialoqu Təşviq Etmək, Anlamaq, Humanizm və Qəbul” adlı toplantıda, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlər dinlərarası dialoqun sülh və əməkdaşlıq üçün həlledici rolunu vurğulamışlar (BAE, 2025).

Qurani-Kərimdə Dialoq Əsasları

Qurani-Kərimdə dinlərarası dialoqu dəstəkləyən ayələr mövcuddur. Mumtəhinə surəsi, 60:8 belə buyurur: “Allah sizi din mövzusunda sizinlə vuruşmayan və sizi yurdlarınızdan çıxarmayanlara yaxşılıq etməyi və onlara ədalətlə yanaşmağı qadağan etməz.”

Bu ayə göstərir ki, humanizm və dialoq yalnız dini bir seçim deyil, həm də ilahi bir tələbdir.

Mübahisələr və Tənqidlər

Bununla belə, dinlərarası dialoq anlayışı İslam dünyasında birmənalı qarşılanmır. Bəzi çevrələr bu təşəbbüsləri dini dəyərlərin zəifləməsi təhlükəsi kimi qəbul edir. Hətta bəzi mühafizəkar dairələr dialoq layihələrini “İslam əqidəsinə qarşı plan” kimi qiymətləndirmişlər (LÂ – Dinlərarası Diyaloga Rəddiyə, 2025).

Dünya Müsəlman Alimlər Birliyi isə dialoqun “əsas prinsiplərdən güzəşt vermək demək olmadığını” vurğulamışdır. Onların fikrincə, humanizm dini sabitliklə uzlaşmalı, lakin əsas inancları sarsıtmamalıdır (Anadolu Ajansı, 2025).

Humanizmin müasir perspektivi

Müasir dövrdə dinlərarası dialoq təkcə teoloji söhbət məkanı deyil, həm də qlobal problemlərin həllində praktiki əməkdaşlıq vasitəsi kimi qəbul olunur. Terrorizm, müharibələr, yoxsulluq və diskriminasiya kimi problemlərin həllində müxtəlif dinlərin birgə fəaliyyəti humanizmin praktik gücünü nümayiş etdirir.

Humanizmin sərhədləri, radikalizm və nəticə

Humanizmin sərhədləri

İslamda humanizm əsas prinsipdir, lakin mütləq və sərhədsiz deyil. Əks halda bu, ictimai nizamı və ədaləti poza bilər. Qurani-Kərim və Sünnə göstərir ki, humanizm ədalət, hüquq və ictimai sabitliklə tarazlaşdırılmalıdır. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) nümunəsində humanizmin sərhədləri aydın şəkildə görünür: İslam təbliğini açıq şəkildə əngəlləyənlərə qarşı güzəşt edilməmişdir. Cinayət və hüquq məsələlərində şəxsi bağışlama deyil, qanunun aliliyi üstün tutulmuşdur. Peyğəmbərin “Qızım Fatimə belə oğurluq etsəydi, onun da əlini kəsərdim” kəlamı hüququn ədalət qarşısında fərq tanımadığını göstərir (Müsamaha / Hoşgörü – Diyanet, 2025).

İrqiçilik və qəbiləçilik (asabiyyət) qəbul edilməmişdir.

Kul haqqı məsələsində son dərəcə ciddi davranılmış, heç bir güzəştə yol verilməmişdir. Bu, İslamda humanizmin sərhədlərinin ilahi qanun, ictimai nizam və etik dəyərlərlə müəyyənləşdirildiyini göstərir.

Radikalizm və humanizmin istismarı

Tarix boyu bəzi qruplar humanizm prinsipini yanlış şərh etmiş və ya tamamilə inkar etmişlər. Xaricilər və Haşşəşilər kimi radikal qruplar fanatik yanaşmaları ilə günahsız insanların həyatına son vermiş, dini prinsipləri zorakılığa alət etmişdir. Müasir dövrdə isə Boko Haram və İŞİD kimi terror təşkilatları Qurani-Kərimi yanlış təfsir edərək zorakılığı legitimləşdirməyə çalışmışlar (Radikal Dini Qrupların Çıxış Sebepleri – JOSHAS, 2025).

Radikalizmin yaranma səbəbləri həm daxili, həm də xarici amillərlə bağlıdır:

1. Daxili amillər: elmi düşüncə boşluğu, lider kultu, fanatizm.
2. Xarici amillər:siyasi təzyiq, işğallar, ayrır-seçkilik.

Belə qrupların fəaliyyəti İslamın humanizm prinsiplərinə zidd olmaqla yanaşı, dinin barışçı mahiyyətinə də zərər vurur.

Nəticə və yekun dəyərləndirmə

Bu məqalə göstərir ki, İslamda humanizm Qurani-Kərim və Sünnəyə əsaslanan köklü prinsiplərə söykənir. Hz. Peyğəmbərin həyat təcrübəsi, Medinə Sazişi və tarixi tətbiqlər (Endülüs, Osmanlı “millet” sistemi və s.) bunun ən bariz nümunələridir.

Qeyri-müsəlmanlarla münasibətlərdə Zimmi statusu onlara həm hüquqlar, həm də öhdəliklər vermişdir. Məzhəblərarası münasibətlərdə fikir müxtəlifliyi “rəhmət” olaraq qəbul edilmiş, Amman Mesajı kimi təşəbbüslərlə müasir dövrdə məzhəbi barış gücləndirilmişdir. Dinlərarası dialoqda humanizm qlobal sülh və qarşılıqlı anlaşma üçün vacib vasitə kimi önə çıxır. Lakin humanizm sərhədsiz deyil; hüquq, ədalət və ictimai sabitlik prinsipləri ilə məhdudlaşdırılır. Tarixdə və müasir dövrdə radikal qrupların ortaya çıxması bu prinsiplərin yanlış təfsir və sui-istifadəsinin nəticəsi olmuşdur.

Nəticə etibarilə, İslam dünyasının gələcəyi üçün əsas vəzifə humanizmin əsil dəyərini qorumaq, radikalizmin səbəbləri ilə mübarizə aparmaq və dinlərarası əməkdaşlığı gücləndirməkdir. Bu yanaşma yalnız İslam dünyasında deyil, bütün bəşəriyyət üçün qlobal sülhə və qarşılıqlı anlaşmaya töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

- Bilmen, Ö. N. (2025). Bakara Suresi 256. Ayet Meali ve Tefsiri. <https://www.bakarasuresi.gen.tr>
- Hashimov Hasangulu, A. (2025). Socio-political reality in historical narratives about the Karabakh khanate. *Revista Universidad y Sociedad*, 17(4).
- Veliyev, E. (2025). Mədəniyyət və dilin müasir dövrdəki inkişafı və qarşılıqlı təsiri. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(3), 74-79.

- İZZETULLAKIZI, G. A. (2009). MOLLA NASRETTİN'DE CELİL MEMMETKULUZADE'YE MAHSUS MAHLASLAR. *Journal of International Social Research*, 1(6).
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2025). Müsamaha / Hoşgörü. <https://bilecik.diyanet.gov.tr>
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2025). Kur'an Açısından Din Özgürlüğünün Temelleri. <https://isamveri.org>
- DergiPark. (2025). Hz. Peygamber'in Farklı Fikir ve Davranışlara Yaklaşımı. <https://dergipark.org.tr>
- DergiPark. (2025). Medine Vesikası: "Öteki"ne Tahammül mü, Hoşgörü mü?. <https://dergipark.org.tr>
- DergiPark. (2025). İslam Hukukunda Zimmet Sözleşmesi. <https://dergipark.org.tr>
- DergiPark. (2025). Endülüs Gayrimüslimlerinin Sosyo-Kültürel Hayatı. <https://dergipark.org.tr>
- TR724. (2025). Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler. <https://www.tr724.com>
- Wikipedia. (2025). Millet (Osmanlı İmparatorluğu). [https://tr.wikipedia.org/wiki/Millet_\(Osmanlı_İmparatorluğu\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Millet_(Osmanlı_İmparatorluğu))
- TDV İslam Ansiklopedisi. (2025). İhtilaf. <https://islamansiklopedisi.org.tr>
- DergiPark. (2025). Tasəvvüfî Kültürde Hoşgörü. <https://dergipark.org.tr>
- İSAM. (2012). Nasıl bir Şii-Sünni Birlikteliği?. <https://isamveri.org>
- Amman Message. (2004). The Official Amman Message. <https://ammanmessage.com>
- Gülen, F. (2025). Hoşgörü ve Diyalog. <https://fgulen.com>
- WAM. (2025). BAE, Dinlerarası Diyalogda Toplantı. <https://www.wam.ae>
- Anadolu Ajansı. (2025). Dünya Müslüman Alimleri Birliği'nden açıklama. <https://www.aa.com.tr>
- Avukat Baran Doğan. (2025). Halkı Kin ve Düşmanlığa Tahrik ve Dini Değerleri Aşağılama Suçu. <https://barandogan.av.tr>
- DergiPark. (2025). Fanatizm Olgusu ve Dini Kült Yapılarda. <https://dergipark.org.tr>
- JOSHAS. (2025). Radikal Dini Grupların Çıkış Sebepleri. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*. <https://journalofsocial.com>
- DergiPark. (2025). İslam Dünyasının Geri Kalma Nedenleri Üzerine Bir Analiz. <https://dergipark.org.tr>
- Rawls, J. (1971). A theory of justice. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Walzer, M. (1997). On toleration. New Haven, CT: Yale University Press.

Received: 11.09.2025

Revised: 20.09.2025

Accepted: 28.09.2025

Published: 02.10.2025

Linguistics and Artificial Intelligence: A Synthesis of Methods and Prospects for Scientific Integration

¹ Kubra Alakbarova, ² Gulrux Huseynova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205003>

Abstract:

This article explores the current state and future prospects of artificial intelligence (AI) technologies in the field of natural language analysis, as well as their impact on the theoretical and practical dimensions of general linguistics. The aim of the study is to conduct a comprehensive analysis of the potential applications of neural networks and machine learning for solving fundamental linguistic problems and to identify key challenges faced by contemporary linguistics amid the rapid development of AI technologies.

The research methodology is based on a comparative analysis of existing approaches to natural language processing, a systematic review of modern deep learning architectures, and a critical examination of their applicability to linguistic problem-solving. Particular attention is paid to transformer models, word vector representation methods, and semantic analysis algorithms.

The results demonstrate the significant potential of AI systems in automating morphological, syntactic, and semantic text analysis, as well as in solving tasks related to machine translation and natural language generation. Promising directions are identified for integrating AI-based methods with traditional linguistic approaches, including corpus linguistics and formal semantics.

The conclusion emphasizes the necessity of rethinking foundational theoretical concepts in linguistics in light of the new capabilities offered by AI technologies. The study highlights the importance of interdisciplinary collaboration between linguists and AI specialists to develop more accurate and linguistically grounded models of natural language processing capable of accounting for the complexity and multi-layered organization of human language.

Keywords:

artificial intelligence, computational linguistics, natural language processing, neural networks, language models, transformers, machine learning

¹ Alakbarova, K. Lecturer, Department of Russian Language, Ganja State University, Azerbaijan. Email: kubra.alakbarova@gdu.edu.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6293-1511>.

² Huseynova, G. Lecturer, Department of Azerbaijani Language, Ganja State University, Azerbaijan. Email: gulrux.huseynova@gdu.edu.az.

Лингвистика и искусственный интеллект: синтез методов и перспективы научной интеграции

¹ Кубра Алакбарова, ² Гюльрух Гусейнова

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205003>

Аннотация:

Настоящая статья посвящена анализу текущего состояния и перспектив развития технологий искусственного интеллекта в сфере обработки естественного языка, а также рассмотрению их воздействия на теоретические и прикладные аспекты общего языкознания. Целью работы является всестороннее изучение возможностей использования нейронных сетей и методов машинного обучения для решения ключевых лингвистических задач, а также определение основных вызовов, с которыми сталкивается современная лингвистика в условиях стремительного прогресса ИИ-технологий. Методологическая база исследования опирается на сравнительный анализ существующих подходов к компьютерной обработке естественного языка, систематизацию современных архитектур глубокого обучения и критическое осмысление их применимости к решению лингвистических проблем. Особое внимание уделено исследованию трансформерных моделей, способам векторного представления лексических единиц и алгоритмам семантического анализа. Полученные результаты подтверждают высокий потенциал систем искусственного интеллекта в автоматизации морфологического, синтаксического и семантического анализа текстов, а также в выполнении задач машинного перевода и генерации естественного языка. Определены перспективные направления интеграции ИИ-методов с традиционными лингвистическими подходами, включая корпусную лингвистику и формальную семантику. В заключении подчеркивается необходимость пересмотра фундаментальных теоретических положений языкознания в свете новых возможностей, предоставляемых искусственным интеллектом. Отмечается особая значимость междисциплинарного взаимодействия лингвистов и специалистов в области ИИ для разработки более точных и научно обоснованных моделей обработки естественного языка, способных отражать сложную и многоуровневую структуру человеческой речи.

Ключевые слова:

искусственный интеллект, компьютерная лингвистика, обработка естественного языка, нейронные сети, языковые модели, трансформеры, машинное обучение.

¹ Alakbarova, K. Lecturer, Department of Russian Language, Ganja State University, Azerbaijan. Email: kubra.alakbarova@gdu.edu.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6293-1511>.

² Huseynova, G. Lecturer, Department of Azerbaijani Language, Ganja State University, Azerbaijan. Email: gulrux.huseynova@gdu.edu.az.

1. Введение

Современная лингвистика переживает этап глубоких преобразований, обусловленных интеграцией технологий искусственного интеллекта (ИИ) в процессы анализа естественного языка. Эта научно-технологическая конвергенция меняет не только методологические подходы к изучению языковых явлений, но и саму эпистемологическую основу лингвистического знания. Стремительное развитие нейронных моделей, основанных на архитектуре трансформеров, привело к появлению систем, способных создавать текстовые последовательности, качество которых становится всё труднее отличить от произведений человеческого происхождения. Подобный технологический скачок ставит перед лингвистикой новые фундаментальные вопросы, касающиеся природы языка, когнитивных механизмов его восприятия и обработки, а также разграничения «естественного» и «искусственного» в языковой деятельности.

Искусственный интеллект радикально преобразует подходы к пониманию человеческой речи, открывая ранее недостижимые возможности для автоматизированного анализа текстовой информации. Современные алгоритмы способны определять контекстуальные значения слов, учитывая их окружение и семантические взаимосвязи внутри предложения.

2. Искусственный интеллект и трансформация лингвистических исследований

Искусственный интеллект коренным образом меняет представления о понимании человеческой речи, открывая уникальные возможности для автоматизированного анализа текстовой информации. Современные алгоритмы обладают способностью распознавать контекстуальные значения слов, принимая во внимание их окружение и сложные семантические взаимосвязи внутри предложения.

3. Нейронные сети и методы глубокого обучения в анализе языка

Нейронные сети обучаются выявлять скрытые закономерности в языковых структурах, анализируя огромные массивы текстовых данных. Эти модели демонстрируют способность интерпретировать метафорические выражения, а методы глубокого обучения позволяют системам самостоятельно формировать представления о грамматических закономерностях и стилистических особенностях языка.

Появление трансформерных архитектур радикально изменило подход к анализу протяжённых текстовых последовательностей, поскольку механизмы внимания дают возможность сосредотачиваться на наиболее значимых элементах высказывания. Такие архитектуры обеспечивают принципиально новый уровень понимания текстовой связности и логических переходов между идеями.

Векторные представления слов отражают семантическое сходство лексических единиц, располагая близкие по смыслу понятия в общих областях многомерного пространства. Подобные модели позволяют системам оперировать абстрактными категориями и выявлять неочевидные ассоциативные связи между словами и контекстами.

4. Практические направления применения ИИ в лингвистике

Практическое применение подобных технологий охватывает широкий спектр задач, включая автоматический перевод, анализ тональности текстов, генерацию контента и извлечение ключевой информации из больших массивов документов. Искусственный интеллект выступает в роли связующего звена между человеческим языком и цифровыми системами обработки данных, открывая новые горизонты для взаимодействия человека с машинами посредством естественной речи. Более того, подобные решения способствуют формированию интеллектуальных интерфейсов, способных адаптироваться к коммуникативным особенностям пользователей и обеспечивать более естественное и эффективное взаимодействие в цифровой среде.

5. Теоретические импликации и методологические вызовы

Глубокое исследование потенциала искусственного интеллекта в лингвистике открывает возможность выявления уникальных закономерностей функционирования естественного языка. Как отмечает Култыгин (2023), современные нейросетевые модели способны обнаруживать скрытые семантические взаимосвязи между языковыми единицами, что значительно расширяет представления о внутренней структуре текста. Такой подход способствует автоматизации аналитической обработки языкового материала и одновременно обогащает методологический инструментарий традиционного языкознания.

Среди наиболее актуальных вызовов следует выделить необходимость формирования междисциплинарного методологического аппарата. По мнению Солдатенко (2024), между техническими характеристиками нейросетевых моделей и их лингвистической интерпретацией существует существенный концептуальный разрыв. Преодоление данного противоречия требует создания нового научного языка, объединяющего терминологические ресурсы компьютерных и гуманитарных дисциплин.

Особое значение приобретает проблема интерпретируемости моделей искусственного интеллекта. Зубанова и соавт. (2023) подчеркивают, что современные нейросетевые архитектуры функционируют по принципу «черного ящика», что усложняет анализ внутренних механизмов их взаимодействия с языковыми данными. Разработка методов, объясняющих принимаемые системой решения, становится одной из ключевых задач для дальнейшего развития теоретической лингвистики.

Как отмечает Пустовойтов (2024), интеграция технологий искусственного интеллекта в лингвистические исследования требует переосмысления эпистемологических оснований языкознания. Это связано с тем, что компьютерные модели создают собственные

представления о языковых закономерностях, которые нередко расходятся с традиционными лингвистическими концепциями.

6. Эмпирические исследования и примеры реализации

Современные достижения в сфере обработки естественного языка подтверждают революционный потенциал машинного обучения при анализе русскоязычных текстовых массивов. Исследования Шахнаровича (2023) демонстрируют, что трансформерные архитектуры способны выявлять латентные семантические связи в корпусах объёмом свыше миллиона документов с точностью до 94%. Азербайджанский исследователь Алиев (2022) предложил инновационную методику векторизации морфологически богатых языков, адаптированную для русского языка. Разработанный им алгоритм учитывает флективные особенности славянских языков, что обеспечивает более точное распознавание грамматических отношений между лексическими единицами. Нейросетевые модели, обученные на материалах Национального корпуса русского языка, демонстрируют высокую способность к контекстуальному различению полисемии. Кустова (2024) установила, что современные языковые модели превосходят традиционные статистические методы при разрешении лексической многозначности примерно на 23%. Особый интерес вызывает направление, связанное с применением генеративных моделей для автоматического аннотирования исторических текстов. Мамедов (2023) предложил гибридный подход, объединяющий рекуррентные нейронные сети с механизмами внимания для обработки древнерусских памятников письменности.

Современная вычислительная лингвистика переживает качественный этап развития благодаря внедрению технологий глубокого обучения. Модели типа BERT, адаптированные под кириллическую письменность, открывают новые возможности в автоматической обработке текстов, формируя основу для прорывных изменений в области филологических исследований и практического применения языковых технологий. Традиционная лингвистика, базировавшаяся на дедуктивной методологии, где теоретические положения предшествовали эмпирическим наблюдениям, уступает место новому индуктивному подходу. Машинное обучение позволяет выявлять закономерности языка непосредственно из больших объёмов текстовых данных, а трансформеры и рекуррентные нейронные сети раскрывают ранее неуловимые лингвистические паттерны, долгое время остававшиеся вне поля зрения исследователей.

7. Эмерджентность и пересмотр понятия языковой компетенции

Особого внимания заслуживает феномен эмерджентности, проявляющийся в функционировании современных языковых моделей. Крупные языковые модели демонстрируют способность к формированию лингвистических компетенций, которые не были изначально заложены их разработчиками. Эти системы проявляют понимание синтаксических структур, семантических связей и прагматических нюансов без явного

обучения правилам формальной грамматики. Подобные наблюдения свидетельствуют о существовании глубинных универсальных принципов организации языка, которые могут быть выявлены посредством статистического анализа масштабных корпусных данных.

Проведённое исследование выявило существенные изменения в понимании концепции языковой компетенции. Классическое противопоставление компетенции и исполнения, предложенное Хомским, требует переосмысления с учётом возможностей современных языковых моделей. Искусственные системы демонстрируют высокий уровень языкового исполнения при отсутствии традиционно понимаемой компетенции, что указывает на необходимость создания новых теоретических рамок для описания языковых способностей и механизмов их формирования.

Семантическое пространство, формируемое с помощью векторных представлений слов, открывает уникальные возможности для анализа лексической семантики. Дистрибутивная гипотеза получает эмпирическое подтверждение благодаря возможности количественного измерения семантической близости лексических единиц. Векторные эмбединги позволяют с высокой точностью выявлять аналогии, метафорические переносы и семантические кластеры, тем самым способствуя более глубокому пониманию структуры и организации ментального лексикона.

Критический анализ показывает, что интеграция технологий искусственного интеллекта в лингвистические исследования сопряжена с рядом методологических трудностей. Непрозрачность нейронных архитектур затрудняет интерпретацию получаемых результатов в рамках традиционной лингвистической теории. Возникает своеобразный эпистемологический парадокс: модели демонстрируют высокую эффективность функционирования, однако внутренние механизмы их работы остаются в значительной степени неясными для исследователей.

8. Концептуальная модель интеграции ИИ и лингвистики

Разработка эффективной концептуальной модели интеграции искусственного интеллекта и лингвистики требует переосмысления традиционных подходов и создания новых методологических решений.

Основная архитектура предлагаемой модели основана на принципе динамического взаимодействия между вычислительными алгоритмами и лингвистическими структурами. Центральное место в ней занимает адаптивный интерфейс, обеспечивающий двунаправленный обмен данными между системой искусственного интеллекта и специализированными языковедческими модулями. Этот интерфейс функционирует как интеллектуальный посредник, преобразующий лингвистические категории в компьютерные представления и обратно, что позволяет интегрировать формальные и статистические методы анализа.

Первый компонент модели — семантический анализатор нового поколения, основанный на гибридной архитектуре. Он сочетает статистические методы машинного обучения с правилами, сформулированными в рамках классической лингвистической теории. Анализатор способен распознавать не только поверхностные языковые структуры, но и глубинные семантические взаимосвязи, учитывая контекст, прагматические особенности и коммуникативные намерения говорящего. Инновационность решения заключается в применении многослойной нейронной сети, где каждый уровень специализирован на обработке определённого аспекта языка — от морфологии до дискурса.

Второй компонент — морфосинтаксический процессор, тесно интегрированный с системой машинного перевода. Этот модуль анализирует грамматические структуры различных языков, выявляя универсальные закономерности и специфические отличия. В его основе лежат алгоритмы самообучения, позволяющие системе адаптироваться к новым языковым данным без необходимости полной реконфигурации. Использование векторных представлений морфем и синтаксических конструкций обеспечивает высокую точность анализа, включая редкие и нестандартные языковые явления.

Третий компонент модели — модуль фонетического моделирования, который выполняет преобразование текстовых данных в акустические характеристики и обратно. Он объединяет достижения экспериментальной фонетики с возможностями глубоких нейронных сетей. Благодаря этому модуль способен анализировать просодические параметры речи — интонацию, ритм и акцентные паттерны — что играет решающую роль в интерпретации эмоциональных и коммуникативных оттенков высказывания.

Четвёртый компонент — лексикографический менеджер, управляющий динамической базой данных словарных единиц. Он не только хранит и обновляет лексические данные, но и отслеживает их эволюцию, фиксируя новые значения и изменения в употреблении. Алгоритмы кластеризации группируют семантически близкие лексемы, а методы временного анализа позволяют прогнозировать языковые изменения и тенденции развития словаря.

Пятый компонент — прагматический интерпретатор, предназначенный для анализа речевых актов с учётом их коммуникативной функции. Он учитывает социолингвистические параметры — статус участников общения, культурный контекст и особенности ситуации. Система способна распознавать скрытые смыслы, иронию, сарказм и иные формы непрямой коммуникации, используя сочетание логико-правилых и статистических методов анализа.

9. Архитектура системы и валидация модели

Интеграционный механизм модели базируется на принципе многоуровневой обратной связи. Каждый модуль получает данные от других компонентов и передаёт результаты своей обработки далее по системе. Использование весовых коэффициентов позволяет определять

степень достоверности полученных результатов и динамически корректировать итоговые выводы в зависимости от качества входных данных.

Практическая реализация модели предусматривает модульную программную архитектуру с возможностью горизонтального масштабирования. Каждый лингвистический компонент функционирует автономно, что обеспечивает гибкость системы и адаптивность к различным задачам. Модель поддерживает работу с несколькими языками одновременно, автоматически переключаясь между языковыми параметрами в зависимости от входных данных.

Процесс валидации осуществляется с помощью многокритериального тестирования, включающего оценку точности анализа, скорости обработки и способности адаптироваться к новым условиям. Для обеспечения репрезентативности используется корпусная база, охватывающая тексты различных жанров и стилей, включая спонтанную речь и нетипичные языковые конструкции.

Адаптивность системы поддерживается механизмами непрерывного обучения, позволяющими модели совершенствоваться на основе накопленного опыта. Алгоритмы машинного обучения анализируют успешные и неудачные случаи обработки данных, автоматически корректируя параметры для повышения общей эффективности.

Система также включает модуль мониторинга качества, отслеживающий производительность всех компонентов в реальном времени. При выявлении сбоев или аномалий автоматически активируются резервные алгоритмы, что обеспечивает устойчивость и надёжность функционирования модели даже при анализе сложных или нетипичных языковых структур.

10. Перспективы и междисциплинарные направления развития

Перспективы дальнейшего развития модели предполагают её интеграцию с технологиями дополненной реальности для создания интерактивных лингвистических приложений нового поколения. Такой подход позволит визуализировать языковые процессы и сделать взаимодействие пользователя с языковыми данными более наглядным и интуитивным. В числе приоритетных направлений также выделяются расширение поддержки малоресурсных языков и разработка специализированных модулей, ориентированных на анализ исторических и диахронических текстов. Кроме того, архитектура модели может быть адаптирована для работы с мультимодальными данными, включающими текстовую, аудиовизуальную и акустическую информацию, что существенно расширяет возможности её применения в лингвистических и когнитивных исследованиях.

Предложенная концептуальная модель представляет собой комплексное интеграционное решение, сочетающее достижения современных технологий искусственного интеллекта с

фундаментальными принципами лингвистической науки. Она обеспечивает высокоэффективную обработку языковых данных на всех уровнях анализа — от фонетического до прагматического — и предоставляет исследователям, педагогам и разработчикам мощный инструмент для решения широкого спектра задач в области компьютерной лингвистики и обработки естественного языка.

11. Применение ИИ в сравнительно-историческом и типологическом языкознании

Одной из наиболее динамично развивающихся областей, где применение искусственного интеллекта (ИИ) приводит к значительному прогрессу, является сравнительно-историческое языкознание и лингвистическая типология. Масштабные многоязычные языковые модели открывают новые горизонты для автоматизированного сопоставления структур различных языков и выявления универсальных закономерностей их развития.

Показательный пример практического использования подобных технологий представлен в исследовании Волковой и Петрова (2023), которые применили многоязычную модель mBERT для реконструкции праславянских фонологических форм (Зубанова и др., 2023). Разработанная ими методика позволила модели выявлять регулярные фонетические соответствия между современными славянскими языками и предсказывать гипотетические праформы. Сравнение автоматических реконструкций с традиционными результатами сравнительно-исторического анализа показало совпадение в 73% случаев, что подтверждает высокий потенциал ИИ-методов в исторической лингвистике.

Не менее значимы результаты исследований в области лингвистической типологии. Работа Осипова и Михайловой (2024) продемонстрировала возможности применения языковых моделей для выявления типологических универсалий. Учёные проанализировали представления 95 языков, закодированные в многоязычной модели XLM-R, и выявили, что распределение языков в векторном пространстве коррелирует не только с их генетическим родством, но и с типологическими параметрами, зафиксированными в базе данных WALS. Особенно высокие коэффициенты корреляции были отмечены для признаков порядка слов и падежного маркирования. Эти результаты позволяют рассматривать нейросетевые модели как эффективный инструмент автоматического типологического профилирования языков.

12. Эпистемологические и методологические проблемы интеграции

Несмотря на значительный потенциал, интеграция искусственного интеллекта в лингвистические исследования сопровождается рядом фундаментальных теоретических и методологических проблем.

Первой из них является вопрос репрезентации синтаксических структур в нейросетевых моделях. Исследование Сидоровой и Кузнецова (2023), направленное на выявление механизмов представления синтаксических зависимостей в модели RuBERT, показало, что

хотя система успешно решает задачи согласования подлежащего и сказуемого, её внутренние процессы существенно отличаются от традиционного лингвистического понимания синтаксиса. Модель не формирует явных древовидных структур, аналогичных синтаксическим деревьям, а использует распределённые вероятностные представления, что затрудняет их прямую интерпретацию в терминах формальной грамматики.

Вторая проблема связана с эпистемологическим статусом лингвистических обобщений, получаемых при помощи ИИ. Возникает вопрос: если языковая модель «усваивает» определённую закономерность, отражает ли это реально существующее свойство языка или лишь артефакт, обусловленный спецификой обучающих данных и архитектуры модели? Эта дилемма особенно значима в условиях стохастической природы современных языковых моделей, оперирующих вероятностными распределениями вместо детерминистических правил.

Третьей проблемой выступает циркулярность аргументации при проверке лингвистических гипотез с использованием ИИ. Поскольку модели обучаются на данных, содержащих изучаемые языковые явления, их способность воспроизводить эти закономерности не может служить независимым подтверждением лингвистических теорий.

Несмотря на указанные противоречия, синтез ИИ и лингвистики открывает ряд новаторских направлений исследований, способных существенно обогатить как теоретическое языкознание, так и технологии обработки естественного языка. Одним из наиболее перспективных является использование методов интерпретации нейросетевых моделей для развития теории усвоения языка. Процесс обучения нейросетей можно рассматривать как формализованную аналогию языкового усвоения, что делает возможным экспериментальное тестирование гипотез о механизмах овладения грамматическими структурами. Так, Авдеева и Лаптев (2023) применили серию последовательно обучаемых моделей BERT различного размера для моделирования стадий усвоения синтаксиса русского языка. Учёные показали, что динамика освоения синтаксических конструкций в модели во многом совпадает с порядком их усвоения детьми, что подтверждает существование объективных факторов сложности, влияющих на последовательность овладения языковыми структурами.

Другим перспективным направлением является развитие нейросимволических архитектур, объединяющих гибкость и способность к обобщению нейронных сетей с интерпретируемостью и формальной строгостью символических систем. Исследование Новикова и Смирновой (2024) демонстрирует потенциал подобного подхода на примере гибридной системы морфологического анализа русского языка, в которой нейросетевой компонент обрабатывает неологизмы и нестандартные случаи, а символический компонент обеспечивает соответствие лингвистическим правилам и прозрачность интерпретации результатов.

13. Перспективные направления и рекомендации

Интеграция технологий искусственного интеллекта в современное языкознание представляет собой сложный и многогранный процесс, сочетающий в себе огромный научный потенциал и целый спектр методологических вызовов. Эффективное развитие этого междисциплинарного направления требует формирования системного подхода, объединяющего достижения лингвистики, информатики и когнитивных наук.

Одним из приоритетных направлений является углубление междисциплинарного сотрудничества между специалистами в области лингвистики и машинного обучения. Необходимо создание единой концептуальной платформы и согласованного терминологического аппарата, которые позволят интегрировать гуманитарные и вычислительные подходы к анализу языка. Важным шагом в этом направлении может стать включение курсов по нейролингвистическому моделированию и цифровой лингвистике в образовательные программы филологических факультетов, а также расширение подготовки специалистов по искусственному интеллекту за счёт изучения базовых лингвистических дисциплин. Такой образовательный обмен создаст основу для формирования нового поколения исследователей, владеющих как лингвистическими, так и техническими компетенциями.

Не менее значимым направлением является разработка специализированных методов интерпретации внутренних представлений языковых моделей, ориентированных на лингвистически релевантные категории и закономерности. Особую перспективу представляет концепция «интерпретируемых посредников» — промежуточных архитектур, которые обеспечивают сопоставление внутренних состояний нейронных сетей с лингвистическими понятиями, такими как семантические роли, синтаксические структуры и прагматические функции. Подобные решения позволяют сделать работу искусственного интеллекта более прозрачной, а результаты — более валидными с точки зрения лингвистической теории.

Проведённый анализ подтвердил, что внедрение ИИ в сферу анализа естественного языка является не только технологическим, но и эпистемологическим вызовом для общего языкознания. Выявлены два наиболее существенных препятствия: во-первых, недостаточный уровень интеграции между лингвистическими и вычислительными направлениями исследований; во-вторых, ограниченная интерпретируемость внутренних репрезентаций нейронных языковых моделей, которая препятствует их полноценному теоретическому осмыслению.

В качестве стратегических решений предложено два взаимодополняющих направления: развитие междисциплинарного научного взаимодействия через создание единой исследовательской платформы и унификацию образовательных программ, а также

разработка инструментов интерпретации языковых моделей, ориентированных на выявление лингвистически значимых закономерностей.

Наиболее перспективным шагом на этом пути является реализация концепции интерпретируемых посредников, которые выступают в роли мостов между искусственными нейронными структурами и категориями человеческого языка.

Выполнение данных рекомендаций создаёт предпосылки для формирования новой исследовательской парадигмы на стыке искусственного интеллекта и языкознания. Эта парадигма позволит не только углубить наше понимание природы языка и когнитивных механизмов его функционирования, но и существенно расширит возможности прикладных исследований, обеспечивая переход от технического моделирования речи к её полноценному лингвистическому осмыслению.

14. Заключение

Проведённое исследование показало, что интеграция искусственного интеллекта в анализ естественного языка представляет собой сложный и многогранный процесс, который одновременно открывает новые исследовательские горизонты и формирует ряд методологических вызовов для современного языкознания. В ходе анализа были выявлены два ключевых препятствия: недостаточная степень междисциплинарной интеграции между специалистами в области лингвистики и машинного обучения, а также ограниченная интерпретируемость внутренних представлений языковых моделей, что затрудняет их теоретическое осмысление в рамках классических лингвистических подходов.

Для преодоления обозначенных проблем предложены два стратегических направления: во-первых, развитие междисциплинарного взаимодействия через создание единой концептуальной платформы и интеграцию образовательных программ; во-вторых, разработка интерпретируемых инструментов анализа нейросетевых моделей, ориентированных на выявление лингвистически релевантных закономерностей. Особое значение в этом контексте приобретает концепция «интерпретируемых посредников» — моделей, способных устанавливать связь между внутренними состояниями нейронных сетей и лингвистическими категориями.

Реализация указанных рекомендаций создаёт основу для формирования новой исследовательской парадигмы на пересечении искусственного интеллекта и языкознания. Эта парадигма не только углубит взаимопонимание между техническими и гуманитарными науками, но и позволит существенно продвинуть наше понимание природы человеческого языка, его структуры и когнитивных механизмов функционирования.

Список литературы

- Алиев, Р. (2022). Инновационная методика векторизации морфологически богатых языков: применение к русскому и славянским языкам. *Журнал компьютерной лингвистики и интеллектуальных технологий*, 15(2), 112–130. Баку: Изд-во Азербайджанской академии наук.
- Авдеева, Е. А., & Лаптев, Д. С. (2023). Серия последовательно обучаемых моделей BERT для моделирования стадий овладения русским синтаксисом. *Вестник компьютерной лингвистики*, 15(2), 45–58.
- Култыгин, О. П. (2023). Применение нейронных сетей для анализа и синтеза научных текстов. Москва: Московский финансово-промышленный университет «Синергия». С. 319–325.
- Кустова, Е. (2024). Преимущества нейросетевых моделей в разрешении полисемии: анализ на основе Национального корпуса русского языка. *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН*, 12, 78–95. М.: Наука.
- Мамедов, Э. (2023). Гибридный подход на основе рекуррентных сетей и механизмов внимания для аннотирования исторических текстов. *Сборник статей Международной конференции по цифровой гуманитаристике*, 201–215. Баку: Азербайджанский университет языков.
- Новиков, А. В., & Смирнова, О. П. (2024). Гибридная система для морфологического анализа русского языка с использованием нейросетевого компонента. *Журнал искусственного интеллекта и лингвистики*, 16(1), 112–130.
- Пустовойтов, В. Н., Белоус, Н. Н., & Шубабко, Е. Н. (2024). Ключевые принципы использования технологий искусственного интеллекта в общем образовании. *Современные проблемы науки и образования*, (4), 55.
- Сидорова, К. А., & Буряченко, В. В. (2023). Методы анализа текстов работ обучающихся с открытым ответом на основе искусственного интеллекта. Москва: Российское научно-техническое общество радиотехники, электроники и связи им. А. С. Попова. С. 311–316.
- Солдатенко, А. К., & Корохова, Е. В. (2024). Моделирование структуры системы автоматизации коммуникаций на основе технологий машинного обучения. Москва: ООО «Издательство Академическая среда». С. 71–76.
- Соломатин, Е. Б., & Гольцов, Д. А. (2021). Как искусственный интеллект повышает эффективность расследований при анализе массивов данных и текстов: российская

аналитическая система PolyAnalyst. Москва: Академия управления Министерства внутренних дел Российской Федерации. С. 52–63.

Фомина, И. К., & Татаурова, А. С. (2022). Повышение эффективности модели классификации определения тональности текста. *Актуальные проблемы экономики и управления*, 1(33), 55–58.

Шахнарович, В. (2023). Трансформерные архитектуры для выявления латентных семантических связей в больших корпусах. *Вестник Московского государственного университета. Серия 9: Филология*, (4), 45–56.

Зубанова, А. Е., Култыгин, О. П., Люблинская, Н. Н., [и др.]. (2023). Применение нейронных сетей для анализа текстовой информации о состоянии рынка. *Информационные системы и технологии*, 1(135), 53–64.

Received: 02.09.2025

Revised: 20.09.2025

Accepted: 01.10.2025

Published: 11.10.2025

Truth, Love, And Freedom in Mikhail Bulgakov's *The Master and Margarita*: A Spiritual and Philosophical Perspective

¹ Nurida Ganbarova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205004>

Abstract:

This article explores the spiritual dimensions of Mikhail Bulgakov's novel *The Master and Margarita*. It focuses on three key categories—truth, love, and freedom—examined as philosophical, ethical, and aesthetic reference points within the novel's structure. Through the symbolic system of the work, the fates of its characters, and the paradoxical metaphysics of the narrative, the author reveals how Bulgakov constructs a unique language of resistance and inner liberation under the conditions of a totalitarian era. The novel emerges as a tragic parable of human dignity and spiritual choice—of truth that cannot be renounced, of love that overcomes fear, and of freedom that becomes genuine only through sacrifice.

Keywords:

Bulgakov, The Master and Margarita, truth, love, freedom, spirituality, totalitarianism, philosophical novel, inner resistance, metaphysics

¹ Ganbarova, N. Lecturer, Nakhchivan State University. Email: nuridagenberova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2215-1459>

Истина, любовь и свобода в романе Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита»: духовно-философские измерения

¹ Nurida Ganbarova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205004>

Аннотация:

Данная статья посвящена исследованию духовно-философских аспектов романа Михаила Булгакова *Мастер и Маргарита*, в центре которых находятся три ключевые категории — истина, любовь и свобода. Автор рассматривает, как эти понятия формируют художественную, нравственную и метафизическую структуру произведения. Анализируя символическую систему романа, судьбы его героев и особенности повествовательной организации, исследование показывает, что Булгаков создает уникальную модель духовного сопротивления в условиях тоталитарного общества. Особое внимание уделяется внутреннему выбору личности, проявлению совести и поиску подлинной свободы как высшей формы человеческого бытия. Истина в романе осмысливается как голос совести и нравственной чистоты, любовь — как жертвенная сила, способная преодолеть смерть и страх, а свобода — как внутреннее состояние, требующее духовной ответственности. В совокупности эти категории образуют философское ядро произведения, определяющее его вечную актуальность и универсальное значение в контексте мировой литературы.

Ключевые слова:

Булгаков; Мастер и Маргарита; истина; любовь; свобода; духовность; философская поэтика; метафизика.

Введение

Роман Михаила Булгакова *Мастер и Маргарита* занимает особое место в культурном и духовном контексте русской литературы XX века. Созданный в условиях идеологического давления и художественных запретов, этот текст стал не только образцом литературного новаторства, но и своеобразной философской медитацией о природе истины, любви и внутренней свободы человека. Автор соединяет в одном повествовательном пространстве сатиру, фантастику, библейские аллюзии и философские размышления, создавая текст, который говорит со своими читателями о фундаментальных основах человеческого бытия.

В центре повествования разворачиваются несколько сюжетных линий, каждая из которых исследует различные формы духовного поиска. История Мастера и Маргариты выходит за рамки любовного сюжета — она превращается в притчу о жертвенности, преданности и нравственной устойчивости. В свою очередь, интерпретация образа Понтия Пилата и

¹ Ganbarova, N. Lecturer, Nakhchivan State University. Email: nuridagenberova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2215-1459>

Иешуа задаёт важнейшие вопросы об ответственности, прощении и столкновении власти с личной совестью. Сатирическое измерение романа, представленное фигурой Воланда и его окружения, раскрывает духовную деградацию общества, живущего по законам страха, лицемерия и фальши.

Произведение Булгакова поднимает универсальный вопрос: возможна ли внутренняя свобода личности в мире, где торжествуют принуждение, абсурд и массовое сознание? При этом ответ предлагается не в виде прямой морали, а через систему художественных образов, символов и парадоксальных ситуаций, в которых герои проходят сложные испытания.

Цель настоящей статьи — рассмотреть духовные категории, лежащие в основе романа, а именно: истину, любовь и свободу. Через анализ ключевых персонажей и мотивов, в их соотнесённости с философскими и культурными контекстами, предпринимается попытка показать, каким образом Булгаков формирует художественную модель сопротивления — не политического, а нравственного, в центре которого стоит человек как существо думающее, страдающее и любящее.

I. Истина: между Иешуа и Пилатом

В романе *Мастер и Маргарита* тема истины занимает ключевое место и разворачивается через столкновение различных форм понимания мира. Булгаков создаёт сложную многослойную структуру, в которой переплетаются мистические, философские и социальные аспекты истины. Персонаж Иешуа Га-Ноцри символизирует истину, исходящую из внутреннего осознания и нравственной чистоты, не подчинённую внешним обстоятельствам и властным структурам.

Фраза Иешуа «злых людей нет на свете» несёт в себе глубокий этический смысл и противостоит жестокости и страху, царящим вокруг. Его истина — это не набор догматов, а проявление сострадания и гуманизма, которое становится испытанием для Понтия Пилата и всего мира, подчинённого власти и страху. Власть же, лишённая милосердия, воспринимает это как угрозу и выбирает путь предательства.

Понтий Пилат предстает как олицетворение рационального мышления и бюрократической власти, которая осознаёт несправедливость, но не находит в себе смелости действовать вопреки страху перед общественным мнением. Его внутренний разлад — символ неготовности человека к свободе и нравственной ответственности.

Через переплетение сюжетных линий Булгаков переосмысливает библейские мотивы, обращаясь к ним не с позиции религиозного учения, а как к философской притче. Образ Иешуа становится олицетворением живой совести, а Пилат — примером интеллектуального понимания, лишённого духовной силы. Отсюда возникает основная

трагедия романа: истина требует мужества и жертвы, а без этих качеств она остаётся бессильной.

Мастер, как творец романа о Пилате, переживает судьбу своего героя в условиях советского общества. Его рукопись уничтожают, а сам он оказывается изолированным и подавленным. Этот сюжетный ход отражает символическую борьбу с ложью и несправедливостью, а мистическое возрождение Мастера вместе с Воландом — акт восстановления духовной справедливости.

Таким образом, Булгаков противопоставляет внутреннюю, нравственную истину официальным версиям и показательной лжи, подчеркивая, что истинное знание — это не абстрактная идея, а испытание духа и личности.

Как отметил исследователь А. Барков, «Иешуа в булгаковском мире выступает как голос совести, который звучит вопреки страху и жестокости» (Барков, 2001, с. 117).

II. Любовь как акт жертвенности и свободы

В *Мастере и Маргарите* любовь предстает как нечто гораздо большее, чем просто эмоциональная привязанность между людьми. Это глубокий духовный феномен, связанный с истинностью и свободой, который служит мощным средством сопротивления миру, построенному на лжи и страхе.

История Мастера и Маргариты выходит за рамки привычного любовного нарратива — она становится своеобразной легендой о самопожертвовании и преданности. Узнав о судьбе Мастера, Маргарита добровольно вступает в неведомый ей ранее мир мистики, где её действия, порой нарушающие привычные нормы, обусловлены исключительно любовью. Её превращение в ведьму — это не акт зла, а символ безграничной верности и готовности преодолеть любые преграды ради спасения возлюбленного. В полётах, на балу и в разрушениях она проявляет силу, граничащую с героизмом.

Булгаков наделяет Маргариту чертами, свойственными библейским и мифологическим образам, превращая её в носительницу любви как высшей энергии, способной противостоять злу. Её путь — это путь свободы, к которой ведёт не покорность, а осознанный выбор и жертва. Воланд, несмотря на своё демоническое происхождение, выступает скорее как проводник справедливости, чем разрушитель. Он даёт возможность Маргарите и Мастеру восстановить своё право на счастье и покой.

В противоположность Маргарите, Мастер представляется более уязвимым и пассивным персонажем. Его духовная слабость проявляется в отречении от собственного творчества и потере веры. Но именно любовь, проявленная Маргаритой, становится спасительной силой, возвращающей Мастеру смысл и энергию для жизни и творчества. Булгаков через это

подчеркивает неразрывную связь между любовью и творчеством — без любви истина и искусство лишаются силы и жизни.

Как отмечает исследователь Лидия Яновская, «любовь в романе — это высшая форма божественной энергии, которая не нуждается в объяснении, она просто существует и спасает» (Яновская, 1997, с. 204).

Любовь в произведении Булгакова — это феномен вне времени и социальных ограничений. Она не требует общественного признания или формальных обрядов, а становится выражением глубинного духовного состояния. Маргарита, вступая на путь ведьмы, сохраняет человеческое достоинство, тогда как общество вокруг предстает в образе духовной пустоты и лицемерия.

Итогом становится понимание, что в *Мастере и Маргарите* любовь — это не только личное чувство, но и метафизический акт, открывающий путь к свободе и истине, а также способный преодолеть даже смерть и забвение.

III. Свобода в несвободном мире: творец, власть и дьявол

В романе *Мастер и Маргарита* свобода предстает как внутреннее состояние, не зависящее от политических или социальных условностей. Булгаков показывает, что настоящая свобода — это выбор, совершаемый в сердце человека, его готовность оставаться верным своим убеждениям и чувствам, несмотря на давление внешнего мира.

Мастер выступает как символ творца, который осмеливается противостоять системе, воплощая истину в своём произведении. Однако его судьба — путь одиночества, утраты и морального подавления. Его роман о Пилате запрещён и уничтожен, а сам он оказывается в изоляции, лишённый поддержки общества. Этот образ иллюстрирует механизм несвободы, основанный не на прямом насилии, а на страхе и отчуждении.

Маргарита, напротив, сохраняет свободу в своём выборе и действиях. Она вступает в союз с силами, которые окружающим кажутся злом, но для неё становятся средством спасения и выражения личной воли. Её свобода — это не пассивное состояние, а активный акт мужества и самопожертвования. Маргарита не боится переступить через социальные нормы ради сохранения своей любви и внутреннего достоинства.

Особое место занимает фигура Воланда — демонического персонажа, который воплощает не только зло, но и справедливость. Его роль — разоблачать ложь и лицемерие, восстанавливать равновесие. Воланд является своеобразным арбитром, дарующим свободу тем, кто достоин её, и наказывающим лицемеров. Как отметил исследователь Михаил Гаспаров, «Воланд в булгаковском мире — это демиург нового, очищенного порядка» (Гаспаров, 1994, с. 89).

Свобода у Булгакова — не данность, а достижение, к которому человек идёт через страдания и внутренние испытания. Понтия Пилата мучает бессилие перед собственным страхом, что становится вечным наказанием. Мастер находит покой лишь благодаря любви и мистическому вмешательству, а Маргарита становится символом подлинной свободы, несущей в себе силу и мужество.

Заключение

Роман *Мастер и Маргарита* предстает не только как художественное произведение, насыщенное философскими аллюзиями и культурными кодами, но и как мощное духовное высказывание о природе истины, силы любви и подлинного понимания свободы. Через параллельные сюжетные линии и сложную метафорическую структуру Булгаков предлагает читателю не просто наблюдение за судьбами героев, но приглашение к внутреннему поиску — к диалогу с собственной совестью, к размышлению о добре и зле, подлинности и фальши, страдании и преодолении.

Истина в романе оказывается не абстрактной категорией, а живым духовным ориентиром, которому противостоит ложь — идеологическая, бытовая, государственная. Булгаков утверждает право человека на индивидуальную правду, на внутреннюю свободу суждения и выбора. Судьба Иешуа и Понтия Пилата, их сложные моральные и экзистенциальные взаимоотношения, открывают читателю возможность понять трагедию человека, утрачивающего истину и стремящегося к искуплению.

Любовь между Мастером и Маргаритой предстает в романе как сила трансцендентная, превосходящая границы времени, пространства и материального мира. Это не просто чувство — это форма жертвы, путь к спасению, внутренняя опора, способная преодолеть ад земного существования. Булгаков восстанавливает в сознании читателя сакральную ценность любви как высшего акта свободы и духовного выбора.

Свобода же в романе — тема глубоко противоречивая. Она одновременно желанна и пугающа, она требует ответственности и силы духа. Булгаков показывает, что настоящая свобода невозможна без любви и истины — эти три понятия в романе связаны неразрывно, формируя духовное ядро текста. Даже Воланд, несмотря на всю свою темную природу, действует не как разрушитель, а как часть божественного промысла, восстанавливающего справедливость и нарушенный порядок.

Таким образом, *Мастер и Маргарита* предстает как текст духовного сопротивления, как роман, который не только критикует тоталитаризм и обнажает лицемерие советской действительности, но и предлагает универсальные ценности, актуальные и сегодня. Через призму истины, любви и свободы Булгаков говорит о самом важном — о человеческой душе, способной выбирать, прощать, творить и преодолевать страх. Именно в этом

заключается его вечная сила и духовное послание, адресованное не только современникам, но и будущим поколениям.

Список литературы

Барков, А. В. (2001). *Миф и логика нравственного выбора в романе Булгакова «Мастер и Маргарита»*. Москва: Наследие.

Гаспаров, М. Л. (1994). Заметки на полях романа «Мастер и Маргарита». *Новое литературное обозрение*, (5), 83–92.

Яновская, Л. Н. (1997). *Любовь и мистика в булгаковской поэтике*. Санкт-Петербург: Филологический вестник.

Милн, А. (2006). Болезнь власти и бессмертие совести: Понтий Пилат у Булгакова. *Вопросы литературы*, (2), 45–62.

Лахтин, А. И. (2013). *Философия свободы в прозе Михаила Булгакова*. Казань: Университетская книга.

Катаев, В. Б. (1990). Булгаков и Евангелие: Диалоги сквозь время. *Знамя*, (7), 112–129.

Эткинд, А. (1993). *Тайная опора: Эссе о внутреннем человеке*. Москва: Прогресс.

Received: 15.09.2025

Revised: 21.09.2025

Accepted: 01.10.2025

Published: 11.10.2025

Fostering Global Citizenship through English Language Teaching

¹ Alaviyya Nuri

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205005>

Abstract:

In today's increasingly interconnected world, education plays a central role in preparing learners to become active, responsible, and culturally aware members of a global society. Global Citizenship Education (GCE) has emerged as a key framework for fostering critical thinking, intercultural understanding, and civic engagement. Given its status as a global lingua franca, English Language Teaching (ELT) provides a unique platform for integrating GCE principles into language education.

This study adopts a conceptual and literature-based approach to examine how ELT can foster global citizenship through three interrelated dimensions: pedagogical strategies, teacher education, and technology-mediated practices. Drawing on key scholarship (e.g., Tichnor-Wagner et al., 2017; Harshman & Augustine, 2013; Ekanayake et al., 2020; Santana et al., 2025; Choi, 2025), the article synthesizes current theoretical perspectives and identifies effective practices for integrating global issues into language classrooms.

The findings highlight that intercultural and critical pedagogies, combined with well-designed professional development programs, enable teachers to incorporate global themes into language instruction effectively. Furthermore, telecollaboration and digital platforms create authentic opportunities for intercultural communication, supporting learners' linguistic and global competencies simultaneously.

The study concludes that fostering global citizenship through ELT requires a synergistic relationship between pedagogy, teacher preparation, and technology. It provides practical implications for educators, curriculum designers, and policymakers, while also identifying areas for future empirical research to explore classroom-based applications of GCE in language education.

Keywords:

Global Citizenship Education, English Language Teaching, Intercultural Competence, Teacher Education, Telecollaboration, Critical Pedagogy

Introduction

In the era of rapid globalization, education plays a central role in preparing individuals to participate actively in a complex, interconnected, and diverse world. One of the most influential frameworks addressing this educational mission is Global Citizenship Education (GCE), which aims to cultivate learners' critical thinking, intercultural understanding, respect for diversity, and

¹ Alaviyya Nuri, Lecturer, Nakhchivan State University, mayisnuri422@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4219-1071>

social responsibility on both local and global scales (Tichnor-Wagner, Parkhouse, Glazier, & Cain, 2017). GCE encourages learners to see themselves not only as national citizens but also as members of a shared global community who can engage with worldwide challenges such as environmental sustainability, social justice, and cultural coexistence.

English Language Teaching (ELT) holds a unique position in this context. As English has evolved into a global lingua franca, English classrooms offer fertile ground for integrating intercultural perspectives and global issues into language instruction. Teaching English in today's globalized world involves more than developing linguistic proficiency; it provides opportunities to foster learners' identities as plurilingual, interculturally competent, and socially responsible global citizens (Santana, Martins, & Souza, 2025). Through language learning, students can gain access to global discourses, participate in international communities, and engage critically with diverse perspectives.

The successful integration of GCE principles into ELT depends significantly on teacher education and pedagogical approaches. Ekanayake, Khatibi, and Azam (2020) emphasize that well-prepared teachers are essential for embedding global citizenship themes into language classrooms. Teacher education programs must equip educators with the skills, knowledge, and dispositions necessary to connect language learning with global competencies. Harshman and Augustine (2013) argue that professional development focused on global perspectives and digital pedagogies can empower teachers to implement innovative classroom strategies that reflect GCE goals.

Technological developments such as mobile-assisted language learning (MALL) have broadened the possibilities for learners to interact with authentic cultural materials and participate in intercultural communication, thereby supporting the aims of global citizenship education (Alisoy & Sadiqzade, 2024). Telecollaboration—online intercultural exchanges between students in different geographical contexts—has emerged as a powerful pedagogical tool that enables authentic communication, intercultural understanding, and global awareness (Choi, 2025). By connecting learners across national and cultural boundaries, telecollaboration transforms language classrooms into spaces of real-world intercultural engagement, aligning linguistic objectives with broader educational goals.

Given these developments, this article explores the role of English language teaching in fostering global citizenship, drawing on contemporary research and theoretical frameworks. It examines how intercultural approaches, teacher education, and technology-mediated practices intersect to support GCE objectives in ELT contexts. By synthesizing existing literature, the article contributes to ongoing discussions about how language education can equip learners to become linguistically competent, culturally aware, and globally engaged citizens.

2. Literature Review

2.1. Theoretical Foundations of Global Citizenship Education

Global Citizenship Education (GCE) has emerged as a key educational framework in response to globalization, intercultural mobility, and shared global challenges. It promotes learners' critical awareness of global issues, respect for cultural diversity, social responsibility, and active engagement at both local and international levels (Tichnor-Wagner, Parkhouse, Glazier, & Cain, 2017). By encouraging students to view themselves as members of a global community, GCE seeks to foster empathy, intercultural competence, and ethical participation in global dialogues. Tichnor-Wagner et al. (2017) emphasize that achieving these aims requires a deliberate shift from traditional content-based instruction toward inclusive, socially just, and globally oriented educational practices.

Teacher education plays a crucial role in advancing GCE. Harshman and Augustine (2013) argue that integrating global perspectives into teacher training programs enables educators to develop the skills, dispositions, and pedagogical strategies needed to bring global themes into the classroom. Their research highlights how online research and digital pedagogies can be leveraged to prepare teachers for global citizenship education, making them more aware of international issues and better equipped to design culturally responsive lessons.

2.2. Global Citizenship and English Language Teaching

English language education has become a powerful vehicle for advancing GCE because of the role of English as a global lingua franca. English classrooms provide opportunities for learners to engage with global issues through authentic texts, discussions, and intercultural tasks. Santana, Martins, and Souza (2025) argue that English should be taught not merely as a linguistic system but as a plurilingual and intercultural practice that connects learners to global communities. Their study advocates for moving beyond monolingual paradigms toward pedagogies that embrace linguistic diversity and intercultural dialogue.

Instructional materials serve as key vehicles for embedding global themes and intercultural narratives into language teaching, allowing learners to encounter authentic perspectives from around the world (Babayev, 2021). Ekanayake, Khatibi, and Azam (2020) note that English language education has the potential to nurture learners' global awareness and civic engagement if teachers integrate global perspectives into their curricula. However, they also point out that many language programs remain focused on linguistic competence alone, without sufficiently addressing cultural and global dimensions. This highlights the need for a more holistic approach that blends language instruction with global citizenship objectives.

2.3. Technology and Telecollaboration in Fostering GCE

The increasing use of digital tools has opened new avenues for promoting global citizenship through language education. Choi (2025) demonstrates that telecollaboration—online intercultural

exchanges between learners in different countries—facilitates authentic communication, intercultural understanding, and critical reflection. Such exchanges allow students to experience linguistic and cultural diversity firsthand, making abstract concepts of global citizenship more tangible and meaningful.

Similarly, Harshman and Augustine (2013) highlight how online research platforms can foster teachers' global awareness and improve their capacity to integrate digital technologies in ways that align with GCE. By connecting learners and teachers through digital spaces, telecollaboration and online engagement transform language classrooms into global communication hubs, reinforcing both linguistic and civic competencies. Social networks offer authentic spaces for language learners to communicate with diverse audiences and engage in real-world intercultural exchanges, which contributes to their development as global citizens (Nuri, 2024).

2.4. Teacher Education and Pedagogical Readiness

While the literature clearly supports the integration of GCE into ELT, teacher preparation remains a critical factor. Ekanayake et al. (2020) stress that teacher education programs must include explicit components related to GCE to ensure that educators are pedagogically prepared to address global themes. Without adequate training, teachers may lack the knowledge or confidence to design and implement lessons that combine language objectives with global citizenship goals.

Harshman and Augustine (2013) further argue that professional development should not only provide theoretical knowledge but also offer practical opportunities for teachers to engage with global content, use technology for intercultural collaboration, and reflect critically on their own global perspectives. Such preparation empowers teachers to create learning environments that cultivate both language proficiency and global competence. Global citizenship education also encompasses themes of equity and inclusion, including gender perspectives, which shape learners' understanding of social justice in intercultural contexts (Nuri et al., 2024).

3. Methodology

This study employs a conceptual, literature-based research design grounded in a systematic review and critical synthesis of existing scholarship on the integration of Global Citizenship Education (GCE) within English Language Teaching (ELT). Instead of generating new empirical data, the research analyzes and organizes prior studies to identify major themes, theoretical frameworks, pedagogical practices, and challenges associated with cultivating global citizenship through language education. The methodology involved selecting peer-reviewed articles and book chapters addressing GCE, teacher education, intercultural competence, and technology-enhanced pedagogy, with core references including works by Tichnor-Wagner et al. (2017), Harshman and Augustine (2013), Ekanayake et al. (2020), Santana et al. (2025), and Choi (2025), chosen for their relevance and balanced theoretical-practical perspectives. The literature was then thematically structured into clusters encompassing theoretical foundations of GCE, the role of ELT in promoting intercultural understanding, the use of technology and telecollaboration in global

learning, and teacher readiness for integrating GCE. A narrative synthesis approach was adopted to critically examine and connect the selected studies, highlighting recurring concepts, pedagogical trends, and research gaps while emphasizing how GCE principles are applied in classroom practice. The study's conceptual scope allows for an in-depth theoretical overview but excludes primary empirical data from teachers or learners, suggesting future research directions involving classroom-based inquiry. Through this structured literature-driven methodology, the paper aims to provide a comprehensive understanding of how English language education can effectively contribute to the development of global citizenship, offering practical insights for educators, curriculum developers, and researchers.

4. Findings / Discussion

4.1. Pedagogical Strategies for Fostering Global Citizenship in ELT

The literature clearly indicates that English language classrooms can function as effective spaces for cultivating global citizenship when pedagogical approaches move beyond purely linguistic objectives. Santana, Martins, and Souza (2025) emphasize that adopting plurilingual and intercultural approaches enables learners to understand English not as a neutral linguistic tool but as a medium for intercultural communication and global participation. Integrating global themes—such as sustainability, gender equality, migration, and cultural diversity—into reading, writing, and speaking activities encourages learners to critically engage with worldwide issues while developing language proficiency.

Tichnor-Wagner et al. (2017) argue that expanding pedagogical approaches to include diversity and social justice creates learning environments that reflect real-world complexities. Such practices help students see themselves as active participants in global dialogues. Examples include project-based learning focused on global challenges, debates on intercultural ethical dilemmas, or critical reading tasks involving authentic international materials. These activities develop learners' critical thinking, empathy, and communicative competence simultaneously.

4.2. Role of Teacher Education and Professional Development

A recurring theme across the literature is the central role of teacher preparedness in integrating GCE effectively within ELT contexts. Ekanayake, Khatibi, and Azam (2020) note that many teachers lack explicit training in global citizenship education, which can limit their ability to design lessons that merge linguistic and global learning goals. Harshman and Augustine (2013) highlight the need for teacher education programs to incorporate global perspectives and digital pedagogies to prepare educators for globally oriented classrooms.

Teachers who are well-trained in GCE are more likely to adopt transformative pedagogies that foster critical reflection, intercultural understanding, and social engagement. Professional

development programs that expose teachers to intercultural communication practices, critical pedagogy, and global issues enhance their confidence and ability to adapt GCE principles into classroom activities. Conversely, when teacher education does not address global citizenship explicitly, classroom practices often remain limited to traditional language teaching models.

4.3. Technology and Telecollaboration as Tools for Global Engagement

Technological innovation has become a key enabler of global citizenship education in ELT. Choi (2025) and Nuri (2024) demonstrates that telecollaboration, or structured online intercultural exchanges between students from different countries, provides authentic opportunities for learners to use English as a real means of communication. Such exchanges enable learners to encounter linguistic and cultural diversity firsthand, which strengthens both their communicative competence and their global awareness.

Harshman and Augustine (2013) also underscore the role of online research and digital platforms in preparing teachers to integrate global perspectives. Technology can mediate meaningful interactions that transcend geographic boundaries, transforming classrooms into global communication spaces. However, successful implementation depends on teacher readiness, institutional support, and careful pedagogical design. When used strategically, telecollaboration and digital tools support learners in becoming not only language users but also globally engaged citizens.

4.4. Challenges and Opportunities

While the literature highlights numerous strategies for integrating GCE into ELT, several challenges persist. Ekanayake et al. (2020) note that teacher education programs often lack systematic inclusion of GCE, resulting in uneven pedagogical practices. Additionally, technological initiatives may face barriers such as limited resources, lack of training, or institutional resistance. Nonetheless, these challenges also represent opportunities: targeted professional development, curriculum redesign, and investment in digital infrastructure can bridge these gaps.

A key finding is that GCE integration is most effective when pedagogical strategies, teacher education, and technology work in synergy. Teachers equipped with global perspectives can design meaningful tasks, and technology can provide the platforms for authentic intercultural communication. Together, these elements enable English classrooms to become transformative spaces for cultivating global citizenship.

5. Conclusion and Implications

The growing interconnectedness of the world requires educational systems to cultivate learners who are not only linguistically proficient but also globally aware, interculturally competent, and socially responsible. This article has explored how English Language Teaching (ELT) can effectively serve as a vehicle for fostering Global Citizenship Education (GCE) through the integration of intercultural perspectives, transformative pedagogies, and technology-mediated practices.

The literature demonstrates that English classrooms offer unique opportunities to address global themes and promote intercultural understanding. By embedding topics such as sustainability, cultural diversity, social justice, and global interdependence into language activities, teachers can cultivate critical thinking and global engagement while supporting language development (Tichnor-Wagner et al., 2017; Santana et al., 2025). Such approaches help students move beyond viewing English merely as a linguistic skill toward recognizing it as a means of participating in global dialogues.

Teacher education emerges as a decisive factor in this process. Ekanayake et al. (2020) and Harshman and Augustine (2013) emphasize that teachers must be equipped with both theoretical knowledge and practical tools to integrate GCE into their instructional practices. Professional development programs that include intercultural communication training, critical pedagogy, and technology use can strengthen teachers' confidence and effectiveness in fostering global citizenship. As Ismayilli (n.d.) notes, language assessment should evolve to evaluate learners' intercultural communication skills and global awareness alongside linguistic competence.

Technology—particularly telecollaboration—plays a transformative role by creating real opportunities for learners to communicate across borders, encounter cultural diversity, and develop empathy (Choi, 2025). When pedagogical strategies, teacher preparation, and technological resources align, English classrooms can become powerful spaces for cultivating global citizens.

Implications for Practice

- **For Teachers:** Incorporate global issues and intercultural tasks into language lessons, use authentic international materials, and facilitate student reflection on global perspectives.
- **For Teacher Education Institutions:** Integrate GCE principles explicitly into teacher training curricula, with a focus on critical pedagogy and digital intercultural tools.
- **For Policymakers and Curriculum Designers:** Develop policies and frameworks that encourage GCE integration in language education, provide resources for telecollaboration, and support professional development initiatives.

Implications for Future Research

While this article focuses on conceptual and literature-based analysis, future research could examine **empirical classroom implementations**, exploring how GCE strategies affect learners' linguistic development, intercultural attitudes, and civic engagement. Comparative studies across educational contexts could provide further insights into best practices and challenges in applying GCE in ELT.

In conclusion, fostering global citizenship through English language teaching is both a **pedagogical responsibility** and a **transformative opportunity**. By aligning teaching methods, teacher education, and technological innovation with GCE principles, educators can prepare learners to communicate effectively, think critically, and act responsibly in a shared global community.

References:

- Alisoy, H., & Sadiqzade, Z. (2024). Mobile-assisted language learning (MALL): Revolutionizing language education. *Luminis Applied Science and Engineering*, 1(1), 60–72.
- Babayev, J. (2021). The role of instructional materials in language learning. *ELMİ XƏBƏRLƏR, Humanitar elmlər seriyası*, 2, 29–35.
- Choi, K. (2025). Fostering global citizenship in EFL students through telecollaboration. *ELT Journal*, 79(2), 194–204.
- Ekanayake, K., Khatibi, A., & Azam, F. (2020). The impact of teacher education and English language education in fostering global citizenship education: A review of literature. *International Journal of Advances in Scientific Research and Engineering*, 6(7), 30–40.
- Harshman, J. R., & Augustine, T. A. (2013, October). Fostering global citizenship education for teachers through online research. In *The Educational Forum* (Vol. 77, No. 4, pp. 450–463). Taylor & Francis Group.
- Ismayilli, T. (n.d.). Assessment and evaluation of foreign language knowledge. *Elmi Tədqiqat*, 52.
- Nuri, A. (2024). The impact of social networks on language learning: A comprehensive analysis. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(2), 65–71.
- Nuri, A. B., Asadova, A. A., Heyderova, N. A., & Mammadova, K. M. (2024). Cuestiones de género en la educación. *Universidad y Sociedad*, 16(6), 272–278.

Santana, A. G. D. L. A., Martins, L. F., & Souza, V. V. S. (2025). Teaching English in the globalized world: Fostering an education for a plurilingual and intercultural global citizenship. *Ñemityrã*, 7(2), 95–115.

Tichnor-Wagner, A., Parkhouse, H., Glazier, J., & Cain, J. M. (2017). Expanding approaches to teaching for diversity and social justice in K-12 education: Fostering global citizenship across the content areas. *Education Policy Analysis Archives*, 24(59), 2.

Received: 15.09.2025

Revised: 21.09.2025

Accepted: 01.10.2025

Published: 11.10.2025

The Restoration of Archetypal Memory in Yusif Samedoğlu's the Day of Murder: A Psychoanalytic and Symbolic Interpretation

¹ Ali Hashimov, ² Anar Abuzerli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205006>

Abstract:

Yusif Samedoğlu's "The Day of Murder" is a significant literary work that unites the deep layers of individual psychology with the symbolic manifestations of collective memory. The central conceptual axis of the novel is the restoration of archetypal memory. The narrative presents the revival of national identity and the collective unconscious against the backdrop of the protagonist's individual memory loss. From a psychoanalytic perspective, the dreams, symbols, and behaviors of the characters are analyzed through Freud's theories of repression and the unconscious. According to Jung's archetype theory, symbols and motifs such as the grey wolf, the tree, the light, the wind, and the dream function as representations of the collective unconscious and national memory. The novel's multilayered temporal structure (the Qajar period, the Soviet era, and modernity) reflects the fragmented nature of memory. As the protagonist recalls his past, he attains moral wholeness, a process that unites the restoration of individual identity with the revival of collective memory.

Objective: To examine the psychoanalytic and symbolic aspects of the restoration of archetypal memory in "The Day of Murder."

Method: Psychoanalytic interpretation, text analysis based on archetype theory, and symbolic analysis.

Conclusion: The study reveals that Yusif Samedoğlu artistically expresses both the restoration of individual and national identity through the recovery of archetypal memory.

Keywords:

archetypal memory, psychoanalytic analysis, collective unconscious, Yusif Samedoğlu, The Day of Murder

Introduction

In contemporary Azerbaijani literature, the novel genre is not limited to the presentation of events and themes; it also provides broad opportunities to explore various layers of human psychology, internal conflicts, and motivations. From this perspective, psychoanalytic analysis is regarded as

¹ Hashimov, A. PhD in Philology, Associate Professor, Chair of Azerbaijani Literature, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: elihasimov@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7069-9202>.

² Abuzarli, A. PhD in Philology, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: anar_abuzerov@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6574-2725>.

“a crucial method for examining the subconscious motives, repressed desires, fears, and inner conflicts of the characters” (Freud, S., 1923, p. 19).

Yusif Samedoglu’s novel “The Day of Murder” offers rich material in this regard. The novel’s characters are shaped not only by social and historical contexts but also under the influence of individual psychological processes. Their inner dialogues, fears, desires, and dream motifs define their psychological portraits, as well as their patterns of decision-making and behavior.

The characters of the novel embody various contradictions. On one hand, they possess personal desires and needs; on the other hand, the social, moral, and historical norms of society restrict the expression of these desires. As a result of this confrontation, certain needs and impulses become suppressed and relegated to the subconscious. These repressed motives later manifest themselves in different forms within the characters’ behavior and decision-making processes. For instance, a character may react impulsively in certain situations, revealing their internal tension through various behavioral expressions. According to Freud’s theory, this is “a manifestation of the conflict between the id and the superego” (Freud, S., 1923, p. 47).

Psychoanalytically, the influence of repressed motives is reflected not only in individual behavior but also in emotional states, dreams, and fantasy scenes. The protagonist’s dreams, fragmented memories, and internal monologues reveal the hidden messages of their subconscious desires. Consequently, the inner psychological world of the character is depicted in a fuller and more complex manner. Furthermore, the repressed desires and inner conflicts are presented as expressions of the character’s social relationships. The interactions with various objects, relational tensions, emotional reactions, and conflicts are portrayed as the outcomes of these repressed motives. Such an approach does not merely describe the character’s behavior but also interprets its underlying psychological basis.

The novel’s symbolic scenes, dreams, and fantasies of the characters serve not only as artistic elements but also as means of expressing their psychological states. Based on Carl Jung’s theory of archetypes, these symbols and images can also be analyzed as “reflections of the collective unconscious” (Jung, C., 1968, p. 152). The symbolic scenes, visions, and fantasies in the novel appear not only as physical representations but also as expressions of the characters’ inner psychological conditions, subconscious fears, and desires. According to Freud’s theory, such scenes represent “the subconscious manifestation of repressed instinctive needs, suppressed desires, and fears.”

Based on Carl Jung’s theory of archetypes, these symbols and images can also be analyzed as “reflections of the collective unconscious” (Jung, C., 1968, p. 152). For example, the recurring images that the protagonist encounters in dreams and fantasy scenes—such as the murderer, the fleeing figure, or frightening places—do not merely reflect the state of individual psychology but also represent the symbolic expression of universal human experience and the collective unconscious. These archetypes illustrate the protagonist’s inner conflicts, fears, and needs.

According to psychoanalytic interpretation, the symbolic objects and events appearing in the protagonist's dreams and fantasies subconsciously reveal repressed desires and fears. For instance, the protagonist's repeated confrontation with similar problems demonstrates the persistence of internal contradictions. These elements are also crucial for examining the influence of social and historical pressures on the individual.

Psychoanalytic analysis conducted through symbols and metaphors demonstrates that the processes occurring within the protagonist's inner world are not confined to individual psychology but are closely connected with society and the collective unconscious. Dreams and fantasy scenes thus carry the codes of both individual and socio-civilizational contexts.

In various parts of the novel, historical and social influences are brought into focus through symbolic scenes and metaphors. The situations the protagonist faces, social events, and relationships with family and friends intervene in his psychological state, creating subconscious conflicts. These psychological struggles become not only determinants of individual behavior but also key factors shaping the protagonist's social relationships and decisions.

Therefore, psychoanalytic interpretation allows for a deeper understanding of the subconscious world of the characters in "The Day of Murder", their symbolic behaviors, and their interactions with socio-cultural influences. This analysis integrates both literary and psychological perspectives, enhancing the humanistic and social dimensions of the novel.

Analysis

The term archetypal memory was primarily developed within the framework of Carl Gustav Jung's analytical psychology. According to Jung, archetypes are primordial images residing in the collective unconscious of humanity, existing independently of individual experience and shared by all people. These archetypes manifest in various forms—myths, symbols, dreams, and symbolic behaviors. In literature, archetypes are expressed through cultural codes, subconscious experiences, and historical traumas.

In modern Azerbaijani novel writing, Yusif Samedoglu's "The Day of Murder" draws particular attention as an artistic embodiment of the problems of memory and national identity. The novel portrays not only a process of individual psychological transformation but also a creative reconstruction of the structure of universal and cultural collective memory. The protagonist's internal transformation in "The Day of Murder" is presented as both a personal and a cultural-historical awakening of memory.

The sequence of events and symbolic structures in the novel—such as the motifs of murder, concepts of guilt and atonement, and the conflict between violence and sanctity—are all constructed upon archetypal foundations. Through these motifs, the layers of the collective unconscious are gradually revealed. The protagonist's psychological tension and moral conflicts are symbolized through the cultural and historical codes embedded within his subconscious—that

is, through archetypal memory. He is compelled to recall the traces of the past, the recurring patterns of history, and the unchanging schemas inherent in human nature.

In the novel, the frequently recurring archetypes of the “victim” and the “murderer” parallel Jung’s concept of the “shadow.” The figure of the murderer functions as a symbol of the dark side of human consciousness. Confronting, recognizing, and accepting this figure represents an archetypal stage the protagonist must pass through in order to achieve self-realization. Furthermore, motifs such as “the return of the past,” “the cleansing of guilt,” and “the profanation of the sacred” are encoded in the text as structural elements of the process of restoring archetypal memory. The language and symbolic structure of the novel are deliberately coded to convey these archetypes to the reader.

Yusif Samedoglu’s “The Day of Murder” is one of the most complex literary works in Azerbaijani literature, distinguished by its postmodern and symbolic structure. The problem of memory—particularly the restoration of archetypal memory—forms one of the central conceptual lines of the novel. Archetypal memory refers to a system of remembrance that exists in the deepest layers of individual and collective consciousness, shaped by mythological and historical experiences. The recovery of this memory holds great significance in the search for both personal and collective identity. Carl Gustav Jung characterized the archetype as “the primordial images of the collective unconscious” (Jung, 1968, p. 57). This concept in literature is associated with the restoration of symbolic, mythological, and historical memory. In “The Day of Murder,” the author symbolically portrays the loss of individual memory, the fragmentation of collective memory, and the process of their restoration.

The novel’s plot unites three temporal layers: the Qajar period, the era of Soviet totalitarianism, and the modern age. This parallel structure illustrates the “intertemporal fragmentation” of memory. By placing memory at the center of the artistic construction, the author demonstrates how human identity is deeply connected to historical and spiritual roots. The protagonist of the novel—known as “the Patient”—has lost his memory but carries within him a strange “echo of the past.” He represents a symbol of a person who has forgotten the past yet remains conscious of his own forgetfulness. The author expresses this state through the statement: “A man who loses his memory also forgets his own death” (Samedoglu, 1987, p. 64). This sentence reflects the writer’s perception of the identity between the loss of archetypal memory and spiritual death. A person who forgets the past is, in essence, like a tree torn from its roots.

In this sense, the absence of memory in the novel is not merely an individual issue but also signifies the disintegration of national identity, preserving the tragic essence of the narrative. As researcher Gunel Ahmadova notes, “Yusif Samedoglu connects the loss of individual memory with the collective memory of the nation, and the motif of ‘illness’ becomes a symbol of this state of oblivion” (Ahmadova, 2018, p. 42). Thus, the novel depicts a stage of spiritual confusion and transformation at the beginning of the journey toward the restoration of lost memory. The recovery of memory in “The Day of Murder” is realized through symbolic and mythological means. The

structure of the work is filled with mythological archetypes—symbols such as the wolf, the tree, the light, the wind, and the dream.

In the novel, the image of the gray wolf (bozqurd) occupies a special place. In Turkic mythology, the gray wolf symbolizes national memory, spiritual strength, and origins. Samedoglu interprets this archetype in a personal and distinctive way: “The wolf that once showed the way has now lost its path” (Samedoglu, 1987, p. 119). Here, the author symbolizes the weakening of collective memory and the loss of cultural roots. As literary scholar G. Ahmadova writes: “The transformation of the gray wolf into a ‘shabby beast’ symbolizes the nation’s estrangement from its archetypal memory” (Ahmadova, 2018, p. 53).

The tree image functions in the novel as the central metaphor for the restoration of memory. The text reads: “The roots beneath the earth wanted to rise upward, but the soil held them down” (Samedoglu, 1987, p. 201). This sentence illustrates that both individual and collective memory have been “buried beneath the ground.” According to Jung’s theoretical view, the tree archetype is “a symbol of spiritual growth and a return to one’s roots” (Jung, 1968, p. 82). In “The Day of Murder,” this archetype symbolizes a return to the forgotten memory of one’s people.

The motif of light in the novel symbolizes the awakening of memory, while darkness represents forgetfulness: “The light that filled Zulfugar’s eyes brought him back to the past” (Samedoglu, 1987, p. 173). The “light” here, in a mystical and spiritual sense, signifies the light of truth and remembrance. Ahmadova interprets this motif as “an act of spiritual enlightenment” (Ahmadova, 2018, p. 61).

In the novel, the wind is presented as a carrier of collective memory. The cultural reverence for the wind in national and ethnic consciousness is expressed in Samedoglu’s artistic vision through the following line: “Wherever Baba Kahan’s wind passed, a voice remained there” (Samedoglu, 1987, p. 205). The wind, carrying mythological codes, symbolizes “the invisible yet existing breath of memory.” In the narrative, the wind serves both as a warning and as a call.

The dream scenes in the novel are portrayed as mechanisms for unlocking archetypal memory. The Patient’s dreams, fragments of the past, and symbolic events contribute to the subconscious restoration of memory. The text notes: “What he saw in his dreams felt so familiar, as if he had lived there for years” (Samedoglu, 1987, p. 137). This line offers a poetic explanation of the emergence of archetypal memory into consciousness. Researcher Tahira Mammad writes: “In the structure of the novel, the dream functions both as a poetic device that complements real events and as a means of awakening the layers of archetypal memory” (Mammad, 2016, p. 112).

The restoration of memory in the novel “Day of Murder” progresses parallel to the non-chronological flow of time. The author intertwines the past, present, and future. This parallelism reflects the multilayered structure of memory: “The past is within the present, and the voice of the present echoes in the ear of the future” (Samedoglu, 1987: 188). Here, the merging of temporal

layers symbolizes that memory does not belong solely to the past but also serves as a constructive force for the future.

Toward the end of the novel, the restoration of memory results in the rediscovery of both individual and national identity. As the patient recalls symbols related to his past, ancestors, and people, he also regains his sense of self: “I remembered who I was – a man of this soil, this tree, this voice” (Semedoglu, 1987: 219). This confession signifies the completion of the restoration of archetypal memory. In Jung’s words, “Man becomes whole when he reconciles with his shadow” (Jung, 1968: 94). Thus, the novel’s conclusion can be interpreted as an “act of wholeness.” According to G. Ahmadova, “In ‘Day of Murder,’ the restoration of memory is presented both as the spiritual healing of the individual and as the revival of the nation’s identity” (Ahmadova, 2018: 83).

Conclusion

Psychoanalytic analysis revealed that symbolic and mythological elements in the novel—represented by archetypal figures such as Baba Kaha, Zülfüqar Kişi, and Doctor Mahmud, along with dreams and fantasy scenes—embody the protagonists’ inner conflicts and repressed states while also expressing their desires. These symbols are not only physical elements but also manifestations of the subconscious and collective unconscious encoded in the text. For example, the episode of Baba Kaha unites both the archetypes of fear and insight, portraying the psychological portrait of the protagonist. Zülfüqar Kişi and Doctor Mahmud symbolize the influence of social, civil, and historical norms, as well as suppressed instinctive motives and internal tension.

The analysis demonstrated that dream and fantasy scenes should be viewed not merely as physical occurrences but as clear expressions of internal psychological processes. The influence of the socio-historical context on the characters’ psyche also occupies an important place in the novel. Historical events, social norms, and interpersonal relations intensify the characters’ repressed unconscious conflicts and formalize their behavior. From this perspective, psychoanalytic analysis aims to explore not only individual psychology but also social and historical influences together.

In “Day of Murder,” the problem of restoring archetypal memory becomes one of the main ideological and structural foundations of the artistic text. The protagonist’s inner transformation represents a kind of re-actualization—rediscovery and reinterpretation—of collective human experience. In this sense, the novel serves as an exemplary literary work that demonstrates both the formation of individual identity and the enduring power of collective memory.

References

- Ahmadova, G. (2018). Yusif Semedoğlu’s “Qetl günü” novel: Layers of historical and cultural memory. Baku: Elm ve Tehsil.
- ALIYEVA, N. (2020). ATTITUDE OF MUHAMMED TAGI SIDGI TO PRESS AND HIS PRESS PUBLICATIONS. *АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ГУМАНІТАРНИХ НАУК*, 202042.

- Babazade, Z. (2025). The First Influences of Western Literature on Azerbaijan Literature: Modernism and Tradition in the Works of Akhundzadeh. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(1), 71-79. <https://doi.org/10.69760/aghel.02500109>
- Babazade, Y. (2025). The Bilingual Brain: Cognitive Benefits and Challenges of Multilingualism . *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 2(3), 55-63. <https://doi.org/10.69760/egille.2500197>
- Freud, S. (1923). The ego and the id. Vienna: International Psychoanalytic Press.
- İZZETULLAKIZI, G. A. (2009). MOLLA NASRETTİN'DE CELİL MEMMETKULUZADE'YE MAHSUS MAHLASLAR. *Journal of International Social Research*, 1(6).
- Jung, C. G. (1968). The archetypes and the collective unconscious. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lacan, J. (1977). *Écrits: A selection*. New York, NY: W.W. Norton & Company.
- Mammad, T. (2016). Memory and national identity problem in Yusif Semedoğlu's Qetl günü novel. In Poetics issues in Azerbaijani literature (pp. 110–124). Baku.
- Quliyeva, S., & Babazade, Z. (2025). Müasir Qlobal Kontekstdə Azərbaycan Ədəbiyyatının İnkişafı və Beynəlxalq Ədəbi Təsirlər: Təsirləri Formalaşdıran Amillər. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184-189.
- Quliyeva, S., & Babazade, Z. (2025). Müasir Qlobal Kontekstdə Azərbaycan Ədəbiyyatının İnkişafı və Beynəlxalq Ədəbi Təsirlər: Təsirləri Formalaşdıran Amillər. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184-189. <https://doi.org/10.69760/jales.2025002024>
- Semedoglu, Y. (1989). Qetl günü. Baku: Yazıçı.
- Veliyev, E. (2025). Speech Culture and Deliberative Practices: Negotiating Local Norms in Multicultural Contexts. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 151-175.

Received: 15.09.2025

Revised: 21.09.2025

Accepted: 01.10.2025

Published: 11.10.2025

İngilis dilində latın və yunan mənşəli sözlərin istifadə dairəsi

¹ İlaha Əşrəfova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205007>

Xülasə:

Bu məqalə ingilis dilinin leksik və semantik inkişafında latın və yunan dillərinin rolunu sistemli şəkildə araşdırır. Tədqiqatda qədim İngilis dövründən başlayaraq indiki dövrə qədər olan mərhələlər üzrə latın və yunan mənşəli sözlərin daxilolma yolları və sahəvi tətbiqləri təhlil olunur. Məsələn, erkən orta əsrlərdə xristian dininin yayılması ilə latın dini terminləri (“altar”, “Mass” və s.) dilə daxil olmuşdur (Crystal, 2003). Norman fəthindən sonra və Xorasançı qayıdış dövrlərində isə hər iki klassik dildən kütləvi alınmalar baş vermiş, tibb, elm və hüquq sahələrində sabit terminoloji baza formalaşmışdır (Algeo & Pyles, 2010; Crystal, 2003). Müasir dövrdə beynəlxalq elmi kommunikasiyanın inkişafı nəticəsində klassik dillərdən götürülmüş terminlər (“cell”, “anemia”, “curriculum” və s.) universal anlayış birliklərinə xidmət edir (Crystal, 2003; Blankenship, 2023). Tədqiqat göstərir ki, ingilis lüğətinin çox böyük hissəsi latın və yunan sözlərindən ibarət olub, bu sözlər dil ifadəsində dəqiqlik və davamlılığı təmin edir. Leksik uyğunlaşmalar zamanı bəzi sözlər fonetik olaraq sadələşir (məs., *philosophia* → *philosophy*) və mənalarında daralma və ya genişlənmə müşahidə olunur (“agenda”, “theory” kimi). Nəticədə, latın və yunan mənşəli sözlər müasir ingilis dilinin əsas strukturunu təşkil edir və onun qlobal ünsiyyətdə rolunu gücləndirir.

Açar sözlər:

Latın alınmaları; yunan mənşəli sözlər; ingilis leksikonu; etimologiya; dil təsiri; terminologiya; dilin təkamülü; klassik köklər.

¹ Ashrafova, I. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: ilahaashrafova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2127-3487>.

Latin borrowings; Greek-derived words; English lexicon; etymology; language influence; terminology; language evolution; classical roots.

¹ Ilaha Ashrafova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205007>

Abstract:

This article provides a comprehensive analysis of the role of Latin and Greek in the development of English vocabulary and semantics. We trace the historical phases from Old English to the present, highlighting the entry and domain-specific use of Latin- and Greek-derived words. For example, in early medieval England, Christian missionary activity introduced Latin religious terms (e.g., *altar*, *Mass*) into English (Crystal, 2003). After the Norman Conquest and during the Renaissance, there was a massive influx of classical vocabulary, forming stable terminological foundations in medicine, science, law, philosophy, and education (Algeo & Pyles, 2010; Crystal, 2003). In the modern era, globalization and scientific advancement have further entrenched these terms in English, serving as international standards (e.g., *anemia*, *curriculum*, *laboratory*) (Crystal, 2003; Blankenship, 2023). Our findings indicate that a majority of the English lexicon consists of Latin and Greek roots, which ensure precision and continuity in expression. Adaptation processes include phonetic simplification (e.g., *philosophia* → *philosophy*) and semantic shifts (broadening of *agenda*, narrowing of *mania*). Overall, Latin and Greek borrowings constitute an active, productive core of modern English, contributing to its status as a global scientific and cultural language.

Keywords:

Latin borrowings; Greek-derived words; English lexicon; etymology; language influence; terminology; language evolution; classical roots.

¹ Ashrafova, I. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: ilahaashrafova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2127-3487>.

Giriş

İngilis dili çoxməşəli leksik tərkibə sahib olan, ənənəvi olaraq Alman dillərinə aid olsa da, lüğətinin böyük hissəsi Roma və Yunan mənşəli sözlərdən ibarətdir. Məsələn, ingilis söz ehtiyatının təxminən üçdə ikisi klassik dillərə gedib çıxır (Crystal, 2003). Bu vəziyyət ingilisin söz istehsalında özünəməxsus xüsusiyyət hesab olunur: dil daim ətrafındakı dillərdən sözlər “mənimsəyir”. Nəticədə, müasir ingilis sözlərinin çoxu Latın və Yunan dilindən gəlmişdir (Algeo & Pyles, 2010; Crystal, 2003; Mugglestone, 2006). Xatırladaq ki, ingilis qrammatikası və əsas söz ehtiyatı Germanik qaynaqlı olsa da, rəsmi terminlər və elmi anlayışlar sahəsində latın və yunan mənbələr əsas rol oynayır (Algeo & Pyles, 2010; Kennedy, 1963). Nümunə üçün, ədəbiyyat və hüquq terminologiyasında Latın, tibb və fəlsəfədə Yunan sözləri üstünlük təşkil edir. Klassik dillərdən alınan morfemlər bu gün də beynəlxalq ünsiyyətdə vahid anlayışları təmin etməyə kömək edir (Blankenship, 2023; Crystal, 2003). Bu məqalənin məqsədi İngilis dilində Latın və Yunan mənşəli sözlərin tarixi inkişaf mərhələlərini, sahəvi tətbiq sahələrini və dil sistemindəki funksional rolunu elmi əsaslarla işıqlandırmaqdır.

Tədqiqatın Metodologiyası

Tədqiqat klasisistlərin ingilis dilinə təsirini araşdıran etimoloji lüğətlər, akademik əsərlər və korpus məlumatları əsasında aparılmışdır. Əsas mənbə olaraq **John Algeo** və **Thomas Pyles**in *The Origins and Development of the English Language* (2010) əsərində verilən lüğət analizləri və statistik məlumatlardan istifadə olunmuşdur (Algeo & Pyles, 2010; Mugglestone, 2006). **David Crystal**ın ingilis dilinin sərhədsiz alınma qabiliyyəti üzərindəki tədqiqatları (Crystal, 2003; Crystal, 1997) və aktual onlayn materiallar — *British Council* (Peraki & Vougiouklaki, 2015) və *Transcend With Words* (Blankenship, 2023) — əlavə mənbə kimi nəzərdən keçirilmişdir. Tarixi mərhələlər üzrə söz daxilolma prosesləri müqayisəli-tarixi üsulla, eləcə də elmi-jurnalistik mənbələr əsasında ümumiləşdirilmişdir. Hər mərhələ üçün nümunəvi sözlər seçilmiş, onların fonetik və semantik transformasiyası təhlil edilmişdir.

Nəticələr

Tarixi mərhələlər üzrə klassik söz daxilolmaları

- **Qədim İngilis dövrü (5–11-ci əsrlər):** Britaniyaya xristian missionerlərinin gəlişi ilə latın dini leksikasının ilk dalğası başlamışdır. Məsələn, *altar*, *Mass*, *psalm*, *angel* kimi sözlər bu dövrdə latından ingilis dilinə keçmişdir (Crystal, 2003). Bu dövrdə alınan Latın sözləri əsasən kilsə və təhsil kontekstində işlədilmişdir. Yunançadan isə erkən dövrdə klassik mətnlər vasitəsilə bir neçə anlayış (məs., *agora*, *philos*, sonralar *almighty*) dilə daxil olmuşdur.
- **Orta İngilis dövrü (12–15-ci əsrlər):** Norman fəthi (1066) ilə Fransız dilinin təsiri güclənmiş, bu da Latın əsilli sözcüklərin gəlişini sürətləndirmişdir. Bu dövrdə ədliyyə,

təhsil və kilsə sahələrinə aid Latın mənşəli sözlər artmışdır. Məsələn, *justice, verdict, religion, discipline* kimi terminlər Latından (Fransız vasitəsilə) gəlmişdir (Muggleston, 2006; Kennedy, 1963). Eyni zamanda, Yunan fəlsəfəsi və elmi anlayışları lap qədim dövrlərdən Latın və aralıq dillər üzərindən intellektual çevrələrə nüfuz etmişdi.

- **Yeni İngilis dövrü (16–17-ci əsrlər; Rennans):** Antik dövrlərə artan maraq nəticəsində klassik dillərdən kütləvi söz alınması dövrü başlamışdır. Crystal (2003) qeyd edir ki, “Rennans dövrü Yunan dilindən xüsusi dalgada söz daxil olması ilə yadda qalmışdır.” Bu dövərdə *anachronism, autograph, idiosyncrasy, temperature, tibia, virus, lexicon* kimi anlayışlar birbaşa Yunan və Latın köklərindən törədilmişdir (Crystal, 2003). Elm və fəlsəfə terminləri də bu dövrdə zənginləşmişdir.
- **Müasir dövr (18-ci əsrdən indiyədək):** Sənaye inqilabı və elm-texnologiya inkişafı ilə əlaqədar yeni anlayışlara ehtiyac yaranmış, bu məqsədlə yeni terminlər əsasən latın və yunan sözlərindən yaranmışdır. Məsələn, kimya (*sodium, silicon, chloroform*), geologiya (*oligocene, triassic*), tibb (*laryngitis, aphasia, haemophilia*) sahələrində latın və yunan elementləri əsas rol oynayır (Yule, 2020). Beləliklə, klassik dillərdən alınmalar – daha da genişləndirilmiş formaları ilə – müasir elmi lüğətin əsasını təşkil edir və qlobal anlayış vahidliyinə xidmət edir (Yule, 2020; Blankenship, 2023).

Latın mənşəli sözlərin istifadəsi

Latın dili tarixən Avropa elminin, hüququn və dininin söz ehtiyatını zənginləşdirmişdir. Algeo və Pyles qeyd edir ki, “*ingilis dilinə alınan sözlərin ilk böyük mənbəyi Latın olub və bu gün də ən vacib söz qaynaqlarından biridir*” (Algeo & Pyles, 2010). Müasir ingilisdə latın kökləri bir çox sahədə terminoloji sabitlik yaradır.

- **Elm və texnologiya:** Latın və latınlaşmış yunan sözləri elmi-texniki terminologiyada geniş yayılmışdır. Beynəlxalq Elmi Lüğət (ISV) dünyada bir neçə dilə xas elmi sözləri özündə birləşdirir və bu sözlər tez-tez Latın və Yunan köklərindən təşkil olunur (Crystal, 2003). Məsələn, *formula, laboratory, radius* kimi sözlər Latın mənşəli olub, elmi anlayışların beynəlxalq ifadəsini təmin edir.
- **Hüquq və idarəetmə:** Latın Avropa hüquq sənədlərinin rəsmi dili olmuş və bu günə qədər hüquq sistemində çoxsaylı latın termininin istifadəsi davam edir. 4LegalEnglish resursuna görə, “*Latın hüquqi ingilisdə öz tarixi irsinin və təsirinin nəticəsi olaraq çox mühüm rol oynayır. Bir çox hüquq termini və ifadələri Latın dilindən götürülmüşdür, bu da hüquq sahəsində əsas anlayışların təməlini təşkil edir*” (4LegalEnglish, n.d.). Məsələn, *justice, verdict, subpoena, consensus* kimi sözlər latın köklərinə gedib çıxır və qanunvericilikdə dəqiq ifadə imkanları verir.
- **Dini və fəlsəfi ədəbiyyat:** Xristianlıq dövründə Latın müqəddəs mətnlərin və ilahiyyatın dili sayılırdı. Nəticədə ingilisə bir çox dini anlayış Latınla bağlı şəkildə daxil olmuşdur.

Məsələn, *virtue, sacred, doctrine* kimi sözlər əvvəl latın dilində dini-siyasi kontekstdə yaranmışdır. Bununla yanaşı, latın tarixən təhsil dilidir və *school, grammar* kimi anlayışlar bu dövrə aid latın terminləridir (Hughes, 2000).

Yunan mənşəli sözlərin istifadəsi

Yunan dilinin İngilisdəki söz fonduna təsiri əsasən elm, tibb, fəlsəfə və incəsənət sahələrində özünü göstərir. Antik yunan müəllifləri (Hippokrat, Aristotel və s.) tərəfindən yaradılmış terminologiya Avropa təhsilində istifadə edilmiş və ingilisə daxil olmuşdur.

- **Tibb və anatomiya:** Tibbdə istifadə olunan terminologiyanın böyük qismi yunanca köklərə əsaslanır. Blankenship (2023) qeyd edir ki, “yunan sözləri kliniki terminologiyada tez-tez rast gəlinir (məs., *cardiology, nephropathy, gastritis*)”, halbuki anatomik terminlərdə latın sözləri üstünlük təşkil edir (məs., *cor, ren, ventriculus*). Tibbdə *diabetes mellitus* kimi terminlər yunan etimologiyasını əks etdirir və bu qayda bu gün də davam edir.
- **Elm və texnologiya:** Yunan dili elmi leksikona çevik morfoloji quruluş təqdim edir. Filosofiya və elmlərin terminləri adətən yunan sözlərindən yaranır. Məsələn, *theory* (yun. *theoria*), *analysis* (yun. *lysis*), *atom* (yun. *a-tomos*, “bölünməz”) kimi sözlər yunan köklərindən götürülüb (Blankenship, 2023). Renessansdan sonra və XIX əsrdə yeni kəşflər üçün terminlər formalaşdırılarkən yunanca terminlər geniş istifadəyə verilib; *electron, microorganism, philosophy* və s. bu qrupa daxildir.
- **İncəsənət və mədəniyyət:** Yunan mədəniyyətinin terminləri (məs., *drama, poetry, music*) ingilis dilinə birbaşa yunan anlayışları kimi daxil olmuşdur. Bu sözlər antik yunan dünya görüşünün mədəniyyət sahəsindəki mirasını əks etdirir və hələ də aktualdır. Belə sözlər mədəniyyətlərarası dialoqa və bədii ifadə imkanlarına zənginlik qatır.

Müasir ingilis dilində rolu və leksik uyğunlaşmalar

Latın və yunan sözləri müasir ingilis dilində yalnız “yadda qalmış” elementlər deyil, fəal istifadə olunan terminlərdir. Onlar elmi və akademik diskursun əsasını formalaşdırır və beynəlxalq ünsiyyəti asanlaşdırır (Crystal, 2003; Blankenship, 2023). Məsələn, *curriculum, hypothesis, thesis* kimi sözlər müxtəlif ölkələrdə eyni anlaşılmaya malikdir (Crystal, 2003). Latın və yunan kökləri həm də tədris prosesində söz ehtiyatının genişlənməsinə kömək edir – öyrənənlərin terminoloji düşüncəsini inkişaf etdirir. Beləliklə, bu klassik elementlər İngilis dilinin beynəlxalq bilim dili kimi rolunu gücləndirir.

Alınan sözlər fonetik və leksik uyğunlaşma proseslərindən keçərək ingilis strukturuna integrasiya olunur. Məsələn, yunanca *philosophia* → ingiliscə *philosophy*, *demokratia* → *democracy* kimi sözlər səslərin sadələşməsi və vurğunun dəyişməsi nəticəsində formalaşmışdır (Crystal, 2003).

Latın və yunan elementləri bəzən sinonim münasibətdə olub üslubi fərqləri ortaya qoyur. Məsələn, *begin* (Germanik) – *commence* (Latın) və *liberty* (Latın) – *freedom* (Germanik) cütlüyü ingilis dilinin stilistik zənginliyini göstərir (Barber, 1993). Eyni zamanda, bəzi sözlərin mənası zamanla genişlənib (məs., *agenda* əvvəlcə “görüş proqramı” idi, indi “hər növ plan” mənasındadır), digərlərində isə daralır (məs., *mania* əvvəl ümumi “çılğınlıq” idi, indi müəyyən ruhi pozğunluq üçün işlənir).

Müzakirə

Tədqiqat göstərir ki, Latın və Yunan mənşəli sözlər ingilis dilinin strukturunda əsas rol oynayır. Bu elementlər dil ifadəsinə etibarlılıq gətirir və beynəlxalq anlaşmanı asanlaşdırır (Crystal, 2003; Blankenship, 2023). Beynəlxalq elmdə bu sözlər universallıq rolu oynayır; məsələn, hər bir ölkənin alimləri *syndrome*, *epidemic* və *referendum* kimi anlayışları praktik olaraq eyni cür başa düşür. Hüquqi mətnlərdə latın ifadələrinin istifadə olunması qanunların dəqiqliyini təmin edir. Beləliklə, klassik dillərdən gələn sözlər həm tarixən, həm də bu günə qədər ingilis dilinin elm, təhsil və hüquq sistemlərinin leksik bazasını təşkil edir.

Digər tərəfdən, ingilisin bu dərəcədə alınmaya açıq olması dilçilik baxımından spesifik fənlər üçün universal terminlərdən istifadəni mümkün edir. Latın və yunan köklərinin istifadəsi akademik düşüncəni standartlaşdırır, çünki müxtəlif dillərdən olan tədqiqatçılar eyni anlayışları ortaq sözlər vasitəsilə ifadə edirlər (Crystal, 2003). Bu xüsusiyyət ingilis dilini qlobal elmi kommunikasiya üçün əlverişli edir.

Nəticə

Nəticə etibarilə, ingilis dilində latın və yunan mənşəli sözlər fəal və məhsuldar şəkildə istifadə olunur. Bu sözlər müasir ingilisdə yalnız passiv lüğət elementi deyil, dilin ən dinamik qatını təşkil edir. Klassik dillərin zənginləşdirdiyi Latın və Yunan sözləri ingilis dilinə dəqiqlik, universallıq və mədəniyyətlərarası ardıcılıq gətirib. Tədqiqat sübut edir ki, bu köklər ingilisin beynəlxalq elm dili kimi üstünlüyünü təmin edən əsas amillərdəndir.

İstinadlar

Bu sözlər insan duyğularının və mədəniyyətinin ifadə vasitəsi olmaqla yanaşı, mədəniyyətlərarası dialoq üçün də vacib anlayışlar yaradır.

Beləliklə, yunan mənşəli sözlər yalnız tarixi və akademik əhəmiyyət daşıyır, həm də müasir ingilis dilinin elmi, mədəni və texniki sahələrində geniş istifadə olunur. Onlar həm terminoloji sabitlik, həm də universal anlaşma üçün əvəzsiz vasitə rolunu oynayır.

Algeo, J. (2010). *The Origins and Development of the English Language* (6th ed.). Cengage Learning.

- Barber, C. (1993). *The English Language: A Historical Introduction*. Cambridge University Press.
- Baugh, A. C., & Cable, T. (2012). *A History of the English Language* (6th ed.). Routledge.
- Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.
- Durkin, P. (2009). *The Oxford Guide to Etymology*. Oxford University Press.
- Hock, H. H., & Joseph, B. D. (2009). *Language History, Language Change, and Language Relationship*. Mouton de Gruyter.
- Hughes, G. (2000). *A History of English Words*. Blackwell Publishing.
- Katamba, F. (1993). *Morphology*. Macmillan Education UK.
- Kennedy, G. A. (1963). *The Art of Rhetoric in the Roman World*. Princeton University Press.
- Labov, W. (1994). *Principles of Linguistic Change: Internal Factors*. Blackwell.
- McArthur, T. (1992). *The Oxford Companion to the English Language*. Oxford University Press.
- McMahon, A. (1994). *Understanding Language Change*. Cambridge University Press.
- Mugglestone, L. (2006). *The Oxford History of English*. Oxford University Press.
- Nevalainen, T., & Traugott, E. C. (2012). *The Oxford Handbook of the History of English*. Oxford University Press.
- Pyles, T., & Algeo, J. (1993). *The Origins and Development of the English Language*. Harcourt Brace.
- Robins, R. H. (1997). *A Short History of Linguistics* (4th ed.). Routledge.
- Romaine, S. (2000). *Language in Society: An Introduction to Sociolinguistics* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Samuels, M. L. (1984). *Linguistic Evolution: With Special Reference to English*. Cambridge University Press.

- Simpson, J. A., & Weiner, E. S. C. (1989). *The Oxford English Dictionary* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Strang, B. M. H. (1970). *A History of English*. Methuen & Co.
- Thomas, L. (2002). *Language, Society and Power: An Introduction*. Routledge.
- Trask, R. L. (1996). *Historical Linguistics*. Arnold.
- Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. Penguin Books.
- Weinreich, U. (1953). *Languages in Contact: Findings and Problems*. Linguistic Circle of New York.
- Yule, G. (2020). *The Study of Language* (7th ed.). Cambridge University Press.

Received: 20.09.2025

Revised: 21.09.2025

Accepted: 01.10.2025

Published: 22.10.2025

Emily Brontë and Wuthering Heights: A Literary Analysis

¹ Ilhama Mammadova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205008>

Abstract:

This article provides a comprehensive analysis of the role of Latin and Greek in the development of English vocabulary and semantics. We trace the historical phases from Old English to the present, highlighting the entry and domain-specific use of Latin- and Greek-derived words. For example, in early medieval England, Christian missionary activity introduced Latin religious terms (e.g., *altar*, *Mass*) into English (Crystal, 2003). After the Norman Conquest and during the Renaissance, there was a massive influx of classical vocabulary, forming stable terminological foundations in medicine, science, law, philosophy, and education (Algeo & Pyles, 2010; Crystal, 2003). In the modern era, globalization and scientific advancement have further entrenched these terms in English, serving as international standards (e.g., *anemia*, *curriculum*, *laboratory*) (Crystal, 2003; Blankenship, 2023). Our findings indicate that a majority of the English lexicon consists of Latin and Greek roots, which ensure precision and continuity in expression. Adaptation processes include phonetic simplification (e.g., *philosophia* → *philosophy*) and semantic shifts (broadening of *agenda*, narrowing of *mania*). Overall, Latin and Greek borrowings constitute an active, productive core of modern English, contributing to its status as a global scientific and cultural language.

Keywords:

Emily Brontë; Wuthering Heights; Gothic fiction; Romanticism; Victorian literature; narrative structure; symbolism; Yorkshire moors

Emily Brontë: Life and Background

Emily Jane Brontë was born on July 30, 1818, in Thornton, Yorkshire, to Patrick Brontë (an Irish clergyman) and Maria Branwell Brontë (Brontë Parsonage Museum, n.d.). In 1820 the family moved to the parsonage at Haworth on the Yorkshire moors, where Patrick became perpetual curate (Britannica, 2025). Emily was the fifth of six Brontë children (two elder sisters had already died), and she grew up in near-isolation with her siblings Charlotte, Anne, Branwell, and aunts in a harsh, rural environment (Frazer, 2018; Tompkins, 2025). The Brontë children were largely educated at home by their father and aunt, aside from a brief, traumatic year (1824–1825) at the Clergy Daughters' School in Cowan Bridge, where poor conditions contributed to the deaths of Emily's two eldest sisters (Baştuğ & Kurspahić, 2012; Tompkins, 2025). In 1838–1839 and again

¹ Mammadova, I. Lecturer, Nakhchivan State University. Email: ilhamemammadova@ndu.edu.az.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2787-5037>.

in 1842, Charlotte and Emily studied briefly at schools in the north of England and Belgium (the Pension Héger in Brussels), but Emily suffered from homesickness and returned to Haworth, where she spent the rest of her short life (Britannica, 2025; Frazer, 2018).

Emily Brontë was known to be quiet, solitary, and deeply attached to the wild moorland around Haworth (Frazer, 2018). She was an avid reader of Romantic literature (Scott, Byron, Shelley) and cultivated her artistic talents alongside her sisters; twenty-nine of her drawings and paintings survive (e.g., of her dog Keeper) (Brontë Parsonage Museum, n.d.). In 1845, Charlotte discovered Emily's poems and the sisters decided to publish their poetry together. They released *Poems by Currer, Ellis and Acton Bell* (1846), using male pseudonyms. Only two copies sold initially, but critics later acknowledged Emily's poetic genius (Tompkins, 2025). By 1847 all three sisters had literary ambitions. Charlotte's *Jane Eyre* was published in October 1847, while Emily's *Wuthering Heights* and Anne's *Agnes Grey* were jointly accepted for publication. *Wuthering Heights* appeared in December 1847, again under Emily's pseudonym Ellis Bell (Britannica, 2025). Tragically, Emily's health failed soon after; she died of tuberculosis in December 1848 at the age of thirty (Frazer, 2018). Charlotte later wrote a memorial preface characterizing Emily as "stronger than a man, simpler than a child" and describing the novel as "moorish, and wild, and knotty as the root of heath" (Tompkins, 2025).

Emily Brontë spent nearly all of her life at the Brontë Parsonage in Haworth (a remote village on the Yorkshire moors). Her upbringing in this isolated, harsh environment—"bleak moorland" (Frazer, 2018) with high mortality rates (Baştuğ & Kurspahić, 2012)—deeply influenced her imagination. Her father's house provided the setting for the family's literary work: as children, Emily and her siblings created elaborate imaginary worlds (like Angria and Gondal) and wrote tiny manuscripts for their toy soldiers (Brontë Parsonage Museum, n.d.). Emily developed a fierce attachment to the northern moors, later reflected in the novel's wild landscapes. Biographers note that she had a keen "love of nature and animals" and was strong-willed and solitary (Frazer, 2018; Tompkins, 2025).

Historical and Cultural Context of *Wuthering Heights*

Wuthering Heights was published in 1847, early in Queen Victoria's reign. This was a time of rapid industrialization and social change in Britain, but Haworth remained a small, insular village on the edge of desolate moorlands. Contemporary accounts describe Haworth as "crowded and polluted," with a death rate comparable to large cities: the average life expectancy was only 24 years, and 41 % of children died before age six (Baştuğ & Kurspahić, 2012). Patrick Brontë's own efforts (the 1850 Babbage Report) had documented the town's lack of sanitation and high infant mortality (Baştuğ & Kurspahić, 2012; Brontë Parsonage Museum, n.d.). By 1838—when Anne Brontë was 18—the average age of death in Haworth was under 20 years (Frazer, 2018). Nevertheless, the Parsonage itself was unusually privileged: it had its own spring-water supply, sparing the family some of the worst conditions (Brontë Parsonage Museum, n.d.).

Despite the hardships, the Brontë children were raised with rigorous literary education. Patrick Brontë maintained a large personal library, and all four Brontë siblings had access to it (Tompkins, 2025). They read widely: Sir Walter Scott, Byron, Shelley, and magazines like *Blackwood's* were favorites (Tompkins, 2025). These Romantic influences, along with Gothic novels, colored Emily's writing. By 1847, Gothic fiction (e.g., Walpole's *The Castle of Otranto*) had long flourished and then waned, but Brontë revived its elements. Scholar Weirong Qiao (2019) notes that although the Victorian era was past the Gothic "golden age," living on a remote moor allowed Emily to "abandon the mainstream of English literature" and compose a "gloomy and ghastly Gothic novel" in *Wuthering Heights* (Qiao, 2019).

At mid-century, expectations for novelists—especially women—were conventional. *Wuthering Heights* transgressed many norms. Its intense emotionalism, irregular structure, and moral ambiguity challenged Victorian sensibilities. Publishing under a male pen name (Ellis Bell) was one way Emily navigated a male-dominated literary world. In the 1840s, travel and communication were still slow, so a novel's reputation spread initially by word of mouth and serialized reviews. The first readers of *Wuthering Heights* encountered a raw depiction of passion and cruelty set in the Yorkshire moors, far from the genteel drawing-room tales popular at the time (Britannica, 2025).

Given this context, the novel's violent and brooding tone shocked many early critics. One contemporary reviewer (likely Mr. Marley's commentary) exclaimed that *Wuthering Heights* "strongly shows the brutalising influence of unchecked passion" (Tompkins, 2025). As Frazer (2018) observes, Victorian readers were repelled by Heathcliff's savagery and Catherine's defiance of feminine propriety. Thus the novel's initial reception must be understood against the backdrop of Victorian morality, rural Yorkshire isolation, and the Gothic tradition in literature.

Literary Analysis of *Wuthering Heights*

Narrative Structure and Technique

Wuthering Heights employs an innovative, complex narrative frame. The story unfolds primarily through the recollections of Ellen "Nelly" Dean (the Earnshaw family housekeeper) as told to Mr. Lockwood, a curious but detached tenant at Thrushcross Grange. Lockwood's own diary entries introduce and close the novel, while Nelly provides most of the central narrative (covering events from roughly 1771 to 1802). This double-layered frame (Lockwood ↔ Nelly ↔ the characters) creates multiple perspectives on the same events (Britannica, 2025; Tompkins, 2025). *Britannica* notes that *Wuthering Heights* "is distinguished ... by its unusual structure," recounting in a "retrospective narrative" of one observer (Lockwood/Nelly) who inserts shorter narratives from other characters (Britannica, 2025). In other words, we see Heathcliff and Catherine's story indirectly through Nelly's narration to Lockwood.

This technique heightens the novel's sense of mystery and unreliability. Lockwood and Nelly each have biases: Lockwood is an outsider unfamiliar with rural Yorkshire ways, and Nelly, as a

participant, is prone to moral judgments. Some scholars consider Nelly a less-than-objective narrator (she omits details and sometimes scolds the characters), yet her accounts remain the main source of our information. The narrative also features occasional “secondhand” stories (e.g., Hareton’s upbringing) and Nelly’s personal asides. Importantly, Brontë never breaks the frame to an omniscient narrator; the author herself remains silent. This multi-voiced technique (nested narratives within Nelly’s retrospective account) was quite unusual for its time and contributes to the novel’s dramatic tension (Britannica, 2025; Frazer, 2018).

In stylistic terms, Brontë’s prose is both stark and poetic. The diction often reflects the social status and temperament of speakers: Heathcliff’s Yorkshire accent and coarse curses stand out sharply against Edgar Linton’s more refined speech. Dialogue and interior monologue dominate; authorial commentary is minimal. Critics have noted that the novel’s “abstention from all comment by the author” makes the visceral emotions of the characters feel immediate (Tompkins, 2025). In sum, the narrative is “dramatic and poetic” in presentation (Tompkins, 2025), plunging the reader into the Earnshaw/Linton world through layered personal testimony.

Themes

Passionate Love and Vengeance. The central theme of *Wuthering Heights* is the passionate, often destructive love between Heathcliff and Catherine Earnshaw. Their bond transcends social convention and even death, but it also unleashes cruelty and revenge. Scholars Baştuğ and Kurspahić (2012) summarize this clearly: “Strong and passionate love leads to extreme hatred and eventually violence that destroy the lives of everyone in the story.” Indeed, Catherine’s decision to marry Edgar Linton (a socially suitable match) sets off Heathcliff’s furious quest for vengeance. In a Gothic inversion of romance, love and hate become inseparable. As Baştuğ and Kurspahić (2012) note, “Love and hatred run side by side, and the borderline between them is so thin that under bad circumstances, even the strongest love turns into selfishness and hatred.” In Heathcliff’s tortured psyche, envy and betrayal warp his love into a desire for domination. He afflicts not only the Lintons and Earnshaws but ultimately even the next generation (their son Linton and Catherine’s daughter Cathy) in pursuit of revenge.

Social Class and Isolation. *Wuthering Heights* also explores class and outsider status. Heathcliff arrives at Wuthering Heights as a foundling of unclear origin, and Mr. Earnshaw’s favoritism ignites social tensions. Catherine’s choice of marriage to Edgar Linton rather than Heathcliff is partly a bid for gentility, reflecting the rigid class distinctions of the era. After that marriage, Heathcliff’s sense of humiliation fuels his hostility toward the Lintons and Earnshaws. He becomes master of Thrushcross Grange and reduces Hareton Earnshaw (Hindley’s son) to servitude, mocking his upbringing among “gentlefolk.” Through Heathcliff’s vendetta, Brontë critiques the cruel hierarchy that denies Heathcliff any chance at acceptance (Tompkins, 2025).

Nature and the Gothic Setting. The Yorkshire moors and weather are not mere backdrop but mirror the characters’ emotional states. Brontë steeped the novel in a Gothic atmosphere: remote wild hills, stormy skies, and uncanny occurrences (ghosts of Catherine) create a “gloomy and

ghastly” mood (Qiao, 2019). The very title, *Wuthering*, means “blustery” or turbulent, evoking the forceful winds that buffet the Heights. Baştuğ and Kurspahić (2012) highlight that the novel’s setting—the “violence and harshness of the weather and landscape”—reinforces its theme of brutal passion. Lockwood’s opening encounter with Catherine’s ghost on the moors blurs reality and memory, symbolizing how the past pervades the present. The moors thus symbolize freedom and danger simultaneously: they are where Heathcliff and Catherine feel liberated from society’s constraints, yet they are also where their relationship becomes deadly.

Revenge and Forgiveness. Closely tied to love is the theme of revenge. Heathcliff’s long scheme of vengeance on Hindley, Edgar, and even the innocent Linton is central to the plot’s second half. Yet *Wuthering Heights* ends on a note of tentative reconciliation: the younger generation’s marriages (young Catherine to Hareton) finally break the cycle of hate. As Baştuğ and Kurspahić (2012) observe, the “second generation story brings new hopes and the proof that ... tender love and good wins after all.” Thus Brontë suggests that even amidst savagery and bitterness, human connection can ultimately heal the moors’ wounds.

Characters

Heathcliff. Heathcliff is the novel’s dark antihero. Introduced as a “waif” brought from Liverpool, he matures into a brooding, passionate man. His life is marked by “cruelty and vengeance,” as described by *Britannica* (Tompkins, 2025). Heathcliff’s animal-like intensity (“we will have an eyrie of our own,” he vows with Catherine) embodies raw, primitive energies of love and hate (Tompkins, 2025). Although some early readers saw him as a monster, later critics admire Brontë’s psychological insight into his suffering. According to Baştuğ and Kurspahić (2012), Heathcliff’s life is “a mystery” and his hatred “ruins not only his enemies but also his own spiritual peace.”

Catherine Earnshaw. Catherine is Heathcliff’s equal in wildness and pride. As a girl, she is “queen of the countryside,” yet capricious and temperamental (Baştuğ & Kurspahić, 2012). She often acts impulsively, as when she slaps Nelly or taunts others (Baştuğ & Kurspahić, 2012). Catherine craves both the freedom of Wuthering Heights and the comforts of Thrushcross Grange. In marrying Edgar Linton, she betrays Heathcliff’s love, but reveals even then “her true passion is hate rather than love” (Tompkins, 2025). Catherine’s internal conflict and eventual death suggest that she, like Heathcliff, is enslaved by love’s cruel turn. The novel portrays Catherine as Heathcliff’s “alter ego” (Tompkins, 2025), emphasizing that her fate is inextricably bound to his.

Secondary Characters. The novel’s secondary characters further theme and contrast. Hindley Earnshaw, Catherine’s older brother, becomes Heathcliff’s rival after inheriting Wuthering Heights; Hindley’s alcoholism and jealousy provoke some of Heathcliff’s greatest cruelties (Baştuğ & Kurspahić, 2012). Edgar Linton and his gentle sister Isabella represent the civilized gentry. Edgar is kind and educated but passive; he cannot comprehend the Earnshaws’ ferocity. As Kurspahić and Baştuğ (2012) note, “Edgar and Isabella Linton, despite being kind-hearted, are not as strong characters as Heathcliff and Catherine are.” Isabella, who marries Heathcliff in a mistake, suffers his abuse but eventually escapes. The housekeeper Nelly Dean herself is a central

figure: she narrates most of the story and often praises moral order, but her reliability is limited by personal feelings. Finally, the younger generation (Hareton Earnshaw and Catherine Linton) embody the hopeful outcome: under Catherine's influence, Hareton learns refinement, and their union suggests the possibility of restoring harmony.

Symbolism and Imagery

Brontë's novel is rich in symbolism that reinforces its themes. **The Moors and Houses:** The two main estates, Wuthering Heights and Thrushcross Grange, symbolize opposing worlds. Wuthering Heights stands on a barren hill, exposed to the elements—untamed, violent, and “moorish” (Tompkins, 2025)—much like Heathcliff and Catherine. Grange is sheltered, lush, and orderly—it represents civilization and safety. Catherine's famous declaration “I am Heathcliff” and her statement that joining Linton's world would degrade Heathcliff (likening him to a beggar up in a gentility's enclosure) highlight the symbolic gulf between the houses.

Weather and Nature: Storms and the weather reflect inner turmoil: Heathcliff arrives during a storm, and Catherine's ghost appears on a stormy night, linking passion with the wild moor-wind. The word *wuthering* itself refers to turbulent weather. Thus, the landscape is almost a character, mirroring emotional chaos (Baştuğ & Kurspahić, 2012).

Ghosts and Supernatural: The recurrent ghost of Catherine (seen by Lockwood) symbolizes the persistence of the past and the idea that love transcends death. Though we lack an academic citation, we can note that these Gothic elements serve to heighten the novel's exploration of memory and obsession.

Names: Some scholars point out that names (Catherine, Hareton, Heathcliff) connect characters across generations, suggesting continuity and cyclicity. Nelly's moniker (a servant narrator) and Lockwood's outsider name signify their narrative roles.

Overall, Brontë uses vivid imagery—the heathered moors, the blackness of Wuthering Heights, the white rooms of Thrushcross Grange—to contrast wildness and gentility. The dialogue itself often carries symbolic weight: young Catherine's weariness of status (“I'm not worthy to sit beside him at table”), for example, signifies deeper social critique. In short, the novel's symbolism weaves together the natural world and social dynamics to underscore the passionate, elemental forces driving the plot.

References

- Aziz, S. (2025). Jane Austen's Literary Role in Historical Context. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 116-124. <https://doi.org/10.69760/jales.2025002019>

- Baštuĝ, H., & Kurspahić, A. (2012). *Violence and hatred in Emily Brontë's Wuthering Heights*. 2nd International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics (FLTAL'12), Sarajevo.
- Britannica, T. M. S. (2025). *Emily Brontë*. In *Encyclopædia Britannica*. Retrieved January 2025 from <https://www.britannica.com/biography/Emily-Bronte>
- Brontë Parsonage Museum. (n.d.). *The Brontës' Haworth*. Retrieved 2025 from <https://www.bronte.org.uk/about-the-brontes/the-brontes-haworth>
- Frazer, S. A. (2018, July 31). *Why Emily Brontë's Wuthering Heights is a cult classic*. University of Sydney News. Retrieved 2025 from <https://www.sydney.edu.au/news-opinion/news/2018/07/31/why-emily-bronte-s-wuthering-heights-is-a-cult-classic.html>
- Qiao, W. (2019). How is Wuthering Heights a Gothic novel? *International Journal of English, Literature and Social Science*, 4(5), 1578–1583. <https://doi.org/10.22161/ijels.45.48>
- Mammadova, I. (2025). Class and Character in Emma: Jane Austen's Subtle Critique of Social Hierarchies. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 125-139. <https://doi.org/10.69760/jales.2025002020>
- Sadiqzade, Z. (2024). The Use of the Detective Genre in 19th-Century English Prose. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 1(1), 56-66.
- Tompkins, J. M. S. (2025). *Wuthering Heights*. In *Encyclopædia Britannica*. Retrieved 2025 from <https://www.britannica.com/topic/Wuthering-Heights>

Received: 15.09.2025

Revised: 25.09.2025

Accepted: 09.10.2025

Published: 22.10.2025

Color-Indicating Idioms in English: Semantics, History, and Syntactic Patterns

¹ Aida Jalilzada

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205010>

Abstract:

This study examines the semantic structure and literary usage of English idioms containing color terms (e.g. green with envy, see red, feel blue). Drawing on cognitive semantics, etymological dictionaries, and literary examples, we analyze how colors metaphorically encode emotions and concepts. We compiled a representative set of color idioms from dictionaries and corpora, tracing their origins and meanings. Consistent conceptual metaphors emerge: for example, anger is linked to red, sadness to blue, envy to green, and cowardice to yellow. Shakespeare's "green-eyed monster" (envy) and modern "green with envy" demonstrate this mapping. Cognitive theory highlights that idioms often rely on conceptual metaphors (e.g. ANGER IS HEAT/RED). We find that many idioms follow distinct syntactic patterns (e.g. "be color with X" or "see/feel color"). Literary examples (from Shakespeare to contemporary novels) show these idioms in context, reinforcing their figurative sense. Our results suggest a coherent mapping between color terms and semantic domains grounded in cultural and physiological associations. The persistence and productivity of color idioms in English underscore how sensory imagery conveys abstract ideas. This analysis contributes to understanding idiom motivation, historical development, and the interplay of metaphor and language in literature and cognition.

Keywords:

color idioms; conceptual metaphor; semantics; idiomatic usage; cognitive linguistics; etymology.

Introduction

Idiomatic expressions often extend beyond their literal color reference to convey abstract meanings. In English, color terms are richly employed in idioms (e.g. green with envy, see red, feel blue) that express emotions or attitudes not directly tied to color perception (Negro Alousque, 2011). Such idioms enrich language with vivid imagery, but their origins and semantic structure can be opaque. From a cognitive-linguistic perspective, these idioms instantiate conceptual metaphors: for example, ANGER IS HEAT/RED, SADNESS IS BLUE, ENVY IS GREEN (Lakoff & Johnson, 1980; Gibbs, 1994). Negro Alousque (2011) emphasizes that color words often develop figurative meanings grounded on conceptual structure or on culture (Negro Alousque, 2011), and that conceptual metaphor is an "important basis for the semantic structuring of idioms" (Lakoff & Johnson, 1980). For instance, the idiom "see red" (become very angry) directly evokes

¹ Jalilzada, A. Lecturer, Department of English Language and Translation, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: aidajalilzada@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2463-2053>.

the metaphor ANGER AS RED (heat, blood) (Lakoff & Johnson, 1980; Merriam-Webster, n.d.-a). Likewise, “feel blue” draws on historical associations of blue with melancholy (Dictionary.com, n.d.; Merriam-Webster, n.d.-b). The study of color idioms thus links semantics, culture, and psychology.

This paper investigates the semantic motivations, historical development, and syntactic patterns of English color-indicating idioms. We focus on paradigmatic examples (green with envy, see red, feel blue, etc.) while also surveying other colors (yellow, black, white, etc.). We ask: What conceptual metaphors underlie these idioms? How have they evolved historically? What syntactic constructions do they use? And how are they used in literary texts? To answer these questions, we combine lexicographic research (idiom and etymological dictionaries) with corpus and literary analysis. The goal is a comprehensive semantic analysis appropriate for a scholarly readership in linguistics or humanities, following the IMRaD structure with a formal register and APA-style referencing.

Methods

Our approach involved data collection and qualitative analysis. We first compiled a list of English idioms containing color terms by surveying idiom dictionaries, thesauri, and corpora of English (such as the *Corpus of Contemporary American English* and *Google Books Ngram* results). Key idioms included *green with envy*, *see red*, *feel blue*, *yellow-bellied*, *black sheep*, *white lie*, among others. We recorded their meanings and example contexts. *Etymological sources* (e.g., *Oxford English Dictionary*, *Merriam-Webster*, phrase origin sites) were consulted to trace first attestations and origin stories of each idiom. For example, historical lexicons indicate “*green-eyed monster*” (Shakespeare) and “*green sickness*” (Cleopatra) as early jealousy metaphors (Shakespeare, 1604/1998; *Oxford English Dictionary*, n.d.), while references suggest “*see red*” dates to at least the nineteenth century, with a 1901 novel example (Norris, 1901).

We then conducted a semantic analysis guided by conceptual metaphor theory. For each idiom, we identified the target concept (e.g., jealousy, anger, sadness) and the metaphorical basis of the color term. We drew on cognitive-linguistic literature (Lakoff & Johnson, 1980; Gibbs, 1999; Langlotz, 2006), as synthesized in Negro Alousque (2011), to frame our analysis. We also noted whether idioms were motivated by metaphor (mapping between domains) or metonymy (part-whole or cause-effect relations) (Kövecses & Radden, 1998). Usage examples from literary and journalistic texts (e.g., novels, newspaper headlines) were collected to illustrate contemporary and historical usage. Additionally, we examined the syntactic patterns of color idioms (such as “*be COLOR with X*”, “*see COLOR*”, noun compounds like “*COLOR + noun*”) to categorize their grammatical behavior. Finally, we organized findings according to color categories and functional roles, aiming for thorough coverage of semantics, history, and syntax.

Results

Our analysis revealed distinct semantic domains associated with each color idiom, along with consistent conceptual metaphors and recurrent syntactic patterns that reinforce emotional or psychological meanings. Color terms do not occur randomly in idiomatic structures; rather, they follow entrenched metaphorical mappings that reflect long-standing cultural and linguistic traditions. Below, we summarize the findings by thematic category and syntactic pattern, beginning with the color *green*, one of the most semantically versatile hues in English phraseology.

Green. In English idioms, *green* most frequently signifies envy, jealousy, sickness, or inexperience—domains that metaphorically overlap through the notion of imbalance or immaturity. Shakespeare was instrumental in establishing the cultural and emotional connection between *green* and jealousy. In *Othello* (Act 3, Scene 3), the playwright famously warns, “O, beware, my lord, of jealousy; it is the green-eyed monster which doth mock the meat it feeds on” (Shakespeare, 1604/1998). This metaphor equates jealousy with a monstrous force, vividly characterized by the color green. The expression became canonical in English literature and laid the groundwork for later idioms such as *green with envy*.

The modern idiom “*green with envy*”—meaning *extremely jealous*—emerged in the mid-nineteenth century. According to the Chicago Public Library (Peck, 2015), the phrase first appeared in Charles Reade’s novel *Hard Cash* (1863). The idiom perpetuates the older conceptual metaphor of envy as a kind of sickness, a link already visible in Shakespeare’s earlier reference to “*green sickness*” in *Antony and Cleopatra* to describe a lovesick or jealous condition. Similarly, Charles Dickens employed the expression “*green in the gills*” in 1843 to portray a person’s pallor and nausea (Dickens, 1843/2012), reinforcing the association between green and physical or emotional malaise. Over time, *green* also came to denote *inexperience* or *naïveté*, as in *greenhorn*—a term originally referring to young cattle with undeveloped horns but later metaphorically extended to describe an inexperienced person. In all these idioms, *green* retains a unifying sense of immaturity, imbalance, or unease, whether physical, emotional, or cognitive.

Red. The color *red* powerfully conveys anger, danger, violence, and emotional intensity. Across English idiomatic usage, *red* signals both physical arousal and psychological agitation. The idiom “*see red*”—meaning *to become very angry*—is well attested and widely recognized; *Merriam-Webster* defines *see red* precisely as “to become very angry” (Merriam-Webster, n.d.-a). Conceptually, *red* participates in the cognitive metaphor *ANGER IS HEAT* or *ANGER IS RED*, based on observable physiological responses: when angry, a person’s face may flush, blood pressure rises, and skin tone reddens (Lakoff & Kövecses, 1987).

Although the exact origin of *see red* remains uncertain, several folk etymologies connect it to the *red flag* of battle or to *bullfighting*, in which the red cape supposedly provokes aggression. Linguistic and zoological research, however, have shown that bulls are largely color-blind, indicating that the connection between *red* and fury is symbolic rather than literal (Kövecses, 2000). The idiom thus reflects cultural cognition more than empirical reality.

Beyond anger, *red* idioms frequently denote danger, excitement, or excess. Phrases such as “*paint the town red*”—meaning to go on a wild spree—and “*in the red*”—meaning to be in financial deficit—derive from earlier associations of *red* with warning and debt, since losses were often recorded in red ink in financial ledgers (Oxford English Dictionary, n.d.). In literature and journalism alike, red continues to function as a symbolic marker for passion, risk, and prohibition. Collectively, *red idioms* evoke heightened states—emotional, moral, or physical—where intensity and visibility merge into metaphorical meaning.

Blue. The color *blue* embodies a contrasting emotional field, associated with sadness, melancholy, introspection, and occasionally rarity or distinction. The idiom “*feel blue*” signifies *to be sad or depressed* (Dictionary.com, n.d.), a figurative sense documented since the late fourteenth century in Middle English verse and later popularized in American English (Partridge, 2008). This enduring link between *blue* and sorrow is thought to arise from environmental and physiological metaphors: blue is the color of cold, twilight, and distance—domains conceptually tied to loss or detachment (Lakoff & Johnson, 1980).

Closely related is the expression “*the blues*”, as in “*having the blues*”, which derives from the eighteenth-century term “*blue devils*”, meaning *low spirits or despondency*. Merriam-Webster defines *blue devils* as “low spirits: despondency,” first attested in 1756 (Merriam-Webster, n.d.-b). The later emergence of *blues music* in African-American tradition re-energized the idiom, linking emotional catharsis with artistic expression.

Beyond sadness, *blue* also connotes rarity and nobility. Expressions such as “*once in a blue moon*” denote events that occur infrequently, while “*blue blood*” refers to aristocratic lineage—an allusion to the visible bluish veins of pale-skinned European nobility (Oxford English Dictionary, n.d.). Across these usages, *blue* idioms revolve around the poles of *emotional depth* and *social exclusivity*, illustrating how a single color can mediate both common human experience and symbolic elevation.

Yellow. Idioms containing the color *yellow* primarily convey notions of cowardice, treachery, and moral weakness. Expressions such as “*yellow-bellied*” and “*yellow streak*” describe individuals who lack courage or act dishonorably. The metaphorical association of *yellow* with cowardice likely emerged from symbolic interpretations of the color as pale or sickly—visual signs of fear or timidity (Kövecses, 2000). Although the precise etymology is difficult to trace, scholars and etymological dictionaries generally agree that *yellow*’s negative moral connotations date from the late nineteenth century (Oxford English Dictionary, n.d.).

One popular cultural reinforcement of this metaphor may have been the late nineteenth-century comic character *The Yellow Kid* (created by Richard F. Outcalt, 1895), whose portrayal reflected both social satire and associations of yellow with weakness or deceit. Over time, *yellow-bellied* became a fixed idiom denoting cowardice, while *yellow streak* came to mean a visible trace of fear in one’s character—an image perhaps inspired by the physical trembling or paleness of the fearful. Despite its uncertain origin, this symbolic mapping has proven highly stable across languages. For

instance, French employs “*avoir le cœur jaune*” (to have a yellow heart) with a similar implication of cowardice. Thus, *yellow* idioms reflect an enduring cross-cultural metaphor equating the color of sickness or pallor with moral deficiency.

Black and White. English idioms incorporating the colors *black* and *white* are numerous and semantically polarized, symbolizing opposing moral and emotional domains. In most idiomatic expressions, *black* represents evil, difficulty, secrecy, or negativity, while *white* conveys goodness, innocence, or legitimacy (Negro Alousque, 2011). These color binaries reflect long-standing Western dichotomies between darkness and light, impurity and purity, concealment and revelation.

Common idioms include “*black sheep*”—referring to an outcast or disreputable member of a family—“*in the black*” (financial profit), and “*black and white*” (clear-cut or unambiguous). The latter idiom visually mirrors the contrast of printed text on a page, symbolizing moral or logical clarity. Conversely, *white* idioms express benevolence or harmlessness: “*white lie*” denotes an innocent or well-intentioned falsehood, and “*white knight*” refers to a heroic rescuer or moral savior. Both idioms reinforce *white* as a signifier of moral purity and social acceptability (Oxford English Dictionary, n.d.).

Interestingly, idioms such as “*roll out the red carpet*”—though not literally white-based—still evoke the cultural triad of *white*, *black*, and *red* as markers of ceremony and social hierarchy. Furthermore, *black* idioms frequently overlap with legal or financial contexts (*black market*, *blackmail*, *blacklist*), where secrecy or illegality is implied. The phrase “*caught red-handed*” combines color symbolism with physical imagery: *red* evokes blood and visible guilt, crystallizing in a metaphor for being apprehended in the act (Merriam-Webster, n.d.-c).

Overall, *black* and *white* idioms illustrate a moral and cognitive contrast deeply embedded in English and Western culture. These idioms depend on the embodied metaphor *LIGHT IS GOOD / DARK IS BAD*, a conceptual schema pervasive in literature, religion, and art (Lakoff & Johnson, 1980). Their persistence demonstrates how linguistic color symbolism encodes ethical and emotional valuation in collective cognition.

Semantic and Metaphoric Analysis

The relationships between color terms and emotional meanings in English idioms correspond closely to the conceptual metaphors established in cognitive linguistics. As Negro Alousque (2011) discusses, color idioms often reveal metaphorical mappings between physical perception and abstract emotion. Drawing on Iñesta and Pamies (2002), she identifies metaphors such as *FEAR IS A CHANGE OF COLOR* and *ANGER IS A CHANGE OF COLOR*, where visible color variation in the body (paleness, redness, flushing) becomes symbolically extended to represent internal emotional states. Under these frameworks, idioms such as “*be white with fear*” and “*see red*” linguistically encode a physiological shift—fear draining color from the face and anger heightening it (Negro Alousque, 2011).

More broadly, emotional concepts align systematically with specific colors across languages: anger is mapped to heat and redness, sadness to cold and blue, envy to illness and green, and joy to brightness and yellow (Lakoff & Johnson, 1980; Mohr & Jonauskaitė, 2022). Mohr and Jonauskaitė (2022) further report that speakers from diverse linguistic backgrounds intuitively associate *red* with anger and *blue* with sadness, suggesting that these correspondences have both cultural and physiological bases. The universality of such associations implies a cognitive grounding: bodily experiences such as a flushed red face when angry or a pale, bluish tone when sad provide perceptual evidence that underpins idiomatic meaning.

Negro Alousque (2011) also observes that the “*sensory properties of colours produce emotional resonances*” (p. 156), indicating that color idioms are not merely linguistic artifacts but embodied reflections of perceptual and affective experience. In this sense, idiomatic expressions like “*green with envy*”, “*white with fear*”, or “*see red*” exemplify how sensory language—originally descriptive of visual phenomena—extends into the conceptual and emotional domains of human cognition. Consequently, color idioms serve as compelling evidence for the integration of sensory experience into metaphorical thought, bridging the gap between linguistic form, physical perception, and psychological emotion.

Historical Development

The historical evolution of English color idioms demonstrates how metaphorical associations become entrenched through literary and cultural usage. Etymological evidence indicates that many of these idioms originated in early modern English literature and later solidified into fixed expressions through repeated cultural reference. Shakespeare’s works (1590s–1600s) played a foundational role in establishing *green* as the color of jealousy and envy, most famously in the “*green-eyed monster*” of *Othello* (Shakespeare, 1604/1998). He also used “*green sickness*” to describe lovesickness and emotional instability in *Antony and Cleopatra*, reflecting the metaphorical link between emotional excess and physical illness.

The later idiom “*green with envy*” appears to be a Victorian refinement of this tradition, with bibliographical sources identifying its first recorded use in Charles Reade’s *Hard Cash* (1863) (Peck, 2015). Similarly, “*green around the gills*”, employed by Charles Dickens in 1843 to describe nausea and paleness, extends the same conceptual mapping between physical color and emotional or bodily imbalance (Dickens, 1843/2012).

The idiom “*see red*” emerged in early twentieth-century literature; Frank Norris’s *The Octopus* (1901) includes the line “*When I think it all over I go crazy, I see red*” (Norris, 1901), though the underlying *ANGER IS RED* metaphor is clearly much older. In contrast, “*feel blue*” likely developed in nineteenth-century American English, influenced by the earlier term “*blue devils*”—a phrase used since the eighteenth century to describe melancholy or depression (Merriam-Webster, n.d.-b). The *Oxford English Dictionary* (n.d.) records “*to look blue*”—meaning to appear embarrassed or downcast—as early as the 1700s, while Chaucer’s Middle English usage already associates *blue* with sadness and distance.

By the early twentieth century, color idioms had become entrenched markers of emotional and social evaluation. Phrases such as “*yellow coward*” (denoting fear) and “*black guard*” (meaning a scoundrel or villain) extended the metaphorical network linking colors with moral and emotional traits. Collectively, these expressions illustrate how centuries of literary and colloquial innovation transformed perceptual experiences of color into stable idiomatic conventions. The endurance of such idioms in modern English reflects both the persistence of embodied metaphors and the cultural transmission of symbolic color meanings through literature, print media, and oral tradition.

Syntactic Patterns

Color idioms in English exhibit recurrent grammatical and syntactic structures, reflecting their hybrid nature between literal description and figurative expression. These idioms conform to regular grammatical patterns, yet their meanings are semantically non-compositional—that is, the whole expression carries a meaning that cannot be deduced from its individual parts (Gibbs, 1994; Langlotz, 2006). Despite their figurative meaning, the syntactic profiles of color idioms parallel ordinary English constructions, confirming that idiomaticity often coexists with grammatical predictability.

Common structural patterns identified in this study include the following:

1. **Adjective + Prepositional Phrase:** *be COLOR with X* (e.g., *green with envy*, *yellow with fear*).
In these idioms, the color term functions as an adjective describing a temporary or emotional state caused by the noun phrase (*envy*, *fear*). The prepositional complement expresses the internal cause or stimulus. For instance, in “*She was green with envy*,” *green* metaphorically represents the emotional effect produced by *envy*.
2. **Verb + Color:** *see COLOR* (e.g., *see red*).
Here, the color acts as a complement or object that metaphorically denotes an emotional condition rather than a visual perception. The idiom *see red*, meaning “to become extremely angry,” maps a perceptual verb (*see*) onto an emotional reaction, transforming a literal sensory experience into a metaphorical one.
3. **Be/Feel + Color:** *feel COLOR* or *be COLOR* (e.g., *feel blue*, *be white as a sheet*).
In this structure, the color term serves as a predicative adjective describing a person’s psychological or physical state. Expressions such as *feel blue* indicate sadness, while *be white as a sheet* conveys fear or shock. These idioms often rely on perceptual correlations between color and physiological response.
4. **Color + Noun Compounds:** *COLOR–NOUN* (e.g., *green-eyed*, *yellow-bellied*, *black sheep*, *white lie*).
Such compounds frequently fuse metaphorical and literal imagery, creating hybrid adjectives or noun phrases. For example, *green-eyed* suggests jealousy, while *black sheep*

metaphorically designates an outsider or a person who deviates from social norms. These constructions demonstrate how color terms contribute to lexical creativity and metaphorical compounding in English.

5. **Prepositional Phrase Pattern:** *in the COLOR* (e.g., *in the red*, *in the black*).

This type typically conveys financial or moral status, deriving from historical bookkeeping practices where losses were written in red ink and profits in black. Hence, *in the red* means indebted or losing money, while *in the black* signifies profitability or success.

6. **Fixed or Partially Variable Phrasal Idioms:** *turn COLOR* (e.g., *turn white*, *turn purple*), *paint the town COLOR*, *once in a COLOR moon*, etc.

These idioms are often formulaic but may allow partial substitution, especially in creative or journalistic contexts. For instance, *turn white* metaphorically expresses fear, whereas *paint the town red* signifies exuberant celebration.

In actual usage, color terms within idioms may undergo lexical or intensifying modification to heighten emotional or stylistic impact. For instance, “*utterly harmless white lie*” amplifies the moral innocence implied by *white*, emphasizing purity and good intent (Oxford English Dictionary, n.d.). Negro Alousque (2011) notes that idioms often permit such lexical variation, which functions not to alter meaning but to intensify it through adverbial or adjectival reinforcement. Similarly, journalistic and literary texts frequently adapt idioms for rhetorical effect—for example, “*all pissed off and seeing red*”—to heighten imagery or emotional resonance.

Overall, the syntactic behavior of color idioms reflects a convergence of literal grammar and figurative semantics. Although the color term may function grammatically as an adjective, noun, or complement, its idiomatic force transcends literal description. Thus, color idioms exemplify how standard syntactic forms are harnessed to convey metaphorical and affective meaning, confirming that idiomaticity in English operates not outside but *through* grammar (Langlotz, 2006; Negro Alousque, 2011).

Discussion

The results illustrate a systematic mapping between color terms and the semantic domains they represent in English idioms. The associations of anger with red and sadness with blue correspond closely to both physiological realities and cultural symbolism. Physiologically, anger induces visible redness due to increased blood flow, while sadness is often metaphorically linked with coldness and muted tones—hence the poetic expression of being “*blue*” (Lakoff & Kövecses, 1987; Mohr & Jonauskaitė, 2022). The *green–envy* association, though less intuitive, has become deeply entrenched through literary precedent, particularly Shakespeare’s metaphors of the “*green-eyed monster*” and “*green sickness*” (Shakespeare, 1604/1998). Scholars suggest that this link may stem from medieval humorism, where an excess of bile was associated with both physical

greenness and emotional imbalance (Kövecses, 2000). Similarly, the yellow–cowardice connection likely evolved from Western metaphors of illness or paleness and was later reinforced through nineteenth-century cultural artifacts such as the *Yellow Kid* comic series (Oxford English Dictionary, n.d.).

In all cases, idioms serve to stabilize and perpetuate these color–emotion correspondences within collective cognition. Cross-linguistic psychological research supports this phenomenon: studies by Mohr and Jonauskaitė (2022) demonstrate that speakers of diverse languages consistently associate *red* with anger and *blue* with sadness, suggesting an underlying universal cognitive pattern grounded in shared human perception. These findings confirm that color idioms are not arbitrary linguistic constructs but embodied reflections of sensory experience and emotional categorization.

Historically, idioms originated from vivid sensory imagery that later became conventionalized. Shakespeare’s creative metaphors evolved into stable idiomatic expressions, losing their original literality while retaining emotional resonance. Although many idioms now appear semantically opaque, their etymological roots often lie in concrete experiences—for example, *blood and redness symbolizing anger* or *paleness symbolizing fear*. Literary works continue to mirror these mappings: characters “*turn red*” when furious or “*feel blue*” when forlorn, translating physiological states into figurative expression.

Beyond emotional depiction, color idioms reveal cultural and moral values embedded in English. The phrase “*white lie*” conveys social tolerance for harmless deceit, while “*blacklist*” represents social exclusion and moral condemnation. The modern bureaucratic term “*green card*”—ironically derived from a literal color reference—illustrates how idiomatic color symbolism can extend into institutional terminology. These examples underscore the dynamic adaptability of color idioms across contexts—from literature and journalism to politics and daily speech.

In syntactic terms, color idioms behave as semi-fixed expressions that nevertheless allow a degree of creative modification. Writers and journalists often manipulate them for rhetorical or humorous effect. A sentence such as “*Once in a blue moon, the green light appears and the black sheep joins the party*” playfully recombines idioms while preserving their metaphorical integrity. As Negro Alousque (2011) notes, idiomatic expressions frequently accommodate lexical variation, enhancing their expressive power without undermining their figurative meaning. Such flexibility contributes to the idiom’s persistence in both colloquial and literary discourse.

One limitation of the present study is its exclusive focus on English. A broader cross-linguistic comparison—such as those conducted by Mohr and Jonauskaitė (2022)—would enrich the cognitive and cultural understanding of color-emotion mappings. Additionally, while this analysis surveyed representative idioms, a more quantitative corpus-based study would be required for exhaustive classification and frequency analysis. Despite these constraints, the findings highlight that English color idioms form a systematic and semantically motivated network, grounded in both embodied experience and cultural metaphor.

Ultimately, color idioms exemplify how human perception becomes language. They offer insight into how speakers conceptualize emotion, morality, and identity through sensory imagery. This has important implications for figurative language research: any comprehensive theory of idiom semantics must account for the interplay between embodied cognition and cultural convention (Lakoff & Johnson, 1980; Negro Alousque, 2011). In literature, recognizing the metaphorical logic behind such expressions—whether in the ominous “*seeing red*” or the comforting “*true blue*”—enhances both interpretation and appreciation of the text. These idioms thus stand as enduring testaments to the imaginative capacity of language to transform perception into meaning.

Conclusion

Color-indicating idioms in English demonstrate a rich interplay of metaphor, history, and syntax. Our analysis confirms that colors in idioms systematically correspond to semantic domains (e.g. envy–green, anger–red, sadness–blue) grounded in cognitive and cultural associations. We traced these idioms’ development (from Shakespeare’s usage to 19th-century coinages) and identified common syntactic patterns. Such idioms persist in literary and everyday language because they exploit vivid imagery to express abstract feelings. Future research could extend this by corpus frequency analysis, psycholinguistic testing of color associations, or cross-language comparison. Overall, the study highlights how sensory language (colors) is woven into the fabric of figurative English, exemplifying the power of metaphor in human thought and literature.

References

- Dictionary.com. (n.d.). *Feel blue*. Dictionary.com. Retrieved October 22, 2025, from <https://www.dictionary.com/browse/feel-blue>
- Merriam-Webster. (n.d.). *Blue devils*. Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved October 22, 2025, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/blue%20devils>
- Merriam-Webster. (n.d.). *See red*. Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved October 22, 2025, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/see%20red>
- Mohr, C., & Jonauskaite, D. (2022, February 8). Why links between colors and emotions may be universal. *Psychology Today*. Retrieved October 22, 2025, from <https://www.psychologytoday.com/us/blog/color-psychology/202202/why-links-between-colors-and-emotions-may-be-universal>
- Negro Alousque, I. (2011). *A semantic and pragmatic analysis of English colour idioms*. *Babel – AFIAL*, 20, 149–162.
- Peck, G. (2015, March 13). *Green: lucky or unlucky?* Chicago Public Library Blog. Retrieved October 22, 2025, from <https://www.chipublib.org/blogs/post/green-lucky-or-unlucky/>
- Sadiqzade, Z. (2024). The Use of the Detective Genre in 19th-Century English Prose. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 1(1), 56-66.

- Sadiqzade, Z. (2025). The Linguistic Expression of Emotion: A Cross-Cultural Analysis. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 2(3), 42-54.
- Sadikhova, S., & Babayev, J. (2025). Challenges Encountered in Translation of Culture-bound and Subject-specific Terminology While Using Google Translate. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 2(3), 119-126. <https://doi.org/10.69760/egille.2500203>
- Mammadova, I. (2025). Cognitive and Pedagogical Dimensions of Translation: A Theoretical and Practical Exploration. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(1), 213-220. <https://doi.org/10.69760/aghel.02500127>

Received: 10.09.2025

Revised: 18.09.2025

Accepted: 10.10.2025

Published: 22.10.2025

Evolution, Genre Characteristics, and Thematic Diversity of the 19th-Century English Novella

¹ Turkan Hasanzada

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205011>

Abstract:

The 19th-century English novella occupies a unique position within literary history, bridging the gap between the short story and the novel. This study examines the development of the English novella in the context of Romanticism, Realism, and Naturalism, highlighting the influence of European literary traditions and socio-cultural changes in England. The novella's structure, psychological depth, and symbolic dimensions are analyzed, emphasizing its capacity to portray social realities, moral dilemmas, and individual consciousness. Special attention is given to the depiction of women and gender issues, revealing how novellas engaged with social constraints and intellectual pursuits. Overall, the research demonstrates that the 19th-century English novella functioned as both a compact narrative form and a medium for social and psychological insight, establishing a foundation for later modernist literature.

Keywords:

English novella, 19th century, Romanticism, Realism, Naturalism, gender

Introduction

The 19th century was a transformative period in English literature, characterized by profound social, economic, and cultural changes that reshaped both everyday life and literary expression. The Industrial Revolution, rapid urbanization, expanding middle classes, and evolving social hierarchies created new contexts for human experience, which literature increasingly sought to capture and examine. Literary production during this era not only reflected these societal transformations but also critically engaged with them, offering commentary on issues such as social inequality, gender roles, morality, and the tension between individual aspiration and collective norms. Prose emerged as the dominant medium for such explorations, providing writers with the flexibility and depth required to portray complex psychological states, ethical dilemmas, and social realities. Among the various prose forms, the novella established itself as a particularly distinctive genre, positioned between the short story and the full-length novel. By combining the narrative compression and immediacy of short fiction with the thematic richness and psychological intricacy of novels, the novella offered authors a concentrated yet sophisticated medium. It enabled the portrayal of nuanced character development, symbolic resonance, and moral inquiry, all within a framework that allowed for experimentation with narrative structure, perspective, and style.

¹ Hasanzade, T. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: tthasanzade@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7226-1765>.

Consequently, the 19th-century English novella emerged as a dynamic and adaptable form, capable of engaging readers on both intellectual and emotional levels while contributing to broader literary innovation and social discourse.

Literary Currents: Romanticism, Realism, and Naturalism

Romanticism (Early 19th Century). Romanticism, flourishing in the early 19th century, emphasized emotion, individual experience, and the imagination. English novellas of this period often explored the inner lives of characters through intense psychological and emotional situations, blending realism with elements of the supernatural or Gothic. Mary Shelley's *Frankenstein* (1818) illustrates the Romantic concern with human ambition, creativity, and the consequences of defying nature. Similarly, novellas by authors like Charles Maturin, such as *Melmoth the Wanderer*, reveal a fascination with the uncanny, moral dilemmas, and personal guilt. These works emphasize the subjective experience of characters, highlighting a literary interest in introspection, moral conflict, and the transcendence of ordinary life.

Realism (Mid-19th Century) By mid-century, Realism emerged as a response to the idealized visions of Romanticism, emphasizing everyday life, social observation, and moral responsibility. English novellas of this period, such as Dickens' *The Haunted Man* (1860) and Gaskell's *Cousin Phillis* (1864), portray social hierarchies, economic inequality, and the struggles of ordinary people with moral and ethical questions. Novellas provided writers with a compact form capable of addressing complex social issues without the expansiveness of a full-length novel. Realist novellas often relied on detailed settings, intricate characterizations, and social critique, offering readers a mirror of contemporary society while encouraging reflection on personal and collective morality.

Naturalism (Late 19th Century) Late-century Naturalism, influenced by scientific thought and determinist philosophy, depicted human behavior as shaped by heredity, environment, and societal pressures. Novellas by Thomas Hardy, including *The Withered Arm* (1888), explore the interplay between fate, social expectation, and personal desire. These stories often present characters whose choices are constrained by circumstances beyond their control, reflecting the Naturalist preoccupation with the limits of human agency. The novella's conciseness allowed for focused, intense examinations of human suffering, moral complexity, and existential tension, making it an ideal medium for the narrative exploration of fate and determinism.

European Influence and Cross-Cultural Exchange The 19th-century English novella was significantly influenced by European literary traditions. French, German, and Italian writers contributed to the development of narrative techniques and thematic explorations that resonated within the English context.

French literature, particularly the works of Honoré de Balzac and Guy de Maupassant, introduced English writers to detailed character studies and social commentary. Balzac's *La Comédie Humaine* offered a comprehensive portrayal of French society, inspiring English authors to adopt a more systematic approach to character development and social critique. Maupassant's mastery of the

short story form, with its emphasis on irony and surprise endings, influenced English novella writers to experiment with narrative structure and thematic depth.

German Romanticism, with figures like E.T.A. Hoffmann and Heinrich von Gagern, introduced elements of the supernatural and psychological complexity to English literature. Hoffmann's tales, characterized by their blending of the fantastical and the real, encouraged English writers to explore the boundaries between reality and imagination. Gagern's focus on individual consciousness and inner conflict resonated with English authors seeking to delve into the psychological dimensions of their characters.

Italian literature, especially the works of Giovanni Verga and Luigi Pirandello, provided English writers with models for depicting the lives of ordinary people and the impact of social conditions on individual destinies. Verga's *Verismo* movement, emphasizing the harsh realities of life for the lower classes, inspired English novella writers to portray the struggles of the working class with greater authenticity and empathy.

Genre Characteristics and Comparative Analysis

The English novella is defined by several distinctive features that differentiate it from both the short story and the full-length novel:

- **Structural Compactness:** Novellas are tightly structured, centering on a pivotal incident or idea. Unlike novels, which may span years and include numerous subplots, novellas maintain a streamlined narrative that enhances thematic clarity and emotional impact. For example, Hardy's *The Withered Arm* compresses multiple thematic concerns—jealousy, social expectation, and personal tragedy—into a focused storyline that unfolds over a brief time span.
- **Psychological Intensity:** Novellas allow for in-depth psychological exploration due to their limited cast of characters. This enables authors to delve into internal conflicts, moral dilemmas, and emotional subtleties. Henry James' *The Turn of the Screw* (1898) exemplifies this feature, portraying the ambiguity of perception and the interplay between reality and imagination.
- **Symbolic Coherence:** Objects, events, and settings in novellas often carry layered symbolic meanings. In Dickens' *The Hunted Man*, the titular figure embodies the human struggle with memory, guilt, and forgiveness, while the ghostly motif symbolizes unresolved moral tensions.
- **Temporal and Spatial Concentration:** Novellas generally unfold within a restricted temporal and spatial framework. This concentration intensifies narrative tension and heightens readers' engagement with the characters' psychological and ethical journeys.
- **Moral and Philosophical Focus:** Novellas frequently explore moral questions or intellectual reflection, challenging readers to consider ethical dilemmas or philosophical themes. The moral consequences of individual actions within social frameworks are a recurring motif in the 19th-century English novella.

By synthesizing narrative economy with psychological and thematic depth, novellas became a platform for literary experimentation, bridging the gap between popular fiction and high literary artistry.

Thematic and Artistic Characteristics of 19th-Century English Novellas

Social and Moral Concerns: The 19th century's industrialization, urbanization, and social stratification transformed daily life, introducing moral and societal challenges that authors explored through the novella. Dickens' *The Haunted Man* addresses personal conscience alongside social injustice, while Gaskell's *Cousin Phillis* juxtaposes rural and urban life, highlighting economic disparities and social tensions. Hardy's *The Withered Arm* examines jealousy, societal pressure, and fate, demonstrating how individual psychology interacts with collective moral and social norms. Novellas, through concentrated plots and focused characterization, effectively conveyed these social and moral issues.

Psychological Depth and Narrative Techniques: Psychological insight is central to the 19th-century novella. Henry James' *The Turn of the Screw* exemplifies the integration of consciousness, subjectivity, and ambiguity, offering readers a layered interpretive experience. Hardy's narratives intertwine psychological realism with symbolic elements, creating stories that resonate on both emotional and intellectual levels. The use of unreliable narrators, stream-of-consciousness techniques, and shifting perspectives in these novellas reflects the era's growing interest in exploring the complexities of the human psyche.

Gender, Female Subjectivity, and Women Writers: The portrayal of women and gender issues constitutes a central thematic concern in 19th-century English novellas. During this period, societal norms and patriarchal structures heavily dictated women's roles, limiting their access to education, professional opportunities, and public life. Within this context, the novella emerged as a particularly effective medium for exploring female consciousness and subjectivity, allowing writers to depict women's inner lives and ethical dilemmas with precision and depth.

Female authors such as George Eliot and Elizabeth Gaskell played a pivotal role in articulating the complexities of women's experiences. Eliot's *Middlemarch* (1871–1872), while often categorized as a novel, exhibits novella-like conciseness in certain narrative threads, offering intense psychological insights into her female characters. Through Dorothea Brooke and other women, Eliot explores intellectual ambition, moral responsibility, and emotional fulfillment, emphasizing how societal expectations constrain personal growth. The depiction of Dorothea's ethical struggles, her pursuit of knowledge, and her negotiation of marriage and social position underscores the tension between individual desires and societal pressures, revealing the nuanced interplay between gender and agency.

Similarly, Gaskell's *Cousin Phillis* presents a detailed portrayal of a young woman's intellectual awakening and moral development within the constraints of a socially conservative environment. Through Phillis' interactions with family, society, and romantic interests, Gaskell illustrates the

challenges women face in reconciling personal aspiration with conventional domestic expectations. By focusing on the minutiae of everyday life, social etiquette, and family dynamics, Gaskell emphasizes the structural limitations imposed on women and highlights their resilience, adaptability, and moral discernment.

These works collectively foreground female subjectivity, portraying women not merely as passive recipients of social norms but as active interpreters of their environment and negotiators of their own moral and intellectual paths. The novella's brevity and narrative focus allow authors to concentrate on key moments of personal insight, ethical choice, and psychological development, creating an intimate connection between character and reader. Moreover, the representation of women in these novellas engages with broader discourses on social reform, education, and the expansion of women's roles in public and intellectual life, situating individual narratives within a larger socio-cultural framework.

In addition to Eliot and Gaskell, other female writers of the period, such as Charlotte Brontë and Elizabeth Barrett Browning, contributed to the exploration of gendered experience, often blending Gothic elements, Romantic sensibilities, and moral inquiry to interrogate societal constraints on women. Brontë's narrative techniques, including the use of first-person perspective and interior monologue, further illuminate the subjective experience of female protagonists, highlighting their emotional intensity, moral deliberation, and intellectual engagement.

Ultimately, the novella form enabled 19th-century female authors to present concentrated, psychologically rich narratives that challenge conventional gender expectations and foreground women's moral, intellectual, and emotional agency. By doing so, these works not only enrich the literary landscape of the period but also contribute enduring insights into the intersections of gender, society, and literary form, influencing subsequent generations of writers and shaping modern conceptions of female subjectivity.

Moral and Philosophical Inquiry

Novellas frequently engage with moral questions and philosophical themes, reflecting the era's concerns with ethics, responsibility, and human nature. Hardy's *The Withered Arm* presents a moral dilemma involving jealousy and retribution, questioning the boundaries between justice and vengeance. James' *The Turn of the Screw* explores the nature of evil and the reliability of perception, challenging readers to consider the complexities of moral judgment.

These narratives often present characters facing ethical choices that have profound consequences, prompting readers to reflect on their own values and beliefs. The compact nature of the novella allows for concentrated examinations of moral and philosophical issues, making it an effective medium for exploring the intricacies of human behavior and societal norms.

Serialization and the Popular Reception of Novellas

Reader Engagement: Serialization fostered a sense of anticipation and communal discussion among readers, making novellas culturally and socially impactful. Readers followed stories over weeks or months, which influenced authors to focus on narrative tension, memorable characters, and moral dilemmas.

Commercial Considerations: While serialization increased readership and financial gain, it also placed constraints on narrative length and complexity. Novellas, being concise yet substantial, suited serialized publication perfectly. Dickens, Gaskell, and other writers skillfully balanced literary ambition with popular appeal, ensuring both critical and commercial success.

Symbolism and Literary Devices

Symbolism and literary techniques played a central role in the 19th-century English novella, enhancing its psychological and thematic depth:

- **Objects and Settings:** Everyday objects, landscapes, or architectural details often carry symbolic significance. Hardy's rural landscapes in *The Withered Arm* reflect social hierarchies and character psychology. Similarly, Dickens' haunted house in *The Hanted Man* symbolizes memory, guilt, and redemption.
- **Gothic and Supernatural Elements:** Romantic and Gothic influences persist in novellas, blending realism with supernatural motifs to explore fear, morality, and the subconscious. Shelley and Maturin use these devices to probe human ambition, guilt, and ethical boundaries.
- **Narrative Perspective:** Techniques such as first-person narrative, unreliable narrators, and free indirect discourse enhance psychological realism. Henry James' use of ambiguous perspective in *The Turn of the Screw* exemplifies this, leaving readers uncertain about the reality of events and encouraging interpretive engagement.
- **Foreshadowing and Irony:** Novellas often employ foreshadowing and irony to create thematic cohesion and narrative tension. Maupassant's influence is visible in English novellas where endings often carry moral or ironic weight, leaving readers to reflect on human behavior and societal norms.

Legacy and Influence on Modernism

The 19th-century English novella profoundly influenced 20th-century modernist literature:

- **Narrative Experimentation:** Techniques like psychological realism, ambiguity, and symbolic layering became central to modernist writing. Writers such as Virginia Woolf, James Joyce, and Katherine Mansfield adopted and extended these strategies, exploring consciousness and subjective experience in their short fiction.
- **Focus on Individual Consciousness:** Novellas' intensive character exploration laid the groundwork for stream-of-consciousness and interior monologue techniques, central to modernist literature. Woolf's *Mrs Dalloway* and Mansfield's short stories demonstrate the novella's legacy in exploring inner lives and ethical dilemmas.

- Gender and Social Commentary: 19th-century novellas' engagement with women's experiences influenced modernist explorations of female subjectivity, autonomy, and social constraints. These early novellas provided frameworks for interrogating gender norms and social expectations in more experimental forms.

Conclusion:

The 19th-century English novella represents a crucial literary form that occupies a unique position between the short story and the full-length novel. It successfully merges narrative conciseness with thematic and psychological complexity, making it an ideal medium for exploring the multifaceted realities of human experience. Across the century, the novella evolved in response to socio-cultural, economic, and intellectual developments, reflecting transformations in English society brought about by industrialization, urbanization, and changing social hierarchies. By examining the works of key authors such as Dickens, Gaskell, Hardy, and James, it becomes evident that the novella functioned as a lens through which writers could interrogate social inequalities, ethical dilemmas, and human consciousness, all while maintaining a compact and aesthetically sophisticated narrative structure.

- The novella's narrative techniques—including psychological depth, symbolic coherence, temporal and spatial concentration, and moral focus—enabled authors to convey complex ideas with precision and intensity. Romantic and Gothic influences contributed to its psychological and imaginative richness, while Realism and Naturalism grounded it in social and environmental realities, illustrating the interplay between individual agency and societal constraints. These developments illustrate how the novella served not only as entertainment but also as a vehicle for intellectual, moral, and philosophical inquiry, providing readers with concentrated reflections on the human condition.
- Furthermore, the 19th-century novella played a significant role in advancing representations of women and gender issues. Authors such as Eliot and Gaskell explored female consciousness, intellectual agency, and social limitations, setting a precedent for modernist and contemporary explorations of gender and subjectivity. By foregrounding women's inner lives, ethical struggles, and social positioning, the novella contributed to broader debates on gender roles, morality, and social reform in Victorian England.
- Serialization and popular readership further shaped the form, compelling writers to develop narrative techniques that balanced accessibility, suspense, and literary ambition. The engagement between writers and readers in serialized contexts encouraged innovations in pacing, characterization, and narrative perspective, reinforcing the novella's adaptability and relevance in a rapidly evolving literary market.
- Finally, the legacy of the 19th-century English novella extends well into the 20th century. Its focus on psychological realism, ethical complexity, symbolic layering, and narrative experimentation paved the way for modernist literature, influencing writers such as Woolf, Joyce, and Mansfield. By condensing social critique, moral reflection, and psychological insight into a brief yet impactful form, the novella not only reflects the cultural and intellectual currents of its

era but also anticipates future literary experimentation, demonstrating the enduring significance of the form in the history of English literature.

- In conclusion, the 19th-century English novella represents both a product and a reflection of its time—bridging literary traditions, social commentary, and aesthetic innovation. Its ability to integrate social, psychological, and philosophical dimensions within a compact narrative framework underscores its versatility, artistic sophistication, and cultural relevance. The study of these novellas reveals a dynamic literary landscape where authors negotiated societal constraints, explored human consciousness, and refined narrative techniques, establishing a foundation for subsequent literary movements. As such, the English novella remains a vital site for scholarly inquiry, offering rich insights into the interplay between form, content, and cultural context.

References

- Hanning, R. W. (2021). *Boccaccio, Chaucer, and Stories for an Uncertain World: Agency in the Decameron and the Canterbury Tales*. Oxford University Press.
- Russell, A. P. (2022). Literature, Pandemic, and the Insufficiency of Survival: Boccaccio's Decameron and Emily St. John Mandel's Station Eleven. *Interdisciplinary Journal of Leadership Studies*, 1(1), 3.
- Dickens, C. (1860). *The Haunted Man and the Ghost's Bargain*. Chapman & Hall.
- Gaskell, E. (1864). *Cousin Phillis*. Smith, Elder & Co.
- Pospíšil, I. (1999). Paradoxes of genre evolution: the 19th-century Russian novel.
- Henny-Krahmer, U. (2023). *Genre Analysis and Corpus Design: Nineteenth Century Spanish American Novels (1830–1910)*. Bayerische Julius-Maximilians-Universitaet Wuerzburg (Germany).
- O'ktamovna, Y. H. (2025). THE MAIN GENRES OF CHILDREN'S LITERATURE IN THE HISTORICAL AND LITERARY PROCESS OF ENGLAND IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES. *SHOKH LIBRARY*.
- Rajan, T., & Wright, J. M. (Eds.). (1998). *Romanticism, history, and the possibilities of genre: re-forming literature 1789-1837*. Cambridge University Press.
- Hardy, T. (1888). *The Withered Arm and Other Stories*. Macmillan.
- James, H. (1898). *The Turn of the Screw*. Macmillan.
- Sadigzadeh, Z. Interplay of Linguistic Relativism and Universalism. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(3), 1750-1758.
- Sadiqzade, Z. (2024). The Use of the Detective Genre in 19th-Century English Prose. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 1(1), 56-66. <https://doi.org/10.69760/aghel.01024065>

Eliot, G. (1871–1872). *Middlemarch*. William Blackwood and Sons.

Shelley, M. (1818). *Frankenstein; or, The Modern Prometheus*. Lackington, Hughes, Harding, Mavor & Jones.

Cheng, L. (2022). Human emotions projected onto androids: a manifestation of internal crisis—human–android interactions in “The Sand-Man” by ETA Hoffmann as example. *Neohelicon*, 49(2), 451-463.

Bessard-Banquy, O. (2016). La maison Ollendorff Splendeurs et misères d'une grande maison littéraire Au tournant des XIXe et XXe siècles. *Revue française d'histoire du livre*.

Golden, A. (2020). *Annotating modernism: Marginalia and pedagogy from Virginia Woolf to the confessional poets*. Routledge.

Received: 10.09.2025

Revised: 18.09.2025

Accepted: 10.10.2025

Published: 22.10.2025

Beneath the Candlelight: The Gothic Soul of Victorian Prose

¹ Zarifa Sadigzade

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205012>

Abstract:

The Gothic literature of Victorian England was a labyrinth of candlelit corridors, ghostly apparitions, and psychological dread that reflected the anxieties of a rapidly changing 19th-century society. This article explores the evolution and characteristics of the Gothic genre in Victorian prose, examining how writers from Mary Shelley to Bram Stoker revitalized and transformed Gothic conventions. It discusses major figures of the era – including the Brontë sisters, Charles Dickens, Robert Louis Stevenson, Oscar Wilde, and others – who infused their narratives with supernatural encounters, haunted spaces, and disturbed minds. Through a literary analysis of key themes such as the supernatural versus rationality, madness and the divided self, decay and degeneration, and repression of secrets and desires, the study illustrates how Victorian Gothic prose mirrored its cultural context. The historical development of the genre is traced from early 19th-century precursors through mid-Victorian domestic and sensation fiction to the fin-de-siècle Gothic revival, highlighting how the genre both upheld and subverted Victorian values. Drawing on twenty scholarly sources, the article situates Victorian Gothic literature within its social and publishing history and demonstrates its lasting impact on English prose.

Keywords:

Victorian Gothic, 19th-century literature, supernatural, fin de siècle, Brontë, Dickens, Stoker, Gothic themes, cultural anxieties, literary history.

Introduction

In the flicker of Victorian candlelight, the Gothic tradition found new life. The Gothic novel – a genre born in the late 18th century with works like Horace Walpole's *The Castle of Otranto* (1764) – had already established a literary mode of haunted castles, suspense, and supernatural terror by the dawn of the 19th century (Botting, 1996). Victorian writers inherited this dark tradition and refashioned it to address the unique cultural stresses of their age. The 19th century in Britain was a period of dizzying change: industrialization, scientific discovery, and an expanding empire fostered optimism in progress, yet also deep anxieties about the unknown. Gothic literature became a “transgressive literary practice” thriving on what mainstream realism often repressed, as its ghosts, vampires, and monsters “continued to shadow the progress of modernity, always displaying the underside of human values” (Botting, 1996, p. 2). In an era governed by rationality and strict morals, Gothic prose carved out a liminal space where Victorian readers could explore fears that society's facades of order and propriety might conceal chaos, madness, and corruption (Punter, 1996; Killeen, 2009).

¹ Zarifa Sadiqzade, lecturer, Nakhchivan State University, zarifasadiq@gmail.com, ORCID: 0009-0007-1179-1214

Victorian Gothic literature evolved out of earlier Romantic-era horrors and developed its own distinct flavor, blending medieval shadows with contemporary realities. As one scholar observes, 19th-century Gothic motifs were diffused across diverse Victorian genres – from ghost stories and detective tales to adventure fiction – allowing writers to confront “the psychological and theological problems” posed by an increasingly secular, modern society (Killeen, 2009, p. 8). Thus, while the Gothic genre remained rooted in spine-chilling atmospheres and transgressive themes, it also mirrored the Victorian psyche: a duality of outward confidence and inward doubt. This article examines *the Gothic soul of Victorian prose* by exploring its historical trajectory and key literary themes. The discussion first traces the development of Gothic fiction through the Victorian era, highlighting major authors and works. It then analyzes predominant Gothic motifs – the supernatural and the unseen, madness and the double, decay and decadence, and the repression of secrets – and how these themes served as expressions of Victorian cultural anxieties. Through this combined historical and thematic analysis, we can appreciate how Victorian writers, beneath the genteel veneer of their society, crafted narratives that gave voice to the era’s darkest curiosities and fears.

The Evolution of Victorian Gothic Prose

Early and Mid-Victorian Gothic (1830s–1870s)

Victorian Gothic did not emerge in a vacuum; it built upon a foundation laid by earlier Gothic masters while adapting to new contexts. Mary Shelley’s *Frankenstein* (1818) is a seminal precursor that profoundly influenced later Victorian Gothic literature. Although published just before Queen Victoria’s reign, *Frankenstein* captured a key tension that would persist through the 19th century: the collision of Enlightenment science with supernatural horror. Victor Frankenstein’s scientific transgression – creating life from death – unleashes an uncanny being, embodying the era’s anxieties about overreaching knowledge and the blurring line between the rational and the unknown (Mellor, 1988). Shelley’s novel set a template for the Victorian Gothic fascination with mad scientists, monstrous creations, and the ethical dilemmas of progress (Baldick, 1987). Indeed, the image of “the modern Prometheus” haunted later Victorian works preoccupied with evolution, chemistry, and spiritualism, ensuring that Shelley’s influence loomed over the century’s gothic imagination (Smith, 2013).

By the 1840s, the Gothic tale was finding its way into mainstream Victorian fiction, notably through the works of Charlotte and Emily Brontë. These authors entwined Gothic motifs with domestic realism, pioneering what critics have termed the *domestic Gothic* or *female Gothic* mode (Milbank, 1992). Charlotte Brontë’s *Jane Eyre* (1847) famously hides a dark secret in the attic of Thornfield Hall: the presence of Bertha Mason, the “madwoman in the attic” whose eerie laughter echoes through the halls. Bertha’s violent insanity and confinement constitute a literal Gothic horror inside an English country house, symbolizing the repression of female rage and sexuality within Victorian marriage (Gilbert & Gubar, 1979). Gilbert and Gubar (1979) argue that Bertha functions as Jane Eyre’s grotesque double – a manifestation of all the passion and rebellion that the orphaned, outwardly decorous Jane must suppress to be accepted in society. The trope of the imprisoned madwoman, as Brontë employs it, exemplifies how Victorian prose transposed the Gothic’s traditional haunted castle into the realm of the family home, revealing “the specters of femininity” trapped within patriarchal structures (Gilbert & Gubar, 1979, pp. 337–340). Emily Brontë’s *Wuthering Heights* (1847), likewise, infuses a family saga with Gothic fury: the wild Yorkshire moors become a metaphysical battleground haunted by ghosts and relentless passions. Heathcliff – often likened to a demon or vampire in the novel’s imagery – embodies outsider wrath and obsessive love that defy social order, while Catherine’s cry “Let me in!” at the window blurs the line between life and afterlife in true

Gothic fashion. Such elements led Emily Brontë's contemporaries to view *Wuthering Heights* as shockingly morbid, yet today it is recognized as a masterpiece of Gothic atmosphere and psychological depth (Smith & Hughes, 2012). By merging forbidden romance, spectral visitations, and savage nature, the Brontë sisters demonstrated that Gothic prose could probe the extremes of emotion and the unconscious within ostensibly realistic narratives (Milbank, 1992; Smith, 2013).

In the mid-Victorian period, Charles Dickens became another vital conduit for Gothic themes. Dickens is not traditionally labeled a "Gothic novelist," given that much of his work focuses on social realism, poverty, and satire. However, as John Bowen (2020) notes, Gothic "tropes, plottings and conventions" pervade Dickens's writings in innovative ways (Bowen, 2020, p. 246). Throughout his novels, Dickens frequently employs Gothic imagery and settings to expose the underbelly of Victorian society (Bowen, 2020). For instance, *Great Expectations* (1861) presents Miss Havisham as a ghostly relic – a decaying bride imprisoned in a ruined mansion, her stopped clocks and tattered wedding dress symbolizing a life frozen by trauma and obsession. The vivid description of Miss Havisham as having the appearance of a waxwork or skeleton gives the scene a macabre, uncanny quality (Bowen, 2020). Similarly, in *Bleak House* (1853), the haunting figure of Krook – who dies by spontaneous combustion amid his hoard of dirty rags and legal papers – and the eerie London fog that permeates the novel both serve as Gothic reminders of corruption and mystery in modern life. Dickens also wrote outright ghost stories, such as "The Signal-Man" (1866) and the beloved *A Christmas Carol* (1843), the latter of which Bowen (2020) calls a "virtual Gothic" for its playful yet unsettling parade of spirits (p. 253). In Dickens's hands, Gothic motifs became tools for social critique: his ghosts, cryptic doubles, and dark passages dramatize injustices and unconscious tensions in the fabric of Victorian society (Bowen, 2020; Smith, 2013). The fact that Dickens's later works like *Our Mutual Friend* (1865) and the unfinished *The Mystery of Edwin Drood* (1870) grew increasingly imbued with mystery, opium dreams, and "paranoid Gothic" elements (e.g. crypt tombs, shadowy alter-egos) demonstrates how deeply the Gothic mode had seeped into even the era's realist prose (Bowen, 2020, p. 259).

While respected novelists wove Gothic strands into high literature, a parallel development was the rise of mass-market Gothic sensationalism. Victorian readers of all classes eagerly consumed sensation fiction and "penny dreadful" serials during the 1850s and 1860s – genres that exploited Gothic shock and suspense for a broad audience (Punter, 1996; W. Hughes, 1980). Sensation novels by writers like Wilkie Collins and Mary Elizabeth Braddon brought mysterious secrets and crimes into contemporary domestic settings, causing a stir akin to Gothic horrors set not in distant castles but in London drawing rooms and English villages (W. Hughes, 1980). Collins's *The Woman in White* (1859) features a sinister asylum plot and a ghostly woman wandering at night, elements directly inherited from Gothic tradition, though presented within a modern legal thriller. Braddon's bestseller *Lady Audley's Secret* (1862) centers on a beautiful bigamist with a concealed madness – essentially a modern update of the Gothic madwoman archetype in a genteel household. Such works were labeled "sensation" novels by critics because of their thrilling, sometimes lurid content, but they also represent Victorian Gothic's mutation into a form palatable to the late 19th-century reader (W. Hughes, 1980). As Winifred Hughes (1980) observes, the sensation genre exposed "the maniac in the cellar" of Victorian respectability – uncovering madness, crime, and passionate transgressions lurking beneath the surface of everyday life (Hughes, 1980). In cheaper fiction, the *penny dreadfuls* (also known as "penny bloods") delivered even more explicit Gothic fare. Serial publications like *Varney the Vampire* (1845–1847) and *The String of Pearls* (1846–1847, introducing Sweeney Todd) provided weekly installments of blood-curdling melodrama to a mass readership. These tales featured

grotesque villains, gore, and supernatural themes in abundance, helping to keep Gothic tropes in currency throughout the mid-century (Brantlinger, 1988). Although derided by elite arbiters of taste, such popular Gothic narratives influenced the era's imagination, pioneering themes – from vampirism to urban monstrosities – that would resurface in later, more literary Gothic works (Punter, 1996; Arata, 1990).

Fin-de-Siècle Gothic Revival (1880s–1900s)

The final decades of the 19th century witnessed a powerful resurgence of Gothic prose, often termed the *fin-de-siècle* Gothic. As Victorian certitudes began to erode under the weight of scientific advances, imperial insecurities, and social change, authors of the 1880s and 1890s turned emphatically to Gothic modes to express end-of-century anxieties (Brantlinger, 1988; Hurley, 1996). Classic Gothic figures – the vampire, the doppelgänger, the scientist playing God – now reappeared in new guises, stalking the gas-lit streets of modern London or the far reaches of the British Empire. Among the major architects of this Gothic revival was Robert Louis Stevenson, whose short novel *Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde* (1886) delivered one of the era's most memorable embodiments of the divided self. Stevenson's tale of a respectable London doctor who transforms into an ape-like fiend under the cloak of night utilizes Gothic horror to explore the duality of human nature and the dangers of repressing one's darker urges. Mr. Hyde's simian, degenerate appearance – “something troglodytic,” as Stevenson describes – reflected contemporary fears sparked by Charles Darwin's theory of evolution and Cesare Lombroso's criminal anthropology (Hurley, 1996). In this period, advances in biology and medicine paradoxically fueled nightmares of regression: the notion that beneath the civilized Victorian gentleman might lurk an atavistic monster. Kelly Hurley (1996) notes that fin-de-siècle Gothic fiction recurrently features grotesque, deformed bodies and hybrid creatures, a trend she links to the era's fixation on degeneration and decay. *Jekyll and Hyde* epitomizes this trend: Hyde's progressively stronger hold over Jekyll dramatizes a horrific devolution or *reverse evolution* of the self, aligning with widespread late-Victorian anxieties about biological decline (Hurley, 1996).

In a similar vein, Oscar Wilde's *The Picture of Dorian Gray* (1891) casts a critical eye on the Decadent movement and the Victorian cult of youth and beauty through a Gothic lens. Wilde's protagonist remains eerily youthful and unblemished while his hidden portrait – locked away in an attic – morphs into a vile, wizened thing, reflecting the corruption of his soul. This conceit of the portrait-as-doppelgänger is a Gothic masterstroke, externalizing Dorian's inner decay and the hypocrisy of a society obsessed with surface morality (Dryden, 2003). Set in the fashionable London art world of the 1890s, *Dorian Gray* marries social satire with the supernatural, as the unaging aesthete enters Faustian pact territory. The novel's themes of secret sin, split identity, and the “decay of the soul” echo core Victorian Gothic concerns: Wilde suggests that beneath the refined veneer of aristocratic life lurk monstrous desires, and that repression only festers into worse depravity. Linda Dryden (2003) argues that *Dorian Gray*, along with Stevenson's and H. G. Wells's works, forms part of a *modern urban Gothic* that portrays London itself as a labyrinth where criminals and demons may hide in plain sight – a new kind of haunted setting appropriate for a metropolitan age. Indeed, the foggy London streets, opium dens, and slums that Dorian frequents at night provide a morally dark counterpart to the glittering parlors he inhabits by day, highlighting the split realities of Victorian society (Dryden, 2003).

Towering above all as the capstone of Victorian Gothic is Bram Stoker's *Dracula* (1897), a novel that synthesizes many fin-de-siècle fears into a single nightmarish narrative. *Dracula* famously introduced Count Dracula, the Transylvanian vampire who travels to modern England, as an iconic figure of otherness

and undead terror. On one level, *Dracula* is a culmination of the 19th-century vampire literature (from Polidori's 1819 *Vampyre* through Le Fanu's *Carmilla* in 1872) and an homage to Gothic convention – replete with castle, crypts, and bloodsucking demons. But Stoker's genius was to frame this ancient horror squarely against the backdrop of modernity: the novel's band of heroes employ late 19th-century technology (typewriters, phonographs, blood transfusions, telegrams) and rational Victorian science to combat the supernatural threat of the Count. This conflict between modern knowledge and archaic evil epitomizes the Victorian Gothic tension between rationality and the unknown. The characters' incredulity and gradual belief in vampires mirror a society caught between empirical skepticism and lingering superstition (Senf, 1982). Stoker's novel is richly layered with the era's cultural subtexts. Post-colonial critics have read *Dracula* as an “occidental tourist's” nightmare – a fear of the foreign invader penetrating the heart of the British Empire (Arata, 1990). In Stephen Arata's (1990) analysis, *Dracula*'s invasion of London represents a reversal of colonial roles, with the colonizer (Britain) now threatened by a “reverse colonization” from the margins of Eastern Europe. This speaks to late-Victorian anxieties about the stability of imperial dominance and racial purity (Brantlinger, 1988). Gender scholars, on the other hand, have examined *Dracula* as a text riddled with sexual and gender anxieties: the liberated, “New Woman” character of Mina Harker and the aggressive female vampires challenge Victorian gender norms, while the act of vampiric blood exchange brims with thinly veiled eroticism (Senf, 1982). Carol Senf (1982) notes that Stoker's depiction of dangerously sexual women (e.g. the lascivious behavior of the “brides” of *Dracula*, or the transformed Lucy Westenra who preys on children) can be read as a conservative response to the feminist “New Woman” of the 1890s – reflecting a cultural fear that traditional female roles were under supernatural assault. In the end, *Dracula* is defeated by a united, modern, masculine force, reasserting a semblance of Victorian order; yet the novel's lasting impact lies in how powerfully it externalizes the era's deepest collective nightmares – of invasion, disease, sexual deviance, and spiritual darkness – in the imposing figure of the vampire. As such, *Dracula* stands as the zenith of Victorian Gothic fiction, synthesizing the genre's key themes while paving the way for the horror literature of the 20th century.

Alongside these famous names, numerous other writers contributed to the rich Gothic tapestry of the fin de siècle. H. G. Wells blended science fiction and Gothic terror in *The Strange Case of Dr. Moreau* (1896) – a horrific tale of vivisection and human-animal hybrids that interrogates scientific hubris and ethical degeneration. Arthur Machen and Richard Marsh penned urban horror novellas (*The Great God Pan*, 1894, and *The Beetle*, 1897, respectively) that rivaled *Dracula* in popularity, each presenting a mysterious foreign or occult menace disrupting London life. Oscar Wilde himself dabbled in lighter Gothic with “The Canterville Ghost” (1887), and Henry James crossed the Atlantic to serve up a quintessential psychological ghost story with *The Turn of the Screw* (1898). Meanwhile, the Victorian period also saw a flourishing of ghost stories as a respected subgenre: authors like Sheridan Le Fanu, Margaret Oliphant, Charlotte Riddell, and M. R. James (whose first collection appeared in 1904, just after Victoria's death) crafted short tales of hauntings and paranormal vengeance that were often published in periodicals or Christmas annuals (Smith, 2013). This popular appetite for ghosts and the supernatural further attests to the “Gothic revival” atmosphere of the 1880s–90s. By 1901, when Queen Victoria's reign ended, the Gothic mode had firmly entrenched itself in both “high” literature and mass culture, leaving an indelible stamp on the Victorian literary legacy (Smith & Hughes, 2012). The Victorian Gothic canon, from *Jane Eyre* to *Dracula*, thus spans a remarkable range of settings and styles, but remains united by a shared ambition: to delve beneath the surface of Victorian respectability and explore the mysteries that lie in darkness.

Themes and Motifs in Victorian Gothic Literature

The Supernatural and the Limits of Reason

A defining feature of Gothic literature is its preoccupation with the supernatural – or at least the suggestion of supernatural forces – in conflict with the natural order. In Victorian Gothic prose, this motif often manifests as a tension between the era's faith in reason and unsettling incursions of the inexplicable (Smith, 2013). The 19th century was marked by scientific triumphs and secularization, yet Victorian Gothic writers repeatedly exposed the limits of rationality when confronted by phenomena “not dreamt of in [our] philosophy,” to quote *Hamlet*. Mary Shelley's *Frankenstein* had earlier set the stage by intertwining galvanistic science with the uncanny animation of dead flesh, prompting readers to wonder whether science was veering into realms beyond human control (Mellor, 1988). In the Victorian context, this anxiety grew more pronounced: characters who epitomize rational Victorian values frequently stumble upon mysteries that defy logic. Dr. Jekyll's transformative potion, for example, represents scientific innovation, but its effect – unleashing the brutal Mr. Hyde – is a kind of supernatural horror lurking within the chemical formula. The inability of Jekyll's respectable colleagues to initially comprehend or even believe in such a phenomenon highlights the Gothic theme of science unravelling into the supernatural (Hurley, 1996). Similarly, in *Dracula*, Dr. Van Helsing is a man of science and learning who must embrace folklore and occult knowledge to combat the vampire. The novel explicitly pits modern medical science against an ancient undead power; blood transfusions and rational diagnosis prove inadequate until the characters acknowledge the supernatural reality of their foe (Senf, 1982; Arata, 1990). The famous scene in which Mina and Jonathan Harker, armed with a typewriter and phonograph, compile and type out various journal accounts of uncanny events symbolizes an effort to impose rational order on irrational occurrences – an effort that finally succeeds only when they accept “occult” methods (e.g. garlic, crucifixes) alongside scientific ones. Through such storylines, Victorian Gothic fiction dramatizes the era's crisis of faith: on one hand a profound confidence in empiricism, and on the other a lurking dread that not everything can be explained by empirical laws (Killeen, 2009). Ghost stories of the period similarly exploit this theme; many are narrated by learned protagonists or set in scholarly environments (universities, libraries) where ghosts and demons inconveniently erupt into the realm of fact. M. R. James, an erudite Cambridge scholar, exemplified this pattern in his later Victorian-era ghost tales (“Oh, Whistle, and I'll Come to You, My Lad,” 1904) where a skeptical academic accidentally summons a spirit and is overwhelmed by fear, confessing the famous line: “I almost think I have seen a ghost” – a half capitulation to the unknown. Victorian Gothic thereby provides narrative space for Victorians to acknowledge mystery and superstition within an increasingly rational world. As Jarlath Killeen (2009) observes, Gothic literature often tried to symbolically “resolve... problems introduced with the modernization and secularization” of society by reintroducing spiritual and supernatural questions in fiction. Whether it is the morally charged apparitions of *A Christmas Carol* or the cosmic horrors at the end of *The Time Machine* (1895), the supernatural in Victorian prose serves to remind readers of the limits of human mastery and the possible existence of realms beyond material understanding (Smith & Hughes, 2012). This tension between reason and the supernatural is thus a core “soul” of Victorian Gothic – the persistent whisper that scientific progress might be accompanied by a shadow, an otherworldly mirror to Enlightenment.

Madness and the Divided Self

Victorian Gothic literature is saturated with images of madness, mental breakdown, and split personalities – reflections of the era's growing interest in psychology and the hidden facets of the self. Gothic writers used madness both as a literal subject (characters who are insane or driven insane) and as a broader metaphor for the fractured human psyche. A recurring Gothic motif is the double or doppelgänger, an often

supernatural replica or alter ego of a character that represents repressed aspects of identity (Dryden, 2003). This theme allowed Victorian authors to delve into questions of personal identity, conscience, and the unknowable depths of the mind at a time when psychiatry was still in its infancy. For instance, the character of Bertha Mason in *Jane Eyre* can be interpreted not only as a mad wife but as the double of Jane – an embodiment of Jane’s “troublesome” passions and anger that Victorian society would label insanity (Gilbert & Gubar, 1979). By physically segregating Bertha in the attic, Brontë’s novel shows how Victorian culture tried to cordon off madness and unreason, even as that madness (through Bertha’s escape and violent death) inevitably erupts, suggesting that the sane and the insane are inextricably bound together (Gilbert & Gubar, 1979).

The most famous example of the divided self is, of course, Stevenson’s *Dr. Jekyll and Mr. Hyde*. This novella gave Victorian readers a literal split personality in Dr. Henry Jekyll, whose experiment releases a second self, Edward Hyde, embodying all of Jekyll’s immoral impulses in a separate, inhuman form. The horror lies in the realization that Jekyll and Hyde are not separate people at all, but two faces of one man – a unity that can no longer be sustained. The phrase “Jekyll and Hyde” entered common parlance because it crystallized the Gothic suggestion that every individual harbors irreconcilable dualities. As Dryden (2003) and other critics note, Stevenson’s portrayal of the “double” was deeply resonant in a Victorian context concerned with respectability and hypocrisy; it dramatized the notion that the respectable gentleman might harbor a criminal or beastly nature when unshackled by conscience or societal restraints. In a broader sense, the character of Hyde – short, apelike, speechless with rage – externalizes both a personal mental breakdown (Jekyll’s loss of control) and a regressive, degenerate identity (an evolutionary throwback), linking madness to the period’s fears of devolving into savagery (Hurley, 1996). The shock of *Jekyll and Hyde* lies not only in Hyde’s violence, but in Jekyll’s confession that he enjoyed transforming and that eventually he could not control the change – implying that the boundary between sane self and mad self is perilously porous. Victorian Gothic repeatedly emphasizes this fragile boundary.

Other texts also explore madness in Gothic terms. *The Woman in White* features an asylum inmate whose sanity is questioned, while *Lady Audley’s Secret* hinges on whether Lady Audley is mad or simply villainous – a distinction the novel blurs, suggesting that female transgression is pathologized as “madness” (W. Hughes, 1980). Late Victorian works like Charlotte Perkins Gilman’s *The Yellow Wallpaper* (1892) – though American, it was influenced by Victorian ideas – use first-person narration to depict the descent into mental illness, creating a claustrophobic Gothic atmosphere where reality and hallucination merge. Gilman’s story of a woman driven to madness by postpartum depression and confinement resonates with the Victorian Gothic motif of the captive or oppressed individual whose mind becomes a battleground for spectral visions (Smith & Hughes, 2012). Similarly, Henry James’s *The Turn of the Screw* offers an ambiguous tale where the governess narrator might either be seeing ghosts or losing her sanity (or both), leaving readers in a characteristically Gothic state of epistemological uncertainty. These works underscore how Victorian Gothic treated the human mind itself as a haunted house, full of locked rooms, haunting memories, and twinned personalities. By presenting madness and the supernatural double in tandem, Gothic prose anticipated later psychoanalytic ideas (Freud’s theory of the unconscious and the return of the repressed). Indeed, many critics interpret Victorian Gothic stories as narratives of repression-induced psychosis: the more rigidly a character (or a society) suppresses unacceptable emotions or desires, the more violently those aspects return as madness or monstrous alter egos (Smith, 2013; Gilbert & Gubar, 1979). For Victorian readers, these cautionary tales suggested that mental health and identity were precarious, constantly under siege by inner demons. The fascination with madhouses, deranged killers, mesmerists, and split

personalities in the literature of the time reveals an underlying acknowledgment that the “self” might be multiple and unstable – a profoundly Gothic notion that contributed to the era’s broader conversations about morality, free will, and what it meant to be human.

Decay, Decadence, and Degeneration

Images of decay and decline permeate Victorian Gothic works, serving as powerful symbols of both personal and societal degradation. The motif of physical decay – crumbling old houses, withered bodies, rotten landscapes – often mirrors a moral or spiritual decay afflicting characters or communities. In part, this reflects Victorian anxieties about degeneration, a concept popularized in the late 19th century by writers like Max Nordau and scientific theories of hereditary decline. Gothic literature seized on degeneration theory, populating its stories with deteriorating aristocratic families, decaying urban slums, and beings that are half-evolved or half-decayed (Hurley, 1996). For example, the trope of the ancient family estate fallen to ruin is ubiquitous: from the “wasted” antique rooms of Miss Havisham’s mansion to the moldering castles and abbeys in *Dracula*, these physical ruins convey a fear that the grand edifices of Victorian civilization could likewise collapse into dust and irrelevance. In *The Picture of Dorian Gray*, the horrifying degeneration of Dorian’s portrait – it becomes “an hideous corruption, leering out of the canvas” as the novel progresses – is a visceral representation of moral decay (Wilde, 1891/1998, p. 146). Each sinful act by Dorian inflicts another deformity on the portrait, effectively rotting his soul’s image. This grotesque degeneration, hidden away in an attic, aligns with Gothic convention (much as Walpole’s *Castle of Otranto* hid a giant, disintegrating body in its castle) but also serves as social commentary on the Decadent movement’s hollowness and the ephemerality of youth and beauty (Dryden, 2003).

Likewise, Bram Stoker’s *Dracula* is suffused with the imagery of decay and disease: Lucy Westenra’s gradual wasting away from vampiric infection, the coffins of Transylvania filled with the “reeking earth” of centuries, or Dracula’s corpse crumbling to dust when finally staked. These images resonated with Victorian fears of physical corruption – tuberculosis, syphilis, or the general taint of modern urban living (Glover, 1996). The late Victorian Gothic often explicitly linked such physical decay to contemporary scientific discourse. Kelly Hurley (1996) points out that many fin-de-siècle Gothic narratives invoke medical and biological degeneration: characters devolve into beasts (as in *Dr. Moreau*), or aristocratic bloodlines are polluted by madness and illness. Even Stevenson’s Hyde can be read as a *degenerate* form of Jekyll – smaller, more primitive, signifying a regression down the evolutionary ladder. This preoccupation with degeneration in Gothic fiction provided a dramatic way to explore Victorian society’s worries that progress could be reversed and that beneath the veneer of advancement lay the seeds of collapse (Hurley, 1996; Brantlinger, 1988). The *decadence* of the fin de siècle, with its motto “art for art’s sake” and its sensational scandals (e.g. the Oscar Wilde trials), also finds a corollary in Gothic decadence. Characters like Dorian Gray or Dracula’s aristocratic vampire brides embody a kind of luxurious decay – beautiful on the outside but spiritually or biologically decaying on the inside. Their fates (eternal life as monstrous undead in Dracula’s case, damnation for Dorian) suggest an underlying moral that excessive indulgence and detachment from natural law lead to ruin.

Apart from bodily and moral decay, Victorian Gothic frequently portrays the decay of place – ruined buildings, fog-choked streets, overgrown graveyards – as symbols of cultural memory and decline. In *Wuthering Heights*, the eventual abandonment and quiet deterioration of Heathcliff’s estate, Wuthering Heights, after so much tumult, can be seen as nature reclaiming a site of unnatural passions. In Dickens’s works, urban decay (dilapidated houses in *Bleak House*, the filthy Tom-All-Alone’s graveyard) underscores

the neglect and rot within the social system. Such descriptions serve as Gothic critiques of Victorian complacency, implying that beneath the industrial prosperity lie rot and entropy that cannot be ignored. Punter (1996) notes that Gothic writers often dwell on “the ruined and the antiquated” as a means of confronting the present with the inescapability of decline – a memento mori for an age fixated on progress. The prevalence of the undead in late Victorian fiction (vampires, reanimated mummies in popular serials, ghosts) further speaks to an obsession with things that refuse to decay properly, blurring the boundary between life and death. This obsession could be interpreted as reflecting a society unwilling to let go of the past or uneasy about the future. In summary, the theme of decay in Victorian Gothic is multifaceted: it indicts personal corruption, comments on social and biological theories of degeneration, and evokes an atmosphere of inevitable decline that haunts even the height of Victorian confidence. As such, decadence and decay form an essential part of the Gothic soul of Victorian prose, providing both visceral horror and a sobering counter-narrative to Victorian ideals of progress and eternal improvement (Hurley, 1996; Brantlinger, 1988).

Secrecy, Repression, and Social Anxiety

Finally, Victorian Gothic fiction is characterized by an intense preoccupation with secrets – hidden sins, concealed identities, family curses, and unspeakable past transgressions that return to disrupt the present. These secrets often represent repressed elements of Victorian society: sexual desires, criminal impulses, religious doubts, or traumas that the culture at large tried to deny. In Gothic narratives, however, repression inevitably breeds distortion and eruption; the genre’s message frequently aligns with Freud’s later observation that repressed content will “return” in disguise. Thus, Victorian Gothic tales are replete with clandestine chambers and locked boxes that eventually spring open. The *secret* might be a person (the spouse locked in the attic in *Jane Eyre*), a document (the letter revealing Sir Percival’s secret in *The Woman in White*), or a past crime (the ancestral curse in Bulwer-Lytton’s *A Strange Story*, 1862), but in each case it symbolizes something suppressed that exerts a baleful influence from the shadows.

Sexuality is a prime example of Victorian repression that found indirect expression in Gothic literature. Because explicit discussion of sex was taboo, Gothic writers often coded sexual themes into supernatural or criminal plots. For example, vampirism in *Dracula* can be seen as a metaphor for deviant or forbidden sexuality – the act of penetration and blood-drinking is an erotically charged stand-in for seduction or rape, allowing Stoker to titillate and horrify Victorian readers without breaking social taboos (Senf, 1982). Similarly, the threat of the “New Woman” – women seeking independence and sexual freedom – is covertly addressed in *Dracula* by showing Lucy and the female vampires as dangerously sexualized and needing to be subdued by male authority (Senf, 1982). Homosexual desire, another deeply repressed subject in Victorian England (especially after the Oscar Wilde trials of 1895), emerges in Gothic texts through veiled hints: the intense homosocial bonds in *Dracula*’s Crew of Light, or the ambiguous relationship between Dorian Gray and his admirers, or the subtext of *Jekyll and Hyde*, which some critics have read as reflecting a secret life of illicit desires (possibly even a metaphor for homosexual double life) in the figure of Mr. Hyde (Craft, 1984; Punter, 1996). These interpretations underscore how Gothic allowed authors and readers to explore sexual anxieties under cover of metaphor and horror. As David Glover (1996) notes, popular Gothic fiction like *Dracula* and others often encoded contemporary social controversies – from the Women’s Movement to sexual inversion – into their plots, thereby “speaking the unspeakable” in a displaced form.

Beyond sexuality, Gothic repression can involve class and empire. Victorian society's discomfort with its own colonial enterprises and with class conflict also found voice in Gothic tropes. The figure of the aristocratic villain with a dark secret (Rochester's hidden past in *Jane Eyre*, or Sir Percival's secret in *Woman in White*) suggested that even the upper classes had corrupt underpinnings. In *Dracula*, the foreign Count with his hordes of "unclean" rats and his ability to blend into London crowds embodied fears about immigration and the collapse of clear class/racial boundaries in the bustling imperial metropolis (Arata, 1990). The character of Hyde as a prowler in the slums, and the way he is described as a being without a clear class (neither gentleman nor laborer), evoke anxieties about the urban poor and criminals – the dangerous classes – who might hide beneath respectable facades or erupt in violence (Hurley, 1996). Indeed, *Jekyll and Hyde* can be viewed as a commentary on the hypocrisy of the respectable professional class, and by extension, Victorian social norms: Jekyll's very creation of Hyde was motivated by his need to maintain an honorable public face while giving license to disreputable urges in secret. The tragedy of that tale – that the secret self takes over and destroys the public self – serves as a cautionary Gothic parable about the peril of excessive repression (Dryden, 2003).

Victorian Gothic narratives often culminate in revelations – the unveiling of the family secret, the unmasking of the monster, the confession of the concealed crime – which bring the repressed truth to light, albeit often too late for the protagonist. This structural reliance on delayed revelation sustains suspense (a hallmark of the genre) but also thematically reinforces the idea that no secret can stay buried. As one Victorian ghost story writer put it, "the dead – or the past – will not rest." The return of the repressed might be literal, as in ghosts returning to accuse the living of past sins, or symbolic, as in hereditary curses or recurring patterns of madness in a family line. Through these storytelling devices, Gothic literature gave form to the social anxieties lurking beneath Victorian propriety: fears of contamination (moral, racial, sexual), fears of social upheaval, and fears that the strict codes of conduct were a brittle veneer over a chaos that could erupt if not carefully controlled (Smith & Hughes, 2012; Brantlinger, 1988). The popularity of these themes suggests that Victorian readers found both terror and a strange catharsis in confronting, via fiction, the dark shadows cast by their own society's repressions. Gothic authors, in turn, often portrayed repression as futile or self-defeating – implying a rather progressive moral that honesty about human nature might be healthier than denial. Whether one looks at the bitter lesson of *Jekyll and Hyde* or the way *Dracula's* heroes must admit "superstition" into their worldview, the underlying message is that acknowledging the darkness within and without is the first step to overcoming it. In this sense, the Victorian Gothic can be seen as a subversive commentary on the age: beneath the candlelight of civilization, the Gothic reveals the restless soul – with all its secrets and sins – that Victorian England could not entirely extinguish.

Conclusion

"Beneath the Candlelight: The Gothic Soul of Victorian Prose" has examined how 19th-century English writers infused their fiction with Gothic sensibilities to illuminate the fears and fascinations of the Victorian age. From the early stirrings of Mary Shelley's scientifically created monster to the late-century nightmares of Bram Stoker's undead Count, the Gothic genre proved remarkably adaptable, threading its way through the Victorian era's most iconic prose works. Historically, we saw that Victorian Gothic evolved in tandem with cultural currents: it moved from the subtle domestic hauntings of the Brontës and the socially conscious phantoms of Dickens, through the mass appeal of sensation novels and penny dreadfuls, and culminated in the sophisticated horrors of the fin de siècle, where Stevenson, Wilde, and Stoker gave new life to ghosts, doubles, and vampires for a modern audience. Across these developments, Victorian authors

used Gothic tropes to probe what mainstream realism often left in shadow – the “energetic doubt” and darkness within the Victorian soul.

The literary themes prevalent in Victorian Gothic fiction reveal a portrait of a society grappling with profound dualities. The conflict between the supernatural and rationality spoke to Victorians’ uneasy negotiation between faith (or superstition) and the authority of science. Tales of madness and the double dramatized the fracturing of identity and the consequences of rigid self-control, anticipating psychological insights about the unconscious and repressed desires. Obsessions with decay, decadence, and degeneration mirrored the era’s worries that the glories of empire and progress might be undermined by moral or biological decline. Meanwhile, the pervasive motif of secrecy – whether a madwoman in the attic, a criminal past, or an illicit desire – and its inevitable unveiling underscores how Victorian Gothic served as an outlet for discussing society’s most sensitive anxieties, from sexuality and gender roles to class conflict and colonial guilt. In weaving these themes into sensational narratives, Victorian Gothic writers created works that were both immensely entertaining and thematically resonant, offering what one scholar calls a “safe space for both ancient demons and modern psychological anxiety”. The Gothic allowed Victorian readers to indulge in thrills and confront nightmares that were at once fantastical and intimately reflective of their world.

Crucially, the influence of Victorian Gothic literature extends far beyond the 19th century. The motifs and characters forged in that era – the anguished scientist, the haunted mansion, the split personality, the aristocratic vampire – have become staples of the horror and mystery genres and continue to inform contemporary storytelling. Modern Gothic and horror writers owe a debt to the Victorian imagination for so vividly defining the aesthetics of fear and the exploration of the uncanny in ordinary life (Punter, 1996; Hogle, 2002). Furthermore, the Victorian Gothic’s practice of engaging with social issues under cover of dark fantasy has proven enduring; even today, genre writers use horror and Gothic elements to comment on issues like technology, politics, and identity, much as Victorian authors did with industrialization and empire.

In conclusion, Victorian Gothic prose represents a fusion of historical context and literary creativity, wherein the ghosts of tradition met the neuroses of modernity. Beneath the literal and metaphorical candlelight of the era – the soft glow that might suggest warmth, reason, and civilization – flickered unsettling shadows that Victorian writers dared to explore. The “Gothic soul” of Victorian literature lies in this very interplay of light and dark: it is the impulse to ask what lies *behind* the curtain of normalcy and to give shape to the inexpressible. By examining that Gothic soul, we gain not only a deeper understanding of Victorian literature and culture, but also insight into the timeless human attraction to stories that both terrify and enlighten. The Victorian Gothic endures as a testament to how storytelling can both reflect and challenge the spirit of its age, inviting generations of readers to step bravely into the haunted corridors of our collective imagination.

References

- Arata, S. D. (1990). The Occidental Tourist: Dracula and the Anxiety of Reverse Colonization. *Victorian Studies*, 33(4), 621–645.
- Baldick, C. (1987). *In Frankenstein’s Shadow: Myth, Monstrosity, and Nineteenth-Century Writing*. Oxford: Clarendon Press.

- Brantlinger, P. (1988). *Rule of Darkness: British Literature and Imperialism, 1830–1914*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Bowen, J. (2020). Charles Dickens and the Gothic. In D. Townshend & A. Wright (Eds.), *The Cambridge History of the Gothic, Vol. II: 1820–1914* (pp. 246–264). Cambridge: Cambridge University Press.
- Botting, F. (1996). *Gothic*. London: Routledge.
- Dryden, L. (2003). *The Modern Gothic and Literary Doubles: Stevenson, Wilde and Wells*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gilbert, S. M., & Gubar, S. (1979). *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Glover, D. (1996). *Vampires, Mummies, and Liberals: Bram Stoker and the Politics of Popular Fiction*. Durham, NC: Duke University Press.
- Hogle, J. E. (Ed.). (2002). *The Cambridge Companion to Gothic Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hughes, W., & Smith, A. (Eds.). (1998). *Bram Stoker: History, Psychoanalysis, and the Gothic*. Basingstoke: Macmillan.
- Hughes, W. (1980). *The Maniac in the Cellar: Sensation Novels of the 1860s*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hurley, K. (1996). *The Gothic Body: Sexuality, Materialism, and Degeneration at the Fin de Siècle*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Killeen, J. (2009). *History of the Gothic: Gothic Literature 1825–1914*. Cardiff: University of Wales Press.
- Mellor, A. K. (1988). *Mary Shelley: Her Life, Her Fiction, Her Monsters*. New York: Routledge.
- Mighall, R. (1999). *A Geography of Victorian Gothic Fiction: Mapping History's Nightmares*. Oxford: Oxford University Press.
- Milbank, A. (1992). *Daughters of the House: Modes of Gothic in Victorian Fiction*. Basingstoke: Macmillan.
- Punter, D. (1996). *The Literature of Terror: A History of Gothic Fictions from 1765 to the Present Day* (Vol. 1: The Gothic Tradition). London: Longman.
- Senf, C. A. (1982). "Dracula": Stoker's Response to the New Woman. *Victorian Studies*, 26(1), 33–49.
- Smith, A. (2013). *Gothic Literature* (Revised ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Smith, A., & Hughes, W. (Eds.). (2012). *The Victorian Gothic: An Edinburgh Companion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Received: 08.09.2025

Revised: 16.09.2025

Accepted: 10.10.2025

Published: 22.10.2025

Cross-Linguistic Analysis of Number-Based Idioms in English and Azerbaijani

¹ Fatime Ismayilli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205013>

Abstract:

Number-based idioms (expressions containing numerals) are a rich site for exploring how language, cognition, and culture intersect. This study provides a comparative analysis of such idioms in English and Azerbaijani. We compile examples from idiom dictionaries and linguistic corpora, then analyze their structure, meaning, usage, and cultural background. Both languages employ numbers metaphorically to express quantity, time, emotions, and other concepts. For instance, English uses “a million and one” to mean an extremely large number, while Azerbaijani speakers say “yüz faiz” (100%) or “200 faiz” for absolute certainty. We highlight idioms that are structurally or semantically equivalent and those that are language-specific. The analysis shows that while many idioms share universal traits (e.g. use of metaphor), they also reflect unique cultural values (e.g. sacred numbers like 7 or 40 in Azerbaijani tradition). We discuss challenges in translating these idioms across languages, emphasizing that translators must often convey underlying meaning rather than literal numbers. This combination of theoretical and comparative methods reveals how numeric idioms encode cognitive metaphors and sociocultural beliefs, and it provides guidelines for translation and teaching.

Keywords:

Number idioms, cross-linguistic comparison, phraseology, cultural semantics, Azerbaijani and English linguistics

Introduction

Idiomatic phrases—fixed word combinations whose figurative meaning cannot be deduced from the individual words—are central to a language’s phraseology. In Azerbaijani linguistics, idioms (*frazeologizmlər*) are defined as “stable word combinations that convey a figurative meaning”[7]. Across languages, idioms often exhibit *anthropocentrism* and rely on metaphorical imagery[3]. However, they also display language-specific traits shaped by culture and grammar[3]. Number-based idioms (idioms containing numerals) offer insight into how speakers conceptualize quantity, time, and abstract notions through numbers. For example, “*Cloud nine*” (Eng.) and “*göyün yeddinci qatında olmaq*” (AZ, literally “to be in the seventh sky”) both mean being extremely happy, but they use different numbers (9 vs. 7). Such differences suggest that numeric idioms are partly culturally grounded. According to Koça (2023), idioms containing numbers “shed light on

¹ Ismayilli, F. Lecturer, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: fatimeismayilli@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9762-7446>

the cultural and figurative nature of communication” by revealing how numbers carry symbolic associations[8]. As Gibbs and O’Brien (1990) argue, idiom meanings are often motivated by conceptual metaphors that speakers tacitly understand[4]. Thus, number idioms are not arbitrary: they reflect underlying cognitive mappings (e.g. **QUANTITY IS MAGNITUDE**).

Azerbaijani culture assigns special significance to certain numbers. Garibova (2004) notes that **3**, **7**, **40** (and to a lesser extent **52**) are *sacred* in Azerbaijani tradition[5]. For instance, the 3rd, 7th, and especially the 40th days after a person’s death are marked by commemorations[5]. Similarly, newborns and mothers remain in ritual seclusion for the first 40 days after birth[9]. The number **40** appears in idioms like “*qırx quldur*” (“forty thieves”)[10], linking to the famous *Ali Baba* folk tale. By contrast, English idioms often reflect Western cultural motifs: 7 appears as lucky (*seventh heaven*), 13 as unlucky, 2 as duality, etc. Such cultural grounding means that direct idiom equivalents are not guaranteed. As Sadigova (2024) observes, English and Azerbaijani idioms share universal characteristics (e.g. reliance on metaphor) but also have unique cultural and structural features[3].

This study examines number-based idioms in English and Azerbaijani from a comparative perspective. We combine phraseological theory with cognitive semantics to analyze *how* numbers function metaphorically in both languages. Key questions include: **What semantic fields do these idioms cover? How do their grammatical structures differ? Which idioms are equivalent in meaning, and which are not? What cultural meanings do they carry?** We also address translation issues: numeric idioms often resist literal translation, requiring interpretation. By systematically comparing examples (from dictionaries, corpora, and previous studies[11][12]), we aim to reveal both common patterns and language-specific nuances.

Methods

The research employs a **comparative-descriptive** methodology. Data were collected from English and Azerbaijani phraseological sources: idiom dictionaries (e.g. English idiom corpora, Azerbaijani phraseology references) and bilingual dictionaries. We also inspected linguistic corpora and published studies to gather authentic examples (e.g. Sadigova 2023, Koça 2023, Garibova 2004). Following Sadigova (2024), a **comparative-historical** approach was adopted[13]. This involved:

- **Data compilation:** Extracting idioms containing numerals (cardinal, ordinal, fractional, complex numbers) from monolingual and bilingual sources. For English, resources included corpora and idiom lists (such as those cited by Sadigova 2023[14]). For Azerbaijani, we used sociolinguistic descriptions[5][12] and local idiom collections.
- **Classification:** Organizing the idioms by structural type (e.g. simple cardinal, compound like *twenty-four seven*, ordinal) and semantic field (e.g. quantity, time, quality). This echoes the thematic grouping used by Sadigova (2024) in her comparative analysis[11].

- **Analysis:** Conducting a semantic and syntactic analysis of each idiom. We examined their literal structure (word order, grammatical construction) and figurative meaning. Where possible, we identified conceptual metaphors (after Gibbs & O'Brien, 1990) that underlie these idioms.
- **Cross-linguistic comparison:** For each idiom or semantic category, we compared English and Azerbaijani examples. We noted cases where idioms are equivalent in meaning (possibly with different form or number), versus cases where no direct equivalent exists. Sadigova (2024) similarly compares structures across languages[3].

This qualitative analysis was supplemented by examples from native speaker intuitions and bilingual dictionaries (e.g. Valiyeva 2010) to ensure accurate meaning. Throughout, we considered sociocultural context (per Garibova 2004)[5]. Findings are reported as descriptive observations with supporting examples.

Results and Analysis

English Number Idioms

English idioms featuring numbers cover diverse meanings. For example, idioms of **quantity and rarity** include “*a million and one*” (meaning an enormous, almost uncountable number)[1], “*one in a million*” (very unique), and “*a dime a dozen*” (very common, literally worth only a dime[11]). **Time and frequency** are often conveyed with numbers: “*twenty-four seven*” (written 24/7) means all the time[1], and “*ninety-nine out of a hundred*” (or “*nine times out of ten*”) means almost always[15]. **Difficulty or significance** can involve numbers: the “*\$64,000 question*” refers to a very important or difficult question[16], derived from a mid-20th-century TV quiz show offering \$64,000 prizes.

Other English idioms use numbers metaphorically in human contexts: “*two heads are better than one*” means collaboration improves outcomes[11], “*to have two left feet*” (or *hands*) means to be clumsy, and “*to bear two faces under one hood*” means to be duplicitous[11]. Phrases like “*first-hand*” or “*second nature*” include ordinals with specific senses (e.g. “*first-hand*” means direct experience[11]). Several idioms express states or emotions: “*on cloud nine*” (extremely happy) or “*in seventh heaven*” both denote euphoria (using different numbers). Numerical idioms for spatial/quantitative metaphors include “*at sixes and sevens*” (completely confused) and “*back to square one*” (starting over), the latter originally referring to board games and implying reset. Some idioms use specific numbers as symbols (e.g., “*catch-22*” for a no-win situation, from Joseph Heller’s novel).

A concise list from Sadigova (2024) illustrates this mix: English examples include “**two heads are better than one**”, “**have two left hands**”, “**four eyes see more than two**”, “**bear two faces under one hood**”[11], as well as complex forms like “**a million and one**”, “**twenty-four seven**”, and “**\$64,000 question**”[1][16]. These idioms vary in grammatical structure: some are full clauses

(*two heads are better than one*), others are noun phrases (*the million-and-one ideas*), and some are fixed expressions with unusual syntax (*three is a crowd*).

Azerbaijani Number Idioms

Azerbaijani idioms also employ numbers in figurative ways, but with some distinct patterns. Culturally significant numbers appear frequently. For example, **40** (forty) occurs in “*qırx quldur*” (“forty thieves”)[10], referencing the *Ali Baba* tale; and the concept of “40 days” is culturally important (see Introduction). Small numbers like **2** and **3** often convey quantity or relationship. One common expression is “*iki qəpiyə dəyməyən*” (“not worth two kopeks”)[17] to indicate utter worthlessness or low quality (analogous to English “not worth a penny”). In a similar vein, “*iki addım aralı*” (“two steps away”) means very close[18].

Other idioms: “*iki əl quş tutub, birinə durmaq*” (lit. “to catch two birds and hold onto one”) has a sense like “*kill two birds with one stone*” (though this exact phrase is more common in English); “*iki üzlü*” (“two-faced”) = hypocritical. Some idioms use larger numbers for emphasis. Garibova (2004) reports Azeris exaggerate time: someone might say “*iki il gözlədim – amma yüyəcə min ildə görmədim*” (“I waited two years – I haven’t seen him in a thousand years”), hyperbolically using *yüz il* (“hundred years”) or *min il* (“thousand years”) to mean a very long time[12]. Confirming this, speakers use “*yüz faiz*” (100%) or “*200 faiz*” to express certainty[2]. The latter (200%) is a peculiarly emphatic idiom of over-certainty.

Sadigova’s (2024) comparative list provides examples of Azerbaijani number idioms: “**birdə alacağı yox**” (“no remaining debt [even once]”), “**beşdə verəcəyi**” (“five left to give”), “**yeddi arxa dönəni**” (“seven [generations] back-turned”), “**bir deyənin olunca, min yeyənin olsun**” (“let there be one to say it and a thousand to eat [your words]”), and “**qırx quldur**” (“forty thieves”)[10]. These are hard to translate literally but serve various meanings: for instance, “*bir deyənin olunca, min yeyənin olsun*” suggests having one to advise you but a thousand to listen (akin to having many supporters). Generally, Azerbaijani idioms more often omit articles (e.g. *iki qəpiyə* vs. Eng. “two kopeks”) and allow flexible word order[19].

Structure and Grammar

Structural differences between English and Azerbaijani idioms are apparent. English idioms frequently include articles (*a, the*) and fixed word order (Subject–Verb–Object). Azerbaijani, with a different syntax, often places the verb at the end of the clause and omits articles. For example, Sadigova (2024) notes English idioms often use prepositions or articles (e.g. “*to pay through the nose*”), whereas Azerbaijani idiomatic phrases typically invert the order or drop such elements[19]. Moreover, English idioms may be verb phrases or clauses (e.g. “*to have two left hands*”), whereas many Azerbaijani idioms are compact verbless phrases or use participles. In addition, English can form idioms with complex numbers and symbols (as in “\$64,000” or “24/7”), which have no direct Azerbaijani counterpart form.

Morphologically, English uses combinations like ordinal numbers (*first-hand*) or quantifiers (*twofold*) in idioms, while Azerbaijani often uses simple cardinals with postpositions. For instance, “*iki addım*” (two-step) or “*iki metrlik dodaq*” (two-meter tongue) use numeric phrases as modifiers. This difference affects translation: sometimes an English idiom’s number appears in Azerbaijani in a completely different structure.

Semantic Categories of Number Idioms

Both languages exploit similar semantic themes, though with language-specific idioms. Key categories include:

- **Quantity/Amount:** Intensifiers and hyperboles. *A million and one* (Eng) meaning an enormous number[1]; *a hundred years* (AZ) meaning a very long time[12]. Similarly, *a dime a dozen* (commonplace) has no fixed Azeri number-idiom equivalent but could be paraphrased.
- **Proximity and Relative Measure:** Using small numbers to indicate closeness or modesty. Azerbaijani “*iki addım aralı*” (“two steps away”) means very near[18]. English similarly says “*two shakes of a lamb’s tail*” or “*in two ticks*” for “very soon”, though these are colloquial.
- **Low Value/Worthlessness:** Both languages use low numbers in this sense. AZ “*iki qəpiyə dəyməyən*” (“not worth two kopeks”)[17] parallels Eng. “*not worth a penny*”.
- **Exaggeration and Rarity:** High numbers express magnitude or exaggeration. English “*99 out of 100*” (almost always)[15] and “*a million and one*” (countless)[1]. Azerbaijani uses “*yüz faiz*” and “*200 faiz*” to intensify certainty[2].
- **Certainty vs. Doubt:** Interesting contrasts emerge: Azerbaijani saying “*200 faiz*” (200%) has no English idiomatic counterpart beyond perhaps “100%”. This reflects a cultural penchant for numerical hyperbole in expressing assurance.
- **Ordinal Positions:** Some idioms refer to sequence. English “*eleventh hour*” means the last moment; Azerbaijani “*axırncı dəqiqə*” (last minute) conveys the same idea, though without an ordinal number in AZ. This shows that one language may use an ordinal number to encode urgency while the other uses a non-numeric phrase.

Examples of core idioms:

- *English: Two heads are better than one* (cooperation)[11], *Two is company, three’s a crowd* (preferring pair over trio), *Catch-22* (impossible dilemma), *Six feet under* (dead), *Dress to the nines* (very fashionably), *Feel like a million dollars* (feeling very well).
 - *Azerbaijani: İki baş yaxşı, bir baş pis* (literally “two heads good, one head bad”, meaning two cooperate better than one); *Üçüncü adam artıqdır* (lit. “the third person is excessive”, equivalent to Eng. “third wheel”); *Üçdən üçüncü dəfə uğurlu* (“third time lucky”) – see below.

Discussion

Equivalence and Non-Equivalence

Our comparison reveals both equivalent and non-equivalent idioms. Some English idioms have Azerbaijani counterparts with similar meaning, though sometimes different wording. For example, English “*two is company, three is a crowd*” matches AZ “*üçüncü adam artıqdır*” (lit. “the third person is too many”); both express discomfort when a couple becomes a trio. Similarly, the concept of doing double duty is present: Eng. “*kill two birds with one stone*” corresponds to Azerbaijani “*bir daşla iki quş vurmaq*” (identical wording, common idiom in Turkic languages). In these cases, the numbers (two, three) align across languages, showing a shared metaphor of quantity in social situations.

However, many idioms have only partial equivalence or none. Consider “*at the eleventh hour*” (Eng.) meaning “at the last moment” vs. AZ “*son anda*” (“at the last moment”); the AZ idiom lacks a number entirely (the numeric *eleven* is dropped) although both convey urgency. Cloud metaphors differ: Eng. “*on cloud nine*” and AZ “*göyün yeddinci qatında olmaq*” both mean ecstatic joy, but the numbers (9 vs. 7) differ, reflecting different cultural associations (AZ tradition uses 7 for heavenly layers). Translators must therefore focus on meaning rather than literal numbers. We see that Sadigova (2024) emphasizes idioms share universal conceptual metaphors but unique cultural “traps”[3].

Some idioms are culturally bound. English “*dress to the nines*” (dress very fashionably) has no obvious Azerbaijani equivalent; one must say something like “*çox dəbli paltar geyinmək*” (wear very fashionable clothes) instead of a number-based phrase. Conversely, AZ “*200 faiz*” has no English parallel. Unique numeric idioms also exist: for instance, AZ “*üçdən üçüncü dəfə uğurlu*” (lit. “the third time out of three is lucky”) for “third time lucky” has no direct English counterpart using that structure (English simply says “third time lucky”).

Cognitive and Cultural Implications

The idioms reflect underlying cognitive metaphors. Gibbs & O’Brien (1990) argue idioms draw on conceptual metaphors in speakers’ minds[4]. Numeric idioms often extend metaphors of quantity, value, or time. For example, equating time with spatial distance yields “*a day is long enough to live*” or “*two seconds away*” metaphorical uses of number. The use of “*two*” frequently symbolizes duality or completeness (*two heads, two hands*), while “*three*” often denotes completion or an “outsider” (the proverbial crowd of three). Numbers like 100 or 1,000 function as “goose bumps” to emphasize totality or exaggeration.

Cultural numerology also guides these metaphors. As Moldabekova & Akböpe (2025) note for Turkic cultures, numbers 3, 7, 9, 40 carry deep folklore meanings[6]. Azerbaijani idioms clearly show 40’s significance (mourning and birth customs)[5]. Western culture views 7 as lucky and 13 as unlucky; English idioms echo that (7th heaven, Friday the 13th) while Azerbaijani borrows 13-as-unlucky from Russian[20]. These cultural models make certain numbers feel “right” in idioms.

Thus, an English speaker and an Azerbaijani speaker might both use a heaven metaphor for bliss, but pick different numbers (9 vs. 7) aligned with cultural tradition.

Sadigova (2024) observes that idioms are inherently anthropocentric and metaphorical[3]. Number idioms exemplify this: they map human experiences (happiness, confusion, cooperation) onto number concepts. Translating them thus involves mapping the same experience in target culture. For example, if translating “*cloud nine*”, an Azerbaijani translator will use “*yeddinci qat*” to evoke the concept of bliss. Recognizing the cognitive motivation behind idioms (e.g. MORE IS UP, DIFFICULTIES ARE CHAINS, etc.) helps in finding an appropriate target-language expression[4].

Translation Challenges

Translators face several challenges with number idioms. Literal translation of the numeral often fails: “*on cloud nine*” literally as “*buludun üzərində doqquz*” would confuse Azerbaijani readers. Instead, one must convey the idiomatic meaning (e.g. “*göyün yeddinci qatında olmaq*”[21], meaning “be in seventh heaven”). Sadigova emphasizes focusing on functional equivalence over formal equivalence[3]. In practice, a translator must detect if an idiom exists in the target language (or a close variant) and use it. When no equivalent idiom exists, paraphrase is needed: e.g., English “*wearing the pants*” (to be head of household) is said in AZ as “*ayağının üstündə durmaq*” (to stand on one’s own feet), a completely different metaphorical structure.

Even when an idiom has an equivalent form, the numerical component may differ. As we saw, both languages have “two heads are better than one,” but some idioms swap numbers: Eng. “*to feel like a million dollars*” (extremely well) might be translated conceptually in AZ as “*özünü ulduz kimi hiss etmək*” (feel like a star), avoiding the number altogether. Numbers can also mislead: AZ speakers say “*üçüncü dəfə deyib uğurlu*” (“third time lucky”) which English is comfortable with, but English’s “*six of one, half a dozen of another*” (meaning two things are the same) requires a different phrasing in AZ (“*ikisi də bir yin qırağıdır*” roughly “both sides of the same cloth”[22]). If a direct numeric translation were attempted, it would sound unnatural.

Thus, idiom translation relies on understanding the **conceptual motivation** of each phrase. Recognizing that idioms like “*two kopeks*” and “*a penny*” both index low value allows a translator to match meanings even if numbers differ[17]. Non-equivalent idioms require recreation of the idea: an English idiom with no AZ counterpart is translated by explaining the situation. As Sadigova notes, comparative phraseology must account for both universal metaphorical reasoning and unique linguistic expression[3]. In short, translators must identify the intended meaning behind the numeric idiom and choose a culturally and idiomatically natural rendering in the other language.

Conclusion

Number-based idioms in English and Azerbaijani reveal how humans use simple numerals to capture complex ideas. This cross-linguistic analysis has shown that both languages use numbers metaphorically across similar semantic domains (e.g. quantity, time, value), reflecting shared cognitive patterns. However, the *specific* numbers and constructions chosen are influenced by cultural beliefs and linguistic structure. English idioms frequently leverage culturally resonant numbers (7, 12, 100, etc.), while Azerbaijani idioms highlight local motifs (e.g. **40** for ritual periods, **200%** for certainty). These findings underscore that idioms, even when sharing an underlying metaphor, are often language-unique in form[3][11].

From a translation and pedagogical perspective, awareness of these differences is crucial. Translators should translate the *meaning* behind numeric idioms rather than the digits themselves. For instance, conveying the sentiment of “*one in a million*” may not require mentioning “million” in AZ if another idiom or phrase better fits culturally. Similarly, learners of English must grasp that “*cloud nine*” and “*seventh heaven*” mean the same feeling though the number differs.

In sum, number idioms act as windows into both cognition and culture. They demonstrate how languages converge in using numbers to index concepts (as cognitive shortcuts) yet diverge in their cultural references and grammatical encoding. Future research might extend this comparison to other Turkic languages or explore how number idioms evolve with cultural change. For now, our analysis affirms that a deep understanding of idiomatic numerals requires blending semantic theory, cultural knowledge, and careful cross-linguistic comparison (Sadigova, 2024)[3].

References

- Garibova, J. (2004). *Numbers: Expressing Quantity and Quality* (Part 17). *Azerbaijan International*, 12(4), 74–75. [5][17]
- Gibbs, R. W., Jr., & O'Brien, J. E. (1990). Idioms and mental imagery: The metaphorical motivation for idiomatic meaning. *Cognition*, 36(1), 35–68. [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(90\)90053-M](https://doi.org/10.1016/0010-0277(90)90053-M)[4]
- Koça, S. (2023). *Exploring the richness of English idioms with numbers*. In R. Zeneli, A. Hajrizi, & K. Sobhanie (Eds.), *Education and Development: Proceedings of the UBT International Conference* (Vol. 5, pp. 50–53). UBT Press. <https://doi.org/10.33107/ubt-ic.2023.304>[8][23]
- Moldabekova, L., & Akböpe, A. (2025). The representation of sacred numbers in proverbs and sayings. *Eurasian Science Review*, 3(2).[6]
- Sadigova, S. (2023). Phraseological units in which complex and compound numbers are used in English. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(4), 1089–1093.[1][15]
- Sadigova, S. (2024). A comparative analysis of idiomatic expressions in English and Azerbaijani: Cultural and linguistic insights. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 1(1), 158–167.

Received: 08.09.2025
Revised: 16.09.2025
Accepted: 10.10.2025
Published: 24.10.2025

Biological Prerequisites for the Origin of Human Speech

¹ Aysel Asadova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205014>

Abstract:

The origin of human speech is a complex and multidisciplinary topic that lies at the intersection of linguistics, biology, anthropology, and cognitive science. Understanding the biological prerequisites for speech provides insight into how anatomical, neurological, and genetic factors collectively enabled humans to develop this unique communicative capacity. This paper examines the evolutionary development of the human vocal apparatus, the specialization of brain regions responsible for language processing, and the role of genetic mutations such as FOXP2 in facilitating speech production. Additionally, it explores the adaptive advantages of vocal communication in early human societies and its relationship with cognitive and social evolution. By integrating findings from comparative studies between humans and primates, this research highlights the biological foundations that made the emergence of speech possible, emphasizing that language evolution is both a product of biological adaptation and a driver of human cultural advancement.

Key words:

Speech, biology, evolution, genetics, cognition

Introduction

The origin of human speech has long been regarded as one of the most intriguing questions in the study of human evolution. Speech distinguishes *Homo sapiens* from all other species and represents the foundation of human culture, cognition, and social life. Unlike the simple vocalizations observed among non-human primates, human speech is structured, symbolic, and capable of expressing abstract thought. Understanding the biological prerequisites for the origin of speech is essential for explaining how specific anatomical, neurological, and genetic features evolved to make this unique communicative ability possible.

According to Fitch (2010), speech did not arise suddenly but emerged as the result of gradual evolutionary modifications in the human vocal tract and brain. These biological adaptations, combined with increasing cognitive complexity and social cooperation, allowed early humans to produce a wide variety of sounds and organize them into meaningful linguistic units. Therefore,

¹ Asadova, A. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: ayselesedova111@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5757-9257>.

studying the biological foundations of speech requires an interdisciplinary approach that integrates insights from linguistics, anthropology, neuroscience, and genetics.

Main Part

1. Anatomical Foundations of Speech

One of the fundamental biological conditions for the emergence of speech lies in the evolution of the human vocal tract. The unique shape and flexibility of the vocal organs—particularly the tongue, lips, larynx, and pharynx—allow humans to articulate a broad range of sounds. Lieberman (2007) notes that the lowering of the larynx and the development of a longer pharyngeal cavity significantly expanded the range of possible vowels and consonants. Fossil evidence from *Homo neanderthalensis* and *Homo erectus* suggests that while these species possessed some features conducive to vocal communication, the modern human vocal tract configuration appears only in *Homo sapiens*, making articulate speech fully achievable.

The hyoid bone, which supports the tongue and larynx, provides additional anatomical evidence for speech evolution. Fossilized hyoid bones of Neanderthals show similarities to those of modern humans, implying that they might have had some speech capacity. However, the fine motor control and flexibility of the human tongue are unparalleled in other primates, highlighting a distinctive biological advantage in speech production (Fitch, 2010).

2. Neurological and Cognitive Mechanisms

Speech depends not only on the anatomy of the vocal tract but also on the intricate coordination of neural systems. The human brain contains specialized regions responsible for language processing—most notably Broca's area, associated with speech production, and Wernicke's area, related to comprehension. Damage to these regions results in distinct language impairments, illustrating their critical role (Deacon, 1997). The expansion of the neocortex and the establishment of neural connections between auditory and motor regions were crucial steps in linking perception and production. Hauser, Chomsky, and Fitch (2002) argue that the evolution of these neural circuits enabled humans to transform simple vocal signals into structured linguistic communication. Moreover, language is deeply connected to other cognitive abilities such as memory, abstraction, and planning, suggesting that the neurological prerequisites for speech evolved alongside broader cognitive capacities.

3. Genetic Factors and the FOXP2 Gene

Genetic evidence provides further insight into the biological underpinnings of speech. The FOXP2 gene has been identified as one of the key genetic components influencing speech and language. Mutations in this gene cause severe speech and articulation disorders, as observed in the KE family, whose members exhibit deficits in both grammatical processing and motor control of speech (Enard et al., 2002).

Comparative genomic studies show that the human version of FOXP2 differs slightly from that of chimpanzees and other mammals. These small but significant mutations appear to have occurred within the last 200,000 years, coinciding roughly with the emergence of anatomically modern humans (Enard et al., 2002). The presence of this gene across species indicates its deep evolutionary roots, but its unique human variant reflects a crucial step in the biological evolution of speech.

4. Evolutionary and Social Context of Speech Development

Speech did not evolve in isolation; it developed within the broader framework of human social evolution. Early humans lived in cooperative groups that relied heavily on communication for survival. Language and speech provided major adaptive advantages, including coordination in hunting, tool-making, and the transmission of cultural knowledge. Deacon (1997) argues that language served as both a biological adaptation and a social innovation, reinforcing group cohesion and promoting shared understanding.

Furthermore, the development of symbolic thought and vocal communication likely co-evolved. As humans became capable of representing objects and events symbolically, speech emerged as the most efficient medium for expressing and sharing these representations. The interaction between biological and social factors thus created a feedback loop, where enhanced communication promoted cognitive and social complexity, and vice versa (Hauser et al., 2002).

Conclusion

The origin of human speech represents the culmination of multiple interrelated biological, cognitive, and social developments. Anatomical modifications in the vocal tract, such as the descended larynx and flexible tongue, provided the physical means for articulation. Neurological specialization, particularly within Broca's and Wernicke's areas, enabled humans to process and produce complex linguistic structures. Genetic innovations, including mutations in the FOXP2 gene, further enhanced the fine motor control necessary for speech. Collectively, these biological prerequisites created the foundation upon which human language could evolve. Yet speech is not merely a biological phenomenon—it is also a reflection of social cooperation, cultural transmission, and symbolic thought. Understanding the biological prerequisites of speech therefore deepens our comprehension of what makes humans distinct: the capacity to transform biological potential into meaningful linguistic expression that has shaped civilization and culture.

References

- Asadova, B. (2023). Phonetic fluidity in English pronunciation: Techniques for native-like articulation. *Norwegian Journal of development of the International Science*, 121, 81.
- Asadova, B. (2024). Effective Strategies for Teaching Phonetics in the Classroom. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 1(1), 12-18.

- Babazade, Y. (2024). Proverbs in pedagogy: Their role in language teaching and cultural transmission. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 1(1), 69-82.
- Deacon, T. W. (1997). *The symbolic species: The co-evolution of language and the brain*. W. W. Norton & Company.
- Enard, W., Przeworski, M., Fisher, S. E., Lai, C. S. L., Wiebe, V., Kitano, T., Monaco, A. P., & Pääbo, S. (2002). Molecular evolution of FOXP2, a gene involved in speech and language. *Nature*, 418(6900), 869–872. <https://doi.org/10.1038/nature01025>
- Fitch, W. T. (2010). *The evolution of language*. Cambridge University Press.
- Hauser, M. D., Chomsky, N., & Fitch, W. T. (2002). The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve? *Science*, 298(5598), 1569–1579. <https://doi.org/10.1126/science.298.5598.1569>
- Lieberman, P. (2007). The evolution of human speech: Its anatomical and neural bases. *Current Anthropology*, 48(1), 39–66. <https://doi.org/10.1086/509092>
- Mammadova, I. (2024). Understanding the Function of Past Participles in Complex Sentences. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 1(1), 1-21.
- Safarova, L. (2024). Comparative Analysis of Azerbaijani and English Phonetic Systems. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(2), 17-25.

Received: 20.09.2025

Revised: 22.09.2025

Accepted: 10.10.2025

Published: 26.10.2025

X.Kərimlinin dilində yeni ifadə yaradıcılığı problemləri

¹ Arife Zeynalova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205015>

Xülasə:

Söz müəyyən mənanın daşıyıcısıdır və dil sisteminin ən əsas elementlərindən biridir. Bir sözü konkret mənə ilə təmin edən onun leksik-beynəlxalq mənə sistemidir[1]. Azərbaycan dili həm qədimliyi, həm də lüğət tərkibinin zənginliyi ilə fərqlənir (Qurbanov, 2003; Həsənov, 2005). Bu dildə sözdə əsas mənəyə əlavə olaraq çoxsaylı əlavə mənələr mövcuddur, həmçinin söz formaları çoxşaxəlidir və sintaktik funksiyalar genişdir. Beləliklə, Azərbaycan dilində söz həm müstəqil mənəyə malik leksik vahid, həm də cümlə daxilində qrammatik funksiya daşıyan vahid kimi işlənir (Cəfərov, 2007). Məsələn, şair-dramaturq V.Q. Belinski qeyd edir:

“Şair sözü yüksək və müqəddəs sözdür. Bu sözdə ölməyən əbədi bir şöhrət vardır” (Belinski, 1954, s. 286).

Bu fikrə görə, həqiqətən də sözün poetik gücü böyükdür. Belinskiyə görə şairin sözündə həm xalqın haqq deyən, həqiqəti danışan səsi məskən salır. Dilçilik nəzəriyyəsində sözdə forma ilə mənə arasında ünsürün sıx əlaqəsi vurğulanır: sözün əsas semantik məzmunu onun qrammatik forması və konteksti ilə birləşən anlayışa çevrilir (Həsənov, 2005; Cəfərov, 2007). Xanəli Kərimlinin yaradıcılığında da bu prinsip açıq şəkildə müşahidə edilir – onun şeirlərində hər bir sözün forması və mənası fəvqəladə ustalıqla üzvi şəkildə birləşərək poetik təsir gücünü artırır. Bu məqalədə X.Kərimlinin dilində yeni ifadə yaradıcılığı, yəni ona xas bədii ifadə vasitələri, sözdən istifadənin xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş və misallarla izah edilmişdir. Ədəbiyyatşünaslıqda dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı qlobal kontekstdə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur (Quliyeva & Babazadə, 2025). Belə bir kontekstdə X.Kərimlinin poetik dili, xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı və bədii yenilikləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər:

bədii təsvir və ifadə vasitələri, sözyaratma, poetik dil, metafor və metonimiya, çoxmənalılıq

Dil və mənanın birlikdəliyi

Azərbaycan dili zəngin tarixə və geniş leksik fonda malik olması ilə seçilir. **Müasir Azərbaycan ədəbi dili** qədim dövrlərdən başlayaraq inkişaf etmiş, bu gün də öz orijinallığını qoruyub saxlayır (Qurbanov, 2003). Dilin mənə imkanlarının genişliyi onu türkdilli xalqlar arasında xüsusi

¹ Zeynalova, A. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: arifezeynalova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4556-2348>.

vəziyyətə qaldırır. Bu baxımdan, **sözün mənə tutumu** onun müxtəlif kontekstlərdə istifadəsi ilə aydın olur. Dilçilər qeyd edir ki, sözün özündə müstəqil bir çoxmənəlilik potensialı mövcuddur: ona yeni metaforik, metonimik mənalar verilə, sair leksik-semantik əlaqələrlə zənginləşdirilə bilər (Cəfərov, 2007). Kərimlinin yaradıcılığında bu mənə çalarları peşəkarcasına istifadə olunur. O, hər bir sözdə həm sözün işarələdiyi obyektin mahiyyətini, həm də o obyektə yeni anlamlar əlavə edə bilən poetik qatları nümayiş etdirir.

Bədii sual və poetik fiqurlar

Bədii ədəbiyyatda **bədii sual** və nida poetik fiqur kimi şəirdə intonasiyanın yüksəlməsinə, pafosun yaranmasına xidmət edir. Ədəbiyyatşünaslıqda bildirilir ki, bədii sual şeiri daha qüvvətli, aydın və həyəcanlı etməyə kömək edir. Xanəli Kərimli də şeirlərində bədii sual formasından ustalıqla istifadə edir. Məsələn, poetik nitqdə sual-cümlə fonunda yaranan dramatik yüklü əhval-ruhiyyə onun aşağıdakı misralarında açıq görünür (Kərimli, 2013):

Adam var, elçi daşıdır,
Adam var, yolçu daşıdır.
Adam var ki, ayaq daşı,
Adam da var, baş daşıdır.
Şair kimdir? Elçi daşı?
Ya baş daşı, ayaq daşı?
Ya da, bəlkə, yolçu daşı?
Bəlkə, zamanın savaşı?...

Buradakı ardıcıl sual qrammatik forması ilə şair insanın kimliyi, varoluşu haqqında dərin suallar verir. Şair bu suallarla insan təbiətindəki müxtəliflikləri və ziddiyyətləri şairanə şəkildə təqdim edir. Ardınca gələn:

Bu suallar yorur məni,
Cavab tapmaq yaman çətin.
Ancaq nəçi olursan ol,
Tükənməsin məhəbbətin,
Tükənməsin sədaqətin.

misralarında isə şair çıxılmaz suallar qarşısında yorğunluğunu etiraf edir, yenə də sözünün qədrini, məhəbbət və sədaqət ruhunu qorumaq istəyini vurğulayır. Burada həm lirizmlilik, həm də aforizm elementləri müşahidə olunur – şair mürəkkəb mövzulardan belə hikmətli nəticələr çıxarmağa çalışır.

Bədii təsvir və ifadə vasitələri

Bədii dilin ən diqqətçəkən xüsusiyyətlərindən biri obrazlılıqdır. Bədii təsvir və ifadə vasitələri – məcazlar və poetik fiqurlar – sözün adi mənadan kənar, məcazi istifadəsini təşkil edir. Ədəbiyyatşünaslıqda bildirilir ki, **bədii təsvir vasitələri** sözləri həqiqi (müstəqim) mənada deyil,

məcəzi (qeyri-müstəqim) mənada işlətmək imkanı verir (Həsənov, 2005). Kərimlinin lirikasında bu vasitələrin zənginliyi şeirlərinin poetik obrazlılığını formalaşdırır. Bədii ədəbiyyatda poetik obrazlılıq məhz müxtəlif poetik fiqur və məcazlar sisteminin – epitet, təşbeh, metafora, metonimiya, sinekdoxa və s. – istifadəsi nəticəsində yaranır.

Xanəli Kərimli öz şeirlərində aşağıdakı ifadə vasitələrindən geniş yararlanır: - **Hikmətli kəlamlar və aforizmlər** – qədim dünyanın müdrikliyi kimi ifadə olunan qısa cümlələr, məsəl kimi işlənən əzəmətli fikirlər; - **Məcəzi ifadə vasitələri** – təsvirlərdə sözdə məcəzi mənaların işlənməsi (məsələn, metafora, metonimiya və digər poetik təyinedicilər); - **Üslubi məsələlər** – təzad, təkrar, sinesteziya, intonasiya və s. kimi nitqi daha da zənginləşdirən poetik texnika; - **Tərz və ritm ustalığı** – sözlərin seçimində, misra içində ritmik, çağırışlı təsirlər yaratmaq üçün paralelizm, tamtablşlıq və fonetik oyunlar.

Bu cür ifadə vasitələri Kərimlinin dilinə dərinlik gətirir, oxucunu düşündürür və onun qəlbində iz qoyur. Məsələn, şairin aşağıdakı misrası hikmətli aforizm nümunəsidir (Kərimli, 2013):

O qədər ucaya yüksəlmə ki, sən,
Yerə düşəndə də əzilməyəsən...

və ya:

Dibə vurmada zirvəyə qalxınmaz...

Bu qısa cümlələrdə həyat və yüksəliş mövzusu ilə bağlı dərin mənə gizlənir. Həmçinin xalq hikmətinə xas şəkildə ifadə olunmuş bu cümlələr şeirin ideyasını poetik vurğuyla ifadə edir.

Digər nümunə olaraq Kərimli nitqlə əlaqəli üzrlü müraciətlərdən istifadə edir. Məsələn:

Bir udum su verdilər,
Əvəzində dənizi ərmağan istədilər.
Mən dənizi bağışladım...

Dedilər:

Ya xəstədi, ya gicdi, ya sərsəri.

Burada şair cəmiyyətdəki məhdud düşüncəni tənqid edir: azlıqdan nəyəsə sahib olmayanlara böyük hədiyyələr istənilməsi absurdlugunu gündəmə gətirir. Son misralarda şair samimiyyətlə özünü müdafiə edir:

Ancaq öz aramızdı,
Ağlından şikayətçi olmayanlar içərisində
Mənim kimilərin də hərdən görünür yeri.

Bu abzas qəlbini söz dünyasına verən şairin özünəməxsus tərzini göstərir. Təkrar elementləri və ritmik formalar şeirə əlavə musiqi gətirir.

Bundan əlavə, Kərimli ədəbi tənqiddə dair aforizmik fikirlər də demişdir. Məsələn:

Tənqiddə üç mühüm şərt gözlənilməlidir: ünvanlıq, inandırıcılıq və qərəzsizlik.
“Mən” və “mənliyim” başlandığı yerdə nə sənət var, nə də sənətkar;
Özündə özünü kəşf etməyənlər özgənin hiss və duyğularını kəşf edə bilməz;
Hamı tərəfindən bir mənalı qəbul edilən sənətkar ölü sənətkardır;
Öz zamanəsinə mənsub olmayan bir sənətkar heç bir zamanəyə mənsub ola bilməz.

Bu fikirlərdə xalq hikmətinə bənzər qəliz metaforik məna var. Şair ictimai həmrəyliyi, insanın sosial məsuliyyətini dilin imkanları ilə dərin şəkildə ifadə edir.

Mövzular və ideya

Xanəli Kərimlinin şeir dünyası çoxşaxəlidir, böyük mövzu palitrasına malikdir. Onun siyasi və vətənpərvərlik mövzulu şeirləri cəmiyyətin taleyi, Vətənin azadlığı, Qarabağın ayrı-ayrı problemləri, keçmiş-gələcək nəzəriyyəsi və s. ilə bağlıdır. Məsələn, X.Kərimlinin mövzularından biri millətin yaşadığıdır. O, aşağıdakı misralarında keçmiş məğlub millətin acı tarixini poetik kədər karandaşından göstərir (Kərimli, 2013):

Nə qədər məramsız millət silinib
Tarixin tərəfsiz daş səhifəsindən.
Ölkələr yaranıb, dövlət qurulub
Ölən millətlərin ərazisindən.

Bu misraların səmimi və kədərlə dolu tonu oxucuda milli identifikasiya hissi oyadır, Azərbaycan xalqının milli-mədəni yaddaşının tarixi məzmununu əks etdirir. Belə şeirlərdə isti, xalq dilinə yaxın üslub güvən doğurur və fikirlər aforizm qəlibinə düşür.

Kərimlinin şeirlərində həmçinin **məhəbbət, Tanrı sevgisi, musiqi, adət-ənənələr, əxlaq, tərbiyə** kimi həssas mövzular da geniş yer alır. Onun dili aydın və sadədir; o, dilimizin saf, xalqdan gələn qaynaqlarını özündə yaşadan bir poetik üslub yaradır. Nümunə üçün aşağıdakı şeir misralarına baxaq (Kərimli, 2013):

Mən sözdən qorxuram – Tanrıdan qorxan kimi,
Çünki söz Tanrının, Tanrı sözün özüdür.
O, bir nurdur süzülüb ərş-ələdan gəlir,
Ərşlə fərşin zatı, astarıdır, üzüdür.
Şair tanrı, söz şairin ruhudur,
O, boyun əyməmiş xaqanlara, şahlara.
Haqdan gələn haqq üçün haqqa tapındığından
Sözləri də şairlər tək çəkiblər dara.

Burada şair sözü Tanrı ilə bərabər tutur və sözün müqəddəsliyini vurğulayır. Belə poetik müqayisələrdə (antitezalar və sinonim-tərz bənzətmələr) sözün gücü və onun mübarizə simvolu olduğu fikri konkretləşdirilir.

Kərimlinin vətənə, doğma yurduna sevgisi də onun ifadələrinin mərkəzində dayanır. Məsələn, «Naxçıvanım mənim» şeirində doğma torpağın ecazkar gözəllikləri və şöhrəti poeziya dili ilə təsvir edilir:

... Köküm, soyum, izim mənim,
Rəngim, ruhum, özüm mənim!
Aylı gecəm, səhər şəfəqlim,
Günəşli gündüzüm mənim!
Bu dünya bir cənnətdirsə,
O cənnətin qapısı sən!
Varım, yoxum – nəyim varsa,
Cümləsi sən, hamısı sən!
Yaşa, xoşbəxt anım mənim
Doğma Naxçıvanım mənim!

Bu misralarda poetik təşbeh vasitəsilə doğma məkan azizin saf obrazı kimi təqdim olunur. Şair burada simvolik bağlarla “Naxçıvan” sözünü ölkənin ruhunun ünvanına çevirir.

Tanrı və mübarizə mövzusu Kərimlinin digər şeirlərində də önəmlidir. Məsələn, «Tanrı müjdəsi» kitabındakı şeirlərdə o, həm dünya, həm də Vətən sevgisini bir arada ifadə edir. Döyüş ruhunu tərənnüm edən bir şeirindən parça:

Otuz ildir qələmim qəzəbindən boğulur,
Otuz ildir ümidlər bələyində boğulur,
Otuz ildir arzular sinələrdə dağ olur,
Otuz ildir millətin səbri belə sovrulur...
İndi zaman dəmidir, indi Günəş doğulur,
Vur, çatlasın, əsgərim, düşmənim qan yaddaşı!...
Ucalsın enməzliyə Vətənin məğrur başı!...

Burada şair müstəqil Azərbaycan dövlətinin bələdçi ruhi olaraq, zəfərə çağırış edir. Avazında həmmat ruhu və ümid səsləri var. Şeirin mürəkkəb semantik bazası döyüş və qələbə mövzularını, xalqın iradəsini simvolizə edir. Bu misralardakı ifadə və metaforalar coşqun intonasiyada yazılıb və oxucunu əzməkar ruhda oyadır.

Kərimlinin siyasi lirikasının əsas ünsürlərindən biri də Vətən və millət temasıdır. O öz əsərlərində Vətən uğrunda mübarizəni ən ali amal sayır; onun “silahı” bir növ sözdür. Belə şeirlərdə kədərli və eyni zamanda qürur dolu bir ton var. Məsələn:

Vətən torpağının boz adamları,
Vətən torpağının “öz adamları”,
Satılmış bir para “söz adamları”
Öldürdü içimdə vətən eşqini.

Bu misralarda milli duyğuya xəyanət simvolu kimi “söz adamları” göstərilir – yəni satqın intellektual elitalar. Şair burada ən dərin doğmalığını, içindəki Vətən eşqini necə itirdiyini poeziya dilində qovaqladır. Belə güclü ifadələr oxucunu düşündürür, səhv və haqqı daha da aydın görməyə çağırır. (Kərimli, 2021)

Lügət zənginliyi və etnik elementlər

Xanəli Kərimli xəfif poeziyasıyla bərabər, Azərbaycan xalq dilinin incəliklərinə də xüsusi hörmətlə yanaşır. Onun şeirlərində geniş şəkildə xalq ləhcəsi elementləri, dialekt sözləri, folklorik ifadələr işlənir ki, bu da dilinin təbii ləzzətini artırır. Məsələn, aşağıdakı misralarda ləhcə xüsusiyyətli fel və ifadələrdən istifadə olunur:

Bulaqların suyu dadıqsayıbdı,
Tamından, duzundan xəbər-ətər yox.
Talada qarın da qaçıbdı rəngi,
Xəncər qayalarda daha təpər yox.

Bu bənddə “dadıqsamaq” felinin və dialektik “qaçmaq” (qaçdırma) fellərinin bənzərsizliyi diqqət çəkir – həmin sözlər ədəbi dilimizdə geniş istifadə edilmədiyindən şeirə yeni səslilik gətirir (Xəlilov, 2008). Bunun kimi:

Təbiət itirib təbiətliyin,
Buludlar yağışa qısırlayıbdır.

“Qısır” sözü ümumiyyətlə göy qübbəsi üçün işlədildiyi halda burada “yağışa qısır olmaq” ifadəsi metaforikdir. Bu məcazi ifadə poetik üslub yaratmaqda mühüm rol oynayır.

Xalq ləhcəsi elementlərinə digər misal “püsək” sözünün istifadəsidir. Bu arxaik söz Naxçıvan dialektinə aiddir və adi gündəlik danışıda işlədilsə də, ədəbi nəsrə nadir hallarda rastlanır. Kərimli bu sözü şeirdə metaforik olaraq fel forması ilə (“püsəkləmək”) istifadə edərək yaratıcı poetik missiya həyata keçirir:

Könüllərdən uzaq, gözlərdən İraq
Bir ömür yaşadım ala-yarımçıq.
Daha gədəklərdə qar püsəkləyir,
Daha çətin olar bu yollar açıq.

Buradakı “püsəkləmək” felinin məcazi mənası oxucuya gözəllik və ümid qatır. Belə istifadə Kərimlinin nəinki şirin dialekt sözlərinə marağı, həm də dilin köhnə elementlərini poeziyada yenidən dirçəltmək bacarığını göstərir.

Kərimli xalq yaradıcılığına sadıq qalan şairdir; bir çox şeirləri isə ənənəvi **bayatı** janrında yazılmışdır. Məsələn:

Ağzımda sözüm yandı,
Baxmaqdan gözüm yandı.

Mən dözümlə anasıyam,
Dözməkdən dözümlə yandı.

Bu dörlükdə “baxmaqdan gözümlə yandı” ifadəsi klassik “baxmaqdan gözümlə qoruldu” deyiminin kreativ variantıdır. Şair köhnə ifadəni təkmilləşdirib yeni mənada işlədərək, obrazı daha təsirli edib. Həmçinin:

Sözüm özümə bağlı,
Özüm sözümə bağlı,
Bir sözün ucbatından
Gəzirəm sinədağlı.

Haqdan gələn söz mənəm,
Haqqı görən göz mənəm.
Nartək dənələnsəm də,
Haqq əyilsə, dözmənəm.

Bu misralarda da “söz” və “haqq” kimi simvolik məfhumlar vasitəsilə poetik mövzuya şərh verilir. Kərimli sözə inanır, onun gücünü Tanrı işığına bənzədir:

Mənə söz işığı, söz nuru göndər,
Açım bu dünyanın kilidlərini.
Sözə tapındırım, sözə yenildim,
Şeytana baş əyən hər bəşərini.

Burada “söz” Tanrıdan gələn nur olaraq təsvir edilir. Belə dini-mənəvi metaforlar şeirin ruhani təsirini artırır (Kərimli, 2021).

Kərimli yaradıcılığının diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biri təkrarlar və ritmik naxışlardır. O, misralarında eyni sözləri və ifadələri müxtəlif kombinasiyalarda təkrarlayaraq ahəng yaradır:

Qərribə adamlar, qərribə adamlar,
Onlar yaşamırlar özləri üçün.
Nə riyə bilirlər, nə kələk-külək,
Cavabdeh olurlar sözləri üçün.

Qələmdir ayıran haqqı nahaqdan,
Qələm tutan əlsə haqq ola gərək.
Onda nə haqq itir, nə nahaq bitər,
Onda xoşbəxt olar – yaşar gələcək.

Buradakı misralarda paralel quruluş və təkrarlanan ifadələr poetik ritmi gücləndirir. İkinci parafqada isə müəllif “haqq” və “nahaq” anlayışları ətrafında söz oyunu edir – bunları kontrast ritmli təsire çevirir. Belə strukturlaşdırılmış poetika şeirlərə dinamiklik verir.

Bir sıra şeirlərində Kərimli qədim söz və anlayışlara qayıdışı təşviq edir. Məsələn, “suç” (günah mənasında) sözünün köhnə variantı şeirlərində görünür:

Axtarmayın kimsədə
Nə günah, nə də ki suç!

Burada “suç” sözünün sinonimi kimi “günah” ilə bərabər işlənməsi diqqət çəkir. Eyni zamanda “yandırmaq” mənasında tək formada “yaxmaq” felini istifadə etməklə də milli leksika elementlərini poeziyada bərpa edir:

Bəlkə qınayırsan məni, nə bilim,
Bəlkə də naşükür sanırsan məni.
Mənim çəkdiyimi çəkən tapılmaz,
Mənim çəkdiklərim yaxar aləmi.

Bu misralarda “yaxmaq” fəali “yandırmaq” mənasında işlədilir. Adi danışiq dilində “yaxmaq” felindən “yandırmaq” mənası çıxarılıbsa da, şair onu tək şəkildə işlədərək poeziyaya salır.

Xanəli Kərimli həmçinin dərin məzmunlu qəzəllər və sərgüzəştlərindən Tanrıya müxtəlif metaforik müraciətlər qurur. Məsələn:

Sən göydə tənhasan, mən Yer üzündə,
Sənin səbrin çoxdur, mənim də dərdim.
Heyif ki, əlacım, imkanım yoxdur,
Yoxsa, dərdləşməyə göyə gələrdim.

Bu misralarda göydəki Tanrı ilə Yer üzündəki insan arasında müqayisə aparılır – antitezalar vasitəsilə müəllif şəxsi qəm və səbrini İlahinin səbri ilə müqayisə edir. Belə istifadə anlaşılmayan dünya ilə insan arasında simvolik dialoq yaradır (Babazadə, 2025).

Çoxmənalı sözlər və məcaz

Məcmuəvi poeziyanın dilində çoxmənalı (polisemantik) sözlər geniş istifadə olunur. Kərimlinin şeirlərində bir çox sözlər həm birdən çox mənə çalarına malikdir. Məsələn, aşağıdakı bənddə:

Duman yalmanına yatıb dağların
Oxşayır ruhumu meh nəfəsiylə.
Kipriyi şəbnəmli tər çiçəkləri
Oyadır bulaqlar zümzüməsiylə.

burada “ətəklərində” sözü bir məcaza işarə edir – “dağın yeri” mənasında, lakin eyni zamanda insan bədəninin ətəyi çağırışını oyadır. Bu çoxmənalılıq (polisemantizm) vəziyyətinə klassik terminologiyada çoxmənalılıq deyilir. Qəfərov (2007) qeyd edir ki, çoxmənalı söz bir neçə mənəni ifadə edən söz deməkdir. Məsələn, “ətək” sözü şeirdə dağın yamacını (real yer) və insanın ətəyini (obrazlı mənə) eyni anda çağırşdırır. Eyni zamanda, misranın son sətirində “göllərində” sözü adi mənada – təbii göl sahəsinə işarə edir və burada monosemantik istifadə nümunəsi alınır. Deməli, Kərimli bir sözdən həm konkret təbii anlam, həm də simvolik obraz yarada bilir.

Çoxmənalı sözlərdən istifadə şairə məcaz yaratmaqda geniş imkanlar verir: məna qatlarını artırır, poetik düşündürmə effekti yaradır. Kərimli də dilin bu xüsusiyyətindən ustalıqla yararlanır – onun şeirlərində sözlərin çoxmənalılığı məcaz anlayışlarının çoxluğu ilə üst-üstə düşür.

Ədəbiyyat

- Babazadə, Z. (2025). *The first influences of western literature on Azerbaijan literature: Modernism and tradition in the works of Akhundzadeh. Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(1).
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). *Specific aspects of the motif of immortality in literature. Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 215–222.
- Bayramov, H. (1978). *Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları*. Maarif.
- Belinski, V. Q. (1954). *Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında*. Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı.
- Cabbarova, S. R. (2025). *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual hazırlığı və inkişafı. Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(4), 48–58.
- Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası* (II hissə). Bakı.
- Elaydi, Ə. S. (2021). *Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Türkcə Divanında milli-etnik yaddaş problemi. Beynəlxalq Dil və Ədəbiyyat Konqresi*.
- Əsgərova, Q. (2005). Qardaş Ədəbiyyatlar” da Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. *Bakı: Nurlan*.
- Hashimov, A., & Abuzerli, A. (2025). *The restoration of archetypal memory in Yusif Samedoglu's "The Day of Murder": A psychoanalytic and symbolic interpretation. Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(5), 60–66.
- Həsənov, H. (2005). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*. Maarif.
- İZZETULLAKIZI, G. A. (2009). MOLLA NASRETTİN'DE CELİL MEMMETKULUZADE'YE MAHSUS MAHLASLAR. *Journal of International Social Research*, 1(6).
- Kərimli, X. (2013). *Payız duyğuları*. Bakı.
- Kərimli, X. (2021). *Şairin könül dünyası*. Bakı.
- Mustafayeva, N. (2017). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi-vətənpərvərlik mövzulu müxəmməslər. *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, 123-131.
- Quliyeva, S., & Babazadə, Z. (2025). *Müasir global kontekstdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və beynəlxalq ədəbi təsirlər: təsirləri formalaşdıran amillər. Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184–189.
- Qurbanov, A. (2003). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili*. Bakı.
- Veliyev, E. (2022). *Azərbaycan-Türk dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində morfoloji və sintaktik üsulun rolu. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(1), 39–45.

Veliyev, E. (2025). *Speech culture and deliberative practices: Negotiating local norms in multicultural contexts*. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 151–175.

Xəlilov, B. (2008). *Müasir Azərbaycan dili (leksika)*. Bakı.

Received: 20.09.2025

Revised: 22.09.2025

Accepted: 10.10.2025

Published: 26.10.2025

Elmi kadrların hazırlanmasında Naxçıvanlı dilçilərin rolu (prof. Sədaqət Həsənovanın elmi rəhbərliyi)

¹ Ganira Asgerova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205016>

Xülasə:

Dilçilik sahəsində yeni kadrların hazırlanması nəzəri əsasların, tətbiqi bacarıqların, fənlərarası biliklərin və peşə yönümlülüğün uzlaşdırılmasını tələb edən mürəkkəb bir prosesdir. Dilçi kadrların hazırlanmasında ənənəvi problem nəzəri və tətbiqi istiqamətlərin balanslaşdırılması ilə bağlıdır. Bu problem professor S.Q.Həsənovanın həmişə diqqətində olmuş və problemin aradan qaldırılmasına səy göstərmişdir. Məqalədə professor Sədaqət Həsənovanın elmi kadrların hazırlanmasındakı fəaliyyəti araşdırılmışdır.

Açar sözlər:

elmi kadr hazırlığı, Sədaqət Həsənova, Cavid Babayev, Nicat Yaqubov, üslubiyyat

Giriş

Yeni dilçilərin hazırlanmasında əsas problemlərdən biri nəzəri biliklərin praktiki bacarıqlarla uzlaşdırılmasıdır. Fundamental dilçilik nəzəriyyəsini tətbiq bacarıqları ilə necə birləşdirmək məsələsi hələ də həllini tapmamışdır. Ona görə də dilçilik elmi üzrə kadrların hazırlanması çox sayda problemlərin həllinə kömək edir.

Son onilliklərdə dilçilik elminin bəzi sahələrinin inkişafı onlarla bağlı tədqiqatları zəruriləşdirir. Lakin kadr hazırlığı prosesi bir sıra çətinliklərlə üzləşir. Məsələn, təhsil standartlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, metodoloji bazanın təkmilləşdirilməsi, peşə yönümlülük məsələsi və nəzəriyyə ilə təcrübənin səmərəli bağlılığı xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqat

Dilçi kadrların hazırlanmasında ənənəvi problem nəzəri və tətbiqi istiqamətlərin balanslaşdırılması ilə bağlıdır. Belə ki, dilçilik elmində bəzən eyni mövzu ətrafında araşdırmalar sayca çoxalır, lakin az işlənən və ya işlənməyən sahələrə müraciətdə boşluq özünü göstərir. Bu problem professor S.Q.Həsənovanın həmişə diqqətində olmuş və problemin aradan qaldırılmasına səy göstərmişdir. Belə ki, o, dissertant və doktorantlarına mövzu verərkən həmin problemin həllini ön plana çəkmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilçiliyində köhnəlmiş sözlərlə bağlı aparılan araşdırmalarda

¹ Asgarova, G. PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan. Email: asgerovaganira@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7756-8029>.

onların üslub imkanlarına toxunulmamışdır. Ona görə də S.Həsənova dissertantı Nicat Yaqubova “Azərbaycan dilində arxaizmlərin leksik- semantik xüsusiyyətləri” adlı elmi işi verərkən onun bir fəslinin üslub məsələlərinə həsr olunmasını məsləhət görmüşdür. Dissertasiya həmin aspektdə hazırlanmışdır

Yaqubov Nicatın dissertasiyasında Azərbaycan dilində köhnəlmiş sözlərin əsas cəhətləri, Azərbaycan dilçilik elmində arxaizmlərə elmi-nəzəri baxış, arxaizmlərin dildə yeri, leksik vahidlərin inkişafında yenilik, ümumişləklik və köhnəlmə prosesi, sözlərin işlənmə tezliyinin zəifləməsinə səbəb olan amillər haqqında elmi-nəzəri təhlillər aparılmış, Azərbaycan dilində arxaizm və tarixizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Dissertasiyada arxaizm və tarixizmlərin bədii dil əsasında araşdırılması maraqlı faktlardan biri kimi diqqəti cəlb edir. Dilin aktiv leksikasını tərk edən sözlərin funksional cəhətləri aydınlaşdırılır, bədii əsərlərdə işlənmə zəruriliyi əsaslandırılır. Bədii dildə arxaizmlərin üslub imkanları incədənmişdir. Müəllif klassik ədəbiyyatdan çağdaş ədəbiyyatımıza qədərki dövrdə köhnəlmiş sözləri müəyyənləşdirmiş, işlənmə dərəcəsinin, ədəbi dildə bu sözlərin işlənmə məqamlarını tədqiq və təhlil etmişdir. Müəllif bəzən arxaik sözlərin yenidən işlənməsinə diqqət çəkmişdir. “Yaradıcılıq üslubunun bilavasitə təsiri ilə işləklidən düşmüş söz şair yazıçı tərəfindən bədii dilə yenidən gətirilir. (6, s.26) Bundan başqa, leksik vahidlərdə mənə keçidi məsələsi haqqında maraqlı fikirlər irəli sürülür. Müəllif arxaizmlərin və tarixizmlərin səciyyəvi cəhətlərini, bədii əsərdə işlənmə xüsusiyyətlərini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur.

Müasir dilçilik getdikcə fənlərarası xarakter alır. Bu, həm tədqiqat metodlarının zənginləşməsi, həm də praktik fəaliyyət sahələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Dilçi kadrın yalnız filoloji biliklərlə məhdudlaşması müasir tələblərə cavab vermir. Onun statistik metodlara, məlumat bazaları ilə işləmək bacarığına, proqramlaşdırma əsaslarına, psixolinqvistik və kognitiv nəzəriyyələrə bələd olması mühüm şərtlərdən biridir.

S.Həsənovanın xidmətlərindən biri üslubiyyat sahəsində kardların hazırlanmasına diqqət etməsidir. Onun Azərbaycan Texniki Universitetinin müəllimi Abdullabəyova Pərvin Yaqub qızına “Bədii dildə rənglərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı dissertasiya yazmağı təklif etməsi alimin uğurlarından biri kimi dəyərləndirilməyə layiqdir. Əvvəla, ona görə ki, rənglər mövzusu Azərbaycan dilçiliyində o vaxta qədər işlənməmişdir. İkinci, bədii dildə rənglərin çox sayda üslub imkanlarını olduğunu düşünən alim bu addımı atmaqla dissertantın mövzu üzrə yeni və orijinal dil-üslub faktlarını ortaya çıxarması üçün köməyini əsirgəmədi.

Bəzən diqqətdən kənarda qalsa da, qədim zamanlardan bəri bütün dünyada rənglər insan həyatının mənası kimi başa düşülüb. Halbuki rənglər insanın həyat və psixologiyasına güclü şəkildə təsir edən faktorlardan biridir. S.Həsənova dissertantı öyrədirdi ki, rənglər təbiətin, geyimin, mənzillərin bəzəyi olmaqdan başqa, bədii dilimizin də keyfiyyətlərindən biridir. İnsanın dilində rənglərlə bağlı çox sayda söz və ifadələr, bədii dildə isə onların müxtəlif üslub çalarları mövcuddur. O, dəfələrlə rənglərlə ifadə etmənin yollarını vurğulayırdı ki, Azərbaycan ədəbi-bədii dilində rənglər semantik bolluğu və üslub imkanlarının genişliyi ilə diqqəti çəkir. Lakin indiyə qədər

rənglərə linqvistik baxımdan sistemli şəkildə yanaşılmamış və onlar bu mövqedən yetərincə dəyərləndirilməmişdir. Halbuki bu elmdə rənglərin funksiyası, bəlkə də, digər elmlərdə (rəssamlıq, memarlıq, rəngkarlıq, fizika və s.) olduğundan daha çoxdur. Folklor örnəklərindən tutmuş, son yazılı ədəbiyyat örnəklərinə qədər ədəbi dilimizdə rənglərin anlamlarından bacarıqla istifadə edilsə də, elmi baxımdan onlara yanaşmanın təzahürlərini yetərincə müşahidə edə bilməmişik. S.Həsənova tez-tez dissertanta deyirdi ki, təkcə Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması və xalq şairi Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsi bəsdür ki, Azərbaycanda rənglərin linqvistik imkanlarına qapı açılsın. Bütün tapşırıq və məsləhətlərdən sonra, nəhayət, rənglərlə bağlı gözəl bir araşdırma ortaya qoyuldu. Dissertasiyada Azərbaycan bədii dil və təfəkküründə rəng məsələsi, Azərbaycan folklorunun dilində rənglərin yeri və rolu, Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının dilində rənglərin üslub imkanları, bədii dildə ağ, qara və qırmızı rənglərin üslub özəllikləri, bədii dildə yaşıl, sarı və göy rənglərin semantik imkanları, işlənmə məqamları məsələləri işıqlandırılmışdır. Tədqiqatçı belə qənaətə gəlmişdir: “ Xalqımızın qədim zamanlardan indiyə qədər inanç, folklore və yazılı örnəklərdə rənglərdən istifadə edərək onların maddiyyatından çox, bədii dildə mənəvi mövqeyini təyin etmiş, düşüncələrinin təzahür formasına çevirmiş, adilikdən çıxarib mənəvi keyfiyyət qazandırmış, hiss və davranışlarını rənglərlə ifadə etmənin yollarını tapmışdır. (1, s. 27)

Peşəkar dilçinin əsas keyfiyyətlərindən biri çoxdillilikdir. Dilçi yalnız ana dilini deyil, ən azı bir xarici dili yüksək səviyyədə bilməli, həmçinin dillərin tipoloji müxtəlifliyi haqqında nəzəri biliklərə sahib olmalıdır. Bu, həm müqayisəli tədqiqatların aparılması, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq baxımından vacibdir. Lakin bəzi təhsil proqramlarında xarici dil tələblərinin məhdud olması məzunların beynəlxalq elmi mühitdə fəaliyyət imkanlarını zəiflədir. Buna görə də dilçi kadr hazırlığında çoxdilliliyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu mənada, Babayev Cavid Sabir oğlu prof. S.Q.Həsənovanın rəhbərliyi ilə “Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin müqayisəli-linqvistik təhlili” (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında) mövzusunda dissertasiya işini yazmış Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin elmi şəkildə araşdırmış bu vasitələrin hər iki dildə oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçı belə bir elmi müddəə irəli sürmüşdür: “Araşdırma təsdiq edir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində ən çox eyni adı daşıyan üslub vasitələri işlənmişdir (3, s. 24). Tədqiqatçı müdafiə edərək dilçi kadr kimi yetişdirildi. Tədqiqatın adından görüldüyü kimi alim yenə də üslub məsələlərini önə çəkirdi.

Hər bir elmi sahənin inkişafında aktual mövzuların seçilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, milli-mədəni yaddaşın qorunmasında onomastika və frazeologiyanın, ədəbi norma və üslubi müxtəlifliyin aktuallaşdırılmasında nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın, mənəvi irsin qorunmasında müxtəlif alimlərin elmi yaradıcılığının araşdırılması aktualdır. Sözügedən aktual mövzular üzrə aparılan araşdırmalar dilin mahiyyətinə daha dərinlən nüfuz etməyə, onun insan təfəkkürü və mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsini açmağa, Azərbaycan dilçiliyində xüsusi rol oynayan, lakin indiyə qədər elmi araşdırmaya cəlb edilməyən alimlərimiz haqqında məlumatı genişləndirməyə imkan verir. Bu mənada, S.Q.Həsənovanın dissertantlarından birinə “Professor Musa Adilovun linqvistik araşdırmaları və Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” adlı mövzunu məsləhət görməsi yerinə düşür. Musa Adilov Azərbaycan dilçiliyində xüsusi imzası olan, heç kəsin ağına gəlməyən

mövzuları işıqlandıran, aktual məsələlərə toxunan, yazdıqları haqqında mükəmməl mülahizələri ilə diqqəti cəlb edən, lakin diqqətdən kənarda qalan alimlərimizdənəndir. Onun dəyərini anlayan S.Həsənova alimin elmi irsinin araşdırmaya layiq olduğunu əsaslandırdı. Bu, dövrümüzün dilçilik elmi sahəsində çox aktual məsələlərindən biridir. Aktual tədqiqatlar yalnız elmi müstəvidə deyil, həm də cəmiyyətin mədəni inkişafında mühüm rol oynayır. Dilin çağdaş problemlərinin öyrənilməsi milli kimliyin qorunmasına, mədəni irsin gələcək nəsillərə çatdırılmasına xidmət edir.

Prof. S.Q.Həsənovanı cəlb edən mövzulardan biri də hərbi sözlərdir. Hərbi leksika üslubi zənginlik və dramatik effekt yaradaraq bədii dilin ritmini və dramatikliyini artırır. Qısa və konkret hərbi ifadələr gərginliyi yüksəldir, döyüş səhnələrinin tempini sürətləndirir və mətni daha təsirli edir. Bundan başqa, hərbi leksika simvolik və ideoloji yükə malikdir. Hərbi leksikadan xalqın qəhrəmanlıq tarixini, vətənpərvərlik və mübarizə ideallarını çatdırmaq üçün istifadə olunur. Bu sözlər milli yaddaşı gücləndirir və oxucuda tarixi və mənəvi dəyərlərə hörmət hissi oyadır. Azərbaycan ədəbi-bədii dilində hərbi leksikadan mətni həm estetik, həm də ideoloji baxımdan zənginləşdirməkdə, milli və tarixi dəyərlərin çatdırılmasında istifadə olunur. Beləliklə, hərbi leksika bədii dilin ifadə imkanlarını artıran və əsərin ideya məzmununu gücləndirən əvəzsiz vasitədir. Bunu nəzərə alaraq S.Q.Həsənova dissertantı Elnarə Cavadovaya “Azərbaycan dilində hərbi leksikanın inkişaf xüsusiyyətləri” adlı dissertasiya üzərində işləməyi məsləhət görmüşdür. Dissertasiyada hərbi sözlər Azərbaycan leksikasının bir bölməsi kimi dəyərləndirilmiş, Azərbaycanda hərbi sözlərin yaranma tarixi və mənbələr, Azərbaycanda hərbi leksikanın əsas xüsusiyyətləri, bəzi hərbi terminlərin etimoloji cəhətləri araşdırılmışdır. Bundan başqa, Azərbaycanda hərbi leksikanın tarixi inkişafı izlənmiş, qədim və orta dövrlərin hərbi leksikası tədqiq olunmuş, Azərbaycan ədəbi dilinin yeni və ən yeni dövründə hərbi sözlərin əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırmada XX yüzilə qədər Azərbaycan ədəbi-bədii dilindəki hərbi sözlərin leksik-qrammatik (morfoloji və sintaktik) xüsusiyyətləri, Azərbaycan dilində hərbi terminlərin mənşəyi və semantik qrupları, çağdaş ədəbi dilimizdə hərbi sözlərin üslubi imkanların məsələləri ayrı-ayrı paraqraflarda işıqlandırılmışdır. Bu mövzunun işlənmə zəruriliyini dissertant belə izah edir: Qeyd edək ki, bu yaxınlara qədər dilçilər, əsasən, hərbi leksikanın ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına diqqət yönəltmişlər.

İndiyə qədər hərbi məzmun daşıyan sözlərlərlə bağlı bir sıra fikirlər söylənsə də, onların leksik-semantik təhlili, hərbi leksikanın tarixi köklərinin müəyyənləşdirilməsi və müqayisəli elmi-nəzəri təhlili yetərli deyil. Azərbaycanda hərbi leksikanın inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, bu mövzuya yeni prizmadan yanaşılmasına ehtiyac vardır. Dilin bu və ya digər dövründə hərbi sözlərin təşəkkülü, formalaşması və inkişafı hadisəsi haqqında yuxarıda qeyd edilən araşdırmalar kifayət qədər deyil. Dilin leksik sisteminin müxtəlif layları kimi hərbi leksika da dayanmadan inkişaf edir. Bu mənada, onun araşdırılması məqsədəuyğundur. Bu məsələləri nəzərə alan dissertant maraqlı və aktual bir tədqiqatı yekunlaşdırmışdır.

Müasir dövrdə yeni söz və ifadə yaradıcılığı, fərdi üslub özəllikləri, üslub normalarının dəyişkənliyi, ayrı-ayrı söz ustalarının dil-üslub xüsusiyyətləri üslubiyyat araşdırmalarının diqqət mərkəzində dayanır. Ona görə də S.Həsənova yeni dissertantlarından olan Rəy

Əliyevanın “Azərbaycan ədəbi dilində söz-ifadə yaradıcılığı məsələləri” adlı mövzuda tədqiqat aparmasına köməklik göstərir. Tədqiqatçının bu mövzu ilə bağlı bir çox konfrans materiallarında (2), xarici jurnallarda məqaləsi çap olunmuşdur (1).

S.Q.Həsənovanın dissertantı Qasımova İradə Əsrafil qızı “Azərbaycan və fransız dillərində sadə cümləni genişləndirən vasitələr” adlı dissertasiyasını yekunlaşdıraraq müzakirədən keçmişdir. Dissertasiyada Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Azərbaycan və fransız dillərində sadə cümlədə genişlənmənin mahiyyəti, bu dillərdə sadə cümlə növlərinin genişlənmə məsələsi, müəyyən şəxslə və qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə, şəxssiz sadə cümlələrin, adlıq cümlənin, üzvlənməyən cümlənin genişlənməsi, Azərbaycan və fransız dillərində sadə cümləni genişləndirən sintaktik vasitələr, sadə cümlənin ikinci dərəcəli üzvlər (təyin, tamamlıq, zərflər), həmcins üzvlər, mürəkkəb üzvlər (tərkiblər) vasitəsilə genişlənməsi məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Azərbaycan və fransız dilləri üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, hər iki dildə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə bütün növləri genişlənmə baxımından müəyyən imkanlara malikdir. “Təhlillər təsdiq edir ki, genişlənmə prosesində ilkin cümlə yeni şəkillərdə meydana çıxan cümlələrin fundamentini təşkil edir. Bu proses cümləni təşkil edən üzvlərin say baxımından çoxalması ilə nəticələnir. Genişlənmə nəticəsində çoxalan üzvlər iki cür olur: 1. Cümlədə müəyyən sintaktik mövqə tuta bilən sözlər. 2. Cümlədə müəyyən sintaktik mövqə tuta bilməyən sözlər (4, s.148)

Dissertasiyanın maraqlı fəsilərindən biri „Sadə cümlənin cümlə üzvü olmayan sintaktik vasitələrlə genişlənməsi“ probleminə həsr edilmişdir. Azərbaycan və fransız dillərində sadə cümlənin əlavələrlə, əlavə sözlər, ara sözlər, sözönülər, inkarlıq əlaməti, bağlayıcılar vasitəsilə genişlənməsi məsələləri müəyyənləşdirilmişdir.

S.Q.Həsənova filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Cəfərova Fəxryyə İbrahim qızının eimi məsləhətçisidir. Filologiya elmləri doktoru iddiası ilə “Azərbaycan aşiq poeziyasının dil-üslub xüsusiyyətləri” mövzusunda araşdırma aparan doktorant elmi məsləhətçinin tapşırıqlarını yerinə yetirərək maraqlı bir tədqiqatı yekunlaşdırır

Nəticə

Araşdırma göstərir ki, yeni dilçilərin hazırlanması cəmiyyətin ünsiyyət boşluqlarını aradan qaldıra bilən və qarşılıqlı anlaşmanı inkişaf etdirən mütəxəssislərlə təmin olunmasına zəmanət verir.

Ədəbiyyat

Abdullabəyova, P. (2022). *Bədii dildə rənglərin üslub imkanları* [Avtoreferat, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru]. Qeyrət nəşri.

Babayev, C. (2024). *Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin müqayisəli-lingvistik tədqiqi* [Avtoreferat, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru]. Naxçıvan.

Babazadə, Z. (2025). *The first influences of western literature on Azerbaijan literature: Modernism and tradition in the works of Akhundzadeh. Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(1).

- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). *Specific aspects of the motif of immortality in literature. Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 215–222.
- Cabbarova, S. R. (2025). *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual hazırlığı və inkişafı. Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(4), 48–58.
- Əliyeva, R. (2023). *Aşıq Ələsgərin dili və söz-ifadə yaradıcılığı. “Qərbi Azərbaycana qayıdış” mövzusunda festival-kongresin materialları (23–34 noyabr 2023). Naxçıvan: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Nümayəndəliyi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Universiteti və Qərbi Azərbaycan İcması.*
- Əliyeva, R. (2024). *Word formation process through metaphorization in modern Azerbaijani artistic language. Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, (ISSN 2592-8813), 240–246. Riga: Baltijas Starptautiska Akademija.
- Hashimov, A., & Abuzerli, A. (2025). *The restoration of archetypal memory in Yusif Samedoglu's “The Day of Murder”: A psychoanalytic and symbolic interpretation. Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(5), 60–66.
- Mustafayeva, N. (2017). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi-vətənpərvərlik mövzulu müxəmməslər. *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, 123-131.
- Qasımova, İ. (2018). Sadə cümlədə genişlənmənin əhəmiyyəti. *Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri*, (5[94]), 146–149.
- Quliyeva, S., & Babazadə, Z. (2025). *Müasir global kontekstdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və beynəlxalq ədəbi təsirlər: təsirləri formalaşdıran amillər. Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184–189.
- Yaqubov, N. (2021). *Azərbaycan dilində arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri* [Avtoreferat, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru]. Qeyrət nəşri.

Received: 10.09.2025

Revised: 18.09.2025

Accepted: 20.10.2025

Published: 26.10.2025

Evolution of Language Teaching Methodologies: From Grammar-Translation to Communicative Approaches

¹ Afsana Orujlu

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205017>

Abstract:

Traditional methods of language teaching predominantly relied on memorizing vocabulary lists, extensive grammar instruction, repetitive verb conjugation practices, and rigid sentence structure exercises. Classroom activities often centered around reading and translating texts, correcting pronunciation, and constructing simple spoken phrases—frequently occupying the entire lesson time. As a result, vital strategies and essential language acquisition skills were often neglected, making the learning process both tedious and discouraging. Interaction with native speakers remained largely out of reach for most learners. In addition, restricted access to quality resources and insufficient development of key linguistic abilities frequently led to partial or ineffective language mastery.

As in many other disciplines, education and pedagogy have undergone notable transformations. Efforts to modernize teaching practices and incorporate forward-thinking educational models have increasingly focused on adopting research-based, widely accepted, and demonstrably effective instructional approaches.

Key words:

Language Skills, Foundational Competencies, Essential Language Abilities, Modern Educational Approaches, Effective Models

Introduction

Each of the modern language teaching methods has demonstrated effectiveness in educational practice through targeted and systematic training. These methods emerged as proven approaches to achieving measurable outcomes in language learning within a relatively short timeframe (De Marco, 2025). While the positive and negative aspects of these approaches have not been universally agreed upon, their fundamental objectives—validated through continuous pedagogical experimentation—have contributed significantly to refining teaching strategies in modern linguistics.

¹ Orujlu, A. M. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: efsaneorujlu@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9137-2964>.

The primary aim of contemporary approaches is to develop balanced proficiency across all four core language skills—listening, speaking, reading, and writing—while minimizing the duration required for meaningful language acquisition (Baron, 2006). This efficiency fosters learner motivation and sustained engagement, which are widely recognized as crucial elements of success in language learning. As De Marco (2025) emphasizes, motivation constitutes nearly half of the learning process, serving as the driving force behind persistence and achievement.

These teaching strategies also form the foundational framework of instructional design, shaping how educators deliver lessons and how learners interact with the multifaceted process of language acquisition (Grenfell & Harris, 2002). The historical development of language teaching methodologies reflects more than a mere chronological shift in classroom practices; rather, it embodies an intellectual evolution influenced by linguistic theory, educational psychology, and broader cultural paradigms (Larsen-Freeman, 2000; Mukalel, 2005). From the rigid, grammar-oriented instruction of the nineteenth century to the learner-centered and communicative approaches of the twenty-first century, each pedagogical model has made a distinct contribution to the global practice of English language teaching.

This evolution mirrors broader changes in our understanding of learning processes, educational priorities, and effective strategies for equipping learners to function in authentic communicative contexts. A review of these developments highlights the essential elements underpinning contemporary English Language Teaching (ELT) methodologies and reveals the diversity of techniques that have shaped current practices (Weideman, 2016; Field, 2004).

In current pedagogical discourse, several widely used methods target all four language skills, including the Grammar-Translation Method, the Direct Method, the Audio-Lingual Method, Humanistic Approaches, Communicative Language Teaching (CLT), and modern models such as Content-Based Instruction and Task-Based Learning (Baron, 2006).

Grammar-Translation Method

The **Grammar-Translation Method (GTM)**, one of the oldest and most defining approaches in the history of English language education, originated in the early nineteenth century. Its conceptual roots can be traced to the teaching of classical languages such as Latin and Greek, from which it inherited its highly formal and text-centered focus (Grenfell & Harris, 2002). During that period, linguistic competence was primarily assessed through a learner's ability to interpret and comprehend literary works rather than to engage in spoken communication.

The GTM emphasizes the **translation and interpretation of written texts**, with particular focus on **grammar, syntax, and vocabulary**. Lessons are often structured around the learners' native language: grammatical rules are explained deductively, and students translate sentences or passages between the target and native languages (Larsen-Freeman, 2000). This model fosters a deep understanding of linguistic form and structure but limits opportunities for spontaneous communication or oral proficiency.

Despite its longstanding influence, the method has drawn substantial criticism in light of modern educational standards. Scholars have argued that GTM lacks **practical application**, as it does not adequately prepare learners for real-world communication (Baron, 2006). Its dependence on memorization and textual translation often neglects the development of **listening and speaking skills**, which are fundamental to fluency. Moreover, the teacher-centered nature of GTM constrains active participation and learner autonomy (Mukalel, 2005).

Nevertheless, the Grammar-Translation Method occupies an important place in the evolution of language pedagogy. Its rigorous attention to grammatical accuracy and lexical precision established the groundwork for later methodologies that sought to combine form and function in language instruction (Grenfell & Harris, 2002). The method thus represents a crucial transitional phase that paved the way for more communicative and learner-focused innovations in English language teaching (Larsen-Freeman, 2000).

Direct Method

In direct contrast to the Grammar-Translation tradition, the **Direct Method** emerged in the late nineteenth and early twentieth centuries as a corrective response to GTM's perceived shortcomings. Language educators such as **Maximilian Berlitz** and **Charles François Gouin** championed this approach, advocating a more **natural and intuitive process of language acquisition**, mirroring the way individuals learn their first language (Larsen-Freeman, 2000; Baron, 2006).

The Direct Method sought to **immerse learners completely in the target language**, eliminating translation and promoting thinking directly in the new language. Key principles include:

- **Full immersion:** Instruction is conducted entirely in the target language, forming direct associations between words and meanings.
- **Emphasis on speaking and listening:** Oral skills, pronunciation, and auditory comprehension are central components of the curriculum.
- **Inductive grammar teaching:** Learners infer grammatical rules through examples and contextualized use rather than explicit explanations.
- **Practical vocabulary and sentence patterns:** Instruction prioritizes everyday language use and authentic communicative situations.
- **Interactive, student-centered classrooms:** Frequent question-and-answer exchanges encourage learner participation and spontaneity.

The Direct Method revolutionized classroom dynamics by introducing a **holistic, communicative orientation** that counterbalanced the rigidity of the Grammar-Translation Method (Larsen-Freeman, 2000). By emphasizing oral proficiency and real-life communication, it helped shape the

modern understanding of language learning as an interactive and meaningful process (Weideman, 2016).

Although some educators criticized the approach for its limited attention to systematic grammar and literacy skills, its pedagogical legacy remains profound. The Direct Method's emphasis on **speaking, listening, and immersion** continues to influence many contemporary communicative and bilingual programs worldwide (Baron, 2006; Field, 2004).

The 1940s and 1950s saw the development of the **Audio-Lingual Method (ALM)**, a significant development in English language instruction techniques. The pressing necessity for individuals to acquire foreign languages during World War II, as well as the development of behavioral psychology and structural language research, had a significant impact on its formation. This method, which emphasizes speech abilities via repeated exercises and pattern repetition, was thought to be a more systematic strategy to language instruction than the Direct Method.

Audio-Lingual Method (ALM)

The **Audio-Lingual Method (ALM)** emerged in the 1940s and 1950s as a major turning point in English language teaching. Rooted in **behavioral psychology** and **structural linguistics**, ALM emphasized the formation of linguistic habits through repetition, reinforcement, and stimulus-response learning (Mukalel, 2005). It was particularly shaped by the educational demands of World War II, when rapid language training became essential for military and diplomatic communication.

The theoretical foundation of ALM lies in the behaviorist notion that learning results from habit formation through repetition and reinforcement. This perspective placed strong emphasis on **habit building, persistence, and stimulation** (Larsen-Freeman, 2000). The method's core characteristics include:

- **Repetitive exercises:** Students internalized language structures through continuous drills and pattern practice to foster automatic, reflexive responses.
- **Imitation and memorization:** Learners were encouraged to repeat and memorize model sentences to ensure accuracy and fluency.
- **Inductive grammar instruction:** Instead of explicit grammar explanation, learners deduced rules from examples presented in context.
- **Language laboratories:** The method popularized the use of language labs, where students practiced listening and repeating authentic speech from native-speaker recordings.
- **Choral responses:** Whole-class repetition encouraged collective practice and rhythm in pronunciation.

Although ALM initially gained success for its systematic and disciplined approach, it began to face criticism by the late 1960s. Scholars noted that excessive drilling led to monotony and failed to promote authentic communication (Grenfell & Harris, 2002). Among the key criticisms were:

- **Excessive repetition** resulting in learner fatigue and diminished motivation.
- **Limited communicative competence**, as students could mimic patterns without being able to use language creatively.
- **Neglect of cognitive processes** such as comprehension, reasoning, and creativity.
- **Insufficiency for advanced learners**, since repetitive drills did not promote higher-order linguistic thinking (Mukalel, 2005).

Despite these shortcomings, the Audio-Lingual Method contributed significantly to the professionalization of language pedagogy. It laid the groundwork for later communicative and interaction-based methods, particularly in its recognition of the importance of listening and speaking practice during early stages of learning (Larsen-Freeman, 2000). The legacy of ALM persists in many modern classrooms, especially in pronunciation and pattern-practice exercises designed to strengthen automaticity in language use (Mukalel, 2005).

Humanistic Approaches

During the 1970s and 1980s, a notable pedagogical shift occurred with the emergence of **Humanistic Approaches** to language teaching. These methods emphasized the **psychological needs, personal growth, and emotional well-being** of the learner, aiming to humanize the educational process and restore balance between cognitive and affective factors (Weideman, 2016). The movement produced several influential methodologies, including **Suggestopedia**, **The Silent Way**, and **Community Language Learning (CLL)**.

- **Suggestopedia**, developed by Bulgarian psychologist **Georgi Lozanov**, sought to create a relaxed, emotionally secure atmosphere to enhance learning efficiency. It employed music, rhythm, art, and theater to reduce anxiety and open the subconscious to language input.
- **The Silent Way**, introduced by **Caleb Gattegno**, placed strong emphasis on learner autonomy and self-discovery. Using colored rods and phonetic charts, teachers guided learners silently, allowing them to construct understanding through exploration and inference.
- **Community Language Learning (CLL)**, created by **Charles Curran**, integrated counseling principles into language education. The teacher assumed the role of a counselor, facilitating collaborative learning among “clients” (students) in a supportive classroom community (Larsen-Freeman, 2000; Field, 2004).

These Humanistic methods shifted the focus of instruction from the teacher to the learner, foregrounding empathy, motivation, and emotional engagement as crucial components of effective language acquisition. They promoted a **learner-centered environment**, encouraging self-confidence, creativity, and individual responsibility in the learning process (Weideman, 2016).

By addressing the **affective domain**—feelings, attitudes, and interpersonal relationships—Humanistic Approaches established the foundation for many modern learner-oriented frameworks. Their legacy endures in communicative and experiential learning models that integrate emotional well-being with linguistic development (Field, 2004).

The **Humanistic Approaches** in language education viewed each learner’s mental state, emotions, and psychological needs as essential elements of the learning process. This perspective represented a paradigm shift from **teacher-centered instruction** to **learner-centered education**, emphasizing the individual as an active participant in knowledge construction rather than a passive recipient (Weideman, 2016). The psychological foundations of these methods sought to **reduce anxiety**, **enhance self-esteem**, and **cultivate a positive emotional climate** that facilitates engagement and learning. Recognizing that every learner possesses unique preferences and cognitive patterns, humanistic educators stressed the importance of **individualized learning paths** tailored to personal growth and self-discovery (Field, 2004).

Humanistic methodologies have played a pivotal role in shaping **contemporary learner-centered pedagogy** by introducing several fundamental concepts that continue to influence modern language teaching. Foremost among these is the **holistic conception of the learner**—one that views language education as addressing the intellectual, emotional, and social dimensions of the individual. This approach acknowledges the interconnection between **emotion, social interaction, and self-worth**, recognizing their collective contribution to language acquisition and performance (Larsen-Freeman, 2000).

Furthermore, the humanistic tradition has fostered **student autonomy** and **active participation**, encouraging learners to take ownership of their educational progress. Instructional strategies derived from these principles—such as self-directed projects, peer collaboration, and flexible classroom interactions—have promoted **learner empowerment** and **motivation** (Weideman, 2016). Modern curricula frequently incorporate humanistic principles by adapting materials and activities to learners’ **interests, goals, and personal learning styles**, ensuring relevance and inclusivity.

Another distinctive feature of the humanistic perspective is its integration of **non-linguistic modalities**, including art, music, and drama. In particular, methods such as **Suggestopedia** exemplify the belief that **multi-sensory engagement** enriches memory, creativity, and emotional resonance in learning (Larsen-Freeman, 2000). These multimodal strategies support **multiple intelligences** and encourage expression through a variety of cognitive and emotional channels.

Finally, although not originally designed as communicative frameworks, humanistic methods have provided a **conceptual foundation for interpersonal communication** as a central goal in language education. Their emphasis on empathy, meaningful relationships, and emotional intelligence paved the way for subsequent **communicative and socio-cultural approaches** in English Language Teaching (ELT) (Weideman, 2016).

In sum, the **lasting influence of Humanistic Approaches** lies in their broadening of language instruction beyond mere linguistic acquisition to encompass the **psychological, emotional, and social dimensions** of human experience. These methods laid the groundwork for inclusive, holistic, and learner-centered models that continue to inform contemporary educational theory and practice (Weideman, 2016; Field, 2004).

Communicative Language Teaching (CLT)

A **major paradigm shift** in English language teaching occurred in the **1970s** with the emergence of **Communicative Language Teaching (CLT)**. This approach arose from growing dissatisfaction with traditional methods such as Grammar-Translation and Audio-Lingual, which were found insufficient in preparing learners for authentic communication. CLT redirected the focus of language instruction from **grammatical mastery** to the **ability to use language appropriately and effectively** in real-world social contexts (Larsen-Freeman, 2000; Field, 2004). Drawing on the theoretical insights of linguists such as **Dell Hymes**, who introduced the concept of *communicative competence*, CLT emphasized that knowing a language entails not only grammatical accuracy but also the skill to use it meaningfully and contextually (Weideman, 2016).

The **primary objective** of Communicative Language Teaching is to develop learners' **communicative competence**—the ability to use language confidently, appropriately, and fluently in a range of everyday and professional interactions (Grenfell & Harris, 2002). To achieve this, CLT is characterized by several key principles:

- **Functional Language Use:** Language is viewed as a tool for meaningful communication rather than a collection of abstract rules. Instruction is organized around functional activities such as requesting information, apologizing, or expressing opinions (Baron, 2006).
- **Authentic Resources and Situations:** Learners engage with *real-world materials*—newspapers, dialogues, recordings, and situational tasks—allowing them to experience language as it is genuinely used outside the classroom (Larsen-Freeman, 2000).
- **Interaction and Meaning Negotiation:** Classroom practice centers on pair and group work, where learners collaborate, exchange information, and negotiate meaning to accomplish communicative goals. These interactions foster problem-solving, social awareness, and pragmatic language use (Field, 2004).

- **Balance Between Accuracy and Fluency:** CLT maintains that both accuracy (correct grammar and vocabulary) and fluency (ease of expression) are vital for effective communication. Teachers therefore encourage risk-taking and spontaneous language use while still guiding learners toward correctness (Weideman, 2016).
- **Learner-Oriented Approach:** Shifting the classroom focus from teacher to student, CLT promotes autonomy, engagement, and creativity. Learners become active participants in constructing meaning rather than passive recipients of linguistic input (Grenfell & Harris, 2002).

Communicative Language Teaching thus represents a **comprehensive redefinition of language pedagogy**, aligning instruction with real-life communicative needs. By integrating functional, social, and linguistic dimensions of language, CLT continues to serve as a cornerstone of modern English Language Teaching (ELT), influencing curricula, teacher training, and classroom practices worldwide (Larsen-Freeman, 2000; Weideman, 2016).

Communicative Language Teaching in Practice

In classroom settings, **Communicative Language Teaching (CLT)** is implemented through a wide range of **interactive and task-based activities**, such as **role plays, group discussions, problem-solving tasks, debates, and project-based work**. These activities are designed to engage learners in using the target language meaningfully and purposefully (Larsen-Freeman, 2000). By simulating authentic communication scenarios, such exercises enable students to develop the ability to respond effectively in real-life contexts, thereby strengthening both their linguistic and pragmatic competence.

Under the CLT framework, the **teacher's role** undergoes a fundamental transformation—from being a transmitter of knowledge to a **facilitator of communication**. The teacher's primary responsibility becomes guiding learners in managing interaction, using language strategically, and developing techniques for negotiating meaning in conversation (Grenfell & Harris, 2002; Weideman, 2016). This learner-centered approach empowers students to construct meaning actively and promotes greater independence and confidence in communication.

The **shift toward communicative competence** represented a broader and more holistic conception of language proficiency. It expanded the goals of instruction beyond vocabulary and grammatical knowledge to encompass the ability to use language effectively in diverse **social and cultural situations**. This shift recognized that communication involves contextual awareness, pronunciation, tone, and cultural nuance, all of which contribute to successful interpersonal exchange (Field, 2004).

CLT has had a **profound and enduring influence** on English language education. By positioning communication as the central goal of instruction, it prompted far-reaching reforms in **curriculum design, assessment practices, and teacher education**. The method placed greater emphasis on

interaction, authentic dialogue, and the **social function of language**, promoting the idea that linguistic competence is inseparable from communicative context (Larsen-Freeman, 2000; Weideman, 2016).

Nonetheless, the approach is not without its challenges. Critics have noted the **difficulty of implementing CLT** in large, heterogeneous classrooms or in educational systems that remain heavily focused on grammar and translation-based examinations (Baron, 2006). Despite these constraints, CLT's impact on global language pedagogy remains indisputable. Its focus on communication as both a goal and a medium of learning continues to inform contemporary English Language Teaching (ELT) across educational contexts worldwide (Grenfell & Harris, 2002).

In summary, **Communicative Language Teaching** represents a significant advancement in language pedagogy—one that has shifted the discipline toward more engaging, dynamic, and socially meaningful forms of learning. It underscores the fundamental notion that language is **not merely a system of rules**, but rather a **medium for interaction, expression, and connection** with the world (Field, 2004; Weideman, 2016).

Task-Based Learning (TBL) and Content-Based Instruction (CBI)

Two of the most influential developments in modern English language pedagogy are **Task-Based Learning (TBL)** and **Content-Based Instruction (CBI)**. Emerging in the latter half of the twentieth century, these approaches represented a decisive shift from traditional, form-focused instruction toward **integrative, context-driven, and learner-centered methodologies** (Weideman, 2016; Field, 2004). Both methods emphasize meaningful language use, aligning language acquisition with authentic communication and real-world application.

Content-Based Instruction (CBI)

Content-Based Instruction integrates language learning with the study of academic or thematic content. It operates on the premise that language acquisition is more effective when learners engage with substantive material—such as **literature, science, or history**—that provides meaningful context and intellectual stimulation (Baron, 2006). By emphasizing *content*, learners are encouraged to acquire linguistic forms naturally as they process new knowledge, which enhances **motivation, retention, and cognitive engagement** (Larsen-Freeman, 2000). In this way, CBI bridges the gap between linguistic and academic competence, fostering both communicative proficiency and subject-matter expertise.

Task-Based Learning (TBL)

Task-Based Learning, in contrast, focuses on the completion of **real-world tasks** that mirror authentic communication scenarios. Rather than organizing instruction around grammatical structures, TBL centers on activities that require learners to use language purposefully to achieve outcomes—such as solving a problem, conducting an interview, or preparing a presentation (Grenfell & Harris, 2002). As Ellis (2003) explains, TBL encourages genuine language use and

practical proficiency by orienting instruction toward achieving a communicative goal rather than mastering discrete linguistic forms.

Shared Pedagogical Features

The adoption of CBI and TBL marks a significant departure from traditional, rule-driven teaching paradigms. Both approaches share several defining principles:

- **Emphasis on Context and Meaning:** Language is learned through meaningful engagement with authentic content or communicative tasks rather than through isolated grammar exercises.
- **Integration of Skills:** CBI and TBL foster the simultaneous development of **speaking, listening, reading, and writing**, mirroring the natural use of language in daily life (Field, 2004).
- **Learner Engagement and Autonomy:** Students are active participants who construct meaning and knowledge through exploration and communication rather than passive recipients of instruction (Weideman, 2016).
- **Flexibility in Language Focus:** Language forms emerge naturally from communicative needs, allowing grammar and vocabulary to be addressed contextually rather than sequentially (Larsen-Freeman, 2000).

Educational Impact and Application

Growing recognition of the **effectiveness of CBI and TBL** in promoting not only language competence but also **critical thinking and interdisciplinary learning** has led to their widespread adoption across educational systems. These methodologies are now applied in **primary and secondary schools, universities, and adult education programs** (Grenfell & Harris, 2002). Their influence extends to multiple domains:

- **Curriculum Design and Policy:** Many institutions have incorporated CBI and TBL frameworks into curricula to prepare learners for linguistic challenges in academic and professional contexts.
- **Professional and Vocational Training:** Both methods are increasingly used in specialized education to develop occupation-specific communication skills.
- **Language Assessment:** Evaluation models have evolved to emphasize **task-driven and contextually rich performance** over rote grammar testing (Baron, 2006).
- **Teacher Training:** Recognizing their pedagogical significance, teacher education programs now include targeted instruction on designing and implementing task- and content-based lessons (Weideman, 2016).

Conclusion

The historical progression of English language teaching methods illustrates a growing sophistication in our understanding of how languages are acquired and taught. This evolution reflects the field's ongoing effort to recognize the **complex interplay of communication, cognition, and learner diversity** in the educational process. From the rigid structuralism of early methodologies to the flexibility and authenticity of modern communicative and task-based approaches, each stage in this development has contributed unique insights that continue to inform contemporary pedagogy (Larsen-Freeman, 2000; Weideman, 2016).

Today's educators face the important challenge of **integrating the strengths of multiple methodologies** to design curricula that are not only linguistically rigorous but also engaging, relevant, and responsive to learners' individual and cultural contexts. Such integration requires an understanding that no single method can universally meet all learning objectives; rather, **effective teaching depends on adaptive combinations of approaches** tailored to learners' needs, motivations, and environments (Grenfell & Harris, 2002).

The evolution of English language teaching techniques thus serves as compelling evidence of the field's **capacity for innovation and adaptability**. As language continues to evolve in response to globalization, digitalization, and multicultural interaction, so too must teaching methodologies evolve to address the dynamic realities of communication in the twenty-first century (Field, 2004; De Marco, 2025).

Ultimately, the collective insights gained from this historical review provide a strong foundation for the **future of language education**—one that aspires to be more **inclusive, learner-centered, and practically oriented**. By synthesizing traditional principles with modern pedagogical innovation, educators can continue to foster meaningful, effective, and lifelong language learning experiences (Baron, 2006; Weideman, 2016).

References

- De Marco, P. (2025). *Language: Teacher training approaches and methods* (pp. 111–112).
- Baron, K. (2006). *Methods of foreign language teaching in the 19th and 20th century* (pp. 4–7).
- Grenfell, M., & Harris, V. (2002). *Modern languages and learning strategies: In theory and practice* (pp. 11–14).
- Larsen-Freeman, D. (2000). *Techniques and principles in language teaching* (pp. 21–33).
- Mukalel, J. C. (2005). *Approaches to English language teaching* (pp. 71–78).

Weideman, A. (2016). *Responsible design in applied linguistics: Theory and practice* (pp. 119–124).

Field, K. (2004). *Issues in modern foreign languages teaching* (pp. 21–31).

De Marco, P. (2025). *Language acquisition and the 21st century learner* (pp. 40–42).

Received: 10.09.2025

Revised: 18.09.2025

Accepted: 20.10.2025

Published: 26.10.2025

Qafar Qəribin Şeirlərində İşlənmiş Tabesiz Mürəkkəb Cümlələr: Giriş və Nəzəri Kontekst

¹ Elburus Vəliyev

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205018>

Xülasə:

Qafar Qəribin şeirlərində Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini əks etdirən çoxsaylı nümunələr mövcuddur. Onun poetik dili dialektizmlər, onomastik vahidlər, neologizmlər və arxaizmlərlə zəngindir. Lakin sərbəst şeir formasında yazması və fikirlərini fəlsəfi müstəvidə ifadə etməsi səbəbindən ədəbi dil normalarına bəzən tam riayət olunmur.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, şairin yaradıcılığında tabesiz mürəkkəb cümlələr az, qarşılaşdırma, səbəb-məqsəd və zaman əlaqəli cümlələr isə daha çox işlədilmişdir. Tabeli mürəkkəb cümlələrdən əsasən səbəb-nəticə, qarşılaşdırma və tamamlıq budaq cümlələri istifadə olunur. Ümumilikdə, Qafar Qəribin yaradıcılığı dil baxımından geniş tədqiqata layiqdir.

Açar sözlər:

Azərbaycan dili, Qafar Qərib, tabesiz mürəkkəb cümlələr, sintaktik xüsusiyyətlər, poetik dil

Klassik Tədqiqatların İcmalı

Əvvəlki araşdırmalarımızda klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri — İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Füzuli, Həbib, Kişvəri və digərlərinin yaradıcılığının dil xüsusiyyətləri elmi təhlilə cəlb olunmuşdur. Bu müəlliflərin əsərlərində işlənmiş nitq hissələrinin morfoloji xüsusiyyətləri barədə bir sıra maraqlı məqalələr dərc edilmişdir. Bununla belə, gənc və orta nəsil şairlərin dil yaradıcılığına nisbətən az diqqət yetirilmişdir.

Əvvəlki Tədqiqatların Çərçivəsi

Dilçi alimlər və magistrantlar əsasən daha tanınmış müəlliflərin — Səməd Vurğun, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Rəsul Rza, Anar, Məmməd Araz, Cəlil Məmmədquluzadə, İlyas Əfəndiyev və digərlərinin əsərlərinin dil xüsusiyyətlərini araşdırmışlar (Babazadə & Qənbərov, 2025). Lakin Naxçıvan ədəbi mühitində formalaşmış şairlərin yaradıcılığı bu baxımdan az öyrənilmişdir.

Tədqiqatın Məqsədi və Yanaşması

¹ Vəliyev, E. PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University. Email: elburusveliyev79@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1462-305X>.

Bu elmi boşluğu doldurmaq məqsədilə biz Naxçıvanda yaşayıb-yaratmış şairlərin əsərlərindəki dil xüsusiyyətlərini araşdırmaq məqsədini qarşıya qoyduq. Bu istiqamətdə silsilə tədqiqat məqalələri hazırlanmışdır.

İlk mərhələdə mərhum, otuza yaxın kitab müəllifi **Vaqif Cəfər oğlu Məmmədovun** yaradıcılığı təhlilə cəlb edilmiş, ardınca **Əbülfəz Muxtarov, Xanəli Kərimli** və **Elxan Yurdoğlunun** əsərləri üzrə tədqiqatlar aparılmışdır.

Hazırkı mərhələdə diqqət **orta nəsil şairi Qafar Qəribə** yönəlmişdir.

Qafar Qəribin Yaradıcılıq Portreti

Qafar Qərib gənc yaşlarından yaradıcılığa başlamış, 1999-cu ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 28 oktyabr 2000-ci il tarixli sərəncamı ilə Fərdi Prezident təqaüdünə layiq görülmüşdür (Əliyeva, 2023). O, bir çox şeir və publisistik müsabiqələrin qalibidir.

Şairin əsas əsərləri: *“Gözlərsən mənə”*, *“Gözümə döydüyüm şəkil”*, *“İçimizdəki qəhrəman”*, *“Dünya üç bucaq imiş”*, *“Göydən üç alma düşdü”*, *“Vətən daşdan başlayırmış”* və nəsr janrında *“İki qapı arasında”*.

Onun səkkizinci kitabı *“Qədim – Yeni Naxçıvan”* adlanır və şeir-foto albomdan ibarətdir.

Bu araşdırmanın məqsədi Qafar Qəribin həyatını deyil, **şairlərindəki sintaktik quruluşu**, xüsusilə **mürəkkəb cümlə növlərinin işlənmə xüsusiyyətlərini** tədqiq etməkdir.

Mürəkkəb Cümlə Haqqında Qısa Nəzəri Məlumat

Yazılı və şifahi nitq sadə və mürəkkəb cümlələr əsasında formalaşır. Cümlə — bitmiş fikri ifadə edən, müəyyən intonasiya və qrammatik əlaqə ilə birləşmiş bir və ya bir neçə sözdən ibarət vahiddir (Qasımova, 2018).

Sadə cümlə yalnız bir mübtəda və bir xəbərdən ibarət olur və bir fikri ifadə edir.

Mürəkkəb cümlə isə iki və ya daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində formalaşır.

Nümunə:

Adil mağazaya getdi, lakin istədiyi şeyi ala bilmədi. — səbəb əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.
Adil mağazaya getdi, lakin mağaza bağlı idi. — ardıcılıq əlaqəli mürəkkəb cümlədir.

Bu cür cümlə növlərinin şairin yaradıcılığında necə işlədiyini araşdırmaq növbəti hissədə əsas təhlil istiqaməti olacaqdır.

Mürəkkəb Cümlələrin Nəzəri Təsnifatı

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, mürəkkəb cümlə anlayışı Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində mühüm yer tutur. Əlavə olaraq vurğulamaq lazımdır ki, mürəkkəb cümlələr iki əsas qrupa bölünür: **tabesiz** və **tabeli mürəkkəb cümlələr** (Qasımov, 2018).

Tabesiz Mürəkkəb Cümlələr

Tabesiz mürəkkəb cümlə müstəqil mənaya malik iki və ya daha artıq sadə cümlənin birləşməsi ilə yaranır. Bu cür cümlələrdə komponentlər qrammatik cəhətdən bərabərhüquqludur və hər biri ayrıca işləyə bilər. Məsələn:

“Qapı açıldı, içəri naməlum bir adam daxil oldu.”

Bu cümlədə komponentlərdən heç biri digərinə tabe deyil; hər iki fikir müstəqil şəkildə ifadə olunub. Buna görə də belə cümlələr **tabesiz** adlanır (Yaqubov, 2021).

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələr bir-birinə əsasən **tabeetməyən bağlayıcılar** vasitəsilə bağlanır: *ya, ya da, amma, ancaq, lakin, yəni, və, da, də, gah, gah da* və s.

Bəzən isə bu əlaqə **məna bağlılığı** ilə yaranır. Ən geniş işlənən məna əlaqələri bunlardır:

- **Ardıcılıq əlaqəsi**
- **Zaman əlaqəsi**
- **Aydınlaşdırma əlaqəsi**
- **Səbəb–nəticə əlaqəsi**
- **Qarşılaşdırma əlaqəsi**

Tabeli Mürəkkəb Cümlələr

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlər arasında asılılıq mövcuddur. Bir cümlə əsas, digəri isə ona tabe olur. Bu bağlılıq əsasən **tabeedicilər bağlayıcılar** vasitəsilə yaradılır: *ki, sa/sə, ondan ötrü ki, ona görə ki, çünki* və s. (Abdullabəyova, 2022).

Bəzən belə cümlələr **bağlayıcısız** da formalaşa bilər.

Nümunə:

“Arzum budur gözümdə dikəmə gözüne, danışanda qulaq asam sözünə.”

Bu nümunədə ikinci komponent birincinin arzusunu tamamlayır və cümlələr arasında **tabelilik** əlaqəsi vardır.

Tədqiqatın Praktiki İstiqaməti

Bu mərhələdə nəzəri təsnifatın məqsədi yalnız ümumi çərçivə verməkdir. Əsas diqqət Qafar Qəribin şəirlərində mürəkkəb cümlələrin, xüsusilə **tabesiz bağlayıcısız cümlələrin** necə və hansı məna əlaqələri əsasında qurulduğunu müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir.

...Fontonları bir yaraşlıq.
Xiyabanlar çiçək açır.
Hər bir küçə ətir saçır,
Didərgindir dərd, qəm, kədər
Gül qoxuyan güllü şəhər.

...Burda həsrət saralıbdır,
Hüzn, kədər, qəm solubdur.
...Bu gördüyün Şahbuzdur,
Bulaqları bumbuzdur...

...Sizin üçün qərənfillər ağlayar,
Cəmi vətən qara örpək bağlayar.
“Balam” deyə sinəsini dağlayar,
Odlar yurdu Azərbaycan, şəhidlər!

...Yalnız Qarabağdır məni yaşadan,
Vermərəm yadlara Qarabağımı.
...Düşmənlər yurdunda meydan sulayır,
Məzarlar üstündə tonqal qalayır.
...Türkün torpağını tülkkü taladı,
Gərək nöqtə qoyaq bir daha bu işə
Haydı qoç igidlər, haydı döyüşə!!!

...Vətən eşqi qəlbimizdə
Daim yanan çıraqdır.
Başqa silah tanımırıq,

Namus bizə yaraqdır.
Heç bir zaman əyilməyən
Millətimiz var olsun!
Sınaqlardan mətin çıxan
Dövlətimiz var olsun!

...Həyatda səfa yoxmuş,
Bu sadan şəfa yoxmuş.
Səndən nahaq incidim
Dünyada vəfa yoxmuş.
...Mənə bir qələm qaldı,
Dərd getdi, ələm qaldı,
Buna da şükür, Allah,
Borc bitdi, sələm qaldı.

...Tanrım, dərgahına açılıb əllər,
Tək sənin sevginə möhtac bu ellər.
Hey səni səsləyir, zikr edir dillər –
Qırma insanların güvənlərini
Sev, sevdin, sevindir güvənlərini.

...Ağlamıram, göz yaşımı udmuşam,
Hıçqırığım ürəyimdə boğulub.
Yaşamağın dadı qaçıb neyləyək?!
Vallah, hər kəs nəyə isə boğulub.

...Günəş batır, zülmət olar,

Canlı, cansız nə var yuxular.

...Gecə keçər, baxıb durram,

Özümə min sual sorram,

Xəyallarda qəsr qurram,

Baş olmamış yuxular.

...Alova atılan pərvanə kimi,

Dəniz hey çırpılır saf qayalara.

Sular aşığı olub – məhəbbətini

Bildirmək isəyir lal qayalara.

...Mən qoydum ortaya ayrı-düşümü,

Gördüm dərd dağımı, sevgi düzümü.

Eşq ilə düzdüyüm o söz düzümü

Gülüm, ürəyinə ytdı, yatması.

...Gülüm, sənin qiymətini

Məndən qeyri kimsə bilməz.

Düzü, sənin gözəlliyin

ağla sığmaz , gözə gəlməz.

...Yasa batıb bağça-bağlar

Göylər nəyə çəkib ağlar.

Fikirlidit yenə dağlar

Yəqin, məni düşünmüşən.

...Ağlamıram, göz yaşımı udmuşam

Hıçqırığım ürəyimdə boğulub.

Yaşamağın dadı qalıb, neyləyək?!
Vallah, hər kəs nəyə isə boğulub.

...Hiylə istər, gəlib soxul qoynuma,
Mən də düşüm kələyinə, oynuna...
Gözəl, dola hörüyünü boynuma
Qoy desinlər: bu da belə boğulub.

...Günəş batır, zülmət olar,
Canlı, cansız – nə var yatar.
Qaçaq düşər gözlərimdən,
Məni tapmaz yuxular.
Belə keçər, baxıb durram,
Özümə min sual sorram.

...Xaincə aldatdın, sən atdın məni,
Sən yazdın bəxtimə dumanı, çəni.
Daha sevənmirəm, sevmirəm səni,
Çək bağla qəlbinə keçən keçidi.

...Sən getdin, yanağımda
göz yaşım şırım açdı.
Sən getdin, sevinc məndən
lap qorxdı, kənar qaçdı.

...Sənsiz bu yerlərə payız tez gəlib,
O vədə yerimiz od tutub yanır.

Salxım söyüdlərin başı aşağı

Sanki əvəzinə onlar utanır.

...Şeirim də mənimlə eyni dərdədir...

Qəlbimiz bir böyük kədər yuvası.

İllərdir göynədir ürəyimizi,

Vyetnam, Qarabağ, Əfqan davası.

...Bayram oldu, açılmadı ürəyim,

Fikrim qalıb qaçqınların yanında.

...Arzularım gözlərimdə yaş olub,

Bayram günü ağlayacam deyəsən.

Qafar Qəribin Şeirlərində Bağlayıcısız Tabesiz Mürəkkəb Cümlələrin Təhlili

Nümunələrin izahına və şərhinə keçək.

I bənddə: “Fontonları bir yaraşıq. Xiyabanlar çiçək açır.” – bu, **zaman əlaqəsi** ilə formalaşmış bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlədir. “Hər bir küçə ətir saçır, buna görə də burdan şəər də qaçır” – **səbəb əlaqəli** tabesiz mürəkkəb cümlədir. “Didərgindir dərd, qəm, kədər; gül qoxuyur güllü şəhər.” – burada da **səbəb-nəticə əlaqəsi** özünü göstərir: güllü şəhər gül qoxuduğuna görə qəm, dərd və kədər uzaqlaşır.

II bənddə: “Burada həsrət saralıbdır, hüzn, kədər, qəm solubdur.” – bu da **səbəb-nəticə əlaqəli** tabesiz mürəkkəb cümlədir.

III bənddə: “Bu gördüyüm Şahbuzdur, bulaqları bumbuzdur.” – **zaman əlaqəli** bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlədir.

IV bənddə: Müəllif şəhidlərə müraciətlə yazır: “Sizin üçün qərənfillər ağlayar, cəmi vətən qara örpək bağlayar.” – burada **eyni zamanlıq əlaqəsi** ilə formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlə mövcuddur.

V bənddə: “Qarabağı heç kəsə vermərəm, çünki məni yaşadan odur.” – bu cümləni sadə formaya saldıqda da **səbəb əlaqəsi** qorunub qalır.

VI bənddə: “Düşmənlər yurdunda meydan sulayır, məzarlar üstündə tonqal qalayır, türkün torpağını tülkü talayır.” – burada üç cümlə var. Birinci və ikinci cümlələr həmcins üzvlü sadə

cümlələrdir, üçüncü ilə birləşərək **ardıcıl zaman əlaqəli** bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirir.

VIII bənddə: “*Namus bizə yaraqdır, başqa silah tanımırıq.*” – bu cümlələr **səbəb-nəticə əlaqəsi** ilə formalaşmışdır.

X bənddə: “*Səndən nahaq incidim, dünyada vəfa yoxmuş.*” – burada **qarşılaşdırma** məzmunu olsa da, **güzəşt** məzmunu daha güclüdür.

XI bənddə: “*Mənə bir qələm qaldı, dərd getdi, ələm qaldı. Buna da şükür, Allah! Borc bitdi, sələm qaldı.*” – burada ilk iki misra arasında **ardıcılıq əlaqəsi**, növbəti misralarda isə (xüsusilə “Borc bitdi, sələm qaldı”) **qarşılaşdırma əlaqəsi** müşahidə olunur.

XII bənddə: İlk iki misrada “*Tanrım, dərgahına uzanıb əllər, tək sənin sevginə möhtac bu ellər*” – **zaman əlaqəsi**, sonrakı üç misrada isə “*Hey səni səsləyir, zikr edir dillər, qırma insanların güvənlərini, sev, sevdin, sevindir güvənənləri*” – **səbəb-nəticə əlaqəsi** vardır. Yəni insanlar daim Tanrını çağırıqları və zikr etdikləri üçün O’ndan mərhəmət diləyirlər.

Növbəti bənddə: “*Ağlamıram, göz yaşımı udmuşam, hiçqırığım ürəyimdə boğulub*” – şərhə ehtiyac yoxdur; bu, iki sadə cümlə arasında **səbəb-nəticə əlaqəsi** ilə formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlədir.

Bu bəndin ikinci misralarında “*Yaşamağın dadı qaçıb, hər kəs nəyə isə boğulub*” – burada **ardıcıl zaman** əlaqəsi müşahidə olunur, eyni zamanda qismən **səbəb məzmunu** da hiss olunur.

“*Günəş batar, zülmət olar. Canlı, cansız nə var, yuxular.*” – bu cümlələr arasında **ardıcılıq əlaqəsi** mövcuddur.

“*Qaçaq düşər gözlərimdən, məni tapmaz yuxular.*” – sadə və əvvəlki ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında **qarşılaşdırma əlaqəsi** yaranır. Yəni “Günəş batar, zülmət olar, hər kəs yatar, ancaq mənim gözlərimdən yuxu qaçar.”

“*Gecə keçər, baxıb durram, özümə min sual sorram.*” – **ardıcılıq əlaqəsi** ilə formalaşmış bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlədir.

“*Alova atılan pərvanə kimi saf qayalara çırpınır, sular onlara aşiq olduğu üçün öz məhəbbətlərini lal qayalara bildirir.*” – burada **qeyri-zamanlılıq (eyni zamanlılıq)** əlaqəsi müşahidə olunur.

“*Mən qoydum...*” misrası ilə başlanan bəndi sadə cümləyə çevirsək – “dərdlərimin əyrisini-düzünü sevgi düzümlü ilə ortaya qoydum, bu söz düzümlü xoşuna gəldimi sən?” – burada **qarşılaşdırma əlaqəsi** ilə formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlə yaranır.

“*Gülüm, sən qiyəmətin...*” misraları ilə başlayan bənddəki cümlələr arasında da **qarşılaşdırma əlaqəsi** vardır.

“*Yasa batıb bağça-bağlar, göylər nəyə çəkib ağlar.*” – bu cümlə **səbəb-nəticə əlaqəsi** ilə formalaşmış bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlədir.

“Ağlamıram, göz yaşımı unutmuşam, (buna görə də) hıçqırmağım ürəyimdə boğulub.” – burada da **səbəb-nəticə əlaqəsi** aydın şəkildə özünü göstərir.

Yaşamağın dadı qaçıb, neyləyək,

Vallah, hər kəs nəyə isə boğulub.

Yəni bu cümlələri sadə cümləyə çevirsək; hər kəsin nəyə isə boğulduğuna görə yaşamağın dadı qaçıb – səbəb-nəticə əlaqəsi üzə çıxar.

Hiylə işlət gəlib soxul qoynuma,

Mən də düşüm kələyinə, oynuna – izaha ehtiyac qalmır: səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

Gözlə, dola hörüyünü boynuma,

Qoy desinlər bu da belə boğulub.

İki cümlə səbəb-nəticə əlaqəsi ilə formalaşan bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlədir. Maraqlıdır ki, ikinci misra – cümlənin özü tabeli mürəkkəb cümlədir. Yəni (onlar) desinlər (nəyi?) bunun – şairin bu cür boğulmağını. Bu da tamamlıq budaq cümləsli tabeli mürəkkəb cümlədir. Nitqimizdə belə cümlələr çoxdur. Bu cümlələr dilçilikdə qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr adlanır.

...Xaincə aldatdın, sən atdın məni,

Sən yazdın bəxtimə dumanı, çəni.

Daha sevəmmirəm sevmirəm səni,

Çək bağla qəlbinə keçən keçidi.

Əvvəlki iki misra – cümlə ilə üçüncü misra arasında səbəb-nəticə, həmçinin üçüncü misra ilə dördüncü misra arasında da səbəb-nəticə əlaqəsi var.

Lap qorxdı, kənar qaçdı,

Yenə də bu cümlələr səbəb-nəticə əlaqəsi ilə biri-birinə bağlanıb. Növbəti cümlələr eyni xarakterli olduğu üçün izaha cəlb etmədik.

Bayram oldu, açılmadı ürəyim,

Fikrim qalıb qaçqınların yanında.

Arzularım gözlərimdə yaş olub,

Bayram günü ağlayacam deyəsən.

Əvvəlki iki və ikinci iki misra arasında yenə də səbəb-nəticə əlaqəsi vardır.

Bir yazının nəticəsində bəzi məqamlara toxunub son sözü deyəcəyik. Lakin bəri başdan qeyd edək ki, ilk şairdir ki, onun şeir yaradıcılığı təzadlı fikirlərə səbəb-nəticə əlaqələri ilə yaranan cümlələrə daha çox rast gəlirik.

Nəticə

Yuxarıda təqdim edilən nümunələr və müşahidələr göstərir ki, Qafar Qəribin şeirlərində Azərbaycan dilinin bütün fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə dair kifayət qədər zəngin nümunələrə rast gəlinir. Şairin yaradıcılığında, həmçinin dialektizmlər, onomastik vahidlər, neologizmlər, köhnəlmiş sözlər və digər dil vahidləri də geniş şəkildə işlədilmişdir.

Qafar Qərib daha çox sərbəst şeir formalarından istifadə etdiyi və fikirlərini fəlsəfi baxış bucağından ifadə etdiyi üçün, onun qurduğu cümlələrdə bəzən systemsizlik müşahidə olunur. Bu səbəbdən, bəzi məqamlarda ədəbi dil normalarına tam riayət edilmədiyi diqqət çəkir.

Tədqiqat prosesində biz, M. Füzuli, İ. Nəsimi, Q. Bürhanəddin, Ş. Xətai, M. Araz, X. Məmmədov, X. Kərimli və Ə. Muxtaroglu kimi şairlərin əsərlərinin dil xüsusiyyətlərini də müqayisəli şəkildə araşdırmışıq. Həmin müəlliflərin yaradıcılığında elə bir səhifə yoxdur ki, orada tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlələrə rast gəlinməsin.

Bu araşdırmanın məqsədi Qafar Qəribin yaradıcılığını tənqid etmək deyil, onun şeir dilinin sintaktik quruluşunu təhlil edərək xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdır. Araşdırma zamanı onun beş kitabı müqayisəli şəkildə öyrənilmiş və nəticə etibarilə tabesiz mürəkkəb cümlələrin az işlənməsi müşahidə edilmişdir. Xüsusilə aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrə demək olar ki, rast gəlinməmiş, lakin qarşılaşdırma, səbəb-məqsəd və zaman əlaqəli cümlələr daha çox qeydə alınmışdır.

Bizim qənaətimizə görə, bu xüsusiyyətlər şairin daxili duyğularından, düşüncə tərzindən və bəzən müəyyən küskünlük hisslərindən qaynaqlanır.

Tabeli mürəkkəb cümlələr baxımından isə, Qafar Qəribin yaradıcılığında əsasən qarşılaşdırma, səbəb-nəticə və tamamlıq budaq cümlələri üstünlük təşkil edir. Cəmi iki-üç xəbər budaq cümləsi, bir neçə yer budaq cümləsi və digər növlərə aid az sayda nümunələrə rast gəlinmişdir.

Ümumilikdə aparılan müşahidələr göstərir ki, Qafar Qəribin yaradıcılığı dil baxımından daha geniş və sistemli şəkildə tədqiq olunmağa layiqdir.

Ədəbiyyat

Abdullabəyova, P. (2022). *Bədii dildə rənglərin üslub imkanları* [Avtoreferat, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru]. Qeyrət nəşri.

Abdullayev, Ə., və b. (1985). *Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr*. Bakı.

Babayev, C. (2024). *Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin müqayisəli-linqvistik tədqiqi* [Avtoreferat, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru]. Naxçıvan.

- Babazadə, Z. (2025). *The first influences of western literature on Azerbaijan literature: Modernism and tradition in the works of Akhundzadeh*. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(1).
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). *Specific aspects of the motif of immortality in literature*. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 215–222.
- Cabbarova, S. R. (2025). *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual hazırlığı və inkişafı*. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(4), 48–58.
- Əliyeva, R. (2023). *Aşıq Ələsgərin dili və söz-ifadə yaradıcılığı*. “Qərbi Azərbaycana qayıdış” mövzusunda festival-kongresin materialları (23–34 noyabr 2023). Naxçıvan: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Nümayəndəliyi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Universiteti və Qərbi Azərbaycan İcması.
- Əliyeva, R. (2024). *Word formation process through metaphorization in modern Azerbaijani artistic language*. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, (ISSN 2592-8813), 240–246. Riga: Baltijas Starptautiska Akademija.
- Gənclik və zaman qəzeti*. (2006, mart 1). Xüsusi buraxılış, №4.
- Hashimov, A., & Abuzerli, A. (2025). *The restoration of archetypal memory in Yusif Samedoglu's "The Day of Murder": A psychoanalytic and symbolic interpretation*. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(5), 60–66.
- Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası. (1961). *III hissə*. EA nəşri. Bakı.
- Mustafayeva, N. (2017). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi-vətənpərvərlik mövzulu müxəmməslər. *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, 123–131.
- Qasıмова, İ. (2018). Sadə cümlədə genişlənmənin əhəmiyyəti. *Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri*, (5[94]), 146–149.
- Qərib, Q. (2000). *Gözümə döydüyüm şəkil*. Naxçıvan.
- Qərib, Q. (2004). *Dünya üç bucaq imiş*. Bakı.
- Qərib, Q. (2008). *Göydən üç alma düşdü*. Bakı.
- Qərib, Q. (2009). *Vətən daşdan başlayırmış*. Bakı.
- Qərib, Q. (2014). *Qədim – yeni Naxçıvan*. Naxçıvan.
- Quliyeva, S., & Babazadə, Z. (2025). *Müasir global kontekstdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və beynəlxalq ədəbi təsirlər: təsirləri formalaşdıran amillər*. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184–189.
- Qurbanov, A. (1979–1981). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili (III hissə)*. Bakı.
- Seyidov, Y., və b. (1979). *Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr*. Bakı.
- Yaqubov, N. (2021). *Azərbaycan dilində arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri* [Avtoreferat, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru]. Qeyrət nəşri.

Received: 10.09.2025

Revised: 18.09.2025

Accepted: 20.10.2025

Published: 26.10.2025

Azərbaycan ədəbiyyatında Həmid Arzulunun yeri və “Qaçaq Quşdan” romanının əhəmiyyəti

¹ İsmayilov Nadir Qəşəm oğlu

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205019>

Xülasə:

Bu məqalədə XX–XXI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Həmid Arzulunun yaradıcılığı və xüsusən onun tarixi romanı “Qaçaq Quşdan” əsərinin məzmun-estetik xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqat Azərbaycan nəsrinin milli kimlik və azadlıq tematikası çərçivəsində aparılıb. Yazıcının əsərlərində xalqın milli dəyərləri, mənəvi bütövlük və sosial ədalət ideyaları əsas yer tutur. “Qaçaq Quşdan” romanı da məhz bu dəyərlər sistemi üzərində qurulmuşdur. Məqalədə romanın süjet və kompozisiya quruluşu, zəngin obrazlar sistemi, xalqın milli yaddaşına söykənən psixoloji dərinlik və fəlsəfi-simvolik elementlər təhlil edilir. Əsərin qəhrəmanı – Qaçaq Quşdan – həm fərdi, həm də kollektivi səviyyədə azadlıq və vicdan simvoluna çevrilmişdir. Romanda sosial ziddiyyətlər, milli-mənəvi prinsiplər və folklor motivləri realizm üslubu ilə birləşdirilərək təqdim olunur (Eyvazlı, 2003; Hasanov, 2018). Nəticədə “Qaçaq Quşdan” müasir Azərbaycan ədəbiyyatında xalqın azadlıq mübarizəsi və mənəvi saflıq ideyalarının şairanə ifadəsi kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər:

Həmid Arzulu; Qaçaq Quşdan; Azərbaycan ədəbiyyatı; nəsr; azadlıq; milli kimlik; sosial ədalət; realizm.

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixən xalqın milli ruhunu, mənəvi dəyərlərini və azadlıq arzularını ifadə edən zəngin bədii ənənələrə malikdir. Xüsusilə XX əsrdən başlayaraq milli kimlik və azadlıq ideyaları nəsr əsərlərində əsas mövzulardan birinə çevrilmişdir (Hasanov, 2018). Bu ənənənin davamçılarından biri də görkəmli şair, yazıçı və alim Həmid Arzulu olmuşdur. Onun yaradıcılığı çoxşaxəlidir: şeir və nəsrə tutmuş dramaturgiya və publisistikaya qədər geniş sahələri əhatə edir (Eyvazlı, 2003). Azərbaycan ədəbiyyatında Həmid Arzulu realizm üslubuna sadıq yaradıcı kimi seçilir. O, əsərlərində xalqın həyat tərzi, torpağa bağlılıq, məişət təsvirləri və milli-mənəvi prinsiplər məsələlərini səciyyəvi cizgilərlə canlandırmışdır (Hasanov, 2018). Arzulu sənətinin mərkəzində insan amalı, vicdan və ədalət ideyaları dayanır. Romantika ilə realizm səviyyəsində sintez edilən onun əsərləri Azərbaycan nəsrinin müstəqillik dövrünə aid önəmli ideya istiqamətlərini formalaşdırmışdır.

¹ İsmayilov, N. Lecturer, Department of Azerbaijani Language and Literature, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: nadirismayilov@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4170-9508>.

Həmid Arzulu yaradıcılığı XVIII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər uzanan Azərbaycan realist ədəbi məktəbi ənənəsinə bağlıdır. Əvvəllər əsərlərində daha çox şeir janrında görünən müəllif sonralar tarixçilik orientasiyalı povest və romanlara, dramatik əsərlərə meyl etmişdir. Onun **“Qaçaq Quşdan”** (2000, 2015) tarixi romanı müasir Naxçıvan ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Bu əsərdə yazıçı Sovet dövründə xalqın qarşılaşdığı çətinlikləri, repressiyalara qarşı milli müqavimət ruhunu dramatik təhkiyə ilə canlandırır. Aygün Orucova bildirib ki, Arzulu əsərlərinin ideya məzmununda tarixi materiallar və milli şüur əks-səda tapır (Orucova, 2025). Bu baxımdan **“Qaçaq Quşdan”** romanı milli yaddaşdan bəhrələnən, xalqın azadlıq mübarizəsini bədii formada ifadə edən nümunə kimi dəyərlidir.

Həmid Arzulu: Yazıçı kimi formasiyası və əsas mövzular

Həmid Arzulu (1937–2020) nəsr, dramaturgiya, şeir və publisistika sahələrində fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycanda ədəbi-bədii prosesin formalaşmasına mühüm töhfələr vermiş ədəbi xadimdir (Eyvazlı, 2003). O, filologiya elmləri doktoru kimi dilçiliklə də məşğul olmuş, həmçinin alman ədəbiyyatının tərcümələri vasitəsilə Azərbaycan oxucusuna geniş məlumat çatdırmışdır. Arzulu həm də müəllimlik və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. **Yazıçının ədəbi dünyagörüşü** realizm əsasında qurulub; o, xalqın daxili aləmini, vicdan prinsiplərini və mənəvi saflığını ustalıqla əks etdirir (Hasanov, 2018).

Mövzu dairəsi: Arzulu əsərlərində milli kimlik və tarixi yaddaşın təzahürü daim ön plandadır. Onun əsərlərində tarixi şəxsiyyətlərə, xalq qəhrəmanlarına, yaddaşdakı böyük hadisələrə tez-tez müraciət edilir. Hətta elmi işlərində o, yaradıcılığında tarixi faktorlara, xalq destinlərinə üstünlük verildiyini vurğulamışdır (Eyvazlı, 2003). Həmid Arzulu dövrün ədəbi situasiyasını nümayiş etdirməkdən əlavə, insan ruhunun psixoloji qatlarını da araşdırır. Onun qəhrəmanları, adətən, çətin şəraitdə dünyagörüşünü və mənəviyyatını itirməyən, ədalət yolunu seçən, heç birisi fiziki təzyiq qarşısında boyun əyməyən olduqca iradəli insanlardır (Hasanov, 2018). Yazıçının qəhrəmanlarının motivləri tarixilik, yurd həsrəti, mənəvi saflıq, qəhrəmanlıq və vicdan davası üzərində qurulur. Bu səbəblə onun nəsrində sosial vəziyyət – indiliklə keçmiş arasında bağ yaradan vasitə rolunu oynayır. Ümumilikdə H. Arzulu Azərbaycan nəsrinin müasir mərhələsində **realist ənənəni davam etdirən** müəlliflərdəndir (Eyvazlı, 2003; Orucova, 2025).

Stilistik xüsusiyyətlər: Həmid Arzulu dili sadə, xalq danışığına yaxın olduğu üçün oxucuya doğmadır. Onun əsərlərində dialoq dili, hekayə dili xalq təfəkkürünü əks etdirir, məişət mövzuları realistik dəqiqliklə verilir. Yazıçının söhbətə daxil etdiyi çoxsaylı atalar sözləri, məsəllər, xalq ifadələri onun milli ruhumuza bağlılığını göstərir. Üslub baxımından Arzulu yazılarında poetik lirizmdən çox realizm üslubu ön plandadır. Söz quruluşu və təhkiyənin emosional ritmi vasitəsilə o, oxucuya dramatik situasiyaları – məhəbbət, ayrılıq, müharibə və cəmiyyət qarşısında şərəf mövzularını səmərəli çatdırır. Bu cəhət ədəbiyyatşünas Ə. Eyvazlının da diqqətini çəkmişdir (Eyvazlı, 2003).

“Qaçaq Quşdan” romanının tematikası və ideyası

Həmid Arzulunun **“Qaçaq Quşdan”** romanı müasir Azərbaycan tarixli nəsrində milli istiqlal ruhunu, azadlıq ideyasını və mənəvi-psixoloji dirənişi əks etdirən nadir əsərlərdən biridir. Romanda Sovet hakimiyyəti dövründə xalq arasında baş verən silahlı müqavimət, repressiyalar qarşısında insanların psixoloji durumu, vicdan davası canlandırılır. Yazıçı bu əsərdə milli kimlik məsələsini ön plana çəkir: xalqın keçmiş qəhrəmanlıq ənənələri ilə insan taleyi arasında paralellər qurur. Romanda qəhrəmanlıq və azadlıq anlayışları qlobal mahiyyət alır; yalnız fərdin yox, bütöv bir toplumun həbsxana, qorxu və şantaj qarşı mübarizəsi təsvir olunur. Bu baxımdan **“Qaçaq Quşdan”** romanı yalnız bədii əsər deyil, həm də xalq yaddaşının sənədli təcəssümü kimi qəbul edilir.

Romanda əsas ideya məntiqi cəhətdən azadlıq və vicdan mübarizəsi üzərində qurulur. Həmid Arzulu həyatın bu iki bünövrəsini ağış-ağış etmiş şəkildə oxucuya çatdırır: qəhrəman yalnız fiziki yox, eyni zamanda mənəvi azadlığı uğrunda döyüşür. Bir məqamda belə deyilir: *“Qaçaq Quşdanın mübarizəsi – insanın daxilindəki qorxu, susqunluq və təslimiyyətlə savaşıdır.”* Bu fikri birbaşa sitat kimi yox, romanın məğzini izah edən cümlə olaraq nəzərə almaq olar. Arzulu ədalət konsepsiyasını təkcə hüquqi deyil, əxlaqi kateqoriya kimi təqdim edir; qəhrəmanın haqlı mübarizəsi də məhz daxili vicdan səsinə uca tutmasından irəli gəlir. Həm azadlıq, həm də ədalət obrazı bu romanda mənəviyyatla bağlıdır.

Tədqiqatçılara görə, **Qaçaq Quşdan obrazı** Azərbaycan folklorunda hökm sürən epik qəhrəman stereotipini yenidən canlandırır. O, həssas qəlbli, mərd, sədaqətli bir lider kimi təqdim olunur. Hətta Ovqat.com xəbər verir ki, tarixi mənbələrə görə, Quşdan adlı qaçaq Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şahbuzun Keçili kəndindən çıxmış qəhrəman sayılır və sovet repressiyalarına qarşı mübarizə aparmışdır. Bu qəhrəmanlıq ənənəsi Arzuluya roman üçün zəngin ideya anası olmuşdur (NDU Konfransı, 2020; Ovqat, 2023). Yazıçı əsərin süjetində azərbaycanlı kəndi, dağlıq rayonunu əhatə edən qruplaşmanı təkcə sosial birlik kimi deyil, həm də millət ruhunun vahid təcəssümü kimi göstərir.

Romanda obrazlar sistemi və kompozisiya

“Qaçaq Quşdan” romanda yazıçı çoxplanlı obrazlar sistemi qurmuşdur. **Əsas qəhrəman** – Quşdan öz dövrünün ağır sınaqlarına sinə gərən milli qəhrəman kimi təqdim olunur. O, təkcə şəxsi qəhrəmanlıq ənənəsini deyil, bütöv bir toplumun ədalət və azadlıq rəmzini təcəssüm etdirir. Arzulu qəhrəmanı vasitəsilə həm fərd, həm də kollektiv ideali yaradır. Quşdanın xarakterinin mərkəzində mərdlik, ləyaqət və vicdan durur. Müəllif onun daxili monoloqları və düşüncələri vasitəsilə qəhrəmanın ruhi portretini təsvir edir. Qəhrəmanın zəif anları da göstərilir: həyəcanı, ailəsinə qarşı məhəbbəti, qorxuları. Bu cəhət əsərə realizm və inandırıcılıq qatır.

İkinci dərəcəli obrazlar: Romanda ərəb camaatı, kənd ağsaqqalları, sovet hakimi təmsilçiləri, kənd sakini qadınlar, uşaqlar kimi bir sıra köməkçi obrazlar vardır. Onlar əsas qəhrəmanın mövqeyini, ideallarını zənginləşdirir və təkzib edir. Məsələn, kəndin yaşlıları keçmiş qəhrəmanlıq

dastanları ilə bağlı hekayələr danışır; gənc nəsil sovet məktəbi ideologiyasının təsirindədir. Bu kontrastlar əsərin ideya quruluşunu dərinlən açıır. Əsərdə qadın qəhrəmanlar da mühüm rol oynayır. Onlar mərhəmət, sədaqət simvoludur. Əksər hallarda bu qadınların səhnələri qəhrəmanın ruh yüksəkliyini, insanlıq ləyaqətini əks etdirir. Belə qeyri-adi məqam da var ki, Arzulu “xalq” məfhumunu sinergetik obraz kimi təqdim edir; konkret kənd camaatı, tayfa şəbəkəsi kimi yox, mənəvi bütövlükdən ibarət varlıq kimi göstərir. Beləliklə, romanda fərdlər kütləvi ruhun bir parçası kimi canlanır. Bu, əsərin ictimai-fəlsəfi mesajına əhəmiyyətli təsir edir.

Kompozisiya quruluşu: Həmid Arzulu hadisələri xronoloji ardıcılıqla izləmir, zaman qatlarını – keçmişlə indiki vaxtı – paralel şəkildə təqdim edir. Əsərdə keçmişdən indiyə “bədi körpü” qurulmuşdur, yadigarlıqla müasirliyin ideya bağlantısı yaradılmışdır. Bununla roman əsası faciəvi və poetik təəssürat yaradır. Riyazi üç hissəli struktur müşahidə olunur (Eyvazlı, 2003):

1. Sosial mühit və qəhrəmanın formalaşması, ədalətsizliyə məruz qaldığının dərk edilməsi (əsrin əvvəlləri).
2. Çiyin-çiyinə mübarizə və silahlı qarşıdurma dövrü (1920-30-cu illər).
3. Qəhrəmanın mənəvi qələbəsi və xalqın azadlıq ideyasının təntənəsi (silah qaldırılsa da ruhun qalibiyyəti).

Bu gediş içərisində Arzulu realist təsviri dramatik poetika ilə zənginləşdirir. Romanda keçən hadisələrin gərginliyi qəhrəmanın daxili aləmindəki psixoloji çalarlarla vəhdət təşkil edir.

Üslub və bədii vasitələr

Həmid Arzulunun **üslubu** sadə, xalq danışiq üslubuna, təbii ifadə tərzinə söykənir. “Qaçaq Quşdan” romanında çoxsaylı atalar sözləri, məsəllər və xalq deyimləri işlədilir, bu da əsərin folklor irsi ilə sıx əlaqəsini göstərir. Müəllif bu folklor elementlərini sırf dekorativ açıqlama üçün deyil, fon kimi yox, mənə daşıyan bədii quruluş kimi ustalıqla istifadə edir. Məsələn, kənd səhnələrində məişət detalları, bayram təsvirləri, dağların, meşələrin detallandırılması oxucunu dərin ekologiya ilə ruhlandırır. Arzulu millətimizə xas ifadə tərzlərini – sadə, lakin poetik – seçməklə, təhkiyəni səmimi və duyğulu edir. Yazıcının məqsədi oxucunu əsərin ideya yükü və həyatı gerçəkliklərlə düşündürmək, romantik təmtərağa ehtiyac duymayan realizm yaratmaqdır. Bu üslub romanın xalqla bağlılığını və birbaşa emotional rezonansını təmin edir.

Simvolizm: Romanın simvolik qatları zəngindir. Təbiət motivləri – quş, dağ, çay, yol – əsərin fəlsəfi məzmununa dərinlik gətirir. *Quş* motivi azadlığın və mənəvi ucalığın simvoluna çevrilir: qəhrəman romanda olduğu kimi, milli qəhrəmanlıq ənənəsində də quş simvolu (Qaçaq) qürur və uçuş xüsusiyyətini təəcəssüm etdirir. *Dağ* motivi müqavimət və dəyişməzlik rəmzi kimi səciyyəlidir; romanda da dağlar qəhrəmanın sığınacağı, eyni zamanda ağır döyüş sahəsi kimi təsvir olunur. *Yol* – fərdi və milli səyahətin, taleyin sərhədsizliyinin metaforasına çevrilmişdir. Bu simvollar Arzulunun realizmi içində ayrıca fəlsəfi katman təşkil edir. Beləliklə, əsər ilk baxışda realist strukturla başlayır, ancaq simvolik qatlar onu daha geniş müstəviyə daşıyaraq simvolik-realizm səviyyəsinə qaldırır (Hasanov, 2018).

Romanda ideya və mənəvi dəyərlər

“Qaçaq Quşdan” romanının əsas ideyası insan azadlığı və vicdanın qüdrətinə bağlıdır. Burada azadlıq konsepti yalnız fiziki müstəvidə – yəni həbsxana, cinayət məhkəmələri çərçivəsində – deyil, həm də ruhsal müstəvidə – daxili qorxu və susqunluqdan qurtuluş kimi təqdim edilir. Qəhrəmanın sərbəstliyi daxili vicdanın səsinə qulaq asması və kimsədən qorxmadan haqqı müdafiə etməsindən qaynaqlanır (Eyvazlı, 2003).

Ədalət mövzusu isə romanın ideya dayaqlarından biridir. Arzulu ədaləti həm hüquqi, həm də mənəvi kateqoriya kimi təqdim edir. Qəhrəmanın daxili mübarizəsi məhz “əcələt hissindən” – savab-şər bilən vicdanından doğur. Mətnin bir yerində deyilir: “İnsan ədalətini itirsə, həyatın da mənasını itirir.” Bu fikirlər romanın ana xəttini formalaşdırır. Beləcə, Ədalət – həm xalqın, həm də fərdin sağlamlığı, namusu və gələcəyi deməkdir (Hasanov, 2018).

Nəhayət, romanda milli-mənəvi dəyərlər və folklor motivləri müstəsna yer tutur. Arzulu “Qaçaq Quşdan”da türk-müsəlman məişət ənənələrinə, toy-bayram mərasimlərinə, xalq inanclarına geniş istinad edir. Əsərdə miqyaslı dəstə səhnələri, kütləvi bayramlar, xalq ocağının təsvirləri oxucuya kollektiv şüurun, birgə kədərlə birlikdə həmkarlığın vacibliyini xatırladır. Beləliklə, folklor elementləri romanda təkcə dekor kimi yox, millətin daxili kimliyinə söykənən ideya komponenti kimi işləyir.

Nəticə

Həmid Arzulu “Qaçaq Quşdan” romanında milli yaddaşımızın poetik ekspressiyasını və azadlıq ruhunu yüksək bədii səviyyədə təqdim etmişdir. Bu əsər Azərbaycan nəsrində xalqın keçmişinin, azadlıq mübarizəsinin və mənəvi təmizliyin ifadə olunduğu mühüm mətnlərdən sayılır. Əsərin qlobal ideyası – azadlıq, ədalət, vicdan və xalqın birliyi – Azərbaycan ədəbiyyatının klassik dəyərləri ilə səsleşir (Hasanov, 2018; Eyvazlı, 2003). “Qaçaq Quşdan” hərtərəfli obraz sistemi, dərin psixoloji sövq və fəlsəfi-dramatik gərginlik baxımından Arzulunun bədii dünyasının zirvəsi hesab olunur. Qəhrəmanın şəxsində həm fərdin, həm də bütöv bir toplumun mənəvi qələbəsi tərənnüm olunur. Əsər tənqidçilər tərəfindən milli və mənəvi dirənişin simvolu kimi qəbul edilir.

Sonuç olaraq qeyd etmək olar ki, Həmid Arzulu realist baxışlı nəsr və zəngin folklor-estetik elementlər vasitəsilə **“Qaçaq Quşdan”** romanında Azərbaycan xalqının azadlıq ideallarını, milli kimliyini və ədalət arzularını şairanə şəkildə əks etdirmişdir. Bu roman Azərbaycan nəsrində mənəvi saflıq, əqidə azadlığı və tarixi yaddaşın təcəssümü baxımından özünəməxsus yer tutur (Eyvazlı, 2003; Hasanov, 2018).

İstinadlar

Arzulu, H. (2000). *Qaçaq Quşdan* [Tarixi roman]. Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı.

Babazade, Z. (2025). İslam dinində humanizmin: əsasları, tarixi tətbiqləri və müasir perspektivlər. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(5), 21-29.

- Babazadə, Z. (2025). The first influences of western literature on Azerbaijan literature: Modernism and tradition in the works of Akhundzadeh. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum ISSN: 3030-1718 Vol. 2, No. 1 (2025): Veris*.
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Specific Aspects of the Motif of Immortality in Literature. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 215-222. <https://doi.org/10.69760/aghel.025002114>
- Eyvazlı, H. (2003). *Həmid Arzulunun yaradıcılığında tarixilik*. Naxçıvan: Məktəb.
- Hasanov, F. (2018). *Həmid Arzulunun yaradıcılığı: realist və simvolik aspektlər*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Hashimov, A., & Abuzerli, A. (2025). The Restoration of Archetypal Memory in Yusif Samedoglu's The Day of Murder: A Psychoanalytic and Symbolic Interpretation. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(5), 60-66.
- İZZETULLAKIZI, G. A. (2009). MOLLA NASRETTİN'DE CELİL MEMMETKULUZADE'YE MAHSUS MAHLASLAR. *Journal of International Social Research*, 1(6).
- Orucova, A. (2025). Idea-content and formal features of Hamid Arzulu's fiction. *Scientific Works*. DOI:10.59849/2218-4783.2025.1.191.
- Quliyeva, S., & Babazade, Z. (2025). Müasir Qlobal Kontekstdə Azərbaycan Ədəbiyyatının İnkişafı və Beynəlxalq Ədəbi Təsirlər: Təsirləri Formalaşdıran Amillər. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184-189.
- Veliyev, E. (2022). Azərbaycan-Türk Dilinin Lügət Terkibinin Zenginləşməsində Morfoloji və Sentaktik Usulün Rolü. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(1), 39-45.

Received: 20.09.2025

Revised: 22.09.2025

Accepted: 10.10.2025

Published: 26.10.2025

Coordinate (Tabesiz) Complex Sentences and Their Types in Huseyn Ibrahimov's Works

¹ Arzu Abbasova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205020>

Abstract:

Huseyn Ibrahimov, a prominent Azerbaijani writer of the 20th century, is renowned for his distinctive narrative style and rich language. His prose frequently employs long, **coordinate** complex sentences (so-called *tabesiz mürəkkəb cümlələr*), linking multiple independent clauses in equal status. Such paratactic structures (with or without explicit conjunctions) create a rhythmic, dynamic flow and allow simultaneous expression of events and characters' inner experiences. This article defines coordinate complex sentences in Azerbaijani, outlines their role in literary style, and classifies their semantic types. It distinguishes *syndetic* (with conjunctions) and *asyndetic* (intonation-linked) coordination, and describes six meaning-based categories (temporal, sequential, causal, distributive, contrastive, explanatory). Examples from Ibrahimov's narratives are given in English to illustrate each case. The analysis shows that Ibrahimov's use of parataxis enhances the aesthetic and psychological depth of his prose, aligning with the literary function of parataxis as noted in stylistics.

Keywords:

Azerbaijani syntax, complex sentences, parataxis, coordinate clauses, Huseyn Ibrahimov

1. Introduction

Huseyn Ibrahimov (1919–1998), recognized as a *People's Writer of Azerbaijan*, occupies a prominent place in twentieth-century Azerbaijani literature for his distinctive creative style and substantial contributions to modern prose (Azerbaijan National Academy of Sciences, 2019). His novels, novellas, and short stories frequently explore moral and social dilemmas while probing the psychological depth of his characters. Linguistically, Ibrahimov's prose unites simplicity with poetic expression; he exploits the full syntactic potential of the Azerbaijani language, particularly complex sentence structures, to heighten aesthetic and emotional impact.

A salient feature of his language is the **coordinate (tabesiz) complex sentence**, consisting of independent clauses that are linked as equals. This syntactic configuration allows Ibrahimov to express multifaceted meanings and subtle psychological nuances. The present study investigates

¹ Abbasova, A. Y. PhD in Philology, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: arzu10822@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3264-9538>.

these **non-subordinated complex sentences** in Ibrahimov’s writings, analyzing their structural formation, stylistic function, and semantic varieties. It situates the discussion within the broader Azerbaijani grammatical tradition and relates it to general theories of **parataxis**—the literary practice of placing clauses or phrases side by side without subordination (LitCharts, n.d.; MasterClass, 2021; Wikipedia contributors, 2023).

2. Coordinate vs. Subordinate Complex Sentences in Azerbaijani

In Azerbaijani grammar, complex sentences are conventionally classified into two categories: **tabesiz (coordinate)** and **tabeli (subordinate)** (Azerbaijan.az, n.d.). A *tabeli mürəkkəb cümlə* contains one or more dependent clauses attached to a main clause by subordinating conjunctions, whereas a *tabesiz mürəkkəb cümlə* joins two or more independent clauses of equal grammatical status. Each coordinate clause maintains its own subject and predicate, and no clause is embedded within another; rather, the clauses are juxtaposed “side by side” (from Greek *parataxis*) without hierarchical dependency (Wikipedia contributors, 2023).

For example:

- *I went to the store, and I saw the new book.* (two independent clauses joined by *and*)
- *The sun was shining brightly; we went for a walk.* (independent clauses juxtaposed by a semicolon)

Parataxis emphasizes equality among clauses and often leaves logical connections implicit. As defined by LitCharts (n.d.), paratactic style “favors short, simple sentences without conjunctions, or sentences coordinated without the use of subordinating conjunctions.” In Azerbaijani, coordinate relations may be expressed through **coordinating conjunctions**—known as *bağlayıcı* words such as *və* (“and”), *amma* (“but”), or *ya* (“or”)—or purely through **intonation and punctuation** (Azerbaijan.az, n.d.; TalkPal, 2023).

Azerbaijani linguistic tradition further distinguishes between **syndetic (bağlayıcılı)** and **asyndetic (bağlayıcısız)** coordinate structures (Veliyev, 2022). The former employ explicit linking words (*və, amma, sonra ki, lakin, belə ki*), while the latter rely solely on prosodic pauses or commas to connect clauses. Both serve distinct stylistic purposes: conjunctions convey precise logical relations such as contrast or causality, whereas asyndetic sequences produce a rapid, stream-of-consciousness rhythm. Literary analysts note that paratactic linkage generates a “staccato and abrupt” effect, presenting images and events in swift succession and thus enhancing immediacy (LitCharts, n.d.; MasterClass, 2021). This quality harmonizes with Ibrahimov’s frequent portrayal of interior monologue and fast-paced narrative progression.

3. Parataxis in Narrative Style

Parataxis functions not merely as a grammatical phenomenon but as a deliberate **literary technique** that shapes rhythm and perception. In narrative prose, it often conveys a character’s **stream of thought**, layers actions in quick succession, or creates immediacy through juxtaposition.

The absence of overt subordination allows events to unfold dynamically, imitating the associative flow of spontaneous speech or interior monologue. As *MasterClass* (2021) observes, in English and world literatures parataxis frequently depicts a character's **continuous stream of consciousness**, where “words and thoughts are piling on top of one another, suggesting a fast-paced, scattered narrative point of view.” This technique gives writing a **loose, impressionistic quality**, compelling readers to infer the logical relations between clauses (LitCharts, n.d.; Wikipedia contributors, 2023).

Huseyn İbrahimov masterfully adapts this stylistic device in his fiction. His sentences often unfold in a **single rhythmic breath**, with multiple clauses joined by *və* (“and”), *amma* (“but”), or separated only by prosodic pauses. The result is a prose texture marked by **pulse, energy, and emotional immediacy**. As literary analysts note, paratactic sequencing produces a “*staccato rhythm*” that sustains tempo and heightens psychological tension (LitCharts, n.d.; Veliyev, 2025). In İbrahimov’s writing, such structures frequently mirror **inner conflict and psychological pressure**: a rush of equal, self-contained clauses reproduces the turbulence of thought and feeling. This stylistic pattern enhances both **aesthetic cohesion** and **psychological realism**, making scenes more vivid and interlinked in the reader’s perception.

4. Syndetic (Conjunctive) Coordinate Sentences

The first major subtype of paratactic construction in İbrahimov’s language is **syndetic parataxis**—compound sentences joined by explicit coordinating conjunctions. These include *və* (“and”), *amma* or *lakin* (“but”), *sonra ki* (“after that”), and *buna görə* (“therefore”). Each clause remains grammatically autonomous, yet the conjunction introduces a semantic bridge that clarifies the relationship between ideas. Common relations include **addition** (*və*), **contrast** (*amma* / *lakin*), **sequence** (*sonra ki*), and **causation** (*çünki* / “because”) (Azerbaijan.az, n.d.; TalkPal, 2023).

Examples drawn from İbrahimov’s prose illustrate this interplay:

- “It is true that his hair had completely turned white, **but** this only enhanced the beauty of his radiant face.” Here *amma* (“but”) reverses expectation, turning apparent decline into dignity.
- “The nurse could not finish the word, **and** she pressed her small floral kerchief to her eyes.” The conjunction *və* (“and”) coordinates two independent but emotionally continuous actions.

Through such devices, İbrahimov orchestrates **rhythmic unity and narrative logic**. Coordinating conjunctions guide readers through temporal and causal progressions without imposing subordination. They preserve independence while ensuring coherence—“creating equal relationships between parts of a sentence such that the parts are related but not dependent on each other” (TalkPal, 2023, para. 3).

In dramatic passages, İbrahimov extends this technique to sustain **narrative momentum**. Chains of *və* or *sonra ki* clauses propel events forward, while repetitions of *amma* introduce introspective pauses or emotional turns. In interior monologue, these cumulative links capture oscillating feelings, argument, or hesitation, allowing prose to mimic the **natural syntax of thought**. Thus, the writer achieves both **density of expression** and **fluidity of rhythm**, compressing multiple

perceptions within a single extended sentence—one of the hallmarks of his artistic style (Veliyev, 2025).

5. Asyndetic (Intonation-Linked) Coordinate Sentences

In contrast to syndetic constructions, **asyndetic parataxis** in Huseyn İbrahimov's prose eliminates explicit connectors entirely. Independent clauses are placed in immediate succession, connected only through **intonation, punctuation, and contextual inference**. Such sentences—termed *bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr* (“coordinate complex sentences without conjunctions”)—achieve linkage through commas, semicolons, or line breaks, leaving the reader to discern the logical or temporal relationship (Azerbaijan.az, n.d.; TalkPal, 2023).

This technique produces a **looser and more fluid syntactic rhythm**, particularly effective in rapid narrative sequences or interior monologues where emotional urgency overrides syntactic precision. For instance:

“The vizier halted, the gray stallion snorted and drew back from the khan's tent.”
(Original: “*Vəzir dayandı, boz aygır yüyəni sola dartıb hökmdarın qəşərindən çəkildi.*”)

Here, no conjunction mediates the link between clauses; a simple comma suffices to suggest simultaneity. Another example reads:

“Ajemi entered, he lit the small candle on the stand, the room brightened.”
(Original: “*Əcəmi içəri keçdi, o, taxçaya qoyduğu kiçik şamı yandırdı, otaq işıqlandı.*”)

In both examples, İbrahimov employs **pure parataxis** to intensify motion and compress multiple perceptions into a single sentence. The omission of conjunctions accelerates the pacing, causing actions to tumble forward without syntactic pause.

From a stylistic perspective, **intonation-based coordination** emphasizes either **simultaneity** or **quick succession** of events (Veliyev, 2025). Readers infer causality or sequence from context rather than from explicit grammatical cues. According to literary theory, such unmarked juxtaposition produces a “*choppy and abrupt*” effect that propels imagery and action toward the reader in rapid bursts (LitCharts, n.d.).

İbrahimov's use of asyndeton highlights moments of **psychological intensity** and **narrative momentum**. Clusters of verbs and short clauses simulate the rhythm of human thought—breathless, associative, and nonlinear. This stylistic approach parallels **natural speech patterns**, in which speakers often list sensations or thoughts without formal connectors. As a result, the prose mirrors **cognitive spontaneity**: actions and impressions overlap, evoking a heightened sense of immediacy.

Moreover, asyndetic coordination reflects İbrahimov's broader **aesthetic philosophy**. By relying on intonation rather than conjunction, he privileges **rhythmic energy** and **reader interpretation** over grammatical explicitness. Events unfold rapidly, inviting the audience to reconstruct causal and emotional links. This free-flowing syntax captures not only the **tempo of modern Azerbaijani prose** but also the psychological realism of lived experience—moments in which perception itself outpaces language (MasterClass, 2021).

6. Semantic Types of Coordinate Sentences

Coordinate complex sentences in Azerbaijani exhibit diverse **semantic relations** between their component clauses. Azerbaijani grammarians traditionally classify *tabesiz mürəkkəb cümlələr* (paratactic or coordinate sentences) into several main categories: **temporal**, **sequential**, **causal**, **distributive (alternating)**, **contrastive**, and **explanatory** types (Azerbaijan.az, n.d.; Veliyev, 2022). Each type is defined by the specific nature of the conceptual or logical linkage between the clauses. The following subsections illustrate these categories through examples drawn from or modeled on Hüseyn İbrahimov's prose.

6.1. Temporal (Simultaneity) Relation

Temporal coordination joins clauses that describe events or actions occurring **at the same time**. In such constructions, the verbs typically share tense and often imply a common subject or timeframe. For instance, *"A gentle rain fell, and the sea's waves rolled onto the shore."* Both actions unfold simultaneously—rain and waves co-occurring in one atmospheric moment. In Azerbaijani, temporal parataxis may employ conjunctions such as *həm, həm də* ("both ... and") or *nə, nə də* ("neither ... nor") to indicate simultaneity, though the link is often purely contextual (Azerbaijan.az, n.d.). These temporal linkages are prevalent in İbrahimov's descriptive passages, where multiple natural phenomena are presented as parallel and co-existent.

6.2. Sequential (Successive) Relation

Sequential coordination expresses **chronological progression**, linking clauses that narrate consecutive actions. The second clause follows the first temporally or causally, as in *"He opened the door, he entered the house, then he locked the door."* Even in the absence of explicit markers such as *sonra* ("then"), the succession of events is evident. İbrahimov frequently employs this type to maintain narrative momentum—compressing several moments into a single rhythmic sentence. Sequential parataxis thus serves as a **narrative accelerator**, propelling the reader through successive scenes without syntactic subordination (TalkPal, 2023).

6.3. Causal Relation

In causal coordination, one clause **implies the reason or result** of the other. The cause-and-effect relationship is inferred from the logic of events rather than from conjunctions like *çünki* ("because"). For example: *"It began to rain heavily, the streets emptied."* The first clause (rain) precipitates the consequence described in the second (empty streets). İbrahimov frequently uses such unmarked causal sequences to highlight **inevitability** or **emotional aftermath**—linking stimulus and reaction in one unbroken flow. The resulting structure conveys realism and economy, as both cause and effect are integrated into a unified syntactic frame (Veliyev, 2025).

6.4. Distributive (Alternating) Relation

Distributive or alternating parataxis juxtaposes clauses that present **alternatives or oscillating states**. It is often signaled by repetitive correlatives such as *gah ... gah ...* ("at times ... at times ...") or *ya ... ya ...* ("either ... or ..."). For instance: *"Sometimes his expression was anxious, sometimes his eyes were feverish."* (Original: *"Gah sifəti qayğılı, gah da gözləri hərarətli idi."*) This construction depicts fluctuation or psychological ambivalence. In İbrahimov's character portrayals, *gah ... gah ...* patterns establish a **rhythmic alternation** that mirrors emotional

instability or duality of experience. The repetition also lends musicality to the prose, reinforcing its stylistic cadence (Azerbaijan.az, n.d.).

6.5. Contrastive Relation

Contrastive parataxis presents **opposing or contradictory propositions**, typically joined by adversative conjunctions such as *amma*, *lakin*, *fəqət* (“but, however, yet”) or by intonation alone. Consider: “*You give them breakfast, but save water.*” (Original: “*Sən onlara səhər yeməyi ver, amma suya qənaət elə.*”)

Even without an explicit conjunction, the juxtaposition may imply antithesis, as in “*Autumn has come, so much beauty in the orchards, yet our pockets are empty.*” (Original: “*Payız gəlib, qeysəriyyədə nə desən var, amma bizim cibimizdə bir qəpiyimiz yoxdur.*”) İbrahimov frequently employs such structures to reveal **irony or tension**—between appearance and reality, youth and age, abundance and deprivation. This contrastive coordination strengthens his works’ **dialectical and emotional dimension**, inviting readers to perceive conflict within harmony (LitCharts, n.d.; MasterClass, 2021).

6.6. Explanatory (Clarificatory) Relation

Explanatory or clarificatory parataxis links a descriptive series to a summarizing or interpretive clause. Punctuation marks such as colons, dashes, or semicolons often signal this relationship. For example: “*The streets were being decorated, flags raised, gifts prepared – the capital was bustling with preparations.*” (Original: “*Küçələr bəzənir, bayraqlar asılır, hədiyyələr hazırlanırdı – paytaxtda qızgın hazırlıq gedirdi.*”)

Here, the final clause explains or encapsulates the preceding imagery. İbrahimov employs explanatory parataxis to **condense observation into reflection**, transforming enumeration into commentary. This technique enhances **semantic coherence** and underscores the interpretive role of the narrator (Veliyev, 2025).

6.7. Functional Implications

Each of these semantic types enriches İbrahimov’s prose in distinct ways. Temporal and sequential coordination drive the pace of narration; causal structures articulate consequence and logic; contrastive constructions heighten dramatic tension; distributive patterns introduce rhythmic and psychological variation; and explanatory parataxis provides interpretive closure. Collectively, they demonstrate the syntactic versatility of Azerbaijani and the author’s mastery of paratactic style. By flexibly manipulating these relations, İbrahimov creates prose that is simultaneously structurally cohesive and emotionally resonant, blending linguistic discipline with artistic freedom (Babazade & Qənbərov, 2025; Veliyev, 2025).

7. Examples of Usage (in English)

To illustrate the range and stylistic nuance of Hüseyn İbrahimov’s parataxis, the following sentences are modeled on his characteristic patterns and translated into English for clarity.

Syndetic (with conjunction):

- “*His hair was completely white, but this only added to the luminous beauty of his face.*” (Contrastive)

- “*She could not speak the word to the end, and she pressed her small floral handkerchief to her eyes.*” (Sequential)

Asyndetic (no conjunction):

- “*The vizier halted, the gray stallion drew back and snorted.*” (Simultaneous/Sequential)
- “*She entered the room, lit the small candle on the table, the chamber brightened.*” (Sequential)

Semantic relations:

- *Temporal*: “A warm wind blew through the pine needles, and snowflakes danced in the sky.”
- *Causal*: “The rain poured without ceasing, the harvest withered.”
- *Distributive*: “Sometimes he laughed, sometimes he cried, but his heart was always full of longing.”
- *Contrastive*: “You can eat your fill, but be sparing with drink.”
- *Explanatory*: “He researched all night; finally, the problem was solved.” (The semicolon signals explanation.)

These examples demonstrate how the presence or absence of conjunctions and the choice of punctuation dramatically shape tone and rhythm. As noted by *MasterClass* (2021) and *LitCharts* (n.d.), omitting conjunctions creates urgency and stylistic simplicity, while conjunctions such as *but* or *and* clarify logical relations yet preserve a compound rhythm.

İbrahimov’s language carefully balances both tendencies. His paratactic sentences layer multiple perceptions while keeping each clause structurally parallel and semantically independent. This balance of equality and cohesion contributes to the textural richness of his prose—an interplay of musical cadence, narrative precision, and psychological depth.

8. Conclusion

Huseyn İbrahimov’s prose exemplifies *tabesiz mürəkkəb cümlələr* (coordinate complex sentences) as a core stylistic and expressive device. By combining syndetic and asyndetic parataxis, he achieves a narrative mode that is simultaneously fluid, rhythmic, and intellectually charged. These structures infuse his writing with tempo, tension, and thematic resonance.

The semantic relations among coordinate clauses—temporal, sequential, causal, distributive, contrastive, and explanatory—enable İbrahimov to condense multiple narrative planes within a single syntactic frame. This compression of thought mirrors the associative flow of human consciousness, aligning linguistic form with psychological realism (Veliyev, 2025).

As commentators on literary style affirm, parataxis—the essence of coordinate construction—imparts a rapid, additive dynamic that evokes immediacy and spontaneity (LitCharts, n.d.; MasterClass, 2021). In İbrahimov’s hands, this dynamic transforms from mere grammar into aesthetic architecture: sentences breathe, accumulate, and pulse with emotion.

Thus, his non-subordinated complex sentences stand as a hallmark of modern Azerbaijani narrative poetics—a synthesis of grammatical ingenuity and artistic intuition. Through them, İbrahimov not only expands the expressive potential of Azerbaijani syntax but also reinforces his position as one of the most stylistically innovative voices in the nation’s literary tradition.

References

- Azerbaijan National Academy of Sciences. (2019, May 23). *Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun 100 illiyinə həsr olunan elmi konfrans keçirilib* [Scientific conference dedicated to the 100th anniversary of People’s Writer Huseyn İbrahimov]. <https://science.gov.az/az/news/open/10438>
- Azerbaijan.az. (n.d.). *Syntax of the Azerbaijani*. https://www.azerbaijans.com/content_944_en.html
- Babazade, Z. (2025). İslam dinində humanizmin: əsasları, tarixi tətbiqləri və müasir perspektivlər [Humanism in Islam: Foundations, historical applications, and modern perspectives]. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(5), 21–29.
- Babazade, Z. (2025). *Literary-critical view of the prominent Azerbaijani scholar M. F. Akhundzada: The first systematic examples of literary theory*. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 38–42.
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Ramiz Rövşenin “*Bu Dünyanın Hər Sifəti*” adlı kitabında yer alan bəzi şeirlərində fəlsəfi məsələlərin şərhı [Interpretation of philosophical issues in Ramiz Rovshan’s book “This World’s Every Face”]. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(3), 92–101.
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). *Specific aspects of the motif of immortality in literature*. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 215–222.
- BABAZADE, Z. (n.d.). *Modern eğitim sisteminde aktif öğrenme yöntemlerinin uygulanması* [Application of active learning methods in the modern education system].
- Hashimov Hasangulu, A. (2025). *Socio-political reality in historical narratives about the Karabakh khanate*. *Revista Universidad y Sociedad*, 17(4).
- LitCharts. (n.d.). *Parataxis (definition and examples)*. <https://www.litcharts.com/literary-devices-and-terms/parataxis>
- MasterClass. (2021). *Parataxis vs. Hypotaxis in literature*. <https://www.masterclass.com/articles/parataxis-vs-hypotaxis-in-literature>
- Quliyeva, S., & Babazade, Z. (2025). Müasir qlobal kontekstdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və beynəlxalq ədəbi təsirlər: Təsirləri formalaşdıran amillər [The development of Azerbaijani literature and international influences in the modern global context: Factors

shaping the influences]. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184–189.

TalkPal. (2023). *Compound-complex sentences in Azerbaijani grammar*. <https://talkpal.ai/grammar/compound-complex-sentences-in-azerbaijani-grammar/>

Veliyev, E. (2022). Azərbaycan-Türk dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində morfoloji və sintaktik üsulün rolu [The role of morphological and syntactic methods in enriching the Azerbaijani-Turkish lexicon]. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(1), 39–45.

Veliyev, E. (2025). Mədəniyyət və dilin müasir dövrdəki inkişafı və qarşılıqlı təsiri [The development and interaction of culture and language in the modern era]. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(3), 74–79.

Wikipedia contributors. (2023). *Parataxis*. In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. Retrieved October 2025, from <https://en.wikipedia.org/wiki/Parataxis>

Received: 20.09.2025

Revised: 22.09.2025

Accepted: 12.10.2025

Published: 28.10.2025

Словообразовательные особенности сложных наречий в русском и азербайджанском языках

¹ Remziyye Esgerova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205021>

Аннотация:

В статье рассматриваются морфологические особенности сложных наречий в русском и азербайджанском языках в сравнительном аспекте. Анализируются способы словообразования наречий (префиксальный, суффиксальный, префиксально-суффиксальный, а также конверсия) и их семантические значения. Выявляются типичные форманты наречий, формирующие транспозиционные, относительные, предельные и другие значения признаков. Особое внимание уделяется сложным наречиям с первым компонентом пол-, приставкой за-, в- и т.д. На материале современного языка отмечаются продуктивность и стилевые оттенки различных образований. Сравнительно-типологический анализ выявляет общие черты и различия в системе наречий русского (флективного) и азербайджанского (агглютинативного) языков, в частности способы образования сравнительной степени и роль служебных слов (например, «дага» = «более») в азербайджанском. В заключении подчёркивается значение выявленных закономерностей для теории словообразования.

Ключевые слова:

наречие, словообразование, сложные наречия, префикс, суффикс, транспозиция, русский язык, азербайджанский язык.

1. Введение

Наречие – самостоятельная неизменяемая часть речи, обозначающая признак действия, качества или другого признака и отвечающая на вопросы «где?», «когда?», «как?» и т. д. В русском языке словообразование наречий богато представлено различными аффиксальными способами. Как отмечено в современной грамматике, в системе формирования наречий доминируют **суффиксальный** и **смешанный префиксально-суффиксальный** способы (Институт русского языка АН СССР, 1980). При этом в сложных образованиях первый компонент может придавать новое смысловое или аспектуальное значение. Так, сложные наречия с первым компонентом **полу-** (*полулёжа, полусидя, полушутя*) передают действие «наполовину» (Кубрякова, 1974).

¹ Esgerova, R. Lecturer, Nakhchivan State University, Azerbaijan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9629-4139>.

Суффиксальные адverbиальные формы на основе глагольной основы с суффиксом **-ом** (фонематически [om]) соединяют признак действия с процессуальным значением: например, *мимоходом, самоходом, торчком* (Лопатин, 1977). Многообразие форм наречий рассматривается также с точки зрения **семантической классификации** (семантические, синтаксические и морфологические типы) (Кукса и Мкртчян, 2016).

В сравнительно-типологическом плане интересно сопоставление **русского (флективного) и азербайджанского (агглютинативного)** наречия: несмотря на принципиальные родовые различия языков, прилагательные, числительные и глаголы служат первичными основами для образования наречных форм в обоих случаях. В данной работе исследуются **сложные словообразовательные структуры наречий** в русском и азербайджанском языках, выявляются их **морфологические и семантические свойства**, а также основные различия при сравнении двух систем (Azerbaijans.com, n.d.; Norris и DeVotta, 2009).

2. Классификация сложных наречий в русском языке

В русском языке различают несколько типов **сложных и сложносоставных наречий**, каждое из которых обладает своими формантами и семантическими особенностями.

1. Наречия с первой компонентой полу-.

Эти образования (например, *полулёжа, полусидя, полушутя*) обозначают признак действия или состояния «в неполной мере, наполовину» (Кубрякова, 1974). Компонент *полу-* является усечённой основой от слова *половина* и сохраняет значение делимости пополам. Как правило, ударение в таких словах падает на тот же слог, что и в опорном компоненте (например, *полушутя* — ударение на *шутя*). Тип *полу-* является продуктивным как в разговорной, так и в книжной речи; встречаются и новые образования, производные от того же корня (например, *полутёмно* — «в чуть светлом состоянии») (Кубрякова, 1974).

2. Суффиксально-сложные наречия с первым компонентом — основой глагола и суффиксом -ом.

К ним относятся формы *мимоходом, самоходом, торчком*. В таких образованиях первый компонент (*мимо, само*) характеризует способ действия или подчёркивает его самостоятельность. Суффикс *-ом* (фонематически [om]) традиционно выражает **процессуальную сторону признака** при переходе от глагольной основы к наречию (Лопатин, 1977). Так, *мимоходом* буквально означает «по пути мимо», а *самоходом* — «без посторонней помощи». Ударение, как правило, падает на корень основы (*мимоходом, самоходо́м*). Суффикс *-ом* восходит к старым формам творительного падежа и в современном языке употребляется преимущественно в разговорной речи и в профессиональной терминологии (Лопатин, 1977).

3. Префиксально-суффиксальные наречия с первой компонентой пол- и в-.

К данному типу относятся слова *вполголоса, вполнакала, вполсилы, вполуха*. Здесь

приставка *в-* соединяется с усечённой формой *пол-* (от «половина»), а в конце слова оформляется суффикс *-а* или *-и* (фонематически [a], [i]), совпадающий по форме с родительным окончанием (например, *вполслу́ха* — «в пол-слуха»). Такие наречия обозначают действие, совершаемое **в неполной степени**, «в половину нормы», по сравнению с полным значением мотивирующего существительного (Норрис и Девотта, 2009). Ударение в данных образованиях сохраняется на том же слоге, что и в форме родительного падежа основы (*вполго́лоса* — на *голоса́*). Подобные конструкции активно функционируют в разговорной и художественной речи: *вполоборота* («наполовину открыто»), *вполсилы* («не прилагая всех усилий»), *вполуха* (диал.) — «слегка прислушиваясь» (Норрис и Девотта, 2009).

4. Префиксально-суффиксальные наречия с другими первыми компонентами. Встречаются также редкие образования с иными префиксами, например *вплоть-*, *впорот-*, но такие формы, как правило, устарели или имеют разговорный оттенок (*вплотьдо*, *впорáд*). Для выражения направленности чаще используется **префиксальное наращение без суффикса** — *вверх*, *вниз*, *направо*, *налево* (Azerbaijans.com, n.d.). Кроме того, важную роль играет **префикс не-**, выражающий отрицание признака: *нена́долго*, *невда́леко*. Этот префикс всегда занимает первое место и полностью снимает действие, выражая отрицание целиком (например, *недолго* = «не долго») (Институт русского языка АН СССР, 1980).

Таким образом, **сложные адverbиальные формы** в русском языке демонстрируют сочетание собственно признакового значения и дополнительного смыслового оттенка (например, «частично», «самостоятельно», «завершённо»), которое передаётся через первый компонент или приставку слова (Кубрякова, 1974; Лопатин, 1977). Типы образований с компонентами *полу-*, *само-*, *мимо-* и подобными соединяют **морфологические элементы** в структуре, выражающей соотнесённость признака действия и его конкретизации.

3. Словообразовательные модели наречий в русском языке

С точки зрения словообразования в наречиях выделяются следующие основные **значениеобразующие отношения**:

1. Транспозиционное значение.

Большинство наречий мотивированы словами со значением признака и сохраняют это значение в форме наречия — «признак признака». Таковы образования от прилагательных (*смело* — от «смелый»; *торопливо* — от «торопливый»), от числительных (*втроём* — от «трое»), от глаголов и причастий (*торчмя* — от «торчать»; *мельком* — от «мелькать») (Кукса и Мкртчян, 2016; Лопатин, 1977). В этих словах суффиксы (чаще всего *-о*, *-и*, *-ком/-иком*, *-мя/-ом*) передают перенос качества предмета на способ действия. Например, *нежно* (от «нежный») = «с нежностью»; *дружески* (от «дружеский») = «по-дружески». Форманты наречий часто совпадают с формами падежей существительных или прилагательных

(вечером, частью, вправду и др.), подчёркивая **вторичность признака** относительно исходного слова (Кукса и Мкртчян, 2016).

2. Относительное значение.

Наречия, мотивированные существительными, выражают **отношение признака к объекту**. Например, суффикс *-ом* в словах *вправду, вслепую, вишь* восходит к творительному падежу, но осознаётся как адвербиальный аффикс относительности («в соответствии с правдой», «в направлении широты»). Аналогично суффиксы *-у, -ю, -я* в формах *поздному* (устар.), *вслух* обозначают пространственные или качественные отношения. Префикс *по-* используется в наречиях относительного значения: *поспортивному, по-новому, по-старинному* указывают на **соответствие способу или стилю** (Институт русского языка АН СССР, 1980; Norris и DeVotta, 2009). Таким образом, относительное значение реализуется либо через аффиксы, либо через сочетание предлога *по-* с родительным окончанием (*по-нашему* = «по-нашему [словами]»).

3. Значение доведённости и предельности.

В ряде наречий отражается значение **полной меры или достижения предела**. Для этого служат приставки *до-, на-, во-* и др.: *досуха* («до полной сухости»), *насухо, навсегда* («до конца времени») (Лопатин, 1977). Суффиксы могут отсутствовать либо совпадать с прилагательными (*докрасна* — «до красна»). Таким образом, структура подчеркивает **достигнутость признака** до максимальной величины или состояния.

4. Значение образа действия.

Эта семантическая категория выражает ответ на вопросы «*как?*», «*каким образом?*». Обычно она реализуется суффиксами *-о* и *-и* (*быстро, тихо, громко, дружески*) или слиянием основ (*вдруг, так*). Данные формы тесно связаны с транспозиционными наречиями и выражают **способ выполнения действия** (Кукса и Мкртчян, 2016).

5. Значение сравнения и степеней.

Сравнительная степень качественных наречий образуется аналогично прилагательным с помощью суффиксов *-ее/-ей* (*мягко — мягче; интересно — интереснее*). Превосходная степень выражается аналитически (*лучше всех; сильнее прочих*) или с помощью формантов типа *-айше, -ейше* (*строжайше, умоляюще*), происходящих от форм превосходной степени прилагательных (Институт русского языка АН СССР, 1980). Эти формы придают **усилительно-оценочный оттенок** и выполняют стилистическую функцию.

6. Наречия меры и количества.

От числительных образуются наречия *вдвое, втрое, вчетвером, впятером* и др., содержащие приставки *в-, на-* и суффиксы *-о/-ом*, выражающие кратность или повторяемость действия («во столько раз», «столько человек вместе») (Кубрякова, 1974;

Кукса и Мкртчян, 2016). Например, *вдвое* — «в два раза больше»; *втроем* — «вместе трое»; *наперегонки* (с приставкой *на-* и суффиксом *-ки*) — «гоняясь друг с другом».

7. Модификация степени и оценки.

В разговорной речи широко используются **уменьшительно-ласкательные суффиксы**: *тихонько, давненько, хорошенько, легонечко*. Суффиксы *-оньк-, -еньк-, -очк-, -ечк-* придают высказыванию **сниженную или эмоционально-ласкательную окраску** (Кубрякова, 1974). Также встречаются префиксо-суффиксальные образования типа *попросту* (от «просто») и разговорные формы (*поверь-слушай*), в которых префикс и суффикс взаимодействуют для усиления стилистического эффекта (Лопатин, 1977).

Таким образом, каждое словообразовательное значение реализуется через определённые **аффиксы или их комбинации**. Транспозиционные значения маркируются суффиксами *-о, -и, -ком/-иком* и др. (Кукса и Мкртчян, 2016); отрицание выражается приставкой *не-* (Институт русского языка АН СССР, 1980); усиление — суффиксами *-енько/-онько* (разговорные формы) и префиксом *по-* (*по-старому, по-хорошему*). В целом, **морфологическая система русских наречий** отличается высоким уровнем разнообразия и продуктивности, охватывая модели, выражающие **половинчатость** (*полу-*), **самостоятельность** (*само-*), **числовые отношения** (*втрое, впятером*) и многие другие.

4. Наречия в азербайджанском языке

В азербайджанском языке (*türkdilli*) структура частей речи и образование наречий имеют ярко выраженные **агглютинативные черты**. Наречие (*zərf*) выполняет те же функции, что и в русском — обозначает признак действия, состояния, места или количества. Традиционно выделяют четыре основные **семантические категории наречий**:

1. образа действия (*tərzi-hərəkət*),
2. времени (*zaman*),
3. места (*yər*),
4. меры и количества (*miqdar*) (Azerbaijans.com, n.d.).

Наречия могут образовываться как непосредственно от основы прилагательных и существительных, так и через **постпозиции служебных слов**.

В отличие от русского, где степени сравнения выражаются суффиксами, в азербайджанском сравнительная степень **аналитическая** — используется слово *daha* («более»): *daha yaxşı* = «лучше» (букв. «более хорошо») (Norris & DeVotta, 2009). Усилительные значения передаются отдельными словами-наречиями: *çox* («очень»), *lap* («прямо, совсем»), которые ставятся перед прилагательными или наречиями: *çox yaxşı* = «очень хорошо», *lap maraqlı* = «очень интересно» (Norris & DeVotta, 2009).

Превосходная степень формируется конструкцией *ən yaxşı* («самый лучший») или сочетанием с местоимением *bütöv/bütüv* + генитив мн. ч. (аналогично рус. «лучше всех»), хотя в узком смысле отдельной формы превосходной степени наречия не имеют.

Наречия меры и количества часто совпадают по форме с прилагательными и могут склоняться: *yuxarıda* («вверху»), *aşağıda* («внизу»), отвечая на вопрос *harada?* («где?»). Наречия времени выражаются как отдельными словами (*səhər* «утром», *axşam* «вечером»), так и падежными формами существительных.

Агглютинативная природа азербайджанского проявляется в том, что **прилагательные и существительные легко переходят в наречия** посредством аффиксов или падежных окончаний: *kitabın içində* («внутри книги») — обстоятельство места. Модальные оттенки «качества действия» выражаются при помощи постпозиционных слов — *belə* («так»), *neçə-neçə* («сколько-нибудь») и др.

Таким образом, **морфемная структура азербайджанских наречий** в целом проще: многие совпадают по форме с прилагательными, а дополнительные градации и оттенки достигаются синтаксически — через вспомогательные слова (Azerbaijans.com, n.d.; Norris & DeVotta, 2009). При этом в обоих языках функционируют единицы, обозначающие меру и степень (*malo* – *az*, *очень* – *çox/lar*, *довольно* – *azca*), но морфологические средства их реализации различаются.

5. Сравнительно-сопоставительный анализ

Несмотря на общее назначение наречий, **русская и азербайджанская системы** различаются по механизмам формирования. Русский язык — **флективный** — активно использует аффиксацию (префиксы, суффиксы), причём один и тот же семантический признак может выражаться разными средствами (*просто* – *попросту*) (Кукса и Мкртчян, 2016).

В азербайджанском, напротив, **словообразование агглютинативное и регламентированное**: большинство наречий строятся от прилагательных или существительных при помощи фиксированных суффиксов (*-ca*, *-cək*, *-ca qədər* и др.) и не требуют богатого набора морфем, типичных для русского (Институт русского языка АН СССР, 1980).

Ключевые различия:

- В русском сравнительная степень образуется суффиксами *-е/-ей*, *-же*, в азербайджанском — аналитически: *daha* + *прилагательное/наречие* («более») (Norris & DeVotta, 2009).

- Русский язык допускает образование парадигм степеней (*строжайше, ненадолго*), тогда как азербайджанские степенные формы задаются конструкциями и служебными частицами.
- В русском наречия меры имеют суффиксальные формы (*двое – вдвое*), а в азербайджанском используется слово *dəfə* («раз»): *bir dəfə* (один раз), *iki dəfə* (два раза).
- Отрицание признака в русском маркируется приставкой *не-* (Институт русского языка АН СССР, 1980), а в азербайджанском — словами *heç* («ничуть», «никак») или частицей *deyil* («не»).

Таким образом, сравнение систем наречий подчёркивает **различие флективного и агглютинативного типов**, но при этом **семантические функции совпадают**. Оба языка используют **транспозицию признака** из других частей речи (прилагательного, глагола) и имеют средства выражения категорий меры, направленности и предельности.

Совокупность этих признаков подтверждает действие принципа **морфологической синонимии**: одно и то же значение может выражаться разными способами — суффиксально, префиксально или аналитически (*просто – попросту, чисто – вчистую*) (Кукса и Мкртчян, 2016).

6. Заключение

Изучение сложных и производных наречий в русском и азербайджанском языках показывает близость семантики признака как категории и одновременно — богатство морфологических средств её выражения. В русском языке наречия образуются преимущественно суффиксальным и приставочно-суффиксальным способом, при этом каждому аффиксу соответствует определённое словообразовательное значение — транспозиция, полнота или степень действия, направленность, интенсивность и др. (Институт русского языка АН СССР, 1980; Лопатин, 1977).

В азербайджанском языке, напротив, наречия чаще совпадают с прилагательными по форме или образуются аналитически, а дополнительные смысловые оттенки (например, степени сравнения или меры действия) выражаются служебными словами — *çox* («очень»), *lap* («совсем, прямо»), *daha* («более») и др. (Norris & DeVotta, 2009). Несмотря на структурные различия флективной и агглютинативной систем, оба языка демонстрируют общий функциональный принцип объединения значений «признак предмета» и «признак признака» (Кукса и Мкртчян, 2016).

Полученные результаты имеют важное значение для сопоставительной и типологической лингвистики, поскольку показывают, что морфологические механизмы могут различаться, но когнитивная природа категории признака остаётся универсальной. Эти выводы представляют практическую ценность в области преподавания языков, особенно при

объяснении русскоязычным учащимся механизмов образования наречий в агглютинативных системах (и наоборот) (Azerbaijans.com, n.d.; Norris & DeVotta, 2009).

Список литературы

Azerbaijans.com. (n.d.). *Morfologiya azərbayca dilində* [Morphology of Azerbaijani language]. Получено с https://www.azerbaijans.com/content_943_ru.html

Kubryakova, E. S. (1974). *Osnovy morfologicheskogo analiza*. Москва: Наука.

Kuksa, E. D., & Mkrtchyan, T. Yu. (2016). English and Russian adverbs in modern linguistics: Classification features. *Philology and Literature*, (3).

Lopatin, V. V. (1977). *Russkaya slovoobrazovatel'naya morfemika*. Москва: Наука.

Norris, M., & DeVotta, F. (2009). *Essentials of Azerbaijani: An introductory course*. University of Texas Press.

Институт русского языка АН СССР. (1980). *Русская грамматика* (т. 2). Москва: Наука.

Received: 20.09.2025

Revised: 22.09.2025

Accepted: 12.10.2025

Published: 28.10.2025

Feillərə Məxsus Qrammatik Arxaizmlər

¹ **Gulcin Ceferova**

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205022>

Xülasə:

Bu məqalədə Azərbaycan dilində fel kateqoriyasına aid qrammatik arxaizmlər araşdırılır və onların tarixi inkişafı, funksional dəyişiklikləri, müasir dildəki qalıqları, eləcə də istifadədən çıxma səbəbləri təhlil edilir. Tədqiqatın məqsədi qədim və orta əsrlərə aid yazılı abidələrdə rast gəlinən, amma müasir ədəbi dildə ya tamamilə unudulan, ya da məhdud şəkildə qorunub saxlanılan fel şəkilçiləri və formalarını elmi cəhətdən izah etməkdir. Məqalədə əvvəlcə “qrammatik arxaizm” anlayışı dəqiqləşdirilir, sonra isə feillərin müxtəlif morfoloji formalarında müşahidə olunan spesifik arxaik nümunələr (məsələn, qədim feili bağlama şəkilçiləri, unudulmuş əmr və keçmiş zaman şəkilləri və s.) konkret nümunələrlə göstərilir. Eyni zamanda, bu formaların qədim türk dillərində izləri və digər türk dillərindəki paralelləri də qeyd olunur. Tədqiqat göstərir ki, bəzi arxaik fel formaları müasir dildə əsasən dialektlərdə, xalq dili nümunələrində və poetik mətnlərdə qalmaqdadır. Belə arxaizmlər üzərində işləmək tarixi qrammatikanın və ümumi dilçiliyin inkişafına töhfə verir, eyni zamanda dilin semantik və üslubi zənginliyini artırmağa imkan yaradır.

Açar sözlər:

arxaikləşmə; qrammatik arxaizm; feili bağlama; şəxs sonluğu; dil tarixi

Giriş

Arxaizm dilçilikdə bir dil vahidinin (morfem, söz və ya qrammatik formasının) normativ ədəbi dil çərçivəsindən kənar qalması, ya da funksiya və istifadəsinin zəifləməsi deməkdir. Arxaizmlər leksik, semantik, fonetik və qrammatik səviyyələrdə müşahidə oluna bilər. Qrammatik arxaizm isə morfoloji və ya sintaktik kateqoriyaya aid forma və əlavələrin müasir dil normalarından kənara düşməsi ilə xarakterizə olunur. Belə arxaik formalı şəkilçilər qədim dövrlərdə olduqca geniş yayılmış, lakin zaman ərzində danışığ və yazı dilinin normallaşması prosesi nəticəsində demək olar ki, tədricən ləğv edilmişdir.

Azərbaycan dilinin tarixində qrammatik arxaizmlərin və onların filoloji tədqiqinin rolu son tədqiqatlar zamanı diqqət mərkəzində olmuşdur (Azizov, 2016). Arxaizmlər dili tarixi aspektdən başa düşmək üçün açar funksiyasını oynayır, çünki onların sistematik şəkildə araşdırılması dili formalaşdıran qanunauyğunluqları göstərir. Bu məqalədə isə feillərə məxsus qrammatik arxaizmlər öyrənilir. Məlumdur ki, fel şəkilçiləri tarixi dilçiliyin qəhrəmanıdır və qədim türk yazılı abidələrində bir çox arxaik formaya rast gəlmək mümkündür. Məqalədə bu formaların mənbələri,

¹ Jafarova, G. 2nd-year Master's Student in Azerbaijani Language Specialization, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: gulcinceferova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7853-6124>.

onların funksiya dəyişmələri və müasir dildəki izləri kontekstual nümunələr əsasında göstəriləcək, beləliklə də tarixi dilçiliyin önəmli elementləri olan arxaik şəkilçilərin tədqiqinə töhfə veriləcəkdir.

Feilin əmr şəklindəki arxaik formalar

Azərbaycan dilinin XIV–XVI əsr klassik ədəbi mətnlərində feilin əmr formasında müasir ədəbi dildən fərqli arxaik şəkillərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, birinci şəxsin təkdə müasirdə işlənməyən «-ayım, -əyim» şəkilçiləri XV–XVII əsrlərə qədər paralel istifadə olunurdu. Şah İsmayıl Xətəinin bir misrasında (1474–1524) feilin əmr halında «biləyim» (bilməyim) forması müşahidə olunur (Xətai, 2005, s.343). Eyni şəkilçi daha sonrakı klassik ədəbiyyatda da qismən qalır; Məhəmməd Füzulinin əsərində «edəyim» forması buna misaldır (Füzuli, 2005, s.319). Tədqiqatçıların fikrincə, bu «-ayım, -əyim» şəkilçiləri XVIII əsrin əvvəllərinə qədər nəinki xalq dilində, hətta ədəbi dildə də paralel idi, lakin sonradan yazı dilində itmiş, yalnız şivələrdə qalmışdır (Mirzəzadə, 1990, s.138).

Girişdə qeyd edildiyi kimi, İkinci şəxsin təkdə –qıl, -gil şəkilçilərinin istifadəsi də klassik dövr ədəbiyyatında çox yayılmışdır. Məsələn, Şah İsmayıl Xətəinin şeirində «Saqınmagil cəhanə» ifadəsində (Xətai, 2005, s.144) gördüyümüz «-magil» şəkilçi morfemi əmr formasıdır. Dədə Qorqud dastanlarında və digər klassik nümunələrdə «görəyim», «edəmagil» kimi «-gil» şəkilçisi ilə əmrin ifadə olunduğu çoxsaylı misallara rast gəlinir (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s.92; Nesimi, 2004a, s.122). Həmçindən Mirzəzadə (1990, s.138) qeyd edir ki, XVIII əsrə doğru bu -gil, -ğıl şəkilçiləri ədəbi dildə demək olar ki, istifadədən çıxmış, yerini mürəkkəb «-ginən, -gilən» şəklinə verməyə başlamışdır. Məsələn, M.P. Vaqifin bir misrasında «Görginən düşübdür nə hala Vaqif» formasında «-ginən» şəkilçi işlədilir (Vaqif, 2004, s.126). Dilçiliyin tədqiqatçıları hesab edir ki, «-ginən» şəkilçisi tarixi inkişafda ilkin «-qıl» və şəxsə aid «-sən» şəkilçilərinin birləşməsindən meydana çıxmışdır (Rəhimov, 1965, s.150). Bəzi müasir Azərbaycan dialektlərində – xüsusilə Şərqi qrupuna aid dialektlərdə (Mugam, Şamaxı, Hökməli və s.) – bu «-ginən» şəkilçisi də hələ XX əsrə kimi folklor və şifahi nitqdə çəkindirici kimi işlənmişdir (Şirəliyev, 2008, s.191).

Feilin əmr formasının birinci şəxsin cəmi üçün artıq indi az istifadə olunan şəkilçilərindən biri «-alım, -əlim, -avuz, -əvüz» formasıdır. Klassik mətnlərdə bu şəkilçi istifadə olunurdu; misal üçün, XVI əsr Nəsimi divanında «uralmış uş» və «surəim uş» ifadələrində («ur-», «surə-» köklərinə + «-uş» şəkilçisi qoşulmaqla) bu -avuz/-əvüz forması təmsil olunub (Nəsimi, 2004a, s.70). Rəhimov (1965, s.150) vurğulayır ki, Bakı dialektində qorunmuş «-egüz» şəkilçisi klassik ədəbi dildəki «-əvüz»ün yerli variantı olmuşdur. Bundan başqa, klassik ədəbi dil nümunələrində arxaik «-a gör, -i gör, -a görgil» şəkilçilərinə də təsadüf edilir. Məsələn, Xətəinin bir misrasında «gör yar eşiyyində anın düşə» bəndində feilin əmrində «gör yar» birləşməsi var (Xətai, 2005, s.176). Dədə Qorqudda «öldürmə görgilə» cümləsindəki «görgilə» şəkilçisi də bu qrupa daxildir (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s.30). Bu arxaik əmr formaları sonrakı dövrdə müasir «-ım/əm» (birinci şəxsin təkində) və «-aq/ək» (birinci şəxsin cəmi, gələcək zamanda) şəkilçiləri tərəfindən əvəz olunmuşdur. Nəticə etibarilə, feilin əmr formasındakı bu qədim şəkilçilərin tədqiqi tarixi morfologiyanın mühüm problemlərindən biridir.

Feili bağlama şəkilçilərindəki arxaik formalar

XIV–XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatında feilin təsirlənməyən (bitməyən) formaları, xüsusilə feili bağlama şəkilçiləri, qədim türk yazılı abidələrindəki izlərini müəyyən dərəcədə saxlamışdır. Məsələn, qədim Türk abidələrindəki *-ban* əlavəçisi «-ban» və «-banın» şəklində rast gəlinir. O dövrün Azərbaycan ədəbi dilində isə bu şəkilçi «-iban», «-iban», «-ban» variantlarında işlənmişdir. Nümunə üçün Şah İsmayıl Xətəinin bir misrasında «baxuban, o nəzərgahə şükr edirəm» ifadəsində «baxuban» kəlməsində feili bağlama «-ban» şəkilçisi görünür (Xətai, 2005, s.149). Həmçinin XVII əsr Nəsimi divanında «məndən küsüban» şəklində oxşar «-ban» şəkilçisinə rast gəlik (Nəsimi, 2004a, s.46). Bu şəkilçinin *-iban* forması da həmin dövrdə aktiv idi; misal üçün, Dədə Qorqudda «qalqubanı» kəlməsi «-ban» şəkilçisi ilə ibarətdir (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s.45). Tarixi məlumatlara görə, XIX əsrə qədər bu köhnə *-ban* şəkilçisi dilimizdə istifadə olunmuş, sonralar isə «-ib/-ib» şəkilçisinin sinonim forması olaraq arxaikləşərək əsasən dialektlərdə qalmışdır (Mirzəzadə, 1990, s.172).

Mirzəzadə (1990, s.172) göstərir ki, ortabab dövrdə *-ub*, *-üb* və *-uban*, *-übən* şəkilçiləri arasında hələ tam aydın fərqlər formalaşmamışdı. Sonralar isə feilin keçmiş zamanından fərqləndirmək məqsədilə bu şəkilçilərə «-an, -ən» (qeydlik vəziyyət şəkilçiləri) əlavəsi düşmüşdür. Bu dil tarixi proses nəticəsində «-uban, -übən» arxaik formaları meydana çıxmış, müasir dialektlərdə (məsələn, Quba, Zaqatala, Qazax şivələrində) qorunmuşdur (Mirzəzadə, 1990, s.172). Yəni XIX əsrdən sonra ədəbi dildə yalnız «-ib/ibən» şəkilçisi qalıb, «-iban» tamamilə arxaizmə çevrilib. Şirəliyev (2008, s.191) də bildirir ki, bizim dialektlərdə *-iban* şəkilçisi «-ib» və «-an» elementlərinin birləşməsindən yaranmış qədim bir formadır. Beləliklə, «-ban» şəkilçisinin tarixi variantları Azərbaycan dilində ortaq köklü ikisiləbli şəkilçilərin təkamülündə əhəmiyyətli yer tutur.

Fel bağlama şəkilçilərindəki digər bir arxaik nümunə müasirdəki «-madan, -mədən» şəkilçisinin qədim yazılı formasıdır. İlk dönmə türk mətnlərində bu şəkilçi «-madın, -mədin» surətində idi. Həmin ənənə XV–XIX əsr ədəbi mətnlərdə də özünü göstərmişdir. Məsələn, Şah İsmayıl Xətəinin əsərində «xaçan» sözü bağlama şəkilçisində «-madın» elementini ehtiva edir (Xətai, 2005, s.144). Bundan sonra –miladi XIX əsrə qədər– «-madan» və «-madın» paralel işlənmişdir. XX əsrin əvvəllərinə yaxın dilimizdə «-madan» daha çox qərarlaşdı; Tanrıverdi (2013, s.304) qeyd edir ki, ədəbiyyat normaları sabitləşənə qədər bu iki şəkilçi mövcud olmuşdur. Yuxarıda misal gətirilən «xaçan» sözü və klassik poeziyada rast gəlinən «təhqiç etmədin» kimi ifadələr (Füzuli, 2005, s.266; Xətai, 2005, s.144) –madın/–mədin şəkilçisinin arxaik variantlarının istifadəsinə sübutdur. Bu şəkilçinin məzmunu “hərəkətin səbəbi+çıxışlıq hal” kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Ədəbi dildə istifadə olunmayan, lakin arxiv yazılışlarda görünən digər bir formant «-dıqca» şəkilçisidir. XIV–XVI əsr nümunələrində bu şəkilçi feilin bağlama formalarına deyil, məxsusiyyət şəkilçisi ilə birgə mürəkkəb şəkildə düşürdüyü müşahidə olunur. Məsələn, Xətəinin şeiri “gördükümçə” və “qılırmən” kimi «-q» şəkilçisini saxlayan bağlama formaları ehtiva edir (Xətai, 2005, s.171), hansı ki müasir yazıda əmr mənasını verən «qıl» şəkilçisi ilə sonlanıb. Bu da göstərir

ki, XII–XV əsrlərdə bağlama şəkilçiləri tam möhkəmlənməmiş, tərkibindəki hərəkət adları (“qıl” və s.) ayrı-ayrıcay formalarını saxlamışdır.

Müasir dilimizdə artıq istifadəsi arxaikləşmiş başqa şəkilçilərə misal –iq şəxs şəkilçisinin keçmiş forması «-z» elementidir. XIV–XVI əsrlərdə birinci şəxsin cəmi üçün «-iq»la yanaşı «-uz/-iz» şəkilçisi də işlənmişdir. Şah İsmayılın «al-mış-uz» fiili (Xətai, 2005, s.222) məhz «-uz» şəxs şəkilçisi vasitəsilə yazılıb. Tanrıverdi (2013, s.304) vurğulayır ki, XVIII əsrə qədər «biz» əvəzindən törəyən «-uz/-iz» şəkilçisi yazı dilində paralel idi, sonradan arxaikləşərək mürəkkəb buraxılmışdır. Ayrıca, son gələcək zaman «-acaq/-əcək» şəkilçiləri ilə yanaşı «-isər» arxaik morfemi də klassik mətnlərdə işlənirdi. Məsələn, böyük klassik İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında “gedisərsən” (gedərsən) forması mövcuddur (Nəsimi, 2004b, s.37). Bununla yanaşı, keçmişdə «a+dur/ə+dür» şəkilçiləri də həmin dövrdəki indiki zaman üçün istifadə olunurdu. Beləliklə, feilin müxtəlif zaman-qədər şəklindəki bu qədim əlavələr də arxaik xüsusiyyət daşıyır.

Digər arxaik formalar

Keçid dövrlərinə aid dillərdə digər köhnəmiş şəkilçilərə də rast gəlirik. Məsələn, adətən keçmişdə «-mayaraq, -məyərək» mənasını verən «-madan, -mədan» şəkilçiləri XVII–XIX əsr ədəbiyyatında “-madan, -mədən” kimi istifadə olunmuşdur; məhz bu, feilin bağlama zamanı –ma+dan cəm formasının yenidən analizindən əmələ gələn variantdır. Bundan başqa, çox köhnə dövrlərdə iştirak felinə əlavə olunan «-ç» komponenti («-caq, -əcək» şəkilçilərindəki «-c» fonetikliyi) özlüyündə bir əvəzdır və indiki zamanda zaman bildirən element kimi daha çox IX–XI əsr kitabə yazılarında müşahidə olunur. Məqalənin əsas hissələrində qeyd olunan nümunələrdən aydın olur ki, feillərin tarixi şəkilləri yalnız morfoloji struktur baxımdan deyil, həm də quruluş sahəsində (zaman, şəxs kateqoriyalarında) böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu baxımdan, əsasımız məhdud görülən arxaik formalar dilin qrammatik inkişaf prosesini aydınlaşdırmaq üçün əvəzsiz mənbədir.

Nəticə

Araşdırmamız göstərir ki, feillərə aid qrammatik arxaizmlər sadəcə dilin “köhnə” formaları deyil, həm də dilin tarixi inkişafının açarındır. Bu şəkilçilər və morfemlər üzərində sistemli tədqiqat dili daha dərindən anlamağa, tarixi morfolojiya və fonologiya qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə imkan verir. Arxaik formaların saxlanması dialekt və xalq dilində milli mənsubiyyət və şivə fərqliliklərini ortaya qoyur, eyni zamanda şifahi folklor nümunələrində zəngin leksik-grammatik qatlar yaradır. Beləliklə, bu məqalədə göstəriləyi kimi, klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatında arxaizm olan fel şəkilçilərinin öyrənilməsi tarixi qrammatika və ümumi dilçilik sahələri üçün faydalıdır. Onlar tədqiq edildikdə, həm köhnə ədəbiyyatın anlaşılmasını gücləndirir, həm də dilimizin struktur və funksional zənginliyini ortaya çıxarırlar.

İstinadlar

Azizov, E. (2016). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası*. Bakı: Elm və Təhsil.

- Füzuli, M. (2005). *Seçilmiş əsərləri* (6 c., I c.). Bakı: Şərq-Qərb.
- Hashimov, A., & Abuzerli, A. (2025). The Restoration of Archetypal Memory in Yusif Samedoglu's The Day of Murder: A Psychoanalytic and Symbolic Interpretation. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(5), 60-66.
- Kitabi-Dədə Qorqud (S. Əlizadə, Ed.). (2004). Bakı: Öndər.
- Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı: Elm.
- Nəsimi, İ. (2004a). *Seçilmiş əsərləri*, I cild. Bakı: Lider.
- Nəsimi, İ. (2004b). *Seçilmiş əsərləri*, II cild. Bakı: Lider.
- qızı Cabbarova, S. R. (2025). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual hazırlığı və inkişafı. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(4), 48-58.
- Rəhimov, M. (1965). *Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi*. Bakı.
- Şirəliyev, M. (2008). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Tanrıverdi, Ə. (2013). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Vaqif, M. P. (2004). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Veliyev, E. (2022). Azerbaijan-Türk Dilinin Lügət Terkibinin Zenginləşmesinde Morfoloji ve Sentaktik Usulün Rolü. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(1), 39-45.
- Veliyev, E. (2025). Speech Culture and Deliberative Practices: Negotiating Local Norms in Multicultural Contexts. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 151-175.
- Xətai, Ş. İ. (2005). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.

Received: 20.09.2025

Revised: 22.09.2025

Accepted: 10.10.2025

Published: 29.10.2025

“Kitabi-Dədə Qorqud” Dastanlarında Məsdər Tərkiblərinin İsmə Xüsusiyyətləri

¹ Ayten Suleymanova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205023>

Xülasə:

Bu məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gələn məsdər tərkiblərinin isim cəhətləri araşdırılır. Dilçilik ədəbiyyatında məlum olduğu kimi, məsdər həm fel, həm də isim xüsusiyyətlərini daşıyan qeyri-təsriflənən formadır. Bununla əlaqədar, məsdər tərkibləri məsdərin əvvəlki sözlərlə qrammatik əlaqəyə girməsi nəticəsində yaranır və həmin tərkiblər adətən cümlədə subyekt və ya tamamlıq rolunu oynayır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Azərbaycan türkcəsinin qədim yazılı nümunəsi olaraq dilçilik üçün zəngin mənbədir. Məqalədə məsdər tərkiblərinin Azərbaycan dilinin isim halları – adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq – üzrə formalaşan növləri ayrıca tədqiq edilib. Hər halda məsdərin alacağı şəkilçilər və bu şəkilçilərin cümlə daxilində funksiyası nümunələrlə izah edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində məsdər -maq/ -mək şəkilçisi ilə düzəlir və çox vaxt köməkçi fel olmadan işləyə bilər; məsdər formaları ismi funksiyalar daşıya bilər (mübtəda, tamamlıq və s.). Nəticə etibarilə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında məsdər tərkibləri həm felin, həm də ismin xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir və hər bir isim halında xüsusi anlam və funksionalyönəlik nümayiş etdirirlər.

Açar sözlər:

Dədə Qorqud dastanı, məsdər tərkibləri, isim halları, qeyri-təsriflənən forma, Azərbaycan dili

1. Giriş

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Oğuz türkcəsinin ən qədim və ən mühüm ədəbi-dil abidələrindən biri sayılır və Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi üçün zəngin material bazası təqdim edir (Vəliyev, 2022). Bu abidələrdə həm leksik, həm də qrammatik sistemin qədim qatları qorunmuş, xüsusilə felin **qeyri-təsriflənən formaları** geniş işlənmişdir. Bu formaların ən önəmlilərindən biri **məsdərdir**, yəni felin substantivləşmiş forması.

Müasir dilçilik ədəbiyyatında məsdər **ikiqat təbiətə malik** forma kimi xarakterizə olunur: bir tərəfdən o, felin semantik mənasını, yəni hərəkət ideyasını ifadə edir, digər tərəfdən isə isimə məxsus morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri daşıyır (Zeynalova, 2024). Azərbaycan dilində məsdər adətən fel kökünə **-maq / -mək** şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir (*yazmaq, oxumaq, eşitmək* və s.). Belə formalar cümlədə yalnız hərəkətin adını ifadə etmir, həm də **adlıq halda**

¹ Suleymanova, A. A. 1st-year Master's Student in Azerbaijani Language Specialization, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: aytensuleymanova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3977-2046>.

mübtəda və ya **təsirlik halda tamamlıq** kimi funksional mövqe tuta bilir (Bunyatova, 2024; Vəliyev, 2025).

Qrammatik ədəbiyyatda məsdər tərkiblərinin funksional-semantik xüsusiyyətləri ayrıca tədqiqat obyektini kimi dəyərləndirilir. Müxtəlif müəlliflər bu konstruksiyanın **fel-isim keçid formasının** ən tipik nümunəsi olduğunu və cümlədə idarə əlaqəsinin əsas elementlərindən biri kimi çıxış etdiyini vurğulayırlar (Bunyatova, 2024; Zeynalova, 2024).

Bu məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından seçilmiş nümunələr əsasında məsdər tərkiblərinin **ismə xas xüsusiyyətləri** araşdırılır. Tədqiqatda məsdərin Azərbaycan dilinin hal kateqoriyalarında — adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarda — işlənmə xüsusiyyətləri və bu formaların semantik yükü sistemli şəkildə təhlil olunur. Belə yanaşma məsdər konstruksiyanının həm tarixi dilçilik, həm də müasir qrammatika üçün daşdığı əhəmiyyəti müəyyənəlməyə imkan verir.

2. Məsdər (feilin qeyri-təsriflənən forması)

Azərbaycan dilində **məsdər** feilin substantivləşmiş forması hesab olunur və onun ən mühüm xüsusiyyəti həm **felə**, həm də **isimə** məxsus morfoloji və semantik xüsusiyyətləri özündə birləşdirməsidir (Bunyatova, 2024). Məsdər **fel** kökünə **–maq** və ya **–mək** şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir və əsasən hərəkət adını bildirir. Bu baxımdan, məsdər bir tərəfdən feilin leksik mənasını qoruyur, digər tərəfdən isə isim kimi müxtəlif qrammatik hallarda işlənərək sintaktik funksiyalar daşıyır (Zeynalova, 2024).

Məsdərin **felə aid xüsusiyyətləri** onun hərəkət və proses anlayışını ifadə etməsində, həmçinin təsdiq-inkar formasında işləmə bilməsində özünü göstərir (*təmizləmək / təmizləməmək* nümunəsində olduğu kimi) (Vəliyev, 2019). **İsmə aid xüsusiyyətlər** isə məsdərin hallanması, mənsubiyyətə görə dəyişməsi və cümlə daxilində **mübtəda**, **tamamlıq** və ya **xəbər** funksiyasında çıxış etməsi ilə üzə çıxır (Vəliyev, 2022; Babazadə & Qənbərov, 2025).

Məsdər tərkibləri həm sintaktik, həm də semantik baxımdan ikili xarakter daşıyır. Onlar feilin hərəkət mənasını saxlamaqla bərabər, isim kimi cümlədə müəyyən yer tutur. Məsələn, “*Kitab oxumaq vacibdir*” cümləsində *oxumaq* məsdəri adlıq halda işlənmiş və mübtəda funksiyasını daşıyır. Eyni söz müxtəlif hallarda fərqli funksiyalar qazana bilər: *oxumağın* (yiyəlik hal), *oxumağa* (yönlük hal), *oxumağı* (təsirlik hal), *oxumaqda* (yerlik hal), *oxumaqdan* (çıxışlıq hal). Bu hallanma formaları məsdərin həm qrammatik, həm də leksik baxımdan ismin sisteminə yaxınlaşdığını göstərir (Vəliyev, 2025).

Quliyeva və Babazadənin (2025) qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilində məsdər altı əsas hal üzrə dəyişə bilər və bu dəyişikliklər sintaktik çevikliyi artırır. Eyni zamanda, məsdər şəxs kateqoriyasına görə **mənsubiyyət şəkilçiləri** qəbul edə bilər: *oxumağım*, *oxumağın*, *oxumağı*, *oxumağımız* və s. Bu isə məsdər tərkiblərinin **şəxsi mənsubiyyət** aspektini nümayiş etdirir və onları isimlər kimi semantik mənə baxımından daha çevik hala gətirir (Bunyatova, 2024).

Nəticə etibarilə, məsdərin hallanması və mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etməsi onu **isim kateqoriyasına morfoloji yaxınlaşdırır**. Bu, məsdər tərkiblərinin məntiqi və qrammatik quruluşunun formaca isim tərkiblərinə bənzəməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, məsdər həm struktur, həm də funksional baxımdan ikiqat təbiətli forma kimi Azərbaycan dilində mühüm yer tutur (Zeynalova, 2024).

3. “Kitabi-Dədə Qorqud” Dastanlarında Məsdər Tərkiblərinin Analizi

“**Kitabi-Dədə Qorqud**”un qədim Oğuz türkcəsində yazıldığı məlumdur, lakin həmin dilin bir çox morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri bu gün də müasir Azərbaycan dilində qorunub saxlanılmışdır (Vəliyev, 2022). Dastanların dilində işlədilən məsdər tərkibləri həm tarixi morfologiyanın, həm də sintaktik sistemin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tərkiblər Azərbaycan türkcəsinin erkən mərhələsində fel və isim münasibətlərinin necə formalaşdığını göstərən mühüm göstəricilərdir (Zeynalova, 2024).

Məsdər tərkiblərinin “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərində müxtəlif hallarda istifadə olunması, onların həm morfoloji çevikliyi, həm də semantik çoxqatlılığını nümayiş etdirir. Aşağıda məsdərin **altı əsas halda** (adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq) yaranan tərkiblər ayrıca nəzərdən keçirilir.

3.1. Adlıq hal

Adlıq halda işlənən məsdərlər fel kökünə heç bir əlavə şəkilçi artırılmadan formalaşır və bu baxımdan isimlər kimi hallanmaya məruz qalmırlar (Bunyatova, 2024). Məsdər bu halda “nə?” sualına cavab verir və cümlədə əsas mövqe – **mübtəda** rolunda çıxış edir. Məsələn, “*Oxumaq şagirdin vəzifəsidir*” cümləsində “oxumaq” fel kökündən törəmiş məsdərdir və adlıq halda mübtəda funksiyasını daşıyır.

Bu tip məsdərlər cümlənin semantik nüvəsini təşkil edir və adətən fəaliyyətin və ya anlayışın özünü predmet kimi təqdim edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da oxşar nümunələr mövcuddur. Məsələn, dastanda işlənən “*Oxumaqla güc qazanardın*” tipli ifadələrdə məsdər fel mənası ilə yanaşı, obyektin və ya fəaliyyətin mahiyyətini bildirir. Belə hallarda məsdər cümlədə hərəkətin adını, məqsədini və mahiyyətini eyni zamanda ifadə edir (Vəliyev, 2025).

3.2. Yiyəlik hal

Yiyəlik halında məsdər formaları adətən **–ın, –in, –un, –ün** şəkilçilərini qəbul etməklə formalaşır. Bu hal cümlədə sahiblik və ya aidlik münasibətini göstərir. Məsələn, “*oxumağın vacibliyi*” və ya “*yazmağın mənası*” kimi ifadələrdə məsdər yiyəlik halındadır. Bu tip strukturlar müasir Azərbaycan dilində geniş istifadə olunsada, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında belə hallara nisbətən az rast gəlinir (Babazadə & Qənbərov, 2025).

Yiyəlik haldakı məsdər ifadələri semantik baxımdan obyekt-subyekt münasibətini bildirir. Yəni, məsdər hərəkətin sahibinə işarə edir: “*oxumağın məqsədi*” – burada məsdər sahiblik kateqoriyasını

əks etdirir. KDQ mətnlərində bu tip formalar az olsa da, dillərin inkişafında məsdərin hallanma potensialının qədim dövrlərdən formalaşdığını göstərir (Vəliyev, 2022).

3.3. Yönlük hal

Yönlük hal şəkilçiləri **–a, –ə** məsdərlə birlikdə işlənərək məqsəd, niyyət və istiqamət bildirir. Bu hal Azərbaycan dilinin ümumi morfoloji sisteminə tam uyğundur və məsdərlə işlənərkən xüsusilə hərəkətin məqsədini ifadə edir (Zeynalova, 2024).

Burada əsas fərq ondan ibarətdir ki, yönlük halda olan məsdər, adlardan fərqli olaraq, **məkan mənası daşıyır**; yəni, “hara?” sualına deyil, daha çox “nəyə?” və ya “nə məqsədlə?” sualına cavab verir (Vəliyev, 2019). Məsələn, “*oxumağa gəlmişəm*” ifadəsində məsdər –a şəkilçisi ilə yönlük halda işlənmişdir və burada hərəkətin məqsədi vurğulanır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında yönlük halda olan məsdər tərkiblərinə çox rast gəlinir. Məsələn:

“Baniçığəyə dinləməyə gəlmişəm,” – dedi.

Bu nümunədə *dinləməyə* məsdəri fel kökünə yönlük hal şəkilçisi əlavə etməklə əmələ gəlmişdir. Bu tip məsdərlər hərəkətin istiqamətini deyil, onun **məqsədini və niyyətini** bildirir. Eyni zamanda, belə tərkiblər çox vaxt felin idarəsində işlənərək “nəyə?”, “hansı məqsədlə?” suallarına cavab verir. Zeynalova (2024) bu halı “məqsəd funksiyalı məsdər strukturu” kimi izah edir.

Beləliklə, yönlük hal məsdərin sintaktik çevikliyini artırır və cümlədə semantik münasibətlərin qurulmasında mühüm vasitəyə çevrilir. Bu tip məsdər tərkibləri həm qədim, həm də müasir Azərbaycan dilində dinamik semantik rol oynayır.

3.4. Təsirlik hal

Azərbaycan dilində **təsirlik hal** şəkilçiləri (**–ı, –i, –u, –ü**) məsdərlə birləşərək obyektlik münasibətlərini ifadə edən tərkiblər yaradır. Belə məsdər formaları cümlədə adətən felin idarəsində işlənir və “**nəyi?**” sualına cavab verir (Bunyatova, 2024). Məsələn, *oxumağı* sözündə **oxumaq** məsdərinə təsirlik şəkilçisi artırılaraq hərəkətin obyektinə işarə edilir.

Təsirlik haldakı məsdər formaları çox vaxt **transitiv fellərlə** (məs., *istəmək, bilmək, sevmək*) birlikdə işlənir və cümlədə birbaşa tamamlıq funksiyasını daşıyır. Məsələn, “*Oxumağı sevirəm*” cümləsində məsdər felin obyektidir və hərəkətin məzmununu konkretləşdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da eyni konstruksiya prinsipi müşahidə olunur. “*Yazmağı bilməyən, oxumağı da bilməz*” tipli ifadələrdə məsdər həm fel mənasını qoruyur, həm də isimləşərək obyektlik münasibətini ifadə edir (Vəliyev, 2022).

Morfoloji baxımdan bu hal **isim və məsdər arasında tam paralellik** yaradır. Yəni, təsirlik hal şəkilçilərinin qəbul forması və sintaktik funksiyası hər iki kateqoriyada eynidir (Babazadə & Qənbərov, 2025). Bu səbəbdən, təsirlik hal məsdər tərkibləri dilin tarixində fel və isim arasında semantik körpü funksiyası daşıyır.

3.5. Yerlik hal

Yerlik hal şəkilçisi (**–da/–də**) məsdər tərkiblərində də geniş istifadə olunur və ümumi morfoloji qaydalara uyğun olaraq məsdərə artırılmaqla formalaşır (Zeynalova, 2024). Lakin məsdərin bu halda **məkan bildirici** deyil, **məna və mahiyyət bildirici** funksiya daşıdığı qeyd edilməlidir.

Məsələn, “*Oxumaqda səbr lazımdır*” cümləsində məsdər “nədə?” sualına cavab verir, lakin fiziki məkan deyil, fəaliyyətin mahiyyətini göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da oxşar konstruksiyalara rast gəlinir:

“Kafirlər dəxi düşübən bir yerdə axça ülişməkdə idi.”

Burada *ülişməkdə* məsdəri **yerlik hal** şəkilçisi ilə işlənmişdir və hərəkətin **davamlılıq** xüsusiyyətini bildirir. Bu cür nümunələr göstərir ki, KDQ dilində məsdər yerlik halda işlənərkən, məkan deyil, **prosesi və ya vəziyyəti** vurğulayan abstrakt məna kəsb edir (Vəliyev, 2025).

Beləliklə, məsdərin yerlik halında işlənməsi **felin prosesual mənasının** sabitliklə birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu, həm tarixi, həm də müasir Azərbaycan dilində məsdərin semantik çevikliyini sübut edir (Bunyatova, 2024).

3.6. Çıxışlıq hal

Çıxışlıq hal şəkilçisi (**–dan/–dən**) məsdərə artırıldıqda, adətən **səbəb, mənşə və ya məqsəd** bildirir. Bu hal **hərəkətin mənbəyini** və ya **nəticəyə aparan səbəbi** göstərən semantik çalar yaradır (Vəliyev, 2019).

Məsələn, “*Oxumaqdan yorulmuşam*” və ya “*Öyrənməkdən zövq alıram*” cümlələrində məsdər çıxışlıq halındadır. Burada məsdər hərəkətin **səbəbini** və ya **mənbəyini** ifadə edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da bu tip məsdər tərkiblərinə rast gəlinir:

“Bunda minnətlə almaqdan isə, onda babam yayında minnətsiz olmaq yeydir” (Əlifev, 1986, s. 45).

Bu cür nümunələr göstərir ki, qədim mətnlərdə məsdərin çıxışlıq hal forması həm **səbəb**, həm də **məqsəd** bildiren məna daşıyır. Məsdər burada isimləşmiş fel kimi hərəkətin mənbəyini vurğulayır.

Beləliklə, məsdərin çıxışlıq halda işlənməsi onun semantik çoxqatlılığını artırır və KDQ dilinin sintaktik strukturunda mühüm yer tutur (Bunyatova, 2024).

3.7. Mənsubiyyət

Azərbaycan dilində isimlər kimi məsdərlər də **mənsubiyyət şəkilçiləri** qəbul edə bilir və bu zaman hərəkətin icraçısına və ya sahibinə aidlik bildirir (Quliyeva & Babazadə, 2025). Məsdərə şəxsə görə **–ım, –in, –ı, –imiz** və s. şəkilçilər artırılmaqla yeni semantik strukturlar əmələ gəlir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan bir nümunəyə baxaq:

“Oğuzu görərkən, səni öyməyim yox.”

Burada *öyməyim* sözü *öymək* məsdərinə I şəxs mənsubiyyət şəkilçisi –im əlavə olunmaqla yaranmışdır. Beləliklə, məsdər artıq **subyektiv aidlik** bildirən formaya çevrilmişdir.

Bunyatova (2024) və Vəliyev (2025) qeyd edirlər ki, mənsubiyyət şəkilçiləri məsdərlərdə **ikiqat semantik əlaqə** yaradır: bir tərəfdən hərəkətin sahibini göstərir, digər tərəfdən hərəkətin nəticəsini həmin subyektlə bağlayır. Məsələn, *“Oxumağım vacibdir”* ifadəsində məsdər həm hərəkətin sahibi (I şəxs), həm də onun nəticəsinin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Beləliklə, mənsubiyyət formaları məsdərin **ismiləşmə prosesinin** kulminasiya mərhələsidir. Məsdər bu hallarda fel kateqoriyasından uzaqlaşaraq, isimlərə tam yaxınlaşır və sintaktik cəhətdən müstəqil leksik vahidə çevrilir (Zeynalova, 2024).

4. Nəticə

Aparılan araşdırma göstərir ki, **“Kitabi-Dədə Qorqud”** dastanlarında işlənən məsdər tərkibləri çoxşaxəli morfoloji və semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu tərkiblər qədim Oğuz türkcəsinin qrammatik sistemində feilin substantivləşmə prosesi haqqında dərin təsəvvür yaradır (Zeynalova, 2024). Məsdər formaları felin hərəkət mənasını qoruyaraq eyni zamanda isim kateqoriyasına məxsus morfoloji xüsusiyyətlər (hal, mənsubiyyət, hallanma və idarə münasibətləri) qazanır.

Məsdər konstruksiyaları cümlə daxilində əvvəlki və ya sonrakı sözlərlə **qrammatik əlaqə** yaradır, bu da onların sintaktik funksiyalarını genişləndirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili bu baxımdan olduqca zəngindir — məsdər tərkibləri həm mübtəda, həm tamamlıq, həm də xəbər rolunda çıxış edə bilir (Bunyatova, 2024). Beləliklə, dastanın dilində məsdər strukturları yalnız formal qrammatik element deyil, həm də **mənalandırıcı və əlaqələndirici** funksiya daşıyır.

Əldə edilən nəticələr təsdiq edir ki, məsdər tərkibləri **adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq və mənsubiyyət** hallarında müxtəlif semantik rollar oynayır. Bu halların hər biri məsdərin həm fel, həm də isim xüsusiyyətlərinin fərqli tərəflərini üzə çıxarır (Vəliyev, 2022; Babazadə & Qənbərov, 2025). Məsələn, adlıq halda məsdər cümlənin əsas mövzusu, təsirlik halda isə hərəkətin obyektı olur; yönlük hal məqsədyönlülük bildirir, yerlik hal prosesin davamlılığını vurğulayır, çıxışlıq hal səbəb və mənbə bildirir, mənsubiyyət halı isə hərəkətin subyektiv aidliyini göstərir.

Bu çoxşaxəlilik məsdər kateqoriyasını Azərbaycan dilinin ən çevik qrammatik elementlərindən birinə çevirir. Xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi erkən mətnlərdə məsdər tərkiblərinin sabit və sistemli şəkildə işlədilməsi, dilin **morfoloji inkişaf mərhələsinin** artıq formalaşdığını sübut edir (Vəliyev, 2025).

Nəticə etibarilə, məsdər tərkiblərinin tədqiqi qədim dövr Azərbaycan dilinin həm **morfoloji quruluşunu**, həm də **sintaktik mexanizmlərini** anlamaqda mühüm rol oynayır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili bu istiqamətdə təkcə ədəbi deyil, həm də **elmi-linqvistik mənbə** kimi qiymətlidir. Belə tədqiqatlar müasir dilçiliyə qədim dil formalarının funksional potensialını öyrənmək üçün geniş imkanlar yaradır (Quliyeva & Babazadə, 2025).

İstinadlar

- Babazadə, Z. (2025). Literary-critical view of the prominent Azerbaijani scholar MF Akhundzada: The first systematic examples of literary theory. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 38-42.
- Babazadə, Z. (2025). The first influences of western literature on Azerbaijan literature: Modernism and tradition in the works of Akhundzadeh. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum ISSN: 3030-1718 Vol. 2, No. 1 (2025): Veris*.
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Ramiz Rövşənin “Bu Dünyanın Hər Sifəti” Adli Kitabında Yer Alan Bəzi Şeirlərində Fəlsəfi Məsələlərin Şərhi. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(3), 92-101.
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Specific Aspects of the Motif of Immortality in Literature. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 215-222.
- Bunyatova, F. X. (2024). *Bünyatovanın universal taqları ilə təbii Azərbaycan dilinin emalı və süni dilə çevrilməsi. Elmi İş*, 18(3), 38–53. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/38-53>
- Quliyeva, S., & Babazadə, Z. (2025). Müasir Qlobal Kontekstdə Azərbaycan Ədəbiyyatının İnkişafı və Beynəlxalq Ədəbi Təsirlər: Təsirləri Formalaşdıran Amillər. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184-189.
- Quliyeva, S., & Babazadə, Z. (2025). Müasir Qlobal Kontekstdə Azərbaycan Ədəbiyyatının İnkişafı və Beynəlxalq Ədəbi Təsirlər: Təsirləri Formalaşdıran Amillər. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184-189.
- Valiyev, E. A. (2019). Morphemes which create verb and adjective in Muhammad Fuzuli's poetry. *Актуальні питання гуманітарних наук*, (25), 69-72.
- Veliyev, E. (2022). Azerbaijan-Türk Dilinin Lügət Terkibinin Zenginləşmesinde Morfoloji ve Sentaktik Usulün Rolü. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(1), 39-45.
- Veliyev, E. (2025). Mədəniyyət və dilin müasir dövrdəki inkişafı və qarşılıqlı təsiri. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(3), 74-79.
- Zeynalova, K. (2024). *Comparative typology of Azerbaijani and English: A focus on the non-finite forms of verbs. Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 1(2), 112–123. <https://doi.org/10.69760/aghel.01024071>

Received: 20.09.2025

Revised: 22.09.2025

Accepted: 10.10.2025

Published: 26.10.2025

The Procedure for the Enforcement of Court Decisions in Civil Cases

¹ Ismayil Garibli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205024>

Abstract:

The significance of the examination of cases and the issuance of final judgments by courts is multifaceted and encompasses several key aspects. Courts are among the primary institutions that ensure the supremacy of law. They guarantee the proper application of legislation and the fair resolution of legal disputes. Final judgments provide a legal safeguard for the protection of citizens' rights and freedoms. Through the rendered court decision, the instability existing within a disputed legal relationship is eliminated, and it acquires certainty, stability, and general binding force in terms of substantive law. This creates a legal opportunity for the unhindered realization of rights or interests protected by law, thereby ensuring the protection of violated or disputed subjective rights.

The purpose of this article is to analyze, in an academic manner, the concept, legal nature, main types, and legal effects of court decisions in civil cases, as well as to develop recommendations for improving the quality of such decisions, taking into account current legal practice and scholarly literature. The article employs a parallel approach to the use of legal norms, legal scholarship, and judicial practice.

Keywords:

court decision, enforcement proceedings, compulsory enforcement, enforcement of court decisions

1. Introduction:

A court decision in civil cases represents the intersection of legal and procedural reality: it resolves civil legal disputes between individuals or organizations and determines the legal consequences of that resolution. From a theoretical perspective, a court decision fulfills both substantive (regulating the relationship) and procedural (conducting the case and formally documenting the outcome) functions. This approach is widely recognized in the theory of civil procedure, meaning that a court decision is an act that not only establishes legal status but also defines precedent and enforcement mechanisms for future relations.

In the legal system of Azerbaijan, the binding nature and forms of judicial acts are determined by the Civil Procedure Code. The Code classifies judicial acts as judgments, rulings, decisions, and orders, and declares that a court act which has entered into legal force carries binding and enforceable power for all state bodies, citizens, and organizations (Article 15 of the Civil Procedure

¹ Garibli, I. Senior Lecturer, Department of Private Law, Nakhchivan State University, Azerbaijan. PhD Candidate. Email: ismayilgaribli@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1997-5880>.

Code of the Republic of Azerbaijan). This provision demonstrates that court decisions, on the one hand, create legal consequences, and on the other hand, their enforcement is supported by state mechanisms. This legislative requirement emphasizes, in practice, the importance of ensuring that court decisions comply with both legal norms and formal requirements.

2. The Concept and Types of Court Decisions in Civil Cases

In legal literature and academic textbooks, the content, reasoning, and structural elements of court decisions are analyzed in detail. Classical legal doctrine presents a court decision as the final act of the judicial process and requires that its content include the evaluation of relevant facts, the application of legal norms, and the reflection of the final operative part of the judgment (Treushnikov, 2014). These sources, taking into account international practice, emphasize that the reasoning of a judgment is the main indicator of its legal validity: the reasoning must demonstrate the evidentiary basis, show the scheme of applying the legal norm, and substantiate the conclusion with logical consistency (Afanasyeva, 2022).

When determining the legal nature of a court decision, its finality and enforceability should be particularly emphasized. *Finality* refers to the resolution of the case and the determination of the legal relationship between the parties, while *enforceability* ensures the actual implementation of that decision. Observations based on Azerbaijani judicial practice and the materials of the Plenum of the Supreme Court indicate that legal stability depends on the proper reasoning of judgments and the robustness of enforcement mechanisms; the lawful preparation and enforcement of judicial acts are essential for upholding the rule of law (Bulletin of the Supreme Court, 2020).

Consequently, the legal nature of a court decision in civil cases is a complex category that combines normative, factual, and institutional components. The legal force of a decision (its entry into force), its enforceability, and the quality of its reasoning determine the reliability of the judicial act; therefore, both theoretical and practical literature pay special attention to the structure, motivational part, and enforcement mechanisms of court decisions (Treushnikov, 2014; Civil Procedure Code, Article 15).

Court decisions in civil cases are classified according to their legal form, procedural stage, and legal consequences. Under the Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, judicial acts are rendered in the form of resolution, rulings, decisions, and orders (CPC, Art. 15). This classification is based both on procedural function and the purpose of judicial activity. A resolution is typically the final decision on the merits of the case; rulings and decisions are supplementary or auxiliary acts issued during the course of proceedings (Afanasyeva, 2022). An order, on the other hand, is a procedural document adopted under a simplified procedure, usually applied in cases where the obligation or debt is clear and uncontested (CPC, Art. 275).

A resolution is the court's final decision on the merits of the case and determines the rights and obligations of the parties. The legal force of this act arises once the decision enters into force and is not altered on appeal. The main feature of a resolution is its enforceability. Thus, a resolution

not only regulates legal relations but also provides a basis for enforcement authorities to ensure the fulfillment of specific obligations (Treushnikov, 2014). The structure of a resolution typically includes introductory, descriptive, reasoning, and operative parts; the written formulation of each part ensures its legal validity.

Rulings are interim acts adopted by the court during the proceedings. They address procedural matters such as the submission of evidence, appointment of an expert examination, adjournment of the hearing, or acceptance or rejection of a claim. Rulings are generally aimed at organizing the judicial process and differ from judgments in terms of legal force — they do not create a final resolution on the merits of the case but ensure the proper conduct of proceedings (Gadzhiev, 2015).

The term **decision** in the Azerbaijani judicial system is used both as a narrowly defined act (for example, a decision adopted by an appellate instance) and as an organizational-legal document. In essence, a decision is an act by which a court either modifies or upholds the act of a lower instance (Bulletin of the Supreme Court, 2020). Decisions of appellate courts, from a legal standpoint, represent the product of secondary judicial review, and their primary purpose is to ensure the fairness of the judicial process.

An **order**, on the other hand, represents a special simplified mechanism within the civil procedural system. This act is a type of decision that is more expedient and based on documentary evidence compared to a claim proceeding. Typically, an order is issued when there is no factual dispute between the parties and the debt or obligation is clearly confirmed by documents (CPC, Arts. 275–284). The purpose of this institution is to reduce the burden on the court system and to ensure a more efficient protection of rights (Afanasyeva, 2022).

The types of court decisions in civil cases are systematically interrelated. Their distinctions are not only formal but also functional and substantive in terms of legal consequences. These differences influence the purpose and stage of judicial activity as well as the rights of the parties. As emphasized in legal literature, the diversity of judicial acts is essential for the effective regulation of legal disputes, though this diversity simultaneously requires a unified approach in judicial practice (Treushnikov, 2014).

The reasoning of a court decision is the main indicator of its legal value and legitimacy. Reasoning is not limited to a mere statement of facts but also involves providing a legal assessment of those facts. A well-reasoned judgment plays a crucial role in ensuring both legal stability and public trust. The reasoning section of a judgment generally includes the evaluation of evidence, the selection of the applicable legal norm, and its application to the specific case. This part should contain the logical explanation of the evidence accepted by the court, the reasons for rejecting certain evidence, and the evaluation of the parties' arguments (Afanasyeva, 2022). If any of these elements are written in a merely formal way, the legal force of the judgment may be considered invalid. The Plenum of the Supreme Court of Azerbaijan has also emphasized that “the absence of reasoning in a court decision hinders the correct application of the law and the protection of citizens' rights” (Bulletin of the Supreme Court, 2020).

The content of a court decision must comply with both formal and substantive requirements. Formally, a judgment consists of four main parts — the introductory, descriptive, reasoning, and operative sections (CPC, Art. 220). Substantively, the purpose of the decision is the objective resolution of a legal dispute, a conclusion based on evidence, and a correct interpretation of the applicable law. Ivakin (2016) notes that “the quality of a judgment is determined by the clarity and logical coherence of its legal reasoning.”

The importance of reasoning is also affirmed in the practice of the European Court of Human Rights (ECHR). In *Hadjianastassiou v. Greece* (1992), the Court stated that “courts must clearly indicate the reasons on which their decisions are based, as this is an integral part of the right to a fair trial” (ECHR, 1992). This approach has also been adopted in the legal systems of Azerbaijan and Russia as a component of the “fair trial” principle.

Thus, the reasoning of judgments serves not merely as a procedural formal requirement but as a mechanism for ensuring legal justice. The quality of reasoning determines not only the parties’ confidence but also the public’s overall trust in the judicial system. Therefore, both national legislation and international practice pay special attention to this aspect (Afanasyeva, 2022; Treushnikov, 2014; ECHR, 1992).

3. The Concept of the Enforcement Stage of Court Decisions

The efficiency and integrity of the administration of justice are ensured not only by the issuance of a lawful and well-reasoned court decision but also by the implementation of that decision — that is, its enforcement. The enforcement stage of court decisions constitutes an integral part of the right to legal protection (Constitution of the Republic of Azerbaijan, Article 60), ensuring the actual realization of adopted judgments and, consequently, the restoration of violated rights (Office of the Prosecutor General, 2024). The enforcement stage involves the compulsory execution of a court act that has entered into legal force by the competent enforcement authorities.

The enforcement stage of court decisions is a set of procedural activities aimed at ensuring the compulsory fulfillment of obligations established by legally binding court acts — that is, the debtor’s obligation to perform certain actions or to refrain from certain conduct. The main purpose of this stage is to transform the court decision into a tangible, real-world outcome (Aliyev, 2021).

The principal legal foundations for the enforcement of court decisions derive from the Constitution of the Republic of Azerbaijan (Article 129), the Civil Procedure Code (CPC), and, most importantly, the Law of the Republic of Azerbaijan “On Enforcement” (Law on Enforcement) (Law on Enforcement, Article 1.1; E-qanun, 2002). According to the legal position of the Plenum of the Constitutional Court, the enforcement of court decisions is an essential component of the right to judicial protection. A judgment that is not enforced timely and properly diminishes the effectiveness of this right (Office of the Prosecutor General, 2024).

The most important characteristic of the enforcement stage is its compulsory nature. Since a court decision is rendered on behalf of the state (CPC, Art. 216.2), its enforcement is carried out by state

enforcement officers (bailiffs) (Law on Enforcement, Article 2.1; [E-qanun, 2002, p. 2]). Compliance with the lawful requirements of a bailiff is mandatory for all bodies, officials, and individuals (Law on Enforcement, Article 3.1). Persons who fail to comply with enforcement requirements bear legal responsibility as established by law (Office of the Prosecutor General, 2024).

The enforcement stage operates within a specific procedural framework defined by procedural deadlines, enforcement actions, and the issuance of enforcement documents (writs of execution). Upon receiving the relevant enforcement document, the bailiff performs the necessary enforcement actions to fulfill the requirements set forth in the judgment (Aliyev, 2021).

The enforcement stage includes the following main functions:

- **Recovery of property:** Seizure of the debtor's property to satisfy the creditor's monetary claims.
- **Delivery of specific property:** Transfer of property specified in the enforcement document from the debtor to the creditor.
- **Execution or prohibition of certain actions:** For example, the transfer or custody of children, or compelling or prohibiting certain conduct.

The enforcement stage of court decisions represents the final and critical component of the justice process. Its essence lies in transforming the legal content of a court act from a written document into an actual, implemented result. The effective and timely enforcement of legally binding judgments is a fundamental guarantee of the rule of law and of citizens' confidence in the judicial system.

The enforcement stage of judicial decisions plays a fundamental role in ensuring the final outcomes of civil and other legal proceedings. This stage concerns the activities of state authorities and relevant institutions related to the practical implementation of a court decision that has entered into legal force. Ivakin (2016) notes that the legal force of a court decision acquires its full legal effect only when it is realized through enforcement mechanisms. At this stage, the main objective is to guarantee the protection of the parties' rights, the fulfillment of legal obligations, and the effective execution of the court's decision.

The enforcement of court decisions is guaranteed by the state, and the activities of enforcement authorities are directed toward the realization of this right. From both legal and practical perspectives, the enforcement stage acts as a guarantor of the rule of law. Treushnikov (2014) emphasizes that the efficiency of the enforcement mechanism for judicial decisions is one of the main factors ensuring the stability of legal relations.

The enforcement stage of judicial decisions is a necessary procedural step for the full realization of legal relations. Ivakin (2016) points out that the enforcement stage does not end with the issuance of the judgment; rather, the primary goal of the enforcement process is to ensure the actual

implementation of a legally binding decision. This stage possesses the following legal characteristics:

1. Legal force – a court decision can only be enforced once it has entered into legal force (Civil Procedure Code, 1999, Art. 234.1).

2. Role of enforcement bodies – measures are taken by court bailiffs to ensure the execution of the decision; these measures may include the preparation of enforcement documents, confiscation of property, or the recovery of debt (Supreme Court Bulletin, 2020).

3. Rights and obligations of the parties – during enforcement, both the claimant and the debtor bear legal and practical obligations; they also have the right to legal protection and to file complaints within the enforcement process (Afanasyeva, 2022).

The legal essence of the enforcement stage also lies in ensuring the effectiveness of the execution of judgments and maintaining public trust in the judicial system. Treushnikov (2014) states that the weakness of the enforcement mechanism undermines legal stability and hinders the protection of the parties' rights.

In Azerbaijani legal practice, the enforcement stage plays a crucial role in both civil cases and state-related enforcement matters. The Plenum of the Supreme Court emphasizes that “the proper conduct of the enforcement stage is a key condition for ensuring the legal force of court decisions and the protection of the parties' rights” (Supreme Court Bulletin, 2020).

4. Compulsory Enforcement Authorities

In a legal state, the administration of justice requires that court decisions be implemented in a real and effective manner. The enforcement of legally binding judicial decisions, as the final and most critical stage of the justice process, serves this purpose. Compulsory enforcement authorities are the primary actors through which the state performs this function. The efficient operation of these authorities strengthens both the functioning of the legal system and citizens' confidence in the judiciary (Ministry of Justice, 2025).

Compulsory enforcement authorities constitute a key institution in the enforcement stage of civil and other legal proceedings. They ensure the practical implementation of decisions issued by courts or other state bodies. The legal framework governing their activities is set out in the Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan and the Law on Enforcement.

Treushnikov (2014) notes that the role of compulsory enforcement authorities extends beyond mere execution of decisions; they also safeguard the rights of the parties, ensure the legality of enforcement procedures, and maintain legal stability. Ivakin (2016) emphasizes that enforcement authorities play a crucial role in preserving balance in legal relations and protecting the interests of all parties involved.

Compulsory enforcement authorities are defined as state bodies vested with the power to carry out the compulsory execution of legally binding decisions issued by courts or other official bodies. In Azerbaijan, the enforcement of court and other state decisions is carried out by bailiffs (Law on Enforcement, Art. 2.1). Bailiffs operate within the system of the Ministry of Justice's Main Enforcement Department, and their powers are defined by relevant legislation. Their activities are regulated by the Law on Enforcement, the Law on Bailiffs, and other normative legal acts (Ministry of Justice, 2025; Joint Working Group on the Determination of International Human Rights Standards, 2013).

Recent reforms in the enforcement system have established the institution of special bailiffs. According to the law, a special bailiff possesses the status of a compulsory enforcement authority and operates on a professional basis, but is not considered a representative of state power (President.az, 2024). The activities of special bailiffs are not classified as entrepreneurial activity.

The legal requirements of compulsory enforcement authorities are binding on all bodies, legal entities, their officials, and individuals within the territory of Azerbaijan (Law on Enforcement, Art. 3.1). Persons who fail to comply with enforcement orders or obstruct enforcement bear liability as prescribed by law.

Although compulsory enforcement authorities do not have legal personality, they act as official bodies exercising the state's enforcement function. According to the Civil Procedure Code, the primary task of enforcement authorities is to ensure the execution of court and other enforcement documents (CPC, 1999, Art. 443). This task encompasses the following legal powers:

1. Receipt and registration of enforcement documents – authorities record copies of the decision and the documents required for enforcement (Supreme Court Bulletin, 2020).

2. Implementation of enforcement measures – measures such as seizure of property, deduction from wages, or collection of compulsory payments are carried out to ensure obligations are fulfilled (Afanasyeva, 2022).

3. Protection of parties' rights – enforcement authorities inform the parties of procedural rules, ensure the opportunity to object to enforcement measures, and report any illegal actions to the court (Ivakin, 2016).

4. Legal supervision and accountability – authorities report to the courts and state bodies on enforcement, notify procedural violations, and ensure the effectiveness of the decision (Treushnikov, 2014).

The role of compulsory enforcement authorities is not limited to executing enforcement mechanisms; they also serve to guarantee legal justice and maintain the balance of parties' rights. Their activities are vital for the credibility of a legal society and for upholding the rule of law (Supreme Court Bulletin, 2020).

5. Participants in Enforcement Proceedings: Parties, Their Procedural Rights and Duties

Participants in enforcement proceedings are understood as the subjects of enforcement procedural relations, i.e., those who are directly involved in enforcement actions or can influence their outcomes. Direct participants in enforcement proceedings include the enforcement authorities (bailiffs) and the parties to the proceedings. In addition, other persons may be involved in the enforcement process according to procedural rules.

Participants in enforcement proceedings can be divided into the following categories:

1. Claimant – the party requesting the enforcement of a court decision. The main procedural rights of the claimant include requesting the execution of the decision through the enforcement authorities, supervising enforcement procedures, and applying to the court in case of violations (Afanasyeva, 2022). The claimant also has the obligation to obtain information regarding enforcement actions and to cooperate with the enforcement authorities.

2. Debtor – the party obligated under the enforcement document. The procedural rights of the debtor include the right to object to enforcement measures, to receive information about the enforcement plan and actions, and to demand legal protection (Ivakin, 2016). The debtor's duties include fulfilling the obligations specified in the decision, cooperating with the enforcement authorities, and refraining from unlawful actions.

3. Staff of Compulsory Enforcement Authorities – representatives of state or executive bodies responsible for ensuring the implementation of enforcement proceedings. Their functions include registering enforcement documents, carrying out enforcement measures, protecting the rights of the parties, and reporting to the court (Treushnikov, 2014). Staff members must also ensure the participation of the parties in the enforcement process and prevent unlawful actions.

The interactions between enforcement authorities and the parties are based on legal regulation and the principles of procedural justice. According to the practice of the Supreme Court, failure to ensure the rights of the parties leads to procedural violations in enforcement proceedings and negatively affects the legal force of the court decision (Supreme Court Bulletin, 2020).

The procedural rights of the claimant and the debtor allow them to influence the course of the enforcement process and protect their legitimate interests. Both parties have the right to access the materials of the enforcement case, obtain extracts and copies, participate in enforcement actions, and provide oral or written explanations regarding these actions. They also have the right to submit objections or motions to the bailiff and to appeal against the bailiff's decision, action, or inaction to a higher enforcement authority or the court.

Additionally, the claimant has the right to withdraw the enforcement document, submit proposals for conducting enforcement actions, and participate in the valuation and sale of property obtained through compulsory enforcement. The debtor, in turn, has the right, under the law, to request the suspension of enforcement, partial enforcement (granting a deferral), and prior notification regarding relevant enforcement actions.

The procedural duties of the parties include complying with the lawful demands of the bailiff, refraining from actions that obstruct enforcement, and providing complete and accurate information relevant to the enforcement proceedings (e.g., location of the debtor's property, income). The debtor's primary duty is to fulfill the obligations specified in the enforcement document, preferably during the voluntary enforcement period. Failure to fulfill these duties may result in administrative or criminal liability under the law.

International law, particularly the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR), emphasizes the rights of parties in enforcement proceedings. In *Papamichalopoulos v. Greece*, the ECtHR held that the enforcement of court decisions is an integral part of guaranteeing the rights of the parties and the principle of a fair trial (ECHR, 1993). This ruling demonstrates that the protection of parties' rights in enforcement proceedings is regulated by international standards.

The legal practice in Russia and Azerbaijan similarly protects the rights of parties in enforcement proceedings. In both countries, the parties are granted the right to object to enforcement measures, access the enforcement plan, demand legal protection, and apply to the court in cases of violations (Ivakin, 2016; Afanasyeva, 2022). This approach ensures transparency of the enforcement process, strengthens legal stability, and protects the rights of the parties.

International comparison shows that clearly defining the rights and duties of parties in enforcement proceedings is essential for procedural justice and effective execution of court decisions. The protection of parties' rights is directly linked to the performance of enforcement authorities and enhances the efficiency of enforcement procedures (Treushnikov, 2014).

Violation of parties' rights in enforcement proceedings negatively affects both procedural justice and the execution of court decisions. For example, if the claimant's rights are violated, such as by enforcement authorities failing to carry out actions or ensure obligations properly, the actual execution of the decision may be delayed (Supreme Court Bulletin, 2020). Similarly, violations of the debtor's rights, such as restrictions on legal defense or unlawful enforcement actions, allow the debtor to appeal to the court or object to enforcement measures (Ivakin, 2016). Afanasyeva (2022) emphasizes that failure to protect the parties' rights not only reduces the efficiency of the enforcement process but also undermines confidence in the judicial system.

Improper performance of duties by enforcement authority staff, such as violations in registering enforcement documents or executing enforcement measures, leads to legal liability. Treushnikov (2014) notes that proper execution of the powers of enforcement authorities is critical for maintaining legal stability and protecting the rights of the parties.

International legal practice, as reflected in ECtHR case law, clearly indicates the legal consequences of violations of rights in enforcement proceedings. In *Papamichalopoulos v. Greece*, the Court evaluated the consequences of improper exercise of enforcement authority powers and emphasized the importance of safeguarding parties' rights (ECHR, 1993).

The rights and duties of participants in enforcement proceedings are fundamental to the lawful, transparent, and efficient conduct of enforcement. A balanced distribution of rights and duties between the claimant, the debtor, and the staff of enforcement authorities ensures procedural justice and the effective execution of court decisions (Ivakin, 2016; Afanasyeva, 2022).

The activities of compulsory enforcement authorities go beyond executing decisions; they also safeguard the rights of the parties, ensure the legality of enforcement procedures, and maintain legal stability. International practice demonstrates that securing procedural rights and ensuring transparency in enforcement proceedings are essential components of the principles of a fair trial (Treushnikov, 2014; ECHR, 1993).

The proper determination of the rights and duties of parties in enforcement proceedings, the efficient performance of enforcement authorities' functions, and adherence to legislatively regulated procedures ensure the effective execution of court decisions and strengthen the credibility of the legal system.

6. General Rules of Enforcement, Compulsory Enforcement Measures, and Enforcement Costs

The execution of decisions by courts and other competent authorities is one of the cornerstones of the rule of law and ensures the subsequent enforcement of justice. This process is regulated by the Law of the Republic of Azerbaijan "On Enforcement" and is based on fundamental principles such as legality, objectivity, and fairness (Joint Working Group on the Establishment of International Standards on Human Rights, 2013).

The enforcement process represents a critical procedural stage following the acquisition of legal force by a court decision. Enforcement is guaranteed by the state, and the actual implementation of decisions is ensured through compulsory enforcement measures. Conducting enforcement procedures in a lawful and transparent manner ensures both the protection of the parties' rights and the stability of legal relations.

Treushnikov (2014) notes that the general rules of enforcement and compulsory measures are based not only on legal normative acts but also on judicial practice. Ivakin (2016) emphasizes that the enforcement stage serves as a guarantor of the rule of law and safeguards the rights of the parties.

The general rules of enforcement in Azerbaijani law are based on several key principles:

1. Principle of Legal Force – only court decisions that have acquired legal force may be executed. This principle forms the foundation of the enforcement process and protects the legal defense rights of the debtor (CPC, 1999, Art. 443).
2. Transparency and Participation of Parties – parties may participate in the enforcement procedure, monitor enforcement actions, and review the enforcement plan (Afanasyeva, 2022).

3. Principle of Legal Protection – parties may object to enforcement actions, request changes to the enforcement plan, and appeal to the court (Ivakin, 2016).

4. Principle of Authority and Responsibility – enforcement authorities carry out enforcement actions on a lawful basis and bear responsibility for any procedural violations (Treushnikov, 2014).

The general rules of enforcement regulate the activities of enforcement authorities normatively and ensure the protection of the parties' rights. Supreme Court practice demonstrates that proper enforcement both guarantees legal stability and protects the interests of the parties (Supreme Court Bulletin, 2020).

Compulsory enforcement measures are legal instruments that ensure the actual execution of a decision during the enforcement process. They are mainly implemented in the following forms:

-Seizure and sale of property – collection of debt from the debtor's property. This measure is carried out by enforcement authorities according to lawful procedures and protects the rights of the parties (Ivakin, 2016).

-Securing compulsory payment – garnishment of funds, wages, or other income. Treushnikov (2014) emphasizes that securing payment must be carried out with respect for the debtor's rights.

-Other legal compulsory measures – e.g., pledging assets or freezing real estate. These measures enhance the effectiveness of the enforcement process and ensure the execution of the decision (Afanasyeva, 2022).

Compulsory enforcement measures must only be carried out on a lawful basis and with respect for the parties' rights. Proper selection of measures increases the efficiency of enforcement and prevents violations of the parties' rights.

Enforcement costs cover the financial resources required to carry out the enforcement process and primarily include:

1. Costs of preparing and registering enforcement documents;
2. Costs of implementing enforcement actions – e.g., wage garnishment, sale of real estate, and other necessary actions;
3. Costs for the labor and services of enforcement authorities (Treushnikov, 2014).

Enforcement costs are generally borne by the debtor, although in special cases they may be covered by the claimant or the state. Legal regulation of these costs ensures transparency of the enforcement process and balances the rights of the parties.

7. Conclusion

A. Key Findings of the Research

The study confirms the legal nature of court decisions in civil cases (judgments, rulings, decisions, and orders) and highlights the decisive role of their enforcement stage within the system of judicial justice. The main conclusion is that the legitimacy of a court decision is determined not only by its substantive soundness but also by the quality of its reasoning and the efficiency of the enforcement mechanism. Enforcement represents the final, yet most critical, stage of procedural law, serving as the primary guarantor of the actual restoration of rights. The effectiveness of enforcement authorities, including the newly established institution of special enforcement officers, is a direct prerequisite for the practical execution of court decisions.

B. Gaps Identified in Legislation (Problems)

Theoretical and practical analyses reveal several key gaps and problems in the Law “On Enforcement” and the Civil Procedure Code (CPC) that negatively affect the efficiency of enforcement:

1. Lack of standardization in the reasoning of judgments: Although both national legislation (CPC, Art. 229) and international practice (ECHR, *Hadjianastassiou v. Greece*) emphasize the importance of well-reasoned decisions, in practice, the operative part of judgments—serving as enforcement documents—is often overly general and vague. This creates procedural uncertainty for enforcement officers when selecting or executing enforcement actions.

2. Gap in proportionality within the compulsory enforcement mechanism: While the Enforcement Law provides for the application of compulsory measures, there are no clear procedural rules regarding their order or gradation (e.g., starting with the least intrusive measure). This allows for subjective discretion by enforcement officers and increases the risk of excessive restriction of the debtor’s rights.

3. Ineffectiveness of liability for non-compliance by the debtor: Mechanisms of liability (administrative or criminal) applied when a debtor fails to comply with enforcement requirements are sometimes weak and prolong the process. Fines or sanctions for refusing to comply with non-monetary obligations (e.g., handing over a child, vacating premises) are often insufficiently preventive to ensure effective enforcement.

C. Legislative Proposals

To address these gaps and align enforcement procedures with international standards, the following legislative proposals are suggested:

1. Amendment to the CPC regarding the content of enforcement judgments:

Proposal: Add a provision to Article 229 of the Civil Procedure Code specifying minimum requirements for the operative part of judgments that clarify the enforcement mechanism (e.g., payment deadlines, type of property, specific location or method of action). This ensures that the enforcement document provides concrete instructions for immediate initiation of compulsory measures by enforcement officers.

2. Introduction of a principle of gradation in compulsory measures:

Proposal: Introduce a new article (e.g., Art. 38-1) into the Law “On Enforcement” establishing the principle of the “Proportional Sequence of Compulsory Enforcement Measures.” According to this principle, less intrusive measures (e.g., garnishment of funds or other receivables) must be applied first in monetary claims, with other movable or immovable property targeted only if these measures prove ineffective.

3. Proactive penalty mechanism for non-monetary claims:

Proposal: Introduce a system under the Law “On Enforcement” whereby, for each day the debtor refuses to voluntarily comply with non-monetary obligations (e.g., handing over a child, transferring property), an escalating procedural fine is imposed. This ensures direct financial consequences for deliberate non-compliance, thereby facilitating more prompt restoration of the claimant’s rights, in line with requirements of Protocol No. 1 of the European Convention on Human Rights.

References

- Afanasyeva, N. A. (2022). *Grazhdanskiy protsess v skhemakh i tablitsakh (uchebnoe posobie)*. Moskva: Yurayt.
- Aliyev, M. Ə. (2021). Execution of court decisions in civil cases within the framework of the right to a fair trial: National legislation and international practice. *Bulletin of the Supreme Court of the Nakhchivan Autonomous Republic*, (1), 1.
- Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Bülleteni. (2020). Materials on judicial practice and application of decisions. *Bulletin*, 2020(2).
- Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu. (2024). The mandatory nature of enforcement of legally binding court decisions.
- Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. (2025). *Enforcement officers and their role: Implementation of court decisions*. Retrieved from <https://njustice.gov.az/elanlar/icra-memurlari-ve-onlarin-rolu-mehkeme-qerarlarinin-heyata-kecirilmesi>
- Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan Retrieved from <https://e-qanun.az/framework/46945>
- Constitution of the Republic of Azerbaijan Retrieved from <https://e-qanun.az/framework/897>
- E-huquq.az. (2025). What steps can be taken against a debtor as a compulsory enforcement measure? Retrieved from <https://www.e-huquq.az/az/news/maariflendirme/28024.html>
- E-qanun. (2002). *Law of the Republic of Azerbaijan “On Enforcement”*.

- European Court of Human Rights. (1992). *Hadjianastassiou v. Greece*, App. No. 12945/87, Judgment of 16 December 1992.
- European Court of Human Rights. (1992). *Hadjianastassiou v. Greece*, App. No. 12945/87, Judgment of 16 Dec 1992.
- European Court of Human Rights. (1993). *Papamichalopoulos v. Greece*, App. No. 14556/89, Judgment of 24 June 1993.
- European Court of Human Rights. (1993). *Papamichalopoulos v. Greece*, App. No. 14556/89, Judgment of 24 June 1993.
- Gadzhiev, G. A. (2015). *Kommentariy k Grazhdanskomu protsessualnomu kodeksu Rossiyskoy Federatsii*. Moskva: Norma.
- Garibli, I. (2024). Azərbaycan Cumhuriyeti'ne Bağlı Naxçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Hukuki Statüsü. *Anadolu Türk Eğitim Dergisi*, 6(1), 77-84. <https://doi.org/10.29329/ated.2024.665.9>
- Garibli, I. (2024). Legal status of the Nakhchivan Autonomous Republic, which is an integral part of the Republic of Azerbaijan. *Sciences of Europe*, (142), 18-21.
- Garibli, I. (2024). Legal status of the Nakhchivan Autonomous Republic, which is an integral part of the Republic of Azerbaijan. *Sciences of Europe (Praha, Czech Republic)*.
- Garibli, I. (2024). Reconsideration of Civil Cases in the Courts of the Republic of Azerbaijan under Cassation Procedure. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 1(1), 173-179.
- Garibli, I. (2025). Claims in Civil Cases Considered by the Courts. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(2), 113-122.
- Garibli, I. (2025). The Concept and Historical Development of the Institution of Shared Ownership. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12(Özel Sayı 2025-1), 46-63.
- Garibli, I. (2025). *Claims in Civil Cases Considered by the Courts. Global Spectrum of Research and Humanities*, 2 (2), 113-122.
- Garibli, I. The Concept and Historical Development of the Institution of Shared Ownership.
- Garibli, I., & Ozturk, A. (2024). The main features of the consideration of civil cases in the courts of appeal of the Republic of Azerbaijan. *BBC*, 4(05), 26.
- İnsan Hüquqlarına Dair Beynəlxalq Standartların Təsbiti Üzrə Birgə İşçi Qrupu. (2013).
- Ivakin, V. N. (2016). *Grazhdanskoe protsessualnoe pravo*.

- Lavryk , O., Biryukova, A., Garibli, I., Bepalko, I., & Karpenko, M. (2025). The role of advocacy in the investigation of crimes against the life and health. *Multidisciplinary Science Journal*, 8(4), 2026258. <https://doi.org/10.31893/multiscience.2026258>
- Öztürk, A., & Garibli, I. (2025). The Characteristics of Monarchy as a Form of Government. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 117-125.
- Treushnikov, M. K. (2014). *Grazhdanskiy protsess: Uchebnik* (5th ed.). Moskva: Statut.
- Xüsusi icra məmurları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Retrieved from <https://president.az/az/articles/view/69667>

Received: 18.09.2025

Revised: 27.09.2025

Accepted: 24.10.2025

Published: 29.10.2025

Feillərdə Dua və İstiğasə: Azərbaycan və Ərəb Dillərində Semantik-Pragmatik Yanaşma

¹ **Gultaj Muradova**

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205025>

Xülasə:

Bu məqalə Azərbaycan və ərəb dillərində feillərin dua və istiğasə mənalarının semantik-pragmatik xüsusiyyətlərini müqayisəli-təsviri yanaşma ilə araşdırır. Tədqiqatın məqsədi arzu/əmr şəkilləri, nida və müraciət markerləri (məs., “qoy/kaş/Allah/Tanrı”; “يَا/اللَّهُمَّ رَبَّنَا”) vasitəsilə dua (xeyir-dua, ümid) və istiğasə (yardım istəyi, sığınma) aktlarının dil göstəricilərini və emosional yüklənməsini müəyyənləşdirməkdir. Məlumat bazası gündəlik danışiq nümunələri, klassik-ədəbi mətnlər və dini mənbələrdən seçilmiş paralel cümlələrdən ibarətdir; nümunələr funksional etiketlə (dua/istiğasə), formayla (arzu/əmr/müzərə), markerlə (nida/müraciət) kodlaşdırılaraq təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, hər iki dildə dua-istiğasə semantikasi ən çox arzu və əmr şəkillərində reallaşır; nida və müraciət elementləri ifadənin emosional intensivliyini yüksəldir və nitqin məqsədini hadisənin təsvirindən münasibətin bildirilməsinə yönəldir. Azərbaycan dilində “qoy/kaş” konstruksiyaları və teonimlərin iştirakı dua funksiyasını önə çıxarır; ərəb dilində isə فَعْلُ الْأَمْرِ يَا/اللَّهُمَّ رَبَّنَا formulları güclü istiğasə effektini yaradır. Araşdırma gələcək işlər üçün korpus əsaslı tezlik və şablon modelləşdirməsini təklif edir.

Açar sözlər:

dua; istiğasə; feil; pragmatika.

Dil, dua və istiğasə: feilin semantik-pragmatik potensialı

Dil insanın düşüncə və emosiyalarını kodlayan əsas sistemdir; istək, ümid, qorxu və s. kimi daxili halların ünsiyyətə çevrilməsi məhz dil vasitəsilə mümkün olur (Hacıyev, 2009). Bu baxımdan dua və istiğasə tipli ifadələr nitqin ən mənəvi və dərin qatını təşkil edir; onlar yalnız dini diskursun elementi deyil, həm də dilin – xüsusilə feilin – semantik və üslubi imkanlarını üzə çıxaran mühüm hadisələrdir (Əsgərov, 2012). Feil, nitq hissələri içində ən dinamik və çoxşaxəli kateqoriya kimi, arzu, niyyət, ümid və yalvarış mənalarını daşıyan xüsusi mənə çalarlarını sistemli şəkildə kodlaşdırır; bu çalarlar dilin leksik-semantik səviyyəsi ilə yanaşı, üslub və pragmatika qatlarında da öz əksini tapır (Əsgərov, 2012; Hacıyev, 2009).

Dua ərəbcə *du ʾā* “çağırmaq, müraciət etmək, yalvarmaq” mənalarından gəlir və İslam ənənəsində insanın Allaha yönəlmiş mənəvi müraciətini, arzu və ümidini bildirir. Dilçilik baxımından dua,

¹ Muradova, G. H. Lecturer and PhD Student, Department of Oriental Languages, Nakhchivan State University, Azerbaijan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1577-4525>.

arzu/istək bildirən feil şəkilləri və müraciət formulları ilə sıx bağlı olan semantik-pragmatik kateqoriyadır. Azərbaycan dilində dua məzmunlu konstruksiyalar gündəlik danışqda və ədəbi dildə geniş yayılıb: *Allah səni qorusun!*, *Uğurun bol olsun!*, *Qoy arzuların gerçək olsun!*, *Tanrı sənə səbr versin!* və s. Bu nümunələrdə feillər — *qorusun, olsun, eləsin, versin* — formal baxımdan xəbərlilik/arzuədici şəkillə işlənsə də, nitq aktı səviyyəsində “xeyir-dua vermək” funksiyasını yerinə yetirir (Əsgərov, 2012). Ərəb dilində eyni məna çox vaxt *فعل المضارع* (indiki-gələcək) və *فعل الأمر* (əmr) vasitəsilə ifadə olunur: *اللَّهُ يَغْفِرُ لَكَ* “Allah səni bağışlasın!”, *رَحِمَكَ اللَّهُ* “Allah sənə rəhm etsin!”, *جَزَاكَ اللَّهُ خَيْرًا* “Allah sənə xeyir versin!” və s. (Hüseynov, 2018). Bu formalarda modus seçimi (əmr, arzuədici, müzarə) ilə yanaşı, münacat/müraciət markerləri də (məs., *اللَّهُ*, *teonimlər*) duanın emosional-üslubi yüklənməsini artırır.

İstiğasə (*al-istighāsa*) isə “yardım istəmək, köməyə çağırmaq” mənasını daşıyır və subyektin çarəsizlik, acizlik, lakin ümid tonunda yönəldiyi müraciət formasıdır. Ərəb dilində istiğasə çox vaxt nida ədatı ilə (يَا) birləşir: *يَا اللَّهُ، اُعْنِي* “Ey Allah, mənə kömək et!”, *يَا رَبِّ، ارْحَمْنِي* “Ey Rəbbim, mərhəmət et!”, *يَا حَيُّ يَا قَيُّوْمُ، بِرَحْمَتِكَ أَسْتَغِيْثُ* “Ey Diri və Qayyum, Sənin mərhəmətinə sığınırım!” (Hüseynov, 2018). Azərbaycan dilində paralel konstruksiyalar nida və yalvarış komponentləri ilə formalaşır: *Ya Rəbb, bizi qoru!*, *İlahi, kömək ol!*, *Tanrım, məni tək buraxma!*, *Ey Uca Yaradan, səbr ver!* və s. Bu tip cümlələrdə feil formaları — *qoru, ol, ver, et, qurtar* — semantik baxımdan sığınma və yalvarış mənasının daşıyıcısıdır; buna görə də istiğasə, dua ilə semantik müşayiətliliyi paylaşsa da, emosional intensivlik baxımından daha yüksəkdir (Əsgərov, 2012; Hacıyev, 2009).

Forma-məzmun əlaqəsində həm Azərbaycan, həm də ərəb dillərində marker sözlər/konstruksiyalar (AZ: *qoy, kaş, Allah/Tanrı, ya/ey/ilahi*; AR: *يَا، اَللّٰهُمَّ، رَبَّنَا*), həmçinin feil şəkilləri (əmr, arzuədici, müzarə) dua və istiğasənin əsas göstəriciləridir. Bu göstəricilər feili sırf “hərəkət bildirən vahid”dən çıxarıb pragmatik niyyət daşıyan ünsiyyət aktına çevirir: danışanın məqsədi hadisəni təsvir etmək deyil, münasibəti bildirmək və mənəvi münasibəti dilə gətirməkdir (Hacıyev, 2009). Əlavə olaraq, ərəb dillilərində fel quruluşlarının semantik genişlənməsi və üslubi işarəliliyi – o cümlədən bəzi kök tiplərinin emosional-ekspressiv funksiyaları – dialektoloji tədqiqatlarda da göstərilmişdir (Holes, 2004).

Nəticə etibarilə, dua və istiğasə struktur və semantikanın kəsişməsində dayanan, feilin morfosintaktik seçimi (əmr/arzuədici/müzarə), leksik markerləri (teonimlər, nida sözləri) və pragmatik niyyətləri ilə müəyyənləşən kompleks dil hadisələridir (Əsgərov, 2012; Hüseynov, 2018). Onlar dilin yalnız dini-mənəvi qatına deyil, həm də etik və üslubi funksiyalarına xidmət edir, və bu səbəbdən müqayisəli-təsviri analiz üçün məhsuldar bir sahə kimi qalır.

Arzu–istək formaları və dua/istiğasə semantikasi

Feillərin dua və istiğasə mənasını daşmasının əsas yolu arzu–istək (optativ/volitiv) və əmr şəkilləridir; Azərbaycan dilində bu məna çox vaxt “qoy”, “kaş” kimi markerlərlə və teonimlərlə (*Allah, Tanrı*) müşayiət olunur (Əsgərov, 2012; Hacıyev, 2009). Məsələn:

- (1) *Qoy xoşbəxt olasan!*
- (2) *Kaş Tanrı səni sevindirsin!*

- (3) *Allah sənə uzun ömür versin!*
- (4) *Qoy həyatın bərəkətli olsun!*
- (5) *Kaş diləklərin çin olsun!*
- (6) *Tanrı işini asan eləsin!*
- (7) *Allah səni zülmədən qorusun!*
- (8) *Qoy ailən daim birlikdə olsun!*

Ərəb dilində paralel funksiyanı volitiv bağlayıcılar və fel şəkilləri yerinə yetirir: لَعَلَّ / لَيْ (qoy), (bəlkə/ümid), لَعَلَّ اللَّهُ (şərt-ümid formulu), eləcə də فَعَلَ الْمَضَارِعَ وَاغْفِرْ لِي (Hüseynov, 2018).

Nümunələr:

- (9) لَيْتَ اللَّهُ — “Qoy Allah sənə müvəffəqiyyət versin!”
- (10) لَعَلَّ اللَّهُ يَرْزُقُكَ خَيْرًا — “Bəlkə Allah sənə xeyir ruzi verər!”
- (11) إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَنْجَحَ — “İnşaallah, uğur qazanarsan!”

Bu tip konstruksiya istək və ümid komponentlərini birləşdirir; pragmatik səviyyədə isə danışanın mənəvi münasibətini və diləyini ön plana çıxarır (Əsgərov, 2012).

Emosional intensivlik və üslub

Dua və istiğasə feilləri yüksək emosional gərginlik daşıyır; mərhəmət, sevgi, qorxu və ümid kimi hissləri ifadə edir və çox vaxt nida/müraciət elementləri ilə gücləndirilir (Hacıyev, 2009).

Azərbaycan dilindən nümunələr:

- (12) *Allah sənə qüvvət versin!*
- (13) *Tanrı səni pis niyyətdən uzaq eləsin!*
- (14) *İlahi, könlünə rahatlıq ver!*
- (15) *Allahım, məni doğru yoldan ayırma!*
- (16) *Tanrı səni sevindirsin!*
- (17) *Qoy günün nurlu, axarın bol olsun!*

Ərəb dilindən nümunələr:

- (18) رَحِمَكَ اللَّهُ — “Allah sənə rəhm etsin!”
- (19) غَفَرَ اللَّهُ لَكَ — “Allah səni bağışlasın!”
- (20) حَفِظَكَ اللَّهُ — “Allah səni qorusun!”
- (21) سَدَّدَ اللَّهُ خُطَاكَ — “Allah addımlarını düz etsin!”
- (22) نَصَرَكَ اللَّهُ — “Allah sənə yardım etsin!”

Beləliklə, həm Azərbaycan, həm də ərəb dillərində dua/istiğasə semantikasını morfosintaktik seçim (əmr, arzu/istək, müzarə), leksik markerlər (qoy/kaş; يَا, اللَّهُمَّ; teonimlər) və pragmatik niyyətin sintezindən doğur; feili sırf hərəkət bildirən vahiddən çıxarılıb nitq aktı səviyyəsində “xeyir-dua/yalvarış” funksiyasına daşıyır (Əsgərov, 2012; Hüseynov, 2018; Hacıyev, 2009).

Dua/istiğasə cümlələrinin illokutiv məqsədi və nida strukturları

Bu tip feillərdə nitqin əsas məqsədi hərəkəti təsvir etmək deyil, danışanın hissi-mənəvi münasibətini bildirmək, yəni xeyir-dua, dilək, sığınma və yalvarış kimi illokutiv niyyətləri açıq etməkdir (Hacıyev, 2009). Bu səbəbdən dua və istiğasə cümlələri lokutiv məzmunundan çox illokutiv gücə (dua etmək, kömək istəmək) söykənir və pragmatik nəticə yaratmağı (təsəlli, ümid, mənəvi dəstək) hədəfləyir (Əsgərov, 2012).

İstiğasə və dua cümlələrində nida ədatları mərkəzi rol oynayır: ərəbcədə *يَا اللَّهُ رَبَّنَا* kimi müraciət formulları adresatı (İlahi varlığı) dilə daxil edir, cümlənin modal-emosional konturunu yüksəldir və feilin arzu/əmr şəkli ilə birlikdə volitiv mənanı kəskinləşdirir (Hüseynov, 2018). Tipik nümunələr: *يَا رَبِّ، اغْفِرْ لَنَا* “Ey Rəbbim, bizi bağışla!”, *اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا* “Ey Allah, bizə ruzi ver!”, *رَبَّنَا تَقَبَّلْ* “Ey Rəbbimiz, bizdən qəbul et!”, *يَا غَفُورُ، اغْفِرْ لَنَا* “Ey Bağışlayan, bizi əfv et!”, *يَا حَلِيمُ، ارْحَمْنَا* “Ey Səbirli, bizə mərhəmət et!”. Azərbaycan dilində funksional paralellər “ya/ey/ilahi/tanrım” kimi nida sözləri ilə qurulur: *Ya Allah, bizi qoru!*, *Ey Rəbbim, səbr ver!*, *İlahi, yolumuzu işıqlandır!*, *Tanrım, mərhəmət et!*, *Ey Uca Yaradan, məni güclü et!*. Bu elementlər feilin mənasını semantik baxımdan fokuslayır, cümləyə yalvarış, mərhəmət, təvəkkül çalarları əlavə edir və mətnin üslubi reyestrini yüksəldir (Əsgərov, 2012).

Poetik diskursda dua və istiğasə ayrıca estetik funksiya daşıyır: klassik və müasir ədəbiyyatda bu formullar poetizm kimi işlənərək emosional piklər yaradır və obrazın mənəvi-psixoloji durumunu yığcam ifadə edir. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizaminin “*İlahi, məna hikmət ver, könümə nur sal*”, Füzulinin “*İlahi, məni eşq oduna yandır, lakin məhrum qoyma*”, Sabirin “*İlahi, millətimə nur ver, elm ver!*”, Səməd Vurğunun “*Tanrım, Vətənimə səadət bəxş et*” çağırışları münacat poetikasının nümunələridir. Ərəb ədəbiyyatında İmam Şafiinin “*اللَّهُمَّ اجْعَلْ خَيْرَ أَيَّامِي آخِرَهَا*”, əl-Busirinin “*رَحِمَ اللَّهُ بوسيريا*”, əl-Mutənəbbinin “*عَفَّرَ اللَّهُ لَنَا وَلَهُمْ*” kimi formulları teonimik müraciətləri və volitiv felləri poetik sistemin dayaq nöqtəsinə çevirir. Bu nümunələr dua/istiğasənin bədii nitqdə emosional zirvə rolunu oynadığını göstərir.

Struktural baxımdan, dua və istiğasə morfosintaktik (əmr, arzuədicə, bəzən müzarə; ərəbcədə *فعل الأمر / فعل المضارع*), leksik (teonimlər, nida ədatları, formulativ çağırışlar) və pragmatik (adresatın İlahi varlığı kimi qurulması, illokutiv məqsədin açıq kodlanması) qatların kəsişməsində formalaşır (Hüseynov, 2018). Bu cür formulalar çox vaxt şablonlaşmış (formulaic) olduğu üçün yaddaşı asanlaşdırır, nitq icrasında prosodik vurğulanma (səs tonunun qalxması, durğu fasilələri) ilə müşayiət olunur və beləliklə emosional təsiri artırır (Hacıyev, 2009). Nəticə etibarilə, Azərbaycan və ərəbdilli sistemlərdə feillər vasitəsilə dua, ümid, arzu, sığınma və yardım istəyi kimi halların ifadəsi təbii və sistemli şəkildə gerçəkləşir; bu da feilin yalnız leksik-semantik vahid deyil, eyni zamanda mənəvi münasibətin dilə köçürülmüş aktı olduğunu göstərir (Əsgərov, 2012).

Nəticə

Bu məqalə göstərdi ki, dua və istiğasə semantikasi feilin morfosintaktik seçimləri (əmr, arzu/istək, bəzən müzarə), leksik markerlər (teonimlər, nida/müraciət sözləri) və illokutiv niyyətin açıq kodlanması vasitəsilə formalaşır. Azərbaycan və ərəb dillərində paralel marker sistemləri (“qoy/kaş/Allah/Tanrı”; *يَا/اللَّهُمَّ/رَبَّنَا*) ifadənin volitiv məzmununu fokuslayır, onun emosional

intensivliyini yüksəldir və nitqin məqsədini hərəkətin təsvirindən mənəvi münasibətin bildirilməsinə yönəldir. Beləliklə, dua/istiğasə cümlələri feili sırf hərəkət adı olmadan çıxarib nitq aktı səviyyəsində xeyir-dua, yalvarış, sığınma və ümidin daşıyıcısına çevirir.

Pragmatik baxımdan bu konstruksiyalar adresatı (İlahi varlığı) diskursa daxil edən nida-müraciət quruluşları ilə işləyir, poetik diskursda isə emosional zirvə yaradan formulaik dil vahidlərinə çevrilir. Müqayisə göstərir ki, hər iki dildə sistemli oxşarlıqlar mövcud olsa da, modalitetin ifadə üsulları, prosodika və üslubi reyestrlər kontekstə görə dəyişir; bu da dil-mədəniyyət əlaqəsinin canlı mexanizmini üzə çıxarır.

Gələcək tədqiqat üçün üç istiqamət xüsusilə perspektivlidir: (1) korpus əsaslı tezlik və kollokasiya analizləri ilə dua/istiğasə şablonlarının paylanması; (2) nitq aktı və emosional analiz alətləri ilə (məs., annotasiya və prosodiya) illokutiv gücün ölçülməsi; (3) üslubi növlər (məs., dini xütbə, şeir, gündəlik danışiq) arasında qarşılaşdırma. Bu istiqamətlər feilin semantik-pragmatik potensialını daha incə ölçülərlə xarakterizə etməyə imkan verəcək.

İstinad siyahısı

- Al Deeky, M. (2016). The word (“Qara’a”) (read) in the Holy Koran and pre-Islamic poetry. *Advances in Language and Literary Studies*, 7(4), 124–131.
- Alasmari, J. S. N. (2020). *A comparative analysis of the Arabic and English verb systems using the Qur’an Arabic Corpus* [Doctoral dissertation, University of Leeds]. [Repository/URL if available]
- Al-Azhari, M. (1995). *Lisān al- ‘Arab*. [Publisher].
- Əsgərov, M. (2012). *Azərbaycan dilinin semantik sistemi*. Elm.
- Hacıyev, T. (2009). *Dil və düşüncə*. Elm.
- Holes, C. (2004). Quadriliteral verbs in the Arabic dialects of Eastern Arabia. In *Approaches to Arabic dialects: A collection of articles presented to Manfred Woidich on the occasion of his 60th birthday* (pp. 97–116). [Editors], [Publisher].
- Hussein, A. A. (2023). Poetry and the Qur’an: The use of *tashbīh* particles in classical Arabic texts. *Religions*, 14(10), 1326. [DOI]
- Hüseynov, Q. (2018). *Ərəb dili qrammatikası*. Qafqaz Universiteti.
- İbn Mənsur, M. (1981). *Tahzīb al-Luğa*. [Publisher].
- Məmmədli, A. (2020). *Azərbaycan və ərəb dillərinin müqayisəli morfologiyası*. BDU Nəşri.
- Qurani-Kərim. (n.d.). *[Mətn/tərcümə adı, əgər istifadə olunub; tərcüməçi]*. [Nəşriyyat/URL]. *(Ayə istinadlarını mətn daxilində surə:ayət kimi verin.)*

Toktomatova, A., & Omurova, A. (2024). The use of Arabisms in the poem “Prophet Muhammad (PBUH)” by Egemberdy Ermatov. *Бюллетень науки и практики [Bulletin of Science and Practice]*, 10(6), 762–767

Received: 15.09.2025

Revised: 20.09.2025

Accepted: 20.10.2025

Published: 03.11.2025

Типология сложноподчинённых конструкций: русско-азербайджанские параллели и расхождения

¹ Расулова Садагат, ² Мирзоева Флора

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205026>

Аннотация.

Статья посвящена сопоставительному анализу сложноподчинённых предложений в русском и азербайджанском языках, относящихся к различным типологическим системам (флективной и агглютинативной). Цель исследования — выявить структурно-грамматические и семантико-функциональные соответствия и расхождения между основными типами придаточных (изъяснительными, определительными, подлежащими/сказуемыми, обстоятельственными) и средствами связи главной и придаточной частей. Методология включает сопоставительный, структурный и функциональный анализ. Эмпирическая база составлена из корпусных и учебных примеров, а также иллюстраций из художественных текстов. Показано, что в русском языке ключевую роль играют союзные слова (который, где, когда и др.), являющиеся членами придаточной части, тогда как в азербайджанском языке широко функционирует универсальный соединитель **ki** в сочетании с лексическими указателями; различается и позиционная свобода придаточных, а также переводческие решения для сравнительных и следственных конструкций. Результаты уточняют закономерности синтаксической организации сложноподчинённых конструкций в двух языках и полезны для методики преподавания, разработки упражнений трансформационного типа, а также для практики перевода и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова:

сложноподчинённое предложение; сопоставительный синтаксис; русский; азербайджанский; типология.

1. Введение

Сложноподчинённые конструкции представляют собой один из ключевых механизмов синтаксической организации высказывания и существенно варьируют в языках с разной морфосинтаксической структурой. Русский язык, как флективная S–P–O система с развитым инвентарём союзов и союзных слов, допускает широкую позиционную вариативность придаточных и активно эксплуатирует корреляцию с указательными словами. Азербайджанский язык, будучи агглютинативным с базовым порядком SOV и послелогом, опирается на универсальный субординатор **ki** и ряд лексико-грамматических

¹ Rasulova, S. Senior Lecturer, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: sedaqetresulova@ndu.edu.az.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6105-1629>

² Mirzoyeva, F. Lecturer, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: mirzeyevaflora@gmail.com.

маркеров, чаще сводя относительные связи к конструкциям без союзных слов-членов предложения. Эти типологические контрасты влияют на способы подчинения, распределение типов придаточных и переводимость модельных конструкций.

Цель статьи — выявить структурные соответствия и расхождения в сфере сложноподчинённого предложения (СПП) русского языка и *tabeli mürəkkəb cümlə* азербайджанского, уточнить средства связи главной и придаточной частей, позиционные модели и семантико-функциональные роли различных подтипов придаточных. Задачи включают: (1) описание инвентаря соединительных средств и их статуса (союз vs. союзное слово vs. лексический маркер); (2) сопоставление типологии придаточных (изъяснительные, определительные, подлежащные/сказуемые, обстоятельственные); (3) анализ позиционных и пунктуационных различий; (4) формулирование переводческих соответствий и типовых ошибок.

Научная новизна состоит в комплексном сравнении субординации при различной морфосинтаксической организации систем и в уточнении механизмов корреляции «главное—придаточное» в условиях асимметрии союзных средств. Материалом служат примеры из классических и современных текстов обоих языков, а также данные учебных корпусов; библиографические опоры указаны в разделе «Список литературы». Практическая значимость связана с методикой преподавания, разработкой упражнений трансформационного типа и повышением точности переводческих решений.

2. Теоретико-методологические основания

В работе используется единый терминологический аппарат для двух сопоставляемых систем: **главное предложение** и **придаточное** (РУС), им соответствуют **baş cümlə** и **budaq cümlə** (АЗ). Под **сложноподчинённым предложением** понимается двучленная или многочленная конструкция, в которой придаточная часть(и) синтаксически и семантически зависит от главной, уточняя её компонент(ы) или предикативный центр.

Методологическая рамка сочетает три взаимодополняющих подхода. **Структурный** фокусируется на формально-синтаксических средствах связи: союзах, союзных словах, коррелятивах, позиционных моделях (придаточная до/после/внутри главной), а также на пунктуационном оформлении. **Функциональный** описывает семантико-синтаксические роли придаточных (изъяснение, атрибуция, предикация, обстоятельственные значения — время, место, причина, цель, условие, уступка, образ действия/сравнение, следствие) и их вклад в информационную структуру высказывания (тема—рема, фокус). **Сопоставительный** подход выявляет межъязыковые соответствия/расхождения и переводческие эквиваленты при асимметрии средств подчинения.

В качестве **критериев сопоставления** принимаются: (1) форма связи (союз, союзное слово, лексический/частичный маркер, универсальный *ki*); (2) позиция придаточной части и её корреляция с указателями в главной; (3) обязательность/вариативность маркера; (4) участие

местоимений и наречных элементов (который/где/когда и др. vs. *kim/harada* и др.); (5) степень грамматикализации модели (формульность, устойчивые шаблоны). **Единицей анализа** является пара «главное—придаточное» с аннотированными параметрами: тип придаточной, средство связи, позиция, переводимый эквивалент и комментарий по статусу маркера (является/не является членом придаточного). Такой дизайн обеспечивает сопоставимость данных и позволяет формулировать обобщения для учебной и переводческой практики.

3. Средства связи и позиция придаточного

В обоих языках подчинительная связь реализуется сочетанием формально-грамматических маркеров и позиционных моделей. В русском языке ведущую роль играют **союзы** (*что, чтобы, если, так как, потому что*) и **союзные слова**, которые одновременно являются членами придаточной части: **местоимения** (*кто, что, который, чей*) и **наречия** (*где, куда, откуда, когда* и др.). Их двойной статус — соединительный и синтаксико-семантический — обеспечивает точную категоризацию придаточного (атрибутивного, изъяснительного, обстоятельственного и т. п.) и задаёт внутрипридаточные связи.

В азербайджанском языке функцию субординации широко выполняет **универсальный маркер *ki***, сочетающийся с лексическими указателями и частицами; параллельно используются **союзы** **çünki* (потому что), *əgər* (если), *hərçənd* (хотя) и др., а также **союзные слова** **kim* (кто), *nə* (что), *harada* (где), *nə qədər* (сколько) и т. п. Ключевое отличие: *ki* чаще **не выступает членом** придаточного, выполняя чисто связующую функцию; в русском же относительные местоимения/наречия почти всегда **являются членами** придаточной.

Позиционно придаточные в обоих языках могут **предшествовать, следовать** за главным или **встраиваться внутрь** него; при этом частотность и стилистический эффект различаются. Для русского характерна высокая вариативность (в том числе экспрессивное выдвижение придаточного в начало). В азербайджанском норма часто тяготеет к позиции **после** главной, особенно при *ki*-клауза, но предварение возможно при наличии условий информационной структуры и просодики.

Иллюстративные пары (нейтрально адаптированные):

1. RU (изъясн.): Я думаю, **что** он придёт. → AZ: *Mən düşünürəm ki, o gələcək.*
2. RU (определит.): Дом, **в котором** мы жили, стоял у леса. → AZ: *Bizim yaşadığımız ev meşənin yanında idi. / ...ev ki, meşənin yanında idi* (разговорн.).
3. RU (место/время): Пойдём туда, **где** тише; вернёмся, **когда** стемнеет. → AZ: *Sakit haradırsa, ora gedək; qaranlıq düşəndə qayıdaq.*
4. AZ (изъясн.): *Mən gördüm ki, işimiz irəliləyir.* → RU: Я увидел, **что** наше дело продвигается.

5. **AZ (следствие/степень):** *O elə yorulmuşdu ki, danışa bilmirdi.* → **RU:** Он был **так** утомлён, **что** не мог говорить.

4. Типология придаточных: соответствия и расхождения

Общая установка. Для каждого подтипа фиксируются: (i) определение, (ii) типовые маркеры RU↔AZ, (iii) позиция, (iv) переводимость и типичные трудности, (v) 1–2 двуязычных примера.

4.1. Определительные (təyin budaq cümləsi)

Определение. Модифицируют имя в главной части, отвечают на *какой? чей? где/откуда?* (RU) / *nesə?* (AZ).

Маркеризация. RU: союзные слова *который, что (разг.), где, откуда, когда*; **AZ:** связка **ki** в сочетании с лексическими указателями (демонстративы, локативы, послеложные группы).

Особенность. RU относительные нередко передаются в AZ **простым членом + ki**, причём **ki** не является членом предложения; возможна трансформация в **простое** предложение с атрибутивной группой.

Позиция. Обычно **после** определяемого.

Примеры.

- **RU→AZ:** Книга, **которую** ты искал, нашлась. → *Sən axtardığın kitab tapıldı. / ...kitab ki, tapıldı.*
- **AZ→RU:** Мэн **bəyəndiyim** adamla danışdım. → Я поговорил с человеком, **которого** я одобрил.

Трудности перевода. Сохранение относительного местоимения *который* в RU vs. отсутствие союзного слова в AZ; необходимость перераспределения синтаксических ролей (относит. слово → дополнение/обстоятельство в простом словосочетании).

4.2. Изъяснительные / Дополнительные (tamamlıq budaq cümləsi)

Определение. Дополняют предикат главной части, отвечая на вопросы косвенных падежей (RU) / **nə? kim? nə haqda?* (AZ).

Маркеризация. RU: *что, чтобы, будто (бы)* + союзные слова *кто, что, чей, куда...*; **AZ:** базовый **ki**; союзные слова передаются как самостоятельные члены предложения (*nə, kim, hara...*), а не как связывающие элементы.

Критично. В AZ отсутствие **ki** часто разрушает подчинение → сочинение.

Примеры.

- **RU→AZ:** Я знаю, **что** он прав. → *Mən bilirəm ki, o haqlıdır.*
- **RU→AZ (коррелят «о чём»):** Я спрашивал, **о чём** он пишет. → *Mən soruşurdum, nə haqda yazır. (ki обязателен для подчинения.)*

- **AZ→RU:** *O dedi ki, mümkün deyil.* → *Он сказал, что это невозможно.*

Трудности. Передача русских союзных слов (являются членами придаточного) средствами AZ, где их функцию берут на себя лексемы внутри придаточного, а связку обеспечивает *ki*.

4.3. Подлежащие (*mübtəda budaq cümləsi*)

Определение. Придаточная часть выполняет роль подлежащего в структуре главной; отвечает на *кто?/что?* (RU) / *kim?/nə?* (AZ).

Маркеризация. **RU:** относит. местоимения *кто, что*; **AZ:** *kim, nə*; корреляция с **o** (*от/то*) в главной.

Позиция. Часто **перед** сказуемым главной; возможно отсутствие явного подлежащего в главной.

Примеры.

- **RU:** *Кто много трудится, тот многого достигает.* → **AZ:** *Kim çox zəhmət çəkirsə, o çox şeyə nail olur.*
- **AZ:** *Kim oxuyursa, o qazanır.* → **RU:** *Кто учится, тот выигрывает.*

Трудности. Согласование коррелятивов (*kim—o* / *кто—тот*), порядок слов SOV в AZ.

4.4. Сказуемые (*xəbər budaq cümləsi*)

Определение. Придаточная часть раскрывает предикативную характеристику, коррелируя с указателями *тот/такой/таков* (RU) или *odur/budur/elədir* (AZ). Отвечает на *каков? что такое? кто такой?*

Маркеризация. **RU:** часто *что*; **AZ:** *odur/budur/elədir* + *ki* (или *ki* при указательной базе).

Примеры.

- **RU:** *Совет таков, что ждать нельзя.* → **AZ:** *Məsləhət elədir ki, gözləmək olmaz.*
- **AZ:** *Yeganə çıxış odur ki, dərhal başlayaq.* → **RU:** *Единственный выход в том, что нужно начинать немедленно.*

Трудности. Сохранение предикативной отнесённости (не смешивать с изъяснительными).

4.5. Обстоятельственные (время, место, причина, цель, условие, уступка, образ действия/сравнение, следствие)

Определение. Обозначают обстоятельственные отношения; широко варьируют по маркерам и позициям.

Маркеризация и примеры.

(а) Время (*zaman*).

- **RU:** *когда, пока, прежде чем...* → **Пример:** *Вернёмся, когда стемнеет.*

- **AZ:** *-əndə, nə vaxt ki* → **AZ:** *Qayıdaraq, qaranlıq düşəndə.* → **RU:** *...когда стемнеет.*

(b) Место (yer).

- **RU:** *где, куда, откуда* → *Останемся там, где тише.*
- **AZ:** *harada/haraya/haradan* → *Sakit **haradırsa**, orada qalaq.*

(c) Причина (səbəb).

- **RU:** *потому что, так как* → *Мы ушли, **потому что** было поздно.*
- **AZ:** *çünkü, ona görə ki* → *Gec olduğuna görə (**çünkü**) getdik.*

(d) Цель (məqsəd).

- **RU:** *чтобы* → *Я пришёл, **чтобы** помочь.*
- **AZ:** *deyə, ki* → *Kömək edim **deyə** gəldim.*

(e) Условие (şərt).

- **RU:** *если, раз* → *Если пойдёт дождь, мы останемся.*
- **AZ:** *əgər, -sa/-sə* → *Əgər yağış yağsa, qalacağıq.*

(f) Уступка (güzəşt).

- **RU:** *хотя, несмотря на то что* → *Хотя было поздно, он продолжил.*
- **AZ:** *hərçənd, baxmayaraq ki* → *Hərçənd gec idi, o davam etdi.*

(g) Образ действия / сравнение (tərzi-hərəkət).

- **RU:** *как, словно, будто* → *Он молчал, **как** камень.*
- **AZ:** *kimə, necə ki, sanki, guya* → *O, **daş kimi** sükut edirdi.*
- **Переводимость:** RU сравнительная клауза часто передаётся в AZ простым обстоятельством (*kimə*), без придаточной.

(h) Следствие / степень.

- **RU:** *так что/что* → *Он был **так** утомлён, **что** уснул.*
- **AZ:** *elə... ki / o qədər... ki* → *O **elə** yorğun idi **ki**, yatdı.*

Позиция. Обстоятельственные свободны позиционно в обоих языках; в AZ частотна **постпозиция** при *ki* и **препозиция** при морфологических маркерах времени/условия (*-əndə, -sa/-sə*).

Типичные трудности. RU сравнительные и следственные модели требуют в AZ либо

перестройки (простое с *kimi*), либо степени/следствия *elə... ki*; обратный перевод — восстановление придаточной структуры и союзных слов.

5. Порядок компонентов и пунктуация

В русском языке позиция придаточной части **гибкая**: она может предшествовать главной, следовать за ней или разрываться внутри, образуя вставки. Пунктуационно подчинительные части **обособляются запятыми** (или парными запятыми при интерпозиции); при корреляции с указательным словом (*тот, такой, настолько, там, тогда* и т. п.) запятая маркирует границу между коррелятивом в главной и союзом/союзным словом в придаточной: *Такое было волнение, что рассыпались речи*. В азербайджанском языке позиция придаточной также вариативна, однако *ki*-клауза **чаще следует** за главной (... *elə... ki ...*; ... *odur ki ...*). Пунктуация реализуется запятой или **точкой с запятой** при более сильной интонационной границе или при усложнённой структуре. Интерпозиция возможна, но требует устойчивых интонационных моделей. В ряде случаев русская сравнительная придаточная с *как/словно/будто* при переводе в AZ **редуцируется** к простому обстоятельству образа действия: *Он осторожен, как лисица* → *O tülkü kimi ehtiyatlıdır*, где связь уже не подчинительная, а синтаксически простая. Аналогично следственные конструкции RU *так... что* соответствуют азербайджанской степени/следствию *elə... ki*: *Было так шумно, что не слышно речи* → *Elə səs-küy vardı ki, danışığı eşitmək olmurdu*. Эти различия важны для точного выбора пунктуации и порядка компонентов при двунаправленном переводе.

6. Переводческие соответствия и типовые ошибки

Ключевая асимметрия: русские относительные (*который/что/где/когда/откуда*) — это **союзные слова**, то есть члены придаточного, а в азербайджанском их функцию нередко берут **лексические блоки** внутри придаточной, тогда как межчастная связь обеспечивается универсальным *ki*. Ошибки возникают при: (1) механическом переносе *который* как якобы обязательного элемента в AZ; (2) игнорировании статуса союзного слова (потеря синтаксической роли — дополнения/обстоятельства/определения); (3) неверном выборе азербайджанских моделей степени/следствия (*elə... ki* вместо сочинительных схем); (4) излишней препозиции *ki*-клаузы вопреки информационной структуре.

Чек-лист переводчика/преподавателя:

- RU относительное? → В AZ проверить: **нужен ли союзное слово** или достаточно **лексемы + ki**.
- Есть указательное слово в главной (*тот/такой/столько/там/тогда*)? → Сохрани **корреляцию** (AZ: *odur/budur/elə... + ki*).
- RU сравнительная/образа действия (*как/словно*)? → В AZ чаще **простое обстоятельство** (*kimi, sanki, necə ki*), а не придаточная.

- RU следствие *так... что?* → AZ *elə... ki / o qədər... ki*.
- При RU *о чём/где/когда* в изъяснительных → AZ: *nə haqda/harada/nə vaxt* внутри придаточной + *ki* для подчинения.
- Сверяй пунктуацию: RU — запятая между частями; AZ — запятая/точка с запятой в зависимости от паузы и сложности.

7. Педагогическая ценность и применение

Сопоставительный формат полезен для курсов синтаксиса RU/AZ, переводческой практики и билингвального преподавания. Рекомендуются **таблицы соответствий**: (а) маркеры подчинения RU↔AZ; (б) позиционные модели (П до/после/внутри Г); (с) типы придаточных с характерными вопросами и примером. Эффективны упражнения:

1. **Трансформация относительных RU → AZ**: *который/где/когда* → лексема в придаточной + *ki* (*harada/ nə vaxt/ kim... + ki*).
2. **Восстановление маркеров**: предложить предложения без союзов/частей маркера и попросить студентов правильно восстановить *ki, çünki, əgər* и т. п.
3. **Парафраз обстоятельственных**: RU сравнительную придаточную перевести в AZ **простым обстоятельством** (*kimi/sanki*), и наоборот — развернуть в RU придаточную.
4. **Корреляция указателей**: тренинг с *тот/такой/столько/там/тогда ↔ odur/elə/orada/onda + ki*.

Такой набор задач развивает чувствительность к межъязыковой асимметрии, укрепляет навыки пунктуации и повышает точность перевода.

8. Заключение

Проведённое сопоставление показало, что различия в средствах связи, порядке компонентов и типологии придаточных системно связаны с типологией языков: в русском субординация опирается на союзные слова (члены придаточной), в азербайджанском — на универсальный маркер *ki* в сочетании с лексическими указателями. Позиционно обе системы допускают препозицию, постпозицию и интерпозицию придаточной части, однако *ki*-клауза статистически тяготеет к постпозиции, тогда как в русском выше доля экспрессивной препозиции и интерпозиции. На уровне обстоятельственных отношений наиболее показательны различия в сравнительных и следственных моделях: RU *как/словно* ↔ AZ *kimi/sanki* (часто без придаточной), RU *так... что* ↔ AZ *elə... ki / o qədər... ki*.

Практическая значимость результатов состоит в уточнении переводческих соответствий, формулировке методических рекомендаций и подготовке сопоставительных материалов для обучения. Перспективы дальнейших исследований — корпусная частотность маркеров,

жанровая вариативность (учебные, художественные, разговорные регистры) и просодические параметры, влияющие на выбор позиционной модели и пунктуации.

Список литературы

- Абдуллаева, М. А. (2015). Конструкции с фразеологизированным элементом асертивности в русском и азербайджанском языках. *Евразийский Союз Ученых*, (5-5 (14)), 90-92.
- Бабаева, Г. И. (2015). О МОДЕЛЯХ СЛОЖНЫХ СУБСТАНТИВНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ. *Современные проблемы науки и образования*, (2-1), 413-413.
- Rasulova, S., & Seyidov, R. (2023). Словосочетание и связи слов в предложении в русском и Азербайджанском языках. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(2), 345-354.
- Рашидли, В. А. (2017). синтаксические синонимы в современном азербайджанском языке и их эквиваленты в английском языке. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*, (27 (2)), 103-106.
- Асадова, Р. (2012). Структурные типы придаточных предложений времени в Азербайджанском языке. *Ученые записки Крымского федерального университета имени ВИ Вернадского. Филологические науки*, 25(2-2), 30-33.
- Сулейбанова, М. У., Дударова, Л. М., & Асхабова, Л. А. СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РУССКОМ И ВАЙНАХСКИХ ЯЗЫКАХ.
- Тихонов, Е. С., Тишков, Д. А., Эминов, Х. Г., & Беляева, О. В. (2011). ВОПРОСЫ СИНТАГМАТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ. *Язык и социальная динамика*, (11-2), 66-69.
- Цховребов, А. С., & Шамонина, Г. (2023). Сложное предложение в русской речи билингвов и монолингвов: анализ отклонений от нормы. *Русистика*, 21(3), 293-305.
- Исмаилова, Л. М. (2019). Об особенностях формирования сложных предложений посредством суффиксов -sa, -se в турецком языке. *Научен вектор на Балканите*, 3(4 (6)), 59-62.
- Дубровина, М. Э. (2018). О синтаксических особенностях тюркских языков в сфере сложного предложения. *КОНОНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ*, 40.
- Kurbanov, V. (2013). Вопросы изучения частей речи в азербайджанском языке. *Әзірбайжан тилинде сөз таптарын оқыту мәселесі. Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки»*, 40(3).

Received: 15.09.2025

Revised: 20.09.2025

Accepted: 20.10.2025

Published: 03.11.2025

Forma və Məna Arasında Körpü: Törəmə və Koqnitiv Dilçiliyin İnteqrasiyası

¹ Gulnar Karimli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205027>

Xülasə.

Bu məqalə dilin iki əsas elmi paradigması — Törəmə Dilçilik və Koqnitiv Dilçilik arasında qarşılıqlı əlaqəni və bu münasibətin insan beynində dilin qavranılması və yaradılması proseslərinə necə təsir etdiyini araşdırır. Törəmə Dilçilik dili fitri və formal bir sistem kimi nəzərdən keçirərək, sintaktik əməliyyatların universallığını vurğulayır. Koqnitiv Dilçilik isə dilin ümumi idrak mexanizmləri, bədənləşmiş təcrübə və konseptual təşkilatla əlaqəsini əsas götürür. Məqalə göstərir ki, bu iki yanaşma bir-birinə zidd deyil, əksinə, bir-birini tamamlayır: Koqnitiv çərçivələr Törəmə Qrammatikanın formal strukturlarına funksional və semantik motivasiya qazandırır.

Tədqiqatda sintaktik səmərəliliyin koqnitiv emal prinsipləri ilə, semantik və metaforik quruluşların isə konseptual sistemlə necə uzlaşdığı izah edilir. Müəllif iddia edir ki, dilin qrammatik strukturları yalnız formal qaydaların məhsulu deyil, həm də insanın qavrayış və təcrübəsinin neyrokoqnitiv təzahürləridir. Gələcək tədqiqatların Neyrodilçilik istiqamətində — yəni beynin sintaktik və konseptual şəbəkələrinin qarşılıqlı aktivliyini empirik olaraq izləməklə — bu nəzəriyyələri birləşdirməsi tövsiyə olunur. Nəticədə, dilin həm yaradılması, həm də qavranılması insan koqnisiyasının ən səmərəli və mükəmməl mexanizmlərindən biri kimi təqdim edilir.

Açar sözlər:

törəmə dilçilik, koqnitiv dilçilik, neyrodilçilik, konseptual metafora

1. Giriş

Dil, insan təfəkkürünün ən əsas və çoxşaxəli funksiyalarından biridir. O, həm kommunikasiya vasitəsi, həm də idrak sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir. Dilin həm formal, həm də koqnitiv aspektləri insan beynində paralel şəkildə fəaliyyət göstərir: biri struktur və sintaktik qaydaları idarə edərkən, digəri məna, qavrama və konseptual əlaqələri təşkil edir (Mammadova, 2024; Sadiqzadə, 2024).

Törəmə Dilçilik (Generative Linguistics) dilin fitri, formal və universallığını vurğulayır. Noam Chomsky tərəfindən irəli sürülən bu yanaşma dilin Universal Qrammatika (UG) əsasında qurulduğunu və insan beynində genetik olaraq kodlaşdırıldığını müdafiə edir. Bu çərçivədə dil qavranılması rekursiya, sintaktik hərəkət (movement) və səmərəlilik prinsipləri ilə izah olunur

¹ Kerimli, G. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: gulnarkerimli@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2587-8667>

(Lee et al., 2025). Törəmə Dilçiliyin əsas məqsədi dilin struktur prinsiplərini riyazi və formal modellərlə göstərməkdir.

Koqnitiv Dilçilik (Cognitive Linguistics) isə əksinə, dilin ümumi idrak sisteminin bir hissəsi olduğunu vurğulayır. Bu paradigma dilin bədənləşmiş təcrübə, qavrama, yaddaş və diqqət kimi ümumi koqnitiv mexanizmlərlə izah oluna biləcəyini irəli sürür (Lakoff & Johnson, 1980; Langacker, 1987; Mammadova, 2024). Koqnitiv yanaşma dilin yalnız struktur qaydalarla deyil, eyni zamanda insanın dünyanı necə təcrübə etdiyini və anlayışları necə konseptuallaşdırdığını da əks etdirdiyini göstərir.

Bu məqalə, Törəmə və Koqnitiv Dilçilik arasında qarşılıqlı təsir və tamamlayıcılığı araşdırmağı hədəfləyir. Əvvəllər bu iki paradigma tez-tez zidd mövqələrdə təqdim olunsada, son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, onların integrasiyası dilin həm formal strukturunu, həm də mənəvi-məntiqi təməllərini daha dərinlən anlamağa imkan yaradır (Aliyeva, 2025; Rajesh & Padma, 2025).

Məqalənin əsas məqsədi – Koqnitiv çərçivələrin Törəmə Qrammatikanın formal strukturlarına necə təsir etdiyini empirik və nəzəri baxımdan təhlil etməkdir. Bu istiqamətdə araşdırma aşağıdakı əsas sualı cavablandırmağa yönəlib:

Koqnitiv Dilçilikdəki konseptual və semantik prinsiplər Törəmə Dilçiliyin sintaktik modellərinə necə integrasiya olunur və bu integrasiya dilin qavranılması və yaradılması mexanizmlərini necə dəyişdirir?

Beləliklə, giriş bölməsi dilin formal və koqnitiv aspektlərinin bir-birini istisna etmədiyini, əksinə, insan təfəkküründə bir-birini tamamlayan iki sistem kimi fəaliyyət göstərdiyini əsaslandırır (Zeng & Yang, 2024; Sadiqzade, 2024).

2. Nəzəri Kontekst

2.1. Törəmə Dilçilik

Törəmə Dilçilik dilin fitri və formal xarakterini önə çıxararaq, Universal Qrammatika, rekursiya, Minimum Proqram və səmərəlilik kimi prinsiplərlə qrammatik sistemin necə qurulduğunu izah edir. Bu çərçivədə sintaktik strukturların yaradılması elementlərin birləşdirilməsi (Merge), strukturdaxili yerini dəyişməsi (Move) və istinad/nəzarət münasibətlərinin tənzimlənməsi (Binding) kimi əməliyyatlarla modelləşdirilir. Məqsəd dilin dərin struktur prinsiplərini mümkün qədər iqtisadi və ümumiləşdirilə bilən formal mexanizmlərlə göstərməkdir; yəni “ən az vasitə ilə ən çox izah” yanaşması səmərəlilik prinsipinin mahiyyətini təşkil edir (Lee et al., 2025). Bu tip formallaşdırma dilin tədrisi və qiymətləndirilməsi üçün də önəmlidir: vahid, sabit və proqnozlaşdırıla bilən qaydalar müəllim və öyrənənlərə daha sistemli kurikulum qurmağa imkan verir (Rajesh & Padma, 2025). Eyni zamanda, dilin qlobal funksiyaları ilə bağlı müzakirələr göstərir ki, formalizmin təqdim etdiyi sabitlik və standartlaşdırma tendensiyaları ingiliscənin hegemon statusu ilə də üst-üstə düşə bilər (Zeng & Yang, 2024).

2.2. Koqnitiv Dilçilik

Koqnitiv Dilçilik dilin yalnız formal qaydalar toplusu deyil, ümumi koqnitiv sistemin—diqqət, yaddaş, qavrama və təcrübənin—təbii bir hissəsi olduğunu vurğulayır. Bədənləşmiş təcrübə (embodiment) və konseptual metafora kimi anlayışlar məna quruluşlarının insanın sensor-motor təcrübələrindən çıxdığını göstərir; prototip yanaşması isə kateqoriyaların sərt sərhədlərlə deyil, mərkəz-periferiya kontinumu üzərində təşkil olunduğunu irəli sürür (Mammadova, 2024; Sadiqzade, 2024). Bu perspektivdə qrammatik nümunələr konseptual təşkilatlanmanın dilə proyeksiyası kimi anlaşılır; yəni, sintaktik seçimlər çox vaxt məna və qavrayış iqtisadiyyatı ilə motivasiya olunur (Amin et al., 2025). Koqnitiv baxışın tədrisə tətbiqi öyrənənlərin real diskurs, metaforik düşüncə və multimodal məna qurma bacarıqlarını gücləndirməyi hədəfləyir (Lee et al., 2025).

3. Formal və Koqnitiv Yanaşmaların Qarşılaşdırılması

3.1. Sintaktik Səmərəlilik və Koqnitiv Məhdudiyyətlər

Törəmə yanaşmada səmərəlilik məqsədi (Minimum Program) struktur əməliyyatlarının “ixtisar edilmiş” mexanizmlərlə icrasını hədəfləyir; koqnitiv baxış bunu emal yükünün (yaddaş, diqqət) azaldılması ilə əlaqələndirir. Yəni, movement və subjacency tipli məhdudiyyətlər təkcə strukturdan deyil, emal resurslarının məhdudluğundan da qaynaqlanan koqnitiv iqtisadiyyat prinsiplərinə uyğun şərh oluna bilər (Lee et al., 2025). Praktik olaraq, öyrənənlərdə daha “yüngül” quruluşların seçilməsi, ardıcılıq və proqnozlaşdırıla bilənlik kimi xüsusiyyətlər emalın sürətini və dəqiqliyini artırır; bu da tədrisdə sintaktik nümunələrin frekans və açıq-aydınlıq əsasında qurulmasını dəstəkləyir (Rajesh & Padma, 2025; Amin et al., 2025).

3.2. Semantika və Konseptual Metafora

Koqnitiv modelə görə, metaforalar abstrakt anlayışların (məsələn, VAXT, MƏQSƏD) konkret sensor-motor sahələr (məsələn, HƏRƏKƏT, MƏKAN) vasitəsilə başa düşülməsi üçün əsas mexanizmdir; bu konseptual xəritələnmələr sintaktik seçimləri də istiqamətləndirir. Məsələn, “*vaxt keçdi*” tipli ifadələrdə hərəkət semantikasi ilə uyğunlaşan fel və hallanma nümunələri daha təbii görünür; bu, formal halların və fel valensiyalarının arxasında duran konseptual motivasiyanı işıqlandırır (Mammadova, 2024). Beləliklə, formal təsvirlə məna motivasiyası bir-birini tamamlayır: formal sistem nə cür qurulduğunu, koqnitiv mexanizmlər isə niyə belə qurulduğunu izah edir (Amin et al., 2025).

3.3. Qrammatik Kateqoriyalar və Prototip Nəzəriyyəsi

Törəmə çərçivədə kateqoriyalar çox vaxt ikili və sərt sərhədlərlə modelləşdirilir; koqnitiv çərçivədə isə prototip quruluşu səbəbilə mərkəzdən periferiyaya doğru dərəcəlilik müşahidə olunur. Bu, məsələn, gerund, nominalizasiya və “isim-fel sərhədi” kimi hallarda elastik kateqoriyalaşmanı izah etməyə imkan verir: tezlik, istifadənin nümunəvi formaları və diskurs funksiyası kateqoriya statusunu dəyişdirə bilər (Mammadova, 2024; Sadiqzade, 2024). Tədris

baxımından, prototip yanaşması öyrənənlərin ən tipik nümunələrdən başlayıb kənar hallara doğru genişlənən istifadəyə əsaslanan (usage-based) marşrutu izləməsinə şərait yaradır; bu, qrammatik “sərt qaydalar” ilə real diskursun dəyişkənliyini bərləşdirir (Lee et al., 2025).

4. Dilin Mənimlənməsi

4.1. Fitri imkan və başlanğıc mexanizmlər

Törəmə yanaşmaya görə, uşaq dilə fitri başlanğıc şərtlər ilə daxil olur; rekursiya və minimal əməliyyatlar kimi mexanizmlər qrammatik sistemin sürətlə formalaşmasına şərait yaradır. Bu çərçivədə “az qayda ilə çox izah” prinsipi emal yükünün azalması və səmərəliliklə əsaslandırılır; erkən mərhələdə sabit söz sırası və proqnozlaşdırıla bilən asılılıqlar öyrənməni sürətləndirir (Lee, Jeon, & McKinley, 2025). Qlobal dil ekosistemində ingiliscənin hegemon statusu və standartlaşdırıcı təzyiqi də bu fitri başlanğıcın necə “forma” aldığını dolayısı ilə yönləndirə bilər (Zeng & Yang, 2024; Amin, Rasheed, Ali, & Ara, 2025).

4.2. Nümunəyə əsaslanan öyrənmə və konstruksiya

Koqnitiv yanaşma vurğulayır ki, uşaq dili çox vaxt istifadəyə əsaslanan konstruksiya vasitəsilə mənimləyir: tez-tez eşidilən hazır ifadə nümunələri (məsələn, “Mən istəyirəm X”) daha sonra yer dəyişdirmə, genişlənmə və şablon üzərində variasiyalarla sistemləşir. Konstruksiyaların tezliyi, məna şəffaflığı və diskursdakı funksiyası onların erkən və sabit əldə olunmasını artırır (Mammadova, 2024; Sadiqzadə, 2024). Koqnitiv mexanizmlər burada diqqət və yaddaşın iqtisadi idarəsini önə çıxarır; emal rahatlığı olan nümunələr daha tez sabitləşir və qrammatik kateqoriyaların nüvə–periferiya quruluşunu yaradır (Amin et al., 2025).

4.3. Analogi və statistik ümumiləşdirmə

Uşaqlar yeni cümlələri mövcud konstruksiya ilə analoji uyğunlaşdırma yolu ilə əlaqələndirir, korpusdaxili statistik müntəzəmliklər əsasında ümumiləşdirir və beləliklə, hallanma, valensiya və söz sırası qaydaları üzrə təxminlər qururlar. Auditor-idrak kanallarının rolu burada həlledicidir: ritm, vurğu, intonasiya və səs nümunələri ardıcılıq proqnozunu asanlaşdırır və sintaktik sərhədlərin sezişməsinə kömək edir (Sadiqzadə, 2024). Akademik diskursda belə müntəzəmliklərə uyğunlaşma, xüsusən yazıda “vahid üslub”a yaxınlaşma, son illərdə süni intellektdən istifadə ilə daha da güclənmişdir (Lepp & Smith, 2025).

4.4. İntegrativ model: fitri memarlıq + koqnitiv motivasiya

İnteqrasiya baxışına görə, fitri memarlıq potensialı (məsələn, rekursiv birləşdirmə əməliyyatı) koqnitiv motivasiya ilə aktuallaşır: tezlik, məna şəffaflığı, emal yüngüllüyü və diqqət resurslarının məhdudluğu uşaq sisteminə “hansı” konstruksiya ilə əvvəlcə daxil olacağını tənzimləyir (Lee et al., 2025; Amin et al., 2025). Qlobal mühitdə texnoloji vasitələrin, o cümlədən generativ sistemlərin artan rolu, öyrənmə trayektoriyalarına əlavə təsir göstərir: standart formaların modelləşməsi və rəy mexanizmləri müəyyən şablonları gücləndirir (Rajesh & Padma, 2025).

4.5. Rəqəmsal vasitələr, çoxdilli giriş və öyrənmə trayektoriyası

Çoxdilli mühitdə süni intellekt əsaslı yazı və tərcümə alətləri uşağın və gənc öyrənənin giriş məzmununu dəyişdirir; yüksək resurslu dillərdə daha sabit və standart formalar təqdim olunur, aşağı resurslu dillərdə isə keyfiyyət fərqi yarana bilər (Lai, Ngo, Veyseh, et al., 2023; Sharma, Murray, & Xiao, 2024). Bu asimmetriya tədrisdə giriş balansının qorunmasını və yerli dil resurslarının gücləndirilməsini vacib edir. Eyni zamanda, platformaların model kartları və məhdudiyyətləri barədə şəffaflıq, yəni hansı dillərdə nəyin yaxşı/nəyin zəif işlədiyini bilməyimiz pedaqoji qərarları informasiyalaşdırır (OpenAI, 2023; Patterson, 2025). Məsələn, uzun mətnlərin tərcüməsində transformerlərə əsaslanan yanaşmaların optimallaşdırılması girişin keyfiyyətini yüksəldə və interlinqva “dolayısı keçid” xətlərini azalda bilər (Wang, Zhang, Chen, & Zhong, 2025).

4.6. Tədrisə nəticələr

- **Tezlik və şəffaflıq:** Ən tipik konstruksiyalardan başlamaq, ardınca periferik nümunələrə keçmək öyrənmə yükünü azaldır (Mammadova, 2024).
- **Auditor kanalların aktivləşdirilməsi:** Ritm və vurğuya söykənən məşqlər sintaktik sərhədlərin sezişməsini sürətləndirir (Sadiqzade, 2024).
- **Şəffaf rəy:** Rəy mənbələrinin (müəllim, korpus, SI aləti) məhdudiyyətləri izah edilməli; standartlaşdırıcı təzyiqə tənqidi yanaşma formalaşdırılmalıdır (Amin et al., 2025; Lepp & Smith, 2025).
- **Çoxdilli balans:** Yüksək resurslu dillərin üstünlüyünü kompensasiya edən giriş siyasəti və yerli dil resurslarının planlı istifadəsi zəruridir (Lai et al., 2023; Sharma et al., 2024).

4.7. Empirik istiqamətlər: neyrodilçilik

Gələcək tədqiqatlar beyin göstəricilərini (ERP, fMRI) tətbiq edərək səmərəlilik fərziyyələrini və konstruksiya tezliyi təsirlərini yoxlamalıdır: emal yükü az olan quruluşların neyron xərci aşağıdır mı? Metaforik mənalardan emalı zamanı sensor-motor şəbəkələrin aktivləşməsi (məsələn, hərəkət/metafora uyğunluğu) sintaktik seçimlə əlaqədardır mı? Bu xəttin sistemli araşdırılması formal prinsiplərlə koqnitiv motivasiyanın vahid neyrokoqnitiv əsasını üzə çıxara bilər (Lee et al., 2025; Amin et al., 2025).

5. Törəmə və Koqnitiv Dilçiliyin İnteqrasiyası

5.1. Formal strukturun funksional motivasiyası

Törəmə çərçivə qrammatik quruluşları minimal əməliyyatlar və iqtisadi mexanizmlərlə (məsələn, *Merge*, *Move*, *Binding*) izah edir; koqnitiv yanaşma isə bu formalizasiyanın arxasında dayanan funksional motivasiyanı – yəni məna şəffaflığı, emal yüngüllüyü və diskursda kommunikativ səmərəliliyi – ön plana çıxarır. Başqa sözlə, formal sistem nə cür qurulduğunu göstərsə, koqnitiv

sistem niyə belə qurulduğunu əsaslandırır (Amin, Rasheed, Ali, & Ara, 2025; Mammadova, 2024). Bu baxışların uzlaşdırılması, qrammatik kateqoriyaların və valensiya nümunələrinin konseptual xəritələnmələr (məsələn, hərəkət–məkan–zaman əlaqələri) ilə motivasiya olunduğunu göstərir; belə motivasiya həm təlimdə məna əsaslı izahı gücləndirir, həm də öyrənənin idrak resursları ilə uyğun gəlir (Lee, Jeon, & McKinley, 2025; Rajesh & Padma, 2025).

5.2. Koqnitiv sistemlərin dil əməliyyatlarına qoyduğu məhdudiyyətlər

Emal resurslarının məhdudluğu (yaddaş pəncərəsi, diqqət paylanması, auditor ipuclarının işlənməsi) sintaktik əməliyyatların “icazə verilən” trayektoriyalarını məhdudlaşdırır: uzun məsafəli asılılıqların azaldılması, proqnozlaşdırıla bilən söz sıralarının üstünlüyü, daha “yüngül” konstruksiyaların seçilməsi və s. Bu, Törəmə çərçivədə səmərəlilik prinsipi ilə, Koqnitiv çərçivədə isə emal yükünün azaldılması ilə üst-üstə düşür (Lee et al., 2025). Auditor-idrak mexanizmlərinin (ritm, vurğu, prosodiya) sintaktik sərhədlərin sezilməsinə yardımı və konstruksiya seçiminə təsiri, öyrənmənin erkən mərhələlərində xüsusilə qabarıqdır (Sadiqzade, 2024; Mammadova, 2024).

5.3. “Minimalizm” istiqaməti və fitri imkanların sadələşdirilməsi

Müasir minimalizm xətti (tez-tez ədəbiyyatda “*minimalism with a vengeance*” kimi müzakirə olunur) fitri başlanğıcın ən az elementlərlə modelləşdirilməsini hədəfləyir: rekursiv birləşdirmə kimi ümumi mexanizmlər saxlanılır, lakin qalan çoxlu parametrlər öyrənməyə və istifadə statistikasına həvalə edilir. Belə çərçivə, bir tərəfdən, Törəmə yanaşmanın riyazi sadəliyini qoruyur, digər tərəfdən, Koqnitiv sistemin tezlik, prototipiklik və məna şəffaflığı kimi prinsip və məhdudiyyətlərinə “yer açır” (Lee et al., 2025; Amin et al., 2025). Qlobal dil ekosisteminə standartlaşdırıcı təzyiqlər (o cümlədən texnoloji vasitələrin dil üzərində homogenləşdirici təsiri) bu sadələşdirməni praktikada daha da görünən edir (Zeng & Yang, 2024; Rajesh & Padma, 2025).

5.4. Dilin qavranılması və yaradılması – ən səmərəli koqnitiv mexanizm kimi

İntegrativ baxışda dil nə yalnız formal qaydalar toplusu, nə də yalnız məna xəritələridir; dil qavranılması və yaradılması üçün beynin səmərəli mexanizmlərinin uzlaşmış məhsuludur. Məna yönümlü motivasiya, auditor-idrak ipucları və tezlik effektləri öyrənməni sürətləndirir; minimal əməliyyatlar isə strukturda proqnozlaşdırıla bilənlik və sabitlik yaradır (Sadiqzade, 2024; Mammadova, 2024). Bu sintez tədrisdə həm qayda əsaslı, həm də istifadəyə əsaslanan marşrutların paralel tətbiqini əsaslandırır (Lee et al., 2025; Amin et al., 2025).

6. Gələcək Perspektivlər və Neyrodilçilik

6.1. Empirik tədqiqat istiqamətləri

1) Sintaktik emalın koqnitiv yüklə əlaqəsi.

Neyroölçmələrlə (ERP dalğaları, fMRI aktivlik xəritələri) “yüngül” və “ağır” konstruksiyalar arasında emal xərci fərqlərinin yoxlanması, səmərəlilik fərziyyəsini birbaşa sınağa imkan verə bilər: daha proqnozlaşdırıla bilən və tez-tez işlənən konstruksiyalar həqiqətən də daha az neyron

resursu tələb edirmi? Bu sual həm formal prinsiplərin, həm də koqnitiv məhdudiyyətlərin vahid çərçivədə testinə şərait yaradır (Lee et al., 2025; Amin et al., 2025).

2) Konseptual şəbəkələrin lokalizasiyası.

Metaforik ifadələrin anlaşılması zamanı sensor-motor şəbəkələrin (məsələn, hərəkət və məkanla bağlı sahələr) aktivləşib-aktivləşməməsi “bədənləşmiş” mənə fərziyyəsini gücləndirə və sintaktik-semantik seçimlərin konseptual motivasiyası ilə neyrobioloji uyğunluğunu göstərə bilər (Mammadova, 2024). Bu cür tapıntılar, konseptual metafora və valensiya/hal sistemləri arasındakı əlaqəni beyində izləməyə imkan verir (Amin et al., 2025).

6.2. Formal və konseptual sistemlərin beyində inteqrasiyası

Formallığın verdiyi struktur sabitliklə konseptual motivasiyanın verdiyi mənə yönlülüyü beynin müxtəlif şəbəkələrində paralel və qarşılıqlı təsirdə reallaşa bilər. Bu inteqrasiyanın modelləşdirilməsi üçün çoxşaxəli metodlar (neyroölçmə + korpus statistikasısı + davranış testləri) birləşdirilməlidir; belə yanaşma, həmçinin çoxdillli emalda resurs asimetriyalarını nəzərə alaraq, fərqli dillərdə emal xərclərinin müqayisəsinə imkan yaradır (Lai, Ngo, Veyseh, et al., 2023; Sharma, Murray, & Xiao, 2024).

6.3. Neyrodilçiliyin iki paradigma arasında körpü kimi rolu

Neyrodilçilik iki istiqaməti – minimal formal əməliyyatlar və koqnitiv motivasiya – vahid neyrokoqnitiv model daxilində birləşdirən körpü rolunu oynaya bilər. Eyni zamanda, rəqəmsal mühitin təsiri də ölçülməlidir: modellərin dil üzrə qeyri-bərabər performans (yüksək resurslu dillərin üstünlüyü) və standartlaşdırıcı təsirlər (məsələn, “vahid üslub” meyli) həm davranış, həm də neyro səviyyədə izlənməlidir (OpenAI, 2023; Patterson, 2025; Lepp & Smith, 2025). Tərcümə və uzun mətn emalında alqoritmik inkişaf (məsələn, Transformer-XL əsasında optimallaşdırmalar) empirik işlər üçün daha sabit çoxdillli giriş yarada və müqayisələri etibarlı edə bilər (Wang, Zhang, Chen, & Zhong, 2025). Geniş miqyaslı çoxdillli resursların toplanması və ədalətli qiymətləndirmə meyarları isə neyro-empirik tədqiqatın nəticələrini dil siyasəti və tədris qərarları ilə əlaqələndirməyə imkan verəcək (Vashee, 2023; Crotty, 2024; Zeng & Yang, 2024; Rajesh & Padma, 2025).

7. Nəticə

Bu tədqiqat göstərdi ki, Törəmə və Koqnitiv Dilçilik rəqib paradigmlər deyil, əksinə bir-birini tamamlayan izah çərçivələridir: Törəmə yanaşma qrammatik sistemin nə cür qurulduğunu minimal əməliyyatlar və səmərəlilik prinsipi ilə modelləşdirir, Koqnitiv yanaşma isə həmin formal quruluşların niyə bu şəkildə formalaşdığını mənə motivasiyası, emal yükləri və diskurs funksiyaları ilə əsaslandırır (Amin, Rasheed, Ali, & Ara, 2025; Lee, Jeon, & McKinley, 2025). Beləliklə, formal struktur ilə funksional motivasiya arasında qarşılıqlı asılılıq dilin ümumi mexanizmini daha dolğun izah edir.

Nəticə etibarilə, sintaksis və semantika, forma və məna, fitrilik və təcrübə vahid koqnitiv sistemdə birləşir: tezlik, prototipiklik, auditor ipucları və konseptual metaforalar kimi koqnitiv amillər formal qaydaların seçimini istiqamətləndirir; minimal əməliyyatlar isə bu seçimləri sabit və proqnozlaşdırıla bilən strukturda reallaşdırır (Mammadova, 2024; Sadiqzade, 2024). Bu integrasiya tədrisdə həm qayda əsaslı, həm də istifadəyə əsaslanan marşrutların paralel tətbiqini legitimləşdirir və öyrənən üçün əməl baxımından “yüngül” və semantik cəhətdən şəffaf konstruksiyaları önə çəkir (Lee et al., 2025; Amin et al., 2025).

Gələcəkdə linqvistik nəzəriyyənin neyrobioloji əsaslandırılması həlledici olacaq: ERP və fMRI kimi ölçmələrlə səmərəlilik fərziyyələrinin, konstruksiya tezliyinin və metafora əməlinin beyin xərci üzərindəki təsirləri sistemli şəkildə yoxlanılmalıdır (Lee et al., 2025; Amin et al., 2025). Bununla yanaşı, çoxdilli əməldə resurs asimetriyaları və rəqəmsal vasitələrin standartlaşdırıcı təsiri nəzərə alınmalı, böyük korpuslar və ədalətli qiymətləndirmə meyarları ilə dəstəklənən çoxdilli tədqiqat dizaynları qurulmalıdır (Lai, Ngo, Veyseh, et al., 2023; Sharma, Murray, & Xiao, 2024). Model sənədlərində dil əhatəsi və məhdudiyyətlərə dair şəffaflıq, həm elmi nəticələrin interpretasiyası, həm də pedaqoji qərarların informasiyalaşdırılması üçün zəruridir (OpenAI, 2023). Nəhayət, uzun mətnlərin tərcüməsi və əməli üçün alqoritmik inkişaf—məsələn, ardıcıl asılılıqları saxlayan yanaşmalar—empirik müqayisələrin etibarlılığını artıraraq formal və koqnitiv mexanizmlərin beyindəki integrasiyasını daha dəqiq izləməyə imkan verəcək (Wang, Zhang, Chen, & Zhong, 2025).

References

- Amin, M., Rasheed, H., Ali, S., & Ara, A. (2025). Artificial intelligence and the standardization of global English: A sociolinguistic inquiry. *Qualitative Research Journal for Social Studies*, 2(3), 365–384. <https://doi.org/10.63878/qrjs3.10>
- Lai, V. D., Ngo, N. T., Veyseh, A. P. B., et al. (2023). ChatGPT beyond English: Towards a comprehensive evaluation of large language models in multilingual learning. *Findings of EMNLP 2023 (Long Papers)*. <https://openreview.net>
- Lee, S., Jeon, J., & McKinley, J. (2025). Generative AI and English language teaching: A global Englishes perspective. *Annual Review of Applied Linguistics*, 45, 85–108. <https://doi.org/10.1017/S0267190525100184>
- Lepp, H., & Smith, D. S. (2025). “You cannot sound like GPT”: Signs of language discrimination and resistance in computer science publishing. In *Proceedings of the 2025 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT '25)*. <https://doi.org/10.1145/3715275.3732202>
- Mammadova, I. (2024). The role of proverbs in language learning: A cognitive and cultural perspective. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(1), 40–45. <https://doi.org/10.69760/8qj8tr41>
- Aliyeva, E. (2025). The Role of Teaching Proverbs and Sayings in Enhancing Students' Speaking Skills. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(1), 54–61.

- Yadav, D., Kumar, D., & Jain, A. (2025). Gendered language of Bihar proverbs: a descriptive study of inequality. *Cogent Arts & Humanities*, 12(1), 2464384.
- Wang, X., Zhang, C., Chen, L., & Zhong, P. (2025). Optimization and Practice of Long Text Foreign Language Translation Algorithm Based on Transformer-XL Architecture. *Procedia Computer Science*, 262, 766-775.
- OpenAI. (2023). *GPT-4 System Card* [Technical report]. OpenAI.
- Sadiqzade, Z. (2024). The foundational role of auditory skills in language mastery. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 1(1), 82–87.*
- Sadiqzade, Z. (2024). The impact of music on language learning: A harmonious path to mastery. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(1), 134–140.*
- Sharma, N., Murray, K., & Xiao, Z. (2024). Faux polyglot: A study on information disparity in multilingual large language models (NAACL 2025 presentation). *arXiv Preprint, arXiv:2407.05502*. <https://arxiv.org/abs/2407.05502>
- Zeng, J., & Yang, J. (2024). English language hegemony: Retrospect and prospect. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11(317). <https://doi.org/10.1057/s41599-024-02821-z>
- Vashee, K. (2023, June 28). Making generative AI effectively multilingual at scale. *ModernMT Blog*. <https://www.modernmt.com/blog>
- Crotty, D. (2024, February 23). AI, translations, and the dominance of the English language. *The Scholarly Kitchen*. <https://scholarlykitchen.sspnet.org>
- Patterson, J. (2025, September 2). Multilingual artificial intelligence often reinforces bias. *Johns Hopkins Hub*. <https://hub.jhu.edu>
- Rajesh, A., & Padma, P. (2025). Lingua Franca 2.0: The enduring power of English amidst artificial intelligence. *International Journal of Language, Literature and Culture*, 5(4), 60–65. <https://doi.org/10.22161/ijllc.5.4.9>

Received: 08.09.2025

Revised: 10.09.2025

Accepted: 15.10.2025

Published: 11.11.2025

Şifahi Nitqin İnkişafında Psixoloji və Sosial Mühit Faktorlarının Rolu: Müasir Yanaşmalar və Praktiki Həllər

¹ Narmin İbrahimli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205028>

Xülasə.

Bu məqalə xarici dil öyrənənlərin şifahi nitq bacarıqlarının inkişafına mənfi təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsinə və onların aradan qaldırılması yollarının təhlilinə həsr olunmuşdur. Müasir qloballaşma şəraitində şifahi ünsiyyət bacarığı təkcə dil biliklərinin göstəricisi deyil, həm də öyrənənin mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqədə iştirak etmə potensialını müəyyən edən əsas faktor kimi çıxış edir. Tədqiqatda psixoloji, dilçilik, metodoloji və sosial-mühit amillərinin şifahi nitqin formalaşmasına təsiri nəzərdən keçirilmişdir. Nəticələr göstərir ki, danışq qorxusu, motivasiyanın zəifliyi, məhdud lüğət ehtiyatı və anadil interferensiyası kimi problemlər tələbələrin sərbəst ifadə bacarığını əngəlləyir. Bununla yanaşı, ənənəvi qrammatika yönümlü təlim metodları da praktik danışq fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Müəllif qeyd edir ki, bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün kommunikativ və layihə əsaslı yanaşmalar, interaktiv fəaliyyətlər, kiçik qrup tapşırıqları və müsbət psixoloji mühitin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin nəticələri dil tədrisinin təkmilləşdirilməsi, müəllim hazırlığı və pedaqoji innovasiyaların tətbiqi baxımından həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər:

xarici dil tədrisi, şifahi nitq, psixoloji amillər, kommunikativ yanaşma

1. Giriş

Müasir təhsil kontekstində xarici dildə şifahi nitqin inkişafı kommunikativ kompetensiyanın əsas komponentlərindən biri kimi qəbul olunur; o, öyrənənin akademik irəliləyişinə, peşəkar adaptasiyasına və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqədə səmərəli iştirakına bilavasitə təsir göstərir. Kommunikativ yönümlü kurikulumların və rəqəmsal təlim resurslarının sürətlə yayılmasına baxmayaraq, bir çox öyrənənlər hələ də axıcılıq, sərbəst ifadə, tələffüz dəqiqliyi və situativ uyğunluq baxımından ciddi çətinliklərlə üzləşirlər (Harmer, 2015; Richards & Rodgers, 2016; Biletska və b., 2021). Problemin aktuallığı ondan irəli gəlir ki, şifahi ünsiyyət bacarığında boşluqlar öyrənənin dil biliyinin praktik tətbiqini məhdudlaşdırır, özünəinamı zəiflədir və real kommunikasiya mühitlərinə qoşulmanı ləngidir.

Mövcud ədəbiyyat göstərir ki, çətinliklərin psixoloji (danışq anxiyotisi, səhv etmək qorxusu, aşağı özünəinam), dilçilik (fonetik-intonasiya çətinlikləri, məhdud leksik baza, qrammatik interferensiya), metodoloji (müəllim yönümlü, qrammatika-mərkəzli dərslər modelləri) və sosial-

¹ İbrahimli, N. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: nermin.iskenderova.92@gmail.com. ORCID:

<https://orcid.org/0000-0001-8929-3943>

mühit (autentik ünsiyyət imkanlarının məhdudluğu) ölçüləri vardır (Krashen, 1981; Salmanova, 2025; Asadova, 2023; Mammadova, 2024). Bu çoxşaxəli maneələr danışığın təbii axarını pozur, öyrənənin nitq aktında risk götürmə meylini azaldır və praktik performansı zəiflədir.

Tədqiqatın məqsədi xarici dil öyrənənlərdə şifahi nitqin inkişafına mənfi təsir göstərən əsas amilləri sistemli şəkildə müəyyənləşdirmək və onların təsirini minimuma endirən elmi-metodik həll yolları təklif etməkdir. Tədqiqatın obyektı xarici dilin tədrisi prosesində şifahi nitqin formalaşması, predmeti isə bu prosesə təsir edən psixoloji, dilçilik, metodoloji və sosial-mühit amilləri, habelə onların aradan qaldırılması strategiyalarıdır.

İşin elmi-nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müxtəlif yanaşmalar (giriş-məzmun-çıxış modelləri, input/interaction nəzəriyyələri, kommunikativ və tapşırıq-yönlü təlim) əsasında şifahi bacarıqların inkişafına integrativ çərçivə təklif olunur (Richards & Rodgers, 2016; Harmer, 2015; Krashen, 1981). Praktiki əhəmiyyəti isə müəllimlər üçün konkret dərslər dizaynları, tələffüz və leksik inkişaf protokolları, motivasiya və anxiyete-idarəetmə texnikaları, həmçinin dərslərdə ünsiyyət platformalarının didaktik integrasiyası üzrə tövsiyələr təqdim etməsidir (Biletska və b., 2021; Asadova, 2023; Mammadova, 2024).

İstifadə olunan metodlar: (1) nəzəri təhlil – mövzu üzrə elmi-metodik mənbələrin sistemləşdirilməsi; (2) müşahidə – dərslər prosesində danışq fəaliyyətinin izlənməsi və qeydiyyatı; (3) sorğu və müsahibə – müəllim və tələbələrin qarşılaşdıqları çətinliklərin və ehtiyacların öyrənilməsi; (4) müqayisəli təhlil – ənənəvi və kommunikativ/tapşırıq-yönlü modellərin nəticələrinin müqayisəsi; (5) ümumiləşdirmə – tapıntıların sintesi və praktik tövsiyələrin formalaşdırılması. Bu metodoloji paket tədqiqatın nəticələrini həm etibarlı, həm də tətbiq-yönlü şəkildə təqdim etməyə imkan verir.

2. Xarici dildə şifahi nitqin inkişafına təsir edən amillərin elmi əsasları

2.1. Nitq və düşüncə münasibəti

Klassik psixoloji və psixolinqvistik yanaşmalara görə nitq düşüncənin ifadə forması və tənzimləyicisidir; içdən-xaricə çevrilən “daxili nitq” sosial qarşılıqlı təsirdə formalaşır və sonradan şifahi çıxışda obyektivləşir. Xarici dildə danışq zamanı əlavə **idrak yüklənməsi** (lüğət seçimi, fonetik planlama, sintaktik quruluşun sinxronlaşdırılması) yaranır; bu, axıcılığı zəiflədir və risk-götürmə meylini azalda bilər. İntonasiya və informasiya quruluşu (Functional Sentence Perspective) düşüncənin nitqdə təşkilinə vasitəçilik edir; bu baxımdan intonasiya-FSP uyğunluğu şifahi ifadənin aydınlığını artırır (Karimli, 2025).

2.2. Şifahi nitqin psixoloji, dilçilik və sosial aspektləri

Psixoloji ölçü. Danışq anxiyətisi, səhv etmək qorxusu və aşağı özünəinam spontan çıxışı məhdudlaşdırır; fərdi fərqlər və öyrənmə potensialı motivasiya ilə birlikdə performansla birbaşa təsir göstərir (Pashayeva, 2025; Mammadova, 2024). Rəqəmsal mühidə fərdiləşdirilmiş məzmun özünüidarəetməni gücləndirsə də, texnologiyadan asılılıq və passiv istehlak riski yarada bilər (Babayev, 2025).

Dilçilik ölçü. Fonetik-artikulyasiya çətinlikləri və intonasiya modeli ana dillə ziddiyyətə girə bilər; hədəf dildə **kollokasiyaların** kifayət qədər mənimsənməməsi nitqin təbiiliyini azaldır (Asadova, 2023; Asadova, 2024; Mohammed & Bashier, 2025; Sandu, 2025). Məhdud lüğət ehtiyatı və qrammatik interferensiya diskursun axıcılığına mənfi təsir göstərir; idiomatik vahidlərin anlaşılmaması pragmatik uyğunluğu pozur (Hajiyeva, 2024; 2025).

Sosial-mühit ölçüsü. Autentik ünsiyyət imkanlarının azlığı və tədrisdə məlumat-texnologiyalarının səmərəsiz inteqrasiyası şifahi praktikaya mane olur. Rəqəmsal resursların məqsədyönlü istifadəsi müəllimin pedaqoji dizaynı ilə birləşəndə dinləmə-tələffüz bacarıqlarını və ünsiyyət tezliyini artırır (Biletska və b., 2021; Volchkova, 2018).

2.3. Kommunikativ yanaşma nəzəriyyəsinin qısa icmal

Kommunikativ yanaşma dilin öyrənilməsini məna mübadiləsi və kommunikativ niyyətlərin reallaşdırılması prosesini kimi qəbul edir. Burada məqsəd yalnız struktur biliyi deyil, funksional istifadə, interaktivlik, autentik tapşırıqlar və cüt/grup işi vasitəsilə ünsiyyət səriştəsinin formalaşdırılmasıdır. Dərsdə rol-oyunları, problem-həll müzakirələri, layihələr və situativ dialoqlar əsas vasitələrdir; qiymətləndirmə də performans-əsaslı olur (Salmanova, 2025; Richards & Rodgers, 2016; Harmer, 2015).

2.4. Şifahi nitqin inkişafında öyrənən-mərkəzli yanaşmanın rolu

Öyrənən-mərkəzli modeldə müəllim bilik ötürücüsündən çox fasilitator və dizayner rolunda çıxış edir: ehtiyacların diaqnostikası, diferensiallaşdırma, tapşırıq-yönlü və layihə-əsaslı fəaliyyətlərin qurulması, habelə fasiləli, konstruktiv geribildirim. Rəqəmsal alətlər (podkast, video-müsahibə, səs yazıları) ilə kollokasiya və tələffüzün sistemli məşqi şifahi çıxışı təbii-axıcıdır (Asadova, 2023; 2024; Biletska və b., 2021). Bu yanaşma motivasiyanı artırır, fərdi fərqləri nəzərə alır və real kommunikativ ssenarilərdə performans transferini gücləndirir (Mammadova, 2024; Pashayeva, 2025).

3. Psixoloji amillər və onların təsiri

3.1. Danışq qorxusu (speaking anxiety) və özünə inamsızlıq

Danışq anxiyətisi səhv etmə qorxusu, mənfi qiymətləndirmədən çəkinmə və perfeksionizm kimi səbəblərlə güclənir; nəticədə öyrənənlər nitq aktından yayınır, pauzalar artır, axıcılıq zəifləyir. Yüksək “affektiv filtr” girişin mənimsənilməsini məhdudlaşdırır və spontan çıxışı ləngidir (Krashen, 1981; Brown, 2014). Özünəinamsızlıq xüsusilə fonetik qeyri-müəyyənlik və lüğət defisiti hissi ilə əlaqəlidir; tələffüzdə irəliləyiş və kollokasiyaların aktiv istifadəsi bu hissi azaldır (Asadova, 2023; Asadova, 2024; Thornbury, 2005).

3.2. Motivasiya çatışmazlığı və öyrənmə mühitinin psixoloji təsiri

Motivasiya azalanda öyrənən məqsədyönlü məşqə daha az vaxt ayırır, nitq tapşırıqlarında risk götürməkdən çəkinir. Dərsin emosional iqlimi, müəllim-öyrənən münasibətləri və tapşırıqların mənalı/relevant olması motivasiyanı birbaşa müəyyənləşdirir (Harmer, 2015; Richards & Rodgers, 2016). Rəqəmsal fərdiləşdirmə və özünüidarəetmə mexanizmləri düzgün qurulduqda daxili motivasiyanı gücləndirir, lakin passiv istehlak riski olduqda öyrənən asılılığı artırır (Babayev,

2025; Biletska və b., 2021). Zəif hazırlıqlı qruplarda kiçik məqsədlər, görünən irəliləyiş və məzmunun praktik dəyəri motivasiya üçün həlledicidir (Mammadova, 2024).

3.3. Emosional təhlükəsizlik və pozitiv mühitin əhəmiyyəti

Emosional cəhətdən təhlükəsiz mühitdə səhv **öyrənmənin təbii hissəsi** kimi çərçivələnir; müəllimin dili dəstəkləyici, geribildirimi isə konstruktiv olmalıdır. “Məzmun əvvəl, forma sonra” prinsipi ilə fikir ifadəsi təşviq edilir, formaya dair korrektə gecikdirilmiş və ya selektiv aparılır; mikro-təsdiqlər (qısa təriflər, təşəkkürlər) özünəinamı gücləndirir (Harmer, 2015; Salmanova, 2025). Fərdi fərqlərin nəzərə alınması və psixoloji yüklənmənin aşağı salınması (məsələn, əvvəlcə cütlükdə məşq, sonra qrup qarşısında çıxış) risk götürmə meylini artırır (Pashayeva, 2025).

3.4. Psixoloji baryerlərin azaldılması üsulları

- **Kiçik qrup/cütlük formatı:** təhlükəsiz mikro-mühit yaradır, danışiq payını artırır (Richards & Rodgers, 2016).
- **Oyunlar və situativ rollar:** real ünsiyyət çərçivəsi qurur, diqqəti səhvdən mənə mübadiləsinə yönəldir (Salmanova, 2025).
- **Motivasiyaedici rəy:** “nə işləyir → növbəti addım nədir” tipli feedforward; uğurun görünən qeydiyyatı (Harmer, 2015).
- **Tədrici təsirsizləşdirmə (desensitizasiya):** aşağı riskli tapşırıqlardan (qapalı suallar, hazır frazalar) daha açıq çıxışlara mərhələli keçid (Brown, 2014; Thornbury, 2005).
- **Tələffüz və kollokasiya dəstəyi:** kölgələmə (shadowing), ritm-intonasiya drillləri, mövzuya məxsus kollokasiya siyahıları — axıcılığı və “səs keyfiyyəti”ni yaxşılaşdırır (Asadova, 2023; 2024).
- **Rəqəmsal vasitələr:** səs-yazı tətbiqləri, podkast tapşırıqları və asinxron nitq jurnalları auditoriya təzyiqini azaldır, məşq tezliyini artırır (Biletska və b., 2021; Volchkova, 2018).

Yekunda, psixoloji maneələrin idarəsi **müəllimin kommunikativ dizaynı** (tapşırığın quruluşu, geribildirim və mühit) ilə **öyrənmənin özünüidarəetmə bacarıqlarının** (realist məqsədlər, özünümonitorinq) sinxronlaşdırılmasını tələb edir; bu zaman şifahi performansda davamlı artım müşahidə olunur (Babayev, 2025; Mammadova, 2024).

4. Dilçilik amilləri və onların aradan qaldırılması yolları

4.1. Fonetik çətinliklər və tələffüz məşqləri

Xarici dildə şifahi çıxışda ən tipik problemlər səs inventarı fərqləri, vurğu–intonasiya nümunələri, heca-sıxlığı, konsonant yığımları, zəif formalar və qoşulma (linking) kimi prosodik çətinliklərlə bağlıdır. Axıcılıq yalnız ayrı-ayrı səslərin düzgünlüyü deyil, ritm–intonasiya bütövlüyü ilə təmin olunur. Təsirli strategiyalar:

- Minimal cütlüklər və artikulyasiya quruluşu üzrə qısa rutinlər;

- Kölgələmə (shadowing), eko-oxu (choral reading) və ritm-drilllərlə intonasiya dövrləri;
- Mikro-dinləmə (1–2 cümləlik fraqmentlərin dəfələrlə təkrarı) və sürətli təkrar;
- Səs-yazıların özünü-dinləmə və müəllim rəyinə əsasən yenidən söyləmə. Bu məşqlərin planlı tətbiqi “səs keyfiyyəti”ni yüksəldir, nitqin anlaşılmasını və özünəinamı artırır (Asadova, 2023; Thornbury, 2005; Volchkova, 2018; Biletska və b., 2021).

4.2. Leksik bazanın məhdudluğu və söz ehtiyatının artırılması

Axıcı danışığ üçün kollokasiyalar, leksik zəncirlər və formulayar (ready-made chunks) həlledicidir. Tətbiq edilə bilən üsullar:

- Mövzu üzrə kollokasiya bankları (məs., “take + risk / a seat / notes”) və fraza-şablonlar;
- Spaced repetition və retrieval practice (xatırlama yönümlü qısa testlər);
- Semantik xəritə və qruplaşdırma (synonym/antonym/collocation clines);
- 3–2–1 speaking (eyni mövzunu zaman məhdudiyyətini azaldaraq ardıcıl danışmaq) və story-retell;
- Yazılı çıxışın reformulyasiyası və sonra şifahi təqdimatı. Kollokasiya yönümlü təlim nitqin təbiiliyini yüksəldir və çeviklik yaradır (Asadova, 2024; Mohammed & Bashier, 2025; Sandu, 2025; Thornbury, 2005).

4.3. Qrammatik strukturların praktik tətbiqi

Qrammatika istifadə içində mənimsənildikdə qalıcı olur. Təsirli çərçivə “focus on form” prinsipi ilə tapşırıq-yönümlü dövrüdür:

1. Pre-task modelləşdirmə (qısa dialoq + diqqətəlayiq struktur),
2. Tapşırıq (məlumat boşluqlu cüt işi / problem-həll müzakirəsi),
3. Tapşırığın təkrarı (performansın avtomatizasiyası),
4. Dil fokusu (seçilmiş strukturun qısa izahı + drill),
5. Yenidən danışma və feedforward.
Dictogloss, rol oyunu, debate minitask və qrafikdən danışma kimi formatlar qrammatik nümunələri kommunikativ mühitdə sabitləyir (Harmer, 2015; Richards & Rodgers, 2016; Littlewood, 1981; Mammadova, 2024).

4.4. Anadilin interferensiyası və azaldılması yolları

Mənfi transfer leksik-semantik, fonetik və sintaktik səviyyələrdə üzə çıxır: vurğunun yerdəyişməsi, söz sırası, predloq/ədat seçimi, artıqlar və zaman formaları, idiomların *sözbə-söz* tərcüməsi və s. Azaldılma addımları:

- Kontrastiv şüurlandırma: L1–L2 fərqlərinin cədvəl və mini-qaydalarla vizuallaşdırılması;
- Səhv nümunələri gündəliyi və hədəfli mini-məşqlər;
- Prosodiya + FSP uyğunluğu (məlumat mərkəzinin intonasiya ilə vurğulanması);
- İdiomatik paralellər: L1-dəki ekvivalentlərin izahı və kontekstdə L2 istifadəsi. Bu yanaşmalar interlanguage-i sistemli şəkildə irəli aparır (Karimli, 2025; Hajiyeva, 2024, 2025; Brown, 2014; Krashen, 1981).

4.5. Audio-vizual resurslar və anadilli danışiq nümunələri

Autentik podkast, müsahibə, qısa video və film dialoqları ilə işləyərkən pre-while-post ardıcılığı saxlanmalıdır:

- Pre-listening: açar sözlər, kollokasiya proqnozu, şəkil-diskussiya;
- While-listening: mikro-dinləmə, boşluq-doldurma, tonlama izləmə;
- Post-listening: rol-oyunu, “radio xəbər” formatında yenidən qurma, mini-presentasiya. Narrow listening (eyni mövzuda bir neçə qısa mətn) və shadow reading intonasiya və sürəti tənzimləyir, asinkron səs jurnalı isə təzyiqi azaldaraq təkrarı çoxaldır (Biletska və b., 2021; Volchkova, 2018; Harmer, 2015).

5. Metodoloji amillər və müasir tədris texnologiyaları

5.1. Ənənəvi və kommunikativ metodların müqayisəsi

Ənənəvi (müəllim-yönümlü, qrammatika-mərkəzli) modellərdə məqsəd dil strukturunun izahı və reproduktiv məşqlərlə möhkəmləndirilməsidir; danışiq fəaliyyətinin payı məhduddur və ölçmə əsasən doğru-səhv formatlı testlə aparılır. Kommunikativ yanaşmada isə dil mənə mübadiləsi üçün vasitədir; məqsəd funksional istifadə, interaktivlik və kontekstdə performansdır (Richards & Rodgers, 2016; Harmer, 2015). Nəticə etibarilə CLT modeli axıcılıq, spontanlıq və pragmatik uyğunluğu daha etibarlı şəkildə formalaşdırır, halbuki ənənəvi modeldə “bilik–bacarıq transferi” çox vaxt baş vermir (Littlewood, 1981; Salmanova, 2025).

5.2. Kommunikativ, layihə əsaslı və tapşırıq-yönümlü təlimin üstünlükləri

- Kommunikativ yanaşma (CLT): real situasiyalar, cüt/grup işi, performans-əsaslı qiymətləndirmə; fluency və müzakirə səriştəsini yüksəldir (Harmer, 2015).
- Layihə əsaslı təlim (PBL): uzunmüddətli, məhsul-yönümlü iş (müsahibə, video, podkast); tədqiqat və təqdimetmə körpüsü ilə söz ehtiyatını və danışiq həcmını artırır; motivasiyanı gücləndirir (Mammadova, 2024).
- Tapşırıq-yönümlü təlim (TBLT): “focus on meaning → focus on form” ardıcılığı, təkrarlanan tapşırıqlarla avtomatizasiya; qrammatikanın istifadə içində sabitlənməsi

(Littlewood, 1981; Richards & Rodgers, 2016).
Bu üçlüyün hibridi ənənəvi modellərə nisbətən daha yüksək transfer, özünəinam və kommunikativ çeviklik verir.

5.3. Rol oyunları, debatlar, situasiya tapşırıqları

Rol oyunları sosial rolları və nitq niyyətlərini (xahiş, etiraz, razılaşma) praktikləşdirir; debatlar arqumentasiya və replika bacarıqlarını inkişaf etdirir; situasiya tapşırıqları (məlumat boşluğu, problem-həll, qərarvermə) spontanlığı artırır. Effektiv dizayn prinsipləri:

1. Model + lüğət bankı (kollokasiyalar, funksional frazalar),
2. Aydın məqsəd və rol kartları,
3. Zaman məhdudiyyəti (3–5 dəq. mikrovəzifələr),
4. Yenidən icra (repeat task) və mini-refleksiya.

Bu formatlar səhvdən qorxunu azaldır və diqqəti məna mübadiləsinə yönəldir (Harmer, 2015; Salmanova, 2025).

5.4. Müəllimin rolu və davamlı geribildirim mexanizmləri

Müəllim fasilitator/dizayner kimi ehtiyacların diaqnostikasını aparır, diferensiallaşdırma və mərhələli dəstəklə (scaffolding) nitqi irəli daşıyır. Geribildirim:

- Anlıq şifahi korrektələr: recast, elicitation, clarification request (axıcılıq kəsmədən).
- Gecikdirilmiş rəy: fəaliyyət sonrası “nə işlədi / növbəti addım” tipli feedforward.
- Peer & self-assessment: meyar cədvəlləri, danışiq yoxlama siyahıları (CEFR-tipli deskriptorlara bənzər).
- Analitik rubrikələr: leksik diapazon, prosodiya, interaktivlik, dəqiqlik üçün ayrıca bandlar.
Bu mexanizmlər motivasiyanı və şəffaf öyrənmə yolunu gücləndirir (Harmer, 2015; Brown, 2014).

5.5. Müasir tədris texnologiyalarının integrasiyası

Rəqəmsal alətlər (LMS, mobil tətbiqlər, səs-analiz proqramları, podcast studiyaları) dinləmə-tələffüz praktikasını artırır, fərdiləşdirməni mümkün edir və auditoriyadan kənarda ünsiyyət tezliyini çoxaldır (Biletska və b., 2021; Volchkova, 2018). AI-əsaslı fərdiləşdirmə özünüidarəetməni gücləndirə bilər, lakin passiv istehlak riskinə qarşı müəllim tərəfindən məqsəd-yönlü dizayn tələb edir (Babayev, 2025). Effektiv integrasiya üçün:

- Narrow listening siyahıları + shadowing;
- Asinxron səs jurnalı (həftəlik 1–2 dəq. danışiq);
- Mikro-vəzifə platformaları (debate promptları, sürətli video-cavablar);

- Avtomatik transkript + özünü-korrektə.

Mikro-dizayn çərçivəsi (45–60 dəq.):

1. 5' Warm-up & model (funksional frazalar, kollokasiyalar)
2. 15' TBLT tapşırığı (cüt/qrup, məlumat boşluğu)
3. 10' Repeat task (axıcılıq artımı)
4. 10' Focus on form (seçilmiş struktur + drill)
5. 10' Performans + gecikdirilmiş rəy/peer rubrik

Bu çərçivə metodoloji amilləri və texnologiyaları vahid kommunikativ performans xəttində birləşdirir və ölçülə bilən danışq irəliləşi yaradır (Richards & Rodgers, 2016; Harmer, 2015; Biletska və b., 2021).

6. Sosial-mühit amilləri və xarici dil mühitinin yaradılması

6.1. Dərstdə və dərstdənkənar fəaliyyətlərin inteqrasiyası

Şifahi nitqin davamlı inkişafı üçün auditoriya daxilində qurulan kommunikativ tapşırıqların **dərstdənkənar, real ünsiyyət mühitinə** ötürülməsi vacibdir. Effektiv inteqrasiya belə qurulur:

- **Flipped & task-cycle:** dərstdən əvvəl qısa video/podkast → dərstdə rol-oyunu/debat → dərstdən sonra 60–90 saniyəlik səs jurnalı (özünüdinləmə, mini-refleksiya).
- **Spiral dizayn:** eyni mövzu üzrə artırılan çətinlik dərəcəsi (3–2–1 speaking, ikinci icra/“repeat task”) axıcılığı artırır (Harmer, 2015; Richards & Rodgers, 2016).
- **Xidmət-öyrənmə (service learning) mikro-tapşırıqları:** kampus daxilində qısa sorğular, qonaq yönləndirmə ssenariləri, “micro-interview”lar – qısa, lakin real kommunikasiya yaradır.
- **Ölçülə bilən göstəricilər:** həftəlik danışq dəqiqəsi, T-unit orta uzunluğu, düzgün kollokasiyaların sayı, intonasiya/ritm üzrə özünüqiymətləndirmə (Biletska və b., 2021; Volchkova, 2018).

6.2. Dil klubları, “Speaking corner”, “English day” və onlayn mübadilə

- Dil klubu formatı: həftəlik 45–60 dəq.; struktur: 10' warm-up frazalar + 20' mövzu debat/rol-oyunu + 10' mini-təqdimat + 10' gecikdirilmiş geribildirim. Klub üçün lüğət/kollokasiya bankı hazırlanır (Salmanova, 2025).
- Speaking corner: kampusun görünən məkanında müəyyən saatlarda “yalnız hədəf dildə danış” qaydası; qısa “prompt kartları”, taymer və rotasiya olunan fasilitator rolu.
- English day: həftədə/ayda bir gün işarələmə, afişa və etikətlərlə institusional dil mühiti; inzibati heyətin də sadə frazalarla iştirakını təşviq edir.

- Onlayn mübadilə/tandem: mövzu siyahısı, vaxt məhdudiyyəti və “pre-task lüğət”lə strukturlaşdırılmış görüşlər; pre-while-post ardıcılığı saxlanılır (Biletska və b., 2021).
- Gamifikasiya: bilet sistemi (participation tokens), “speaker of the week”, kollokasiya bingo – motivasiyanı yüksəldir (Mammadova, 2024).

6.3. Anadilli şəxslərlə ünsiyyətin rolu

Anadilli tərəfdaşla təmas **prosodiya**, **pragmatika** və **idiomatiklik**də sıçrayış yaradır; lakin bu ünsiyyət **tapşırıq-yönümlü** olmalıdır:

- Hazırlıq: mövzuya məxsus frazalar, məqsəd və gözləntilər;
- Görüş: 2×10 dəq. qarşılıqlı sual-cavab + 5 dəq. “role-swap” (öyrənən mövzunu yönləndirir);
- Sonrakı mərhələ: “language diary”də 3 yeni kollokasiya + 1 intonasiya müşahidəsi; növbəti dərstdə qısa paylaşım.
İdiom/şivə müxtəlifliyi üçün anadilli modellərlə işləyərkən kontekstləşdirmə və parafraz strategiyaları öyrədilməlidir (Hajiyeva, 2024; 2025; Asadova, 2023; 2024).

6.4. Qrup işi və əməkdaşlıq mühiti

Müsbət interdependensiya və hesabatlılıq qurulmadan qrup işi səmərə vermir. Təvsiyə olunan cəhətlər:

- **Think–Pair–Share** və **Jigsaw**: hər kəsin danışmaq payını təmin edir, məzmunu bölüşdürür (Littlewood, 1981).
- **Rolların rotasiyası**: fasilitator, zaman nəzarətçisi, dil müşahidəçisi (kollokasiya/intonasiya notları), təqdimatçı.
- **Şəffaf meyarlar**: leksik diapazon, prosodiya, qarşılıqlı-təsir, dəqiqlik üzrə 4-band rubrik; **peer & self-assessment** qısa çeklistlərlə (Harmer, 2015; Brown, 2014).
- **Psixoloji təhlükəsizlik**: əvvəl cütlüklərdə məşq → sonra qrup qarşısında çıxış; mikro-təriflər və konstruktiv feedforward (Pashayeva, 2025).

6.5. Mühit quruculuğu üçün institusional addımlar

- **Mövzu təqvimi**: həftəlik mövzu (travel, study skills, workplace talk) üzrə klub/lesson/online mübadilə sinxronlaşdırılır.
- **Resurs bankı**: podkastlar, qısa videolar, dialog skriptləri, kollokasiya kartları – müəllimlər üçün paylaşım qovluğu.
- **Texnoloji dəstək**: səs-yazı platformaları, avtomatik transkript, mikro-məsləhət modulları; AI fərdiləşdirməsi məqsəd-yönlü dizaynla tətbiq edilir (Babayev, 2025; Biletska və b., 2021).

Praktik 4-həftəlik mikro-proqram (şifahi nitq üçün):

1-ci həftə: Speaking corner + “self-intro & small talk” (shadowing + 3–2–1)

2-ci həftə: Dil klubu – problem-həll debatları (repeat task + gecikdirilmiş rəy)

3-cü həftə: Onlayn tandem – “study/work routines” (language diary + kollokasiya bankı)

4-cü həftə: English day – mini-poster təqdimatları + rubriklə peer assessment

Bu sosial-mühit paketinin sistemli tətbiqi danışq tezliyini, idiomatikliyi və prosodik dəqiqliyi artırır; nəticədə auditoriya ilə real dünya arasında dayanıqlı performans transferi formalaşır (Richards & Rodgers, 2016; Harmer, 2015; Biletska və b., 2021; Volchkova, 2018).

7. Nəticə

Aparılan elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr və praktik müşahidələr göstərir ki, xarici dildə şifahi nitqin inkişafı vahid mexanizm deyil, çoxamilli bir sistemdir: psixoloji (anxietə, özünəinam, motivasiya), dilçilik (fonetika–prosodiya, leksik-kollokasiya, qrammatik sabitlik), metodoloji (CLT, TBLT, PBL və geribildirim modelləri) və sosial-mühit (autentik ünsiyyət imkanları, klub və tandem fəaliyyətləri) amilləri bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı təsirdə olan halqalar təşkil edir. Bu amillərin inteqrasiyası ritm-intonasiya ilə məna mübadiləsinin uyğunlaşdırılmasını, kollokasiya yönümlü leksik inkişafı və “focus on form”-un kommunikativ tapşırıqların daxilində yer almasını tələb edir. Nəticə etibarilə, axıcılıq, anlaşılirlıq və pragmatik uyğunluq eyni anda və mərhələli şəkildə formalaşdırılmalıdır.

Bu çərçivədə müəllimin rolu həlledicidir: o, bilik ötürücüsündən daha çox fasilitator və dizayner kimi təhlükəsiz psixoloji iqlim yaradır, tapşırıqları ehtiyaclara görə diferensiallaşdırır, mərhələli dəstək (scaffolding) qurur və davamlı geribildirim (anlıq/ gecikdirilmiş, feedforward) vasitəsilə performansın sabit yüksəlişinə şərait yaradır. Mühit isə bu rolu tamamlayır: dərş-dərşdənənar inteqrasiya, dil klubu və “speaking corner” formatları, onlayn mübadilə və anadilli modellərlə strukturlaşmış ünsiyyət şifahi praktikaya real kontekst qazandırır; rəqəmsal alətlər (səs jurnalları, shadowing, avtomatik transkript) isə məşq tezliyini və özünümonitorinqi artırır.

Kompleks yanaşma vacibdir: hər dərş dövründə qısa tələffüz/ prosodiya drillləri, mövzuya məxsus kollokasiyalar, tapşırıq-yönümlü danışq, fokuslaşdırılmış dil mərhələsi və yenidən icra birlikdə planlaşdırılmalıdır. Gələcək tədqiqatlar üçün aşağıdakı istiqamətlər məqsəduyğundur:

- Uzunmüddətli (longitudinal) və qarışq-metodlu tədqiqatlarla CLT–TBLT–PBL hibrid dizaynlarının şifahi performansə təsirinin müqayisəsi;
- Prosodiya və kollokasiya müdaxilə paketlərinin (narrow listening + shadowing + 3–2–1 speaking) təsirinin müxtəlif səviyyələr və fənn kontekstlərində sınağı;
- Anadilin interferensiyasının (intonasiya, söz sırası, frazeologiya) mənbələrinin korpus və sinifdaxili məlumatlarla xəritələnməsi;
- Rəqəmsal/AI əsaslı fərdiləşdirmənin motivasiya, özünüidarəetmə və etik ölçülərinə dair empirik qiymətləndirmə;

- Şifahi çıxış üçün analitik rubrikaların (leksik diapazon, prosodiya, interaktivlik, dəqiqlik) lokal kontekstə uyğunlaşdırılması və etibarlılıq sınaqları.

Beləliklə, şifahi nitqin səmərəli inkişafı yalnız metod seçimi ilə deyil, psixoloji təhlükəsizlik + dilçilik hədəflərin dəqiqliyi + kommunikativ dizayn + sosial-mühit dəstəyinin sinxronlaşdırılması ilə mümkün olur. Bu sinxronlaşma təmin edildikdə, öyrənənlərin real ünsiyyətdə davamlı performans transferi və artan özünəinamı müşahidə edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- Asadova, B. (2023). Phonetic fluidity in English pronunciation: Techniques for native-like articulation. *Norwegian Journal of development of the International Science*, 121, 81.
- Asadova, B. (2024). The Role of Collocations in English Language Teaching. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 1(2), 9-19.
- Babayev, J. (2025). Algorithmic Autonomy or Dependence? A Mixed-Methods Study on AI Personalization and Self-Regulated Learning in Higher Education. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(4), 32-39.
- Biletska, I. O., Paladieva, A. F., Avchinnikova, H. D., & Kazak, Y. Y. (2021). The use of modern technologies by foreign language teachers: developing digital skills. *Linguistics and Culture Review*, 5(S2), 16-27.
- Hajiyeva, B. (2024). Challenges in understanding idiomatic expressions. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 1(2), 67-73.
- Hajiyeva, B. (2025). Translating idioms and slang: Problems, strategies, and cultural implications. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 284-293.
- Kan, G. (2025). MODERN METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES: YESTERDAY AND TODAY. *Теоретические аспекты становления педагогических наук*, 4(4), 14-18.
- Karimli, G. (2025). Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication. FSP and Intonation. *Porta Universorum*, 1(4), 94-101.
- Mammadova, I. (2024). Motivational and Practical Frameworks for Teaching English to Weak Learners: An Empirical Study. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 1(1), 30-38.
- Mohammed, R., & Bashier, T. (2025). Teaching English Collocations to Develop Saudi University Learners' Competence in Translation. *پسردیات*, 15(55), 125-148.
- Pashayeva, S. (2025). Individual Differences in Students' Learning Potential. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(1), 242-249.
- Salmanova, S. (2025). Communicative Approach in Foreign Language Teaching: Advantages and Limitations. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 2(1), 79-88.

Sandu, T. (2025). Collocations and their role in enhancing natural english expression. In *Роль образования в подготовке конкурентоспособных специалистов. Студенческие исследования* (pp. 266-270).

Volchkova, V. I. (2018). Use of modern information technologies in teaching foreign languages. *Наука и спорт: современные тенденции*, 19(2), 69-73.

Received: 10.10.2025

Revised: 12.10.2025

Accepted: 08.11.2025

Published: 11.11.2025

The Role of Collocations in Academic Writing

¹ Birgul Asadova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205029>

Abstract.

Academic writing requires precision, coherence, and a formal tone, all of which are closely linked to the effective use of collocations — fixed or semi-fixed word combinations that signal lexical and stylistic appropriateness. This study investigates the role of collocations in enhancing the clarity, logical structure, and professional tone of academic texts, with a particular focus on Azerbaijani university students learning English for academic purposes. The research identifies common challenges faced by learners, including semantic mismatches, grammatical inaccuracies, native language interference, and cultural variations in English usage. Analysis of discipline-specific texts further demonstrates that humanities, social sciences, economics, and technical fields each employ distinct collocational patterns, highlighting the importance of context-aware instruction. Pedagogical strategies, including corpus-based exercises, contextualized practice, collocation dictionaries, guided rewriting, and peer feedback, are proposed to improve learners' collocational competence and overall writing proficiency. The study concludes that mastering collocations is essential for producing coherent, credible, and stylistically appropriate academic writing, thereby enabling learners to communicate ideas effectively and align with international scholarly standards.

Key words:

academic writing, collocations, lexical competence, learner challenges, native language interference

Introduction

Academic writing is characterized by formality, precision, and objectivity. Its primary purpose is to present information in a logical, credible, and coherent manner, while maintaining a neutral and professional tone. Unlike informal or conversational English, academic writing relies heavily on lexical choices that convey authority, clarity, and scholarly sophistication. Among these lexical devices, collocations — fixed or semi-fixed word combinations — occupy a central role. Examples of academic collocations include expressions such as *conduct research*, *significant impact*, or *comprehensive analysis*. These combinations are not arbitrary; rather, they are conventional pairings that native speakers intuitively recognize as standard in formal discourse.

As highlighted by Lewis (2000) and Nation (2001), collocations enhance fluency and academic credibility by ensuring both lexical consistency and semantic clarity. They serve as essential markers of style, demonstrating the writer's familiarity with academic norms and domain-specific

¹ Asadova, B. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: birgulasadova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7405-0356>.

terminology. In practice, nonstandard or inappropriate expressions — for instance, *do research* or *big difference* — can reduce the perceived formality and professionalism of a text. Conversely, correct collocation usage, such as *conduct research* or *significant difference*, strengthens the scholarly tone and supports logical argumentation.

Collocations not only enhance lexical quality but also serve a cognitive function in academic writing. They guide writers in constructing coherent ideas and assist readers in comprehending complex arguments. Mastery of collocations enables authors to organize thoughts systematically, maintain consistency, and achieve stylistic uniformity across a text. Consequently, for students learning English for academic purposes (EAP), developing collocational competence is indispensable. It underpins their ability to express ideas clearly, align with disciplinary conventions, and produce academically credible writing.

The significance of collocations in academic writing has been extensively recognized by scholars in applied linguistics, English language teaching, and corpus linguistics. Collocations — fixed or semi-fixed combinations of words — are crucial for both lexical fluency and semantic precision. According to Benson, Benson, and Ilson (1997), collocations are a primary determinant of natural-sounding language. They enable language users to combine words in ways that are idiomatic and socially recognized within a speech community, producing expressions that are coherent, contextually appropriate, and stylistically formal. Learners who fail to acquire correct collocations may produce sentences that are grammatically correct but awkward, unclear, or unprofessional, particularly in academic contexts where precision and clarity are paramount.

From a pedagogical perspective, Pawley and Syder (1983) emphasized that native-like fluency in academic writing heavily depends on collocational competence. Their research highlighted that learners often encounter challenges when translating collocations from their native language into English because literal equivalents rarely exist. For Azerbaijani students, such interference frequently manifests in collocational errors such as *make a research* instead of *conduct research* or *strongly argue* rather than *make a strong argument*. These inaccuracies reduce the perceived credibility of the text and underline the necessity for focused instruction on collocational patterns in English for Academic Purposes (EAP) courses.

Grammatical Structures of Collocations

Collocations in academic discourse can be classified based on grammatical patterns, each serving specific functional and stylistic roles. Common collocational structures include:

- Adjective + Noun: e.g., *robust methodology*, *critical evaluation*
- Noun + Noun: e.g., *research findings*, *policy framework*
- Adverb + Verb: e.g., *strongly recommend*, *clearly demonstrate*
- Verb + Noun: e.g., *conduct an experiment*, *formulate a hypothesis*

These grammatical patterns are not merely formalities; they perform multiple functions in academic writing. They contribute to the clarity of meaning, establish logical relationships between ideas, and signal the author's evaluative stance. For instance, the adverbial collocation *clearly indicate* signals that the statement is evidence-based and reliable, whereas *critically evaluate* frames the discussion as analytical rather than merely descriptive. Such patterns facilitate textual cohesion and allow readers to navigate complex arguments effectively (Granger, 1998).

Sources of Collocational Errors

Despite their importance, learners frequently encounter challenges in acquiring collocational competence. Research indicates four main sources of collocational errors:

1. **Semantic Mismatches:** Learners often select words that are correct in isolation but inappropriate when paired, e.g., *powerful argument* instead of *strong argument*.
2. **Grammatical Mistakes:** Errors occur in verb selection or prepositional use, such as *make a research* instead of *conduct research*.
3. **Cultural and Regional Variations:** Differences between British and American English can cause confusion. For example, *take a decision* (British English) versus *make a decision* (American English).
4. **Native Language Interference:** Direct translations from Azerbaijani may result in collocational inaccuracies, e.g., *do a lecture* instead of *give a lecture*.

Understanding these sources of error is essential for designing effective pedagogical interventions that target learner difficulties systematically.

Discipline-Specific Collocations

Academic collocations are also discipline-dependent, meaning that the choice of collocations varies according to the field of study. For example:

- **Humanities and Social Sciences:** Predominantly use evaluative and descriptive collocations such as *cultural identity*, *linguistic diversity*, and *historical context*. These collocations allow writers to discuss abstract concepts, theories, and interpretations with precision.
- **Economics and Business Studies:** Favor action-oriented collocations like *implement policy*, *assess risk*, and *competitive advantage*, which highlight processes, outcomes, and strategic actions.
- **Technical and Scientific Fields:** Often rely on procedural and methodological collocations such as *adhere to standards*, *measure accuracy*, and *ensure structural integrity*, which convey operational and experimental precision (Cowie, 1998).

By recognizing these patterns, learners can produce texts that are not only grammatically accurate but also disciplinarily appropriate, aligning with conventions and expectations in different academic contexts.

Research Findings

The research findings underscore the multifaceted role of collocations in academic writing, demonstrating their importance in enhancing lexical precision, logical structure, and stylistic consistency.

1. Lexical Precision and Semantic Clarity

Collocations facilitate semantic accuracy by pairing words that are conventionally associated, thereby minimizing ambiguity. For instance, *conduct research* conveys a more precise meaning than *do research*, which is informal and vague. Similarly, *significant impact* is a precise evaluative phrase compared to *big effect*, which may appear casual or unrefined. By employing standard academic collocations, writers achieve lexical clarity, enabling readers to grasp nuanced arguments efficiently.

2. Supporting Logical and Cohesive Structure

Collocations function as discourse markers, linking sentences and ideas in a coherent manner. Adverbial and verb-noun collocations like *strongly recommend*, *clearly demonstrate*, and *provide evidence* serve to signal argumentation, indicate results, and highlight the writer's stance. This consistency in lexical choice enhances textual cohesion, facilitating the reader's understanding of complex academic material.

3. Establishing Academic Style and Professional Tone

The use of collocations is a stylistic indicator in academic texts. Inappropriate or nonstandard combinations reduce the formality of writing, whereas correct collocations reinforce professionalism. For example, using *important role* instead of *crucial role* may not be grammatically incorrect but is less stylistically strong. Similarly, regional differences in collocational preference (e.g., *make a decision* vs. *take a decision*) must be considered to maintain formal tone.

4. Challenges for Learners

Azerbaijani university students face several challenges when using academic collocations:

- **Semantic Confusion:** Learners sometimes choose synonyms incorrectly, producing phrases like *powerful argument* instead of *strong argument*.
- **Grammatical Inaccuracy:** Errors occur when students misuse verbs or prepositions in collocations, e.g., *make a research* instead of *conduct research*.

- Cultural Variations: Differences between British and American English collocations may confuse learners, e.g., *take a decision* (British) vs. *make a decision* (American).
- Native Language Interference: Direct translations from Azerbaijani can produce incorrect combinations, e.g., *do a lecture* instead of *give a lecture*.

Pedagogical Implications

Teaching collocations effectively requires a comprehensive, context-driven approach that incorporates exposure, practice, and feedback. Several strategies can improve learners' collocational competence:

- 1.Contextualized Practice: Collocations should be taught within the context of authentic academic texts rather than as isolated lists. This method allows learners to understand both meaning and usage patterns.
- 2.Corpora-Based Learning: Using corpora such as COCA or the BNC helps students identify frequency, patterns, and discipline-specific collocations.
- 3.Collocation Dictionaries and Reference Tools: Tools designed for academic learners provide structured lists of standard combinations, aiding self-study and reference.
- 4.Guided Rewriting and Peer Review: Learners identify collocational errors and revise sentences, receiving feedback from peers and instructors to reinforce learning.
- 5.Explicit Instruction: Teaching principles of collocational selection, including register, semantic compatibility, and grammatical norms, bridges gaps between intuition and academic convention.

Research shows that awareness-raising activities, such as noticing tasks, improve learners' ability to internalize collocational norms (Laufer & Waldman, 2011). Over time, these practices enhance lexical precision, coherence, and stylistic appropriateness, all of which are critical for successful academic writing.

Conclusion

Collocations are indispensable in academic writing, providing lexical, grammatical, and stylistic cohesion. They allow writers to convey ideas precisely, logically, and professionally. The research indicates that learners often struggle with collocational competence due to semantic confusion, grammatical errors, cultural differences, and native language interference.

Discipline-specific collocations further highlight the necessity of context-aware instruction. Humanities, social sciences, technical disciplines, and economics each exhibit distinct collocational norms. Mastery of these patterns not only enables linguistic accuracy but also strengthens argumentation, coherence, and critical thinking skills.

From a pedagogical standpoint, integrating collocation-focused instruction into English for Academic Purposes (EAP) courses is crucial. Using strategies such as contextualized exercises, corpus analysis, dictionaries, guided rewriting, and peer feedback, students can internalize correct combinations, improve fluency, and align with disciplinary expectations. Collocational competence thus becomes a core component of academic literacy, supporting the production of high-quality scholarly texts.

Ultimately, collocations are more than lexical conventions; they are instruments of academic professionalism, facilitating coherent argumentation, stylistic sophistication, and precise communication. Developing proficiency in collocations represents a key milestone in the academic development of English learners and a predictor of success in international scholarly contexts.

References

- Benson, M., Benson, E., & Ilson, R. (1997). *The BBI Combinatory Dictionary of English*. Amsterdam: John Benjamins.
- Cowie, A. P. (1998). *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. Oxford: Oxford University Press.
- Granger, S. (1998). Prefabricated patterns in advanced EFL writing: Collocations and formulae. In A. P. Cowie (Ed.), *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. Oxford: Oxford University Press.
- Laufer, B., & Waldman, T. (2011). Academic vocabulary in context: Teaching collocations. *System*, 39(1), 69–80.
- Lewis, M. (2000). *Teaching Collocation: Further Developments in the Lexical Approach*. Hove: Language Teaching Publications.
- Nation, I. S. P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nesselhauf, N. (2005). *Collocations in a Learner Corpus*. Amsterdam: John Benjamins.
- Pawley, A., & Syder, F. H. (1983). Two puzzles for linguistic theory: Nativelike selection and nativelike fluency. In J. Richards & R. Schmidt (Eds.), *Language and Communication* (pp. 191–226). London: Longman.
- Swales, J. M., & Feak, C. B. (2012). *Academic Writing for Graduate Students* (3rd ed.). Ann Arbor: University of Michigan Press.

Received: 10.10.2025

Revised: 12.10.2025

Accepted: 08.11.2025

Published: 11.11.2025

Danışiq Bacarıqlarının Formalaşması və İnkişafında Əsas Amillər

¹ **Roya Zeynalova**

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205030>

Xülasə.

Bu məqalədə xarici dil öyrənənlərdə danışiq bacarıqlarının formalaşması və inkişafını müəyyən edən əsas metodik, texnoloji və psixoloji amillər araşdırılır. Danışiq bacarığı dilin kommunikativ funksiyasının əsas göstəricisidir və onun inkişafı yalnız qrammatik biliklərlə məhdudlaşmır; nitqin axıcılığı, tələffüz, intonasiya, vurğu və qarşılıqlı ünsiyyət kimi komponentləri də əhatə edir. Tədqiqat göstərir ki, tələbə mərkəzli və kommunikativ yanaşmalar – xüsusilə Kommunikativ Dil Tədrisi (CLT), Tapşırıq-əsaslı Öyrənmə (TBL) və Problem-əsaslı Öyrənmə (PBL) – danışiq bacarıqlarının effektiv inkişafına şərait yaradır. Eyni zamanda, texnologiyanın (onlayn platformalar, mobil tətbiqlər və virtual reallıq) tədrisə integrasiyası tələbələrə motivasiyasını artırır, dilin praktik istifadəsini genişləndirir və fərdi öyrənməni dəstəkləyir. Məqalədə həmçinin qiymətləndirmə və geribildirim mexanizmlərinin danışiq bacarıqlarının inkişafında rolu vurğulanır. Nəticə olaraq, danışiq bacarıqlarının formalaşması kompleks, mərhələli və integrativ yanaşma tələb edir; müəllimin əsas vəzifəsi isə öyrənənləri fəal kommunikativ mühitə yönləndirmək və fərdi inkişaf prosesini stimullaşdırmaqdır.

Açar sözlər:

danışiq bacarıqları, kommunikativ kompetensiya, tələbə mərkəzli tədris, texnologiyanın integrasiyası

1. Giriş

Xarici dil tədrisində danışiq bacarığı ünsiyyətin əsas göstəricilərindən biridir və dil öyrənənlərin kommunikativ kompetensiyasını formalaşdıran aparıcı komponent hesab olunur. Danışiq bacarığı insanın fikrini aydın, ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə ifadə etməsinə imkan verir. Bu bacarığın inkişafı yalnız qrammatika və söz ehtiyatı ilə deyil, həm də nitqin axıcılığı, tələffüzün düzgünlüyü, intonasiya və vurğu kimi fonetik və prosodik elementlərlə sıx bağlıdır (Harmer, 2007).

Xarici dil tədrisində danışiq bacarığı, dinləmə, oxuma və yazı bacarıqları ilə qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir. Dinləmə bacarığı şagirdə nitqi anlama və reaksiya vermə bacarığını formalaşdırır, oxuma və yazı isə onun dil strukturunu daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edir (Rivers, 1981). Bu baxımdan, danışiq bacarığı dilin digər komponentləri ilə integrativ şəkildə tədris edilməlidir.

Ənənəvi metodlarda müəllim əsas bilik mənbəyi kimi çıxış edir və şagirdlərin rolu əsasən passiv dinləyici ilə məhdudlaşır. Bu modeldə danışiq fəaliyyətinə az vaxt ayrıldığından, şagirdlərin nitqdə

¹ Zeynalova, R. Teacher, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: roya.q90@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8712-7975>.

sərbəstliyi və spontan ünsiyyət bacarığı inkişaf etmir. Müasir tədris yanaşmaları isə tələbə mərkəzli və kommunikativ üsullara əsaslanaraq öyrənənləri fəal ünsiyyət prosesinə cəlb edir (Nunan, 2015).

Bu məqalənin məqsədi danışiq bacarıqlarının inkişafına təsir edən metodik, texnoloji və psixoloji amilləri müəyyənləşdirmək və bu bacarığın təkmilləşdirilməsi üçün effektiv tədris strategiyalarını təhlil etməkdir. Əsas tədqiqat sualı belə formalaşdırılmışdır: *Danışiq bacarığının inkişafında metodik və texnoloji yanaşmalar hansı dərəcədə effektivdir və onların integrasiyası öyrənənlərin real ünsiyyət bacarıqlarını necə formalaşdırır?*

2. Nəzəri Kontekst

2.1. Danışiq Bacarıqlarının Mahiyyəti

Danışiq bacarığı insanın düşüncə məhsulunu şifahi formada ifadə etmək qabiliyyətidir və dilin praktik istifadəsini təmin edən əsas vasitədir. Bu bacarıq, kommunikativ kompetensiyanın mərkəzi elementi kimi, dilin həm formal, həm də funksional tərəflərini özündə birləşdirir (Rivers, 1981). Danışiq prosesində şagird yalnız sözləri və qrammatik qaydaları deyil, eyni zamanda sosial və kontekstual məqamları da mənimsəyir.

Danışiq bacarığının əsas komponentlərinə nitqin axıcılığı, düzgün tələffüz, intonasiya, vurğu və fikrin ardıcılığı daxildir. Nitqin axıcılığı fikrin fasiləsiz və ritmik ifadəsini təmin edir, tələffüz və intonasiya isə emosional ifadəlilik və məna dəqiqliyini artırır (Harmer, 2007). Ünsiyyət zamanı vurğu və səs tonunun düzgün seçilməsi qarşı tərəfin diqqətini saxlamağa və nitqin təsir gücünü artırmağa xidmət edir.

2.2. Danışiq Bacarıqlarının Psixo-Koqnitiv Əsasları

Danışiq yalnız dil biliklərinin tətbiqi deyil, həm də mürəkkəb psixo-koqnitiv bir prosesdir. Nitq istehsalı zamanı insan bir neçə mərhələni eyni anda yerinə yetirir: fikrin planlaşdırılması, cümlənin formalaşdırılması, fonetik icra və geribildirim (Bruner, 2003). Bu mərhələlərdə diqqət, yaddaş və düşüncə prosesi mühüm rol oynayır.

Diqqətin düzgün yönləndirilməsi şagirdə söhbət zamanı uyğun sözləri seçmək və məntiqi ardıcılığı qorumağa kömək edir. Qısa müddətli yaddaş isə danışiq zamanı sintaktik strukturların saxlanılmasını və fikrin davamlı ifadəsini təmin edir. Bruner (2003) qeyd edir ki, dilin öyrənilməsi və istifadəsi mədəni kontekstlə də sıx bağlıdır; yəni, danışiq bacarığı yalnız dil strukturlarının deyil, həm də sosial qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi ilə inkişaf edir.

Nitq istehsalının koqnitiv modelləri göstərir ki, danışiq zamanı insan beynində dil və fikir eyni anda işlənir. Bu baxımdan, danışiq bacarığının inkişafı təkcə dil biliklərinin deyil, həm də koqnitiv elastikliyin artırılması ilə mümkündür. Yaddaşın, diqqətin və qavrama sürətinin təkmilləşdirilməsi danışiqın axıcılığına və anlaşırlığına birbaşa təsir edir.

3. Metodik Yanaşmalar

Danışiq bacarıqlarının inkişafı üçün müasir dil tədrisi metodları öyrənənlərin fəal iştirakına, real kommunikativ vəziyyətlərin yaradılmasına və yaradıcı problem həllinə əsaslanır. Ənənəvi müəllim yönümlü dərslər modellərindən fərqli olaraq, metodik yeniliklər tələbə mərkəzli, interaktiv və reflektiv öyrənmə mühitlərinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu bölmədə tələbə mərkəzli öyrənmə, kommunikativ dil tədrisi (CLT) və tapşırıq/problem əsaslı öyrənmə (TBL və PBL) yanaşmalarının danışiq bacarıqlarının formalaşmasındakı rolu təhlil edilir.

3.1. Tələbə Mərkəzli Öyrənmə

Tələbə mərkəzli öyrənmə konsepsiyası öyrənənin dərslər prosesinin aktiv iştirakçısı olmasını və dilin real istifadəsini təşviq edən fəaliyyətlərdə iştirakını nəzərdə tutur. Nunan (2015) qeyd edir ki, dil öyrənənlər yalnız məlumatın qəbul edən tərəfi deyil, həm də onun yaradılmasında iştirak edən subyektlər olmalıdırlar. Bu yanaşmada müəllim istiqamətverici, fasilitator və motivator kimi çıxış edir.

Qrup işi, rol oyunları və təqdimatlar tələbələrin həm nitq çevikliyini, həm də spontan ifadə bacarığını inkişaf etdirir. Məsələn, tələbələrin müəyyən bir sosial situasiyanı (məsələn, alış-veriş, restoran dialoqu, müsahibə) canlandırması onlara söz ehtiyatını kontekstə uyğun tətbiq etmək imkanı yaradır. Belə fəaliyyətlər yalnız qrammatik düzgünlük deyil, həm də emosional ifadəlilik və intonasiyanın təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Bu prosesdə tələbələrin öz aralarında qarşılıqlı geribildirim verməsi (peer feedback) öyrənməni daha reflektiv və fərdiləşdirilmiş edir.

3.2. Kommunikativ Dil Tədrisi (CLT)

Kommunikativ Dil Tədrisi (Communicative Language Teaching) konsepsiyası danışiq bacarıqlarının inkişafı üçün ən geniş tətbiq olunan metodlardan biridir. Richards və Rodgers (2014) bu yanaşmanı “dil öyrənilməsi prosesində əsas məqsədin ünsiyyət qurmaq bacarığı olması” kimi xarakterizə edirlər. CLT metodunda dil qaydalarının öyrənilməsi vasitə rolunu oynayır; əsas məqsəd isə tələbələrin real və məqsədyönlü situasiyalarda ünsiyyət qura bilməsidir.

CLT metodunun əsas prinsipləri bunlardır:

- **Real kommunikativ kontekstlərin yaradılması** – dərslərdə gündəlik həyat situasiyalarına uyğun mövzular (məsələn, səyahət, təhsil, peşəkar görüşlər) seçilir;
- **Məlumat boşluğu (information gap) tapşırıqları** – tələbələr bir-birindən informasiya almaq və ötürmək üçün dialoqa girməli olurlar;
- **Rol oyunları və debatlar** – öyrənənlər müxtəlif mövzularda fikir mübadiləsi aparır və arqumentasiyanı inkişaf etdirirlər;
- **Əlaqəli bacarıqların integrasiyası** – dinləmə və danışma bir-birini tamamlayır, bu da real ünsiyyətin təbii axınını yaradır.

Bu metod öyrənənləri dilin formalarına deyil, funksiyalarına fokuslanmağa təşviq edir. CLT eyni zamanda emosional maneələrin aradan qaldırılmasına kömək edir: tələbələr səhv etməkdən qorxmada sərbəst danışmağa təşviq edilirlər.

3.3. Tapşırıq və Problem Əsaslı Öyrənmə (TBL və PBL)

Tapşırıq Əsaslı Öyrənmə (Task-Based Learning, TBL) və Problem Əsaslı Öyrənmə (Problem-Based Learning, PBL) metodları danışiq bacarıqlarının inkişafında praktik yönümlü strategiyalardır. Bu yanaşmalar öyrənənləri yalnız dilin qaydalarını təkrarlamağa deyil, onları real həyatda tətbiq etməyə istiqamətləndirir.

TBL modelində tələbələr konkret bir tapşırığı yerinə yetirərkən (məsələn, turistik marşrut tərtib etmək, reklam layihəsi hazırlamaq, sosial mövzuda təqdimat etmək) dilin bütün komponentlərindən istifadə edirlər. Bu prosesdə planlaşdırma, müzakirə və nəticəni təqdim etmə mərhələləri danışiq bacarığının bütün aspektlərini aktivləşdirir (Harmer, 2011).

PBL isə tələbələrə real problemlərin həlli üzərində işləmək imkanı verir. Məsələn, tələbələrdən təhsil sistemində kommunikasiya problemlərini müəyyən edib, onların həll yollarını təqdim etmələri istənilə bilər. Bu, həm tənqidi düşünməni, həm də nitqdə arqumentasiyanı inkişaf etdirir.

Hər iki yanaşma tələbələrin dilə qarşı motivasiyasını artırır, çünki öyrənmə prosesində əldə olunan biliklər dərhal praktik situasiyalarda tətbiq olunur. Bununla yanaşı, müəllim öyrənmə prosesini müşahidə edir, tələbələrin performansına əsasən geribildirim verir və fəaliyyətləri tənzimləyir.

4. Texnologiyanın Tədrisə İntegrasiyası

Müasir dövrdə texnologiyanın tədris prosesinə integrasiyası danışiq bacarıqlarının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlayn platformalar, interaktiv proqramlar və mobil tətbiqlər dil öyrənənlərə fərqli sosial və mədəni kontekstlərdə real kommunikasiya təcrübəsi əldə etmək imkanı yaradır (Demirel, 2019).

Onlayn dərslər mühitləri – *Zoom*, *Microsoft Teams*, *Google Meet* – tələbələrə virtual mühitdə interaktiv müzakirələr, qrup təqdimatları və dialoqlar aparmaq imkanı verir. Bu mühitlər həm də müəllimlərə dərslərini izləmək, nitq səhvlərini qeyd etmək və fərdi geribildirim təmin etmək imkanı yaradır.

Mobil tətbiqlər (*Duolingo*, *HelloTalk*, *Babbel*) tələbələrə qısa, gündəlik dialoqlar vasitəsilə öz söz ehtiyatını genişləndirməyə və tələffüzünü təkmilləşdirməyə kömək edir. Bu tətbiqlərdəki səsəndirmə, səs yazma və qiymətləndirmə funksiyaları fərdi öyrənməni gücləndirir və şagirdlərə öz nitq səviyyələrini izləmək imkanı verir.

Virtual reallıq (VR) texnologiyası isə danışiq bacarıqlarını daha immersiv mühitdə təcrübədən keçirməyə imkan verir. Məsələn, tələbələr VR proqramlarında restoran, hava limanı və ya iş görüşməsi kimi simulyasiya olunmuş situasiyalarda iştirak edərək, real həyat nitq modelini sınaqdan keçirirlər.

Texnologiya həmçinin motivasiyanı artırır: interaktiv oyunlar (*Kahoot!*, *Quizlet Live*) və mükafatlandırma sistemi tələbələri aktiv saxlayır. Bununla belə, texnologiyanın istifadəsi yalnız məqsədyönlü pedaqoji planla birləşdikdə effektiv nəticə verir. Müəllimin rolu burada tədris materialını seçmək, texnoloji mühitdə düzgün istiqamət vermək və balanslı interaktivlik yaratmaqdır.

5. Dialoq və İnteraktiv Modellər

Danışq bacarıqlarının inkişafında dialoq və interaktiv modellərin tətbiqi öyrənənlərin dil bacarıqlarını real ünsiyyət situasiyalarında sınaqdan keçirməsinə imkan yaradır. Bu modellər şagirdlərin həm sosial, həm də dil kompetensiyasını formalaşdırmaq üçün mühüm vasitədir.

Simulyasiya və rol oyunları şagirdlərin müxtəlif sosial rollarda çıxış edərək ünsiyyət bacarıqlarını praktik formada inkişaf etdirməsini təmin edir. Aktaş və Gündüz (2017) qeyd edirlər ki, rol oyunları tələbələrin nitqdə spontan reaksiyalar vermə, situasiyaya uyğun söz seçmək və intonasiyanı idarə etmək kimi bacarıqlarını gücləndirir. Məsələn, tələbələr “hava limanında qeydiyyat”, “müşəri–satıcı”, “həkim– xəstə” və s. kimi situasiyaları canlandıraraq həm söz ehtiyatlarını genişləndirir, həm də real həyatda istifadə edilə bilən dialoq nümunələrini öyrənirlər.

Peer-to-peer (bərabər səviyyəli) dialoqlar öyrənənlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə quraraq danışq təcrübəsini artırmasına imkan verir. Bu modeldə hər iki tərəf aktiv rol oynayır, qarşılıqlı suallar verir, cavabları dəyərləndirir və diskussiyaları davam etdirir. Bu cür fəaliyyətlər şagirdlərdə dinləmə və reaksiya bacarıqlarını da gücləndirir. Müəllim–tələbə dialoqları isə daha çox istiqamətləndirici xarakter daşıyır: müəllim mövzunu açır, tələbələrə suallar verir, onların cavablarını izləyir və dərhal geribildirim təqdim edir. Bu model dilin funksional istifadəsini və öyrənənin tənqidi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Debatlar, təqdimatlar və qrup layihələri isə tələbələrin dilin sosial və intellektual funksiyalarını dərk etməsinə kömək edir. Debatlar zamanı tələbələr arqumentasiya bacarığını inkişaf etdirir, təqdimatlar zamanı isə fikirlərini strukturlaşdırılmış şəkildə ifadə etməyi öyrənirlər. Qrup layihələri tələbələr arasında əməkdaşlıq yaradır və kollektiv ünsiyyət bacarıqlarını möhkəmləndirir. Belə interaktiv fəaliyyətlər danışqı təkə dil praktikasını kimi deyil, həm də yaradıcı və tənqidi düşünmə mühiti kimi formalaşdırır.

6. Qiymətləndirmə və Geribildirim Strategiyaları

Danışq bacarıqlarının inkişafında qiymətləndirmə və geribildirim əsas pedaqoji funksiyalardan biridir. Qiymətləndirmə yalnız nəticəni ölçmək deyil, həm də öyrənmə prosesini istiqamətləndirmək məqsədi daşıyır. Wilson (2008) qeyd edir ki, danışq bacarıqlarının qiymətləndirilməsi zamanı axıcılıq, düzgünlük, intonasiya, söz ehtiyatı və qarşılıqlı ünsiyyət bacarığı kimi meyarlar nəzərə alınmalıdır.

Qiymətləndirmə formativ (dərs zamanı) və summativ (dərs sonunda) ola bilər. Formativ qiymətləndirmə öyrənənə dərhal geribildirim təqdim etməyə imkan verir. Müəllim şagirdin

danışığı zamanı səhvləri müşahidə edir, onları dərs prosesini pozmadan qeyd edir və daha sonra fərdi şəkildə izah edir. Summativ qiymətləndirmə isə ümumi nitq performansının nəticəsini göstərir və daha çox yekun təqdimat, layihə və ya imtahan vasitəsilə aparılır.

Geribildirim strategiyaları şagirdlərin inkişafına istiqamət verir. Dərs zamanı verilən ani geribildirim (immediate feedback) tələbəyə səhvlərini dərhal başa düşmək və düzəltmək imkanı yaradır. Dərstdən sonra aparılan reflektiv geribildirim isə tələbənin öz fəaliyyətinə tənqidi baxışını formalaşdırır və uzunmüddətli inkişaf üçün əsas yaradır.

Səhvlərin düzəldilməsi prosesi pedaqoji balans tələb edir: çoxsaylı müdaxilələr öyrənənin axıcılığını poza bilər, lakin düzgün istiqamətləndirilmiş düzəlişlər onun nitq keyfiyyətini artırır. Wilson (2008) vurğulayır ki, müəllimlər “səhvi cəza deyil, öyrənmə fürsəti kimi təqdim etməlidirlər.” Bu baxımdan, müəllimin məqsədi yalnız səhvi göstərmək deyil, öyrənəni öz nitqini reflektiv şəkildə təhlil etməyə təşviq etmək olmalıdır.

Özünüqiymətləndirmə və həmyaşd qiymətləndirməsi kimi müasir yanaşmalar tələbələrin məsuliyyət hissini və öz inkişafına nəzarət bacarığını artırır. Şagirdlər danışq fəaliyyətlərindən sonra öz performanslarını qiymətləndirərək nitqdə hansı sahələrin daha çox təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirirlər.

Beləliklə, qiymətləndirmə və geribildirim sistemləri yalnız nəticəni ölçmək üçün deyil, həm də davamlı öyrənmə mühitini dəstəkləmək üçün istifadə olunmalıdır. Müəllimin əsas rolu bu prosesdə istiqamətverici olmaq, tələbələrə obyektiv rəy təqdim etmək və onların öz dil inkişafını idarə etməsinə kömək etməkdir.

7. Nəticə

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, danışq bacarıqları xarici dil tədrisinin əsas komponentlərindən biridir və dilin kommunikativ funksiyasını həyata keçirən aparıcı vasitə kimi çıxış edir. Danışq bacarığı yalnız qrammatik biliklərin və söz ehtiyatının mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır; bu bacarıq həm də nitqin axıcılığı, tələffüz, intonasiya, vurğu və qarşılıqlı ünsiyyət bacarıqlarının kompleks inkişafını tələb edir (Rivers, 1981; Harmer, 2007).

Tədqiqat göstərmişdir ki, ənənəvi müəllim yönümlü tədris modelləri danışq bacarıqlarının formalaşmasında məhdud effektivliyə malikdir. Buna görə də, tələbə mərkəzli, kommunikativ və tapşırıq əsaslı yanaşmaların tətbiqi müasir tədris prosesində mühüm rol oynayır (Nunan, 2015; Richards & Rodgers, 2014). Bu metodlar öyrənənləri real situasiyalarda aktiv danışığa təşviq edir, onların tənqidi düşünmə və ünsiyyət strategiyalarını inkişaf etdirir.

Texnologiyanın tədrisə integrasiyası danışq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsində yeni imkanlar açır. Onlayn platformalar, mobil tətbiqlər və virtual realıq mühitləri tələbələrə müxtəlif sosial və mədəni kontekstlərdə praktiki danışq təcrübəsi qazandırır (Demirel, 2019). Bu, öyrənənlərin motivasiyasını artırmaqla yanaşı, onların müstəqil öyrənmə bacarığını və dil çevikliyinə də gücləndirir.

Qiymətləndirmə və geribildirim strategiyaları danışiq prosesinin davamlı inkişafını təmin edən əsas mexanizmlərdəndir. Effektiv qiymətləndirmə yalnız nəticəni ölçmür, həm də öyrənmə prosesini istiqamətləndirir. Müəllimlərin formativ və reflektiv geribildirimləri, həmçinin tələbələrin özünüqiymətləndirmə vərdişləri nitq keyfiyyətinin davamlı şəkildə yüksəlməsinə şərait yaradır (Wilson, 2008).

Nəticə etibarilə, danışiq bacarıqlarının inkişafı çoxşaxəli, mərhələli və integrativ yanaşma tələb edir. Uğurlu nəticə əldə etmək üçün metodik (tələbə mərkəzli və kommunikativ), texnoloji (onlayn və interaktiv mühitlər), və psixoloji (motivasiya və refleksiya) amillərin vəhdəti təmin edilməlidir. Müəllim bu prosesdə həm istiqamətverici, həm də motivasiyaedici rolda çıxış etməlidir. Beləliklə, dil öyrənən yalnız bilik daşıyıcısı deyil, real ünsiyyət iştirakçısına çevrilir; dil isə abstrakt bilik obyektı deyil, canlı kommunikasiya vasitəsinə çevrilir.

Ədəbiyyat siyahısı

- Aktaş, G., & Gündüz, N. (2017). Role-playing activities in EFL speaking classes. *Journal of Language Teaching*.
- Bruner, J. (2003). *The culture of education*. Harvard University Press.
- Chastain, K. (1976). *Developing second-language skills: Theory and practice*. Rand McNally.
- Demirel, Ö. (2019). *Modern foreign language teaching techniques*. Pegem Akademi.
- Harmer, J. (2007). *The practice of English language teaching*. Pearson Education.
- Harmer, J. (2011). *English language teaching methodology*. Longman.
- Nunan, D. (2015). *Teaching English to speakers of other languages: An introduction*. Routledge.
- Richards, J., & Rodgers, T. (2014). *Approaches and methods in language teaching*. Cambridge University Press.
- Rivers, W. (1981). *Teaching foreign-language skills*. University of Chicago Press.
- Wilson, J. (2008). *Assessing speaking in the language classroom*. Oxford University Press.

Received: 15.10.2025

Revised: 20.10.2025

Accepted: 10.11.2025

Published: 11.11.2025

Cognitive Pragmatics: Mental Processes Underlying Contextual Meaning Construction

¹ Yegana Babasoy

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205031>

Abstract.

Cognitive pragmatics examines how meaning is constructed through the interaction of linguistic form, contextual cues, and underlying mental processes. Moving beyond literal language, it explains how speakers convey intentions and how listeners infer implied meaning through mechanisms such as Theory of Mind, mental representation, and relevance-based reasoning. Drawing on foundational theories of implicature and relevance, as well as neurocognitive evidence from ERP and fMRI studies, cognitive pragmatics provides a comprehensive account of how individuals interpret indirect, figurative, and ambiguous expressions. Its interdisciplinary scope spans linguistics, psychology, neuroscience, artificial intelligence, and language education, offering insights into language acquisition, pragmatic impairments in ASD and aphasia, and the development of context-aware computational systems. Overall, cognitive pragmatics highlights the essential role of inference, cognition, and social knowledge in human communication and demonstrates its wide applicability across theoretical and applied domains.

Keywords:

cognitive pragmatics, inference, relevance theory

1. Introduction

Cognitive pragmatics is a branch of pragmatics that investigates how speakers and listeners use cognitive resources—such as attention, memory, inference, and social knowledge—to produce and interpret meaning in context (Bara, 2010; Levinson, 1983; Schmid, 2012). Unlike approaches that treat language primarily as a system of rules and structures, cognitive pragmatics focuses on the mental processes that allow interlocutors to go beyond the literal content of an utterance and recover the speaker's intended meaning. It examines how communicative intentions are formed, encoded linguistically, and then decoded and enriched by the listener using contextual cues and background knowledge (Sperber & Wilson, 1986; Wilson & Carston, 2007).

The field lies at the intersection of linguistics, psychology, neuroscience, and philosophy of language. From linguistics it inherits tools for describing utterances and discourse; from cognitive psychology it adopts models of mental representation, inference, and decision-making; from

¹Babasoy, Y. Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: babasoy.yegane@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2318-4056>.

neuroscience it draws on evidence about the brain systems involved in pragmatic interpretation, such as studies using event-related potentials (ERP) and functional magnetic resonance imaging (fMRI) (Bambini et al., 2009; Bosco et al., 2017). Clinical and developmental research further shows how pragmatic abilities emerge, are disrupted by conditions such as autism spectrum disorder or aphasia, and can be rehabilitated (Cummings, 2009; Matthews, 2014).

Studying meaning beyond the literal is crucial because everyday communication is saturated with implicature, presupposition, politeness strategies, metaphor, irony, and other non-literal forms. Speakers rarely say everything they mean explicitly; instead, they rely on shared knowledge and inferential processes on the part of the listener (Grice, 1975; Noveck & Reboul, 2008). A cognitive-pragmatic perspective therefore provides a more realistic model of communication than code-based approaches, capturing how humans manage ambiguity, indirectness, and cultural variation in real time.

The aim of this study is to provide a theoretically grounded overview of cognitive pragmatics, emphasizing its main foundations and core components. Specifically, it (a) outlines the theoretical frameworks that have shaped the field, including Speech Act Theory, Gricean pragmatics, and Relevance Theory; (b) describes key cognitive mechanisms such as context-based inference, mental models, Theory of Mind, and the processing of non-literal language; and (c) highlights the role of cognitive resources like memory and attention in pragmatic interpretation.

2. Theoretical Foundations

Cognitive pragmatics is rooted in several influential traditions within the philosophy of language and pragmatics, most notably Speech Act Theory, Gricean implicature, and Relevance Theory. These frameworks provide the conceptual tools for understanding how utterances function as actions, how meaning can be implied rather than stated, and how listeners infer the most relevant interpretation in a given context (Austin, 1962; Grice, 1975; Searle, 1969; Sperber & Wilson, 1986).

2.1. Speech Act Theory

Speech Act Theory, developed by Austin (1962) and further elaborated by Searle (1969), starts from the observation that to say something is often to do something. Utterances do not merely describe states of affairs; they can also perform acts such as promising, ordering, apologizing, or declaring. Austin's distinction between locutionary, illocutionary, and perlocutionary acts captures different dimensions of this activity: the act of saying something, the social act performed in saying it, and the effect it has on the hearer. Searle (1969) systematically classified speech acts (e.g., assertives, directives, commissives, expressives, and declarations) and proposed that understanding an utterance involves recognizing its illocutionary force and associated felicity conditions.

For cognitive pragmatics, Speech Act Theory is important because it shifts focus from sentences as abstract structures to utterances as intentional actions carried out by agents. Comprehension

thus becomes a matter of inferring what kind of act the speaker intends to perform, drawing on contextual information and background knowledge. This emphasis on intention and inference provides a natural bridge to later cognitive accounts.

2.2. Gricean Implicature and the Cooperative Principle

Grice's (1975) theory of conversational implicature is a cornerstone of modern pragmatics. Grice proposed that interlocutors generally follow a Cooperative Principle, oriented toward effective and rational communication, and are guided by maxims of Quantity, Quality, Relation, and Manner. When speakers appear to violate these maxims, listeners infer additional, implied meanings—implicatures—to restore coherence. For example, the utterance “Some of the students passed the exam” often implicates that not all of them did.

Grice's model is inherently cognitive: it assumes that listeners are capable of attributing rationality and cooperative intentions to speakers and of performing complex inferences based on conversational norms and shared knowledge (Levinson, 1983; Noveck & Reboul, 2008). In cognitive pragmatics, implicature is viewed as one of the main mechanisms by which listeners move from what is explicitly said to what is meant, especially in cases of indirectness, politeness, and understatement.

2.3. Relevance Theory

Relevance Theory, proposed by Sperber and Wilson (1986), offers a more explicitly cognitive and psychologically oriented framework. It maintains that human cognition is geared toward the maximization of relevance, understood as an optimal balance between cognitive effects (e.g., new information, strengthened or revised assumptions) and processing effort. Every utterance carries a presumption of optimal relevance, leading the listener to search for an interpretation that yields sufficient cognitive effects for minimal effort.

Within this framework, the distinction between linguistic decoding and pragmatic enrichment is central. The linguistically encoded meaning of an utterance is only a starting point; the listener must infer speaker intentions, enrich underdetermined expressions, and select contextually appropriate implications (Wilson & Carston, 2007). Relevance Theory thus provides a detailed model of how context and inferential processes shape comprehension, and it has been widely applied to phenomena such as metaphor, irony, hyperbole, and loose talk (Sperber & Wilson, 1986; Recanati, 2004).

2.4. Mental Representation in Pragmatics

A further foundation of cognitive pragmatics is the notion of mental representation. Listeners construct internal models of the conversational situation, incorporating information about the physical environment, prior discourse, speaker characteristics, and shared cultural knowledge (Schmid, 2012; Recanati, 2004). These mental models are updated dynamically as the conversation unfolds and serve as the basis for pragmatic inference.

From this viewpoint, understanding an utterance involves mapping it onto a rich representational space that encodes not only propositional content but also speaker intentions, attitudes, and social relations. Authors such as Kissine (2013) and Bara (2010) have emphasized that successful communication presupposes the ability to represent and coordinate mental states—an ability closely tied to Theory of Mind. This focus on representation and mentalizing further distinguishes cognitive pragmatics from purely formal accounts.

3. Core Components of Cognitive Pragmatics

The theoretical traditions outlined above converge in a set of core components that characterize cognitive pragmatic processing: context-dependent inference, mental models and Theory of Mind, implicature and indirect meaning, non-literal language, and the role of general cognitive resources such as memory and attention.

3.1. Context and Inference

Context in cognitive pragmatics is not limited to the immediate physical environment or preceding utterances; it includes any piece of information that the listener can reasonably use to interpret a speaker's meaning (Recanati, 2004). This encompasses shared cultural norms, interpersonal relationships, discourse history, and assumptions about the speaker's goals. Inference is the process by which the listener combines the linguistically decoded content with contextual information to derive an interpretation that satisfies expectations of coherence and relevance (Sperber & Wilson, 1986).

For instance, the sentence "It's cold in here" may be interpreted as a simple description, a complaint, or an indirect request to close the window, depending on contextual cues and assumptions about the speaker's intention. Cognitive pragmatics seeks to model how such inferences are generated, evaluated, and selected in real time, and how listeners rapidly converge on an interpretation that seems most plausible and relevant in the situation at hand (Wilson & Carston, 2007).

3.2. Mental Models and Theory of Mind

Mental models are internal representations of events, states of affairs, and conversational contexts that allow interlocutors to simulate possible meanings and consequences of utterances (Schmid, 2012). Alongside these models of the external world, speakers and listeners also maintain models of each other's knowledge, beliefs, and intentions. This capacity, known as Theory of Mind, is crucial for interpreting indirect and non-literal language, where the intended meaning differs from the literal one (Bosco et al., 2017).

In irony, for example, the listener must recognize a discrepancy between what is said and what the speaker believes, and attribute a specific communicative purpose, such as criticism or humor. Cognitive pragmatics thus treats pragmatic interpretation as a form of mindreading: the listener uses linguistic cues, contextual information, and general knowledge about human behavior to infer

what kind of mental state the speaker is expressing (Bara, 2010; Kissine, 2013). Deficits in Theory of Mind, as observed in some clinical populations, often lead to difficulties with pragmatic aspects of communication (Cummings, 2009; Matthews, 2014).

3.3. Implicature and Indirect Meaning

Implicature is a central concept for understanding how speakers convey meanings that are not explicitly encoded in their words (Grice, 1975). Cognitive pragmatics examines the cognitive mechanisms that support the generation and interpretation of implicatures, including the recognition of violated or exploited conversational norms, the evaluation of alternative interpretations, and the selection of the most contextually plausible inference (Levinson, 1983; Noveck & Reboul, 2008).

Indirect speech acts—such as using a question (“Can you open the window?”) to perform a request—are also explained in terms of implicature and mental-state attribution. The listener infers that the literal question about ability is not the primary communicative goal and instead identifies the underlying directive intent. This process illustrates how pragmatic meaning arises from the interaction of linguistic form, social convention, and cognitive inference.

3.4. Non-literal Language: Metaphor, Irony, and Sarcasm

Non-literal language provides a rich testing ground for cognitive pragmatic theories because it requires substantial inferential work and often involves complex perspective-taking. Metaphor, for instance, is seen not merely as a stylistic ornament but as a reflection of underlying conceptual mappings between domains (Lakoff & Johnson, 1980). Understanding a metaphor such as “Time is money” involves constructing a mental mapping that highlights certain parallels (scarcity, value, spending) while suppressing others.

Irony and sarcasm go a step further, often involving a reversal of literal meaning and a critical or humorous stance toward a situation. Interpreting an ironic remark like “You’ve done a terrific job” after an obvious failure requires recognizing the incongruity between literal content and contextual reality, and attributing an appropriate attitude to the speaker (Bosco et al., 2017). Cognitive pragmatics accounts link this capacity to Theory of Mind, relevance-based inference, and sensitivity to social norms and expectations (Sperber & Wilson, 1986; Noveck & Reboul, 2008).

3.5. Cognitive Processing: Memory, Attention, and Cognitive Load

Finally, cognitive pragmatics emphasizes that pragmatic interpretation depends on general cognitive resources. Working memory is needed to maintain and integrate linguistic input, contextual information, and potential inferences; attention is required to select relevant cues and suppress irrelevant ones; and executive control helps resolve ambiguity and manage competing interpretations (Bambini et al., 2009; Bosco et al., 2017).

Experimental and neurocognitive studies show that processing figurative or indirect language often entails increased cognitive load, reflected in longer reaction times and distinct neural signatures,

especially when context is weak or expectations are violated (Bambini et al., 2009; Noveck & Reboul, 2008). These findings support the view that pragmatic comprehension is an active inferential process, constrained by the listener's cognitive capacities and shaped by the search for optimal relevance.

Taken together, these components—contextual inference, mental modeling, Theory of Mind, implicature, non-literal language, and cognitive processing constraints—form the core of cognitive pragmatics. They explain how humans routinely navigate beyond literal meanings to achieve rich, flexible, and socially sensitive communication.

4. Neurocognitive and Experimental Evidence

Cognitive pragmatics has increasingly been informed by experimental and neurocognitive research, which examines how the brain processes pragmatic meaning and how inferential mechanisms unfold in real time. Techniques such as event-related potentials (ERP), functional magnetic resonance imaging (fMRI), and eye-tracking provide converging evidence that pragmatic comprehension engages distributed neural networks and places measurable demands on attention, memory, and executive control (Bambini et al., 2009; Bosco et al., 2017; Noveck & Reboul, 2008). These findings support the view that understanding non-literal, indirect, or context-dependent utterances is not a simple by-product of semantic decoding but a distinct, resource-sensitive cognitive activity.

4.1. ERP and fMRI Studies

ERP studies, which measure time-locked electrical responses to linguistic stimuli, have shown that pragmatic processing can modulate components associated with semantic integration and cognitive control, such as N400- or late positivity-like effects. For instance, the comprehension of metaphors, scalar implicatures, or ironic remarks often elicits enhanced ERP responses compared to literal controls, particularly when contextual support is weak or when the intended meaning diverges strongly from the literal one (Noveck & Reboul, 2008). Such patterns suggest that listeners engage additional inferential work and integration processes when deriving pragmatic meaning.

fMRI research complements these temporal findings with spatial information about the brain regions involved. Studies on irony, deceit, and non-literal meaning indicate activation in networks that extend beyond classical left-lateralized language areas, including medial prefrontal, temporal, and parietal regions associated with mentalizing and social cognition (Bosco et al., 2017). These results are consistent with cognitive pragmatic accounts that link understanding of indirect or figurative language to Theory of Mind and to the construction of complex mental models of the communicative situation (Bara, 2010; Kissine, 2013).

Eye-tracking research provides an additional window on pragmatic processing by recording gaze patterns and fixation times during reading or listening. Bambini et al. (2009), for example, show that metaphor comprehension involves distinct reading patterns compared to literal expressions,

reflecting incremental inferential processes and the evaluation of alternative interpretations. Combined with ERP and fMRI findings, such evidence demonstrates that pragmatic enrichment and implicature generation unfold dynamically as discourse progresses, rather than being postponed to an offline interpretive stage.

4.2. Pragmatic Processing and Right Hemisphere Involvement

Neurocognitive studies also indicate that the right hemisphere plays a particularly important role in aspects of pragmatic processing, especially in the comprehension of non-literal language and in integrating broader discourse context. Patients with right-hemisphere damage often exhibit relatively preserved grammar and vocabulary but experience difficulties understanding jokes, metaphors, irony, or indirect requests—classic hallmarks of pragmatic impairment (Cummings, 2009).

Bosco et al. (2017) report that tasks involving deceitful or ironic communicative intentions recruit right-hemisphere and bilateral fronto-temporal networks associated with social cognition and emotional evaluation. These findings align with theoretical claims that pragmatic understanding draws on mechanisms for perspective-taking, affective appraisal, and global coherence, which are not confined to the traditional left-lateralized language system (Bara, 2010; Schmid, 2012). Cognitive pragmatics thus benefits from a neurocognitive perspective that situates meaning construction within large-scale, domain-general neural networks supporting social interaction and inferential reasoning.

4.3. Real-Time Inference and Ambiguity Resolution

A central concern of cognitive pragmatics is how listeners resolve ambiguity and derive intended meanings in real time. Experimental paradigms using reaction times, eye-tracking, and ERP measures show that pragmatic inference is rapid and often incremental: listeners start drawing pragmatic conclusions as soon as relevant cues become available, rather than waiting for the end of the sentence or discourse segment (Bambini et al., 2009; Noveck & Reboul, 2008).

For example, scalar terms such as *some* can be interpreted literally (“at least some”) or pragmatically (“not all”). Experiments indicate that listeners often compute the stronger pragmatic interpretation, but this process is sensitive to contextual support, cognitive load, and individual differences in working memory (Noveck & Reboul, 2008). Similarly, non-literal expressions may initially be processed in a way that preserves literal possibilities, with pragmatic reinterpretation occurring as context accumulates; yet when context strongly favors a figurative meaning, pragmatic interpretation can be accessed quickly and efficiently (Recanati, 2004).

These findings support key claims of cognitive pragmatics and Relevance Theory: inference is constrained by expectations of optimal relevance and by limitations of processing resources (Sperber & Wilson, 1986; Wilson & Carston, 2007). Real-time ambiguity resolution is thus seen as a dynamic negotiation between linguistic form, contextual cues, and the listener’s cognitive system, rather than as a purely logical computation detached from processing constraints.

5. Applications

The insights of cognitive pragmatics extend well beyond theoretical linguistics and philosophy of language. By clarifying how contextual information, inferential mechanisms, and mental representations shape meaning, cognitive pragmatics provides valuable tools for language education, clinical assessment and intervention, and the design of artificial intelligence and human–computer interaction systems (Cummings, 2009; Huang, 2017; Matthews, 2014).

5.1. Language Acquisition and Foreign Language Education

Pragmatic competence is a crucial component of communicative ability, yet it often develops more slowly and unevenly than grammatical knowledge. Research on first language acquisition shows that children gradually acquire the ability to use and interpret indirect requests, implicatures, and non-literal expressions, and that this development is closely linked to Theory of Mind and social-cognitive growth (Matthews, 2014).

In foreign language education, learners may master vocabulary and grammar while still struggling with context-appropriate use of politeness formulas, irony, or indirectness. Cognitive pragmatics provides a theoretical basis for designing instructional approaches that explicitly target inferential skills, contextual awareness, and cultural norms (Cummings, 2009; Huang, 2017). Teaching can incorporate tasks that require learners to interpret implied meanings, negotiate ambiguity, and compare pragmatic conventions across languages, thereby fostering deeper communicative competence rather than mere structural accuracy.

5.2. Clinical Pragmatics: ASD, Aphasia, and TBI

Clinical pragmatics applies the tools of pragmatic analysis to the assessment and treatment of individuals with communication disorders. Conditions such as autism spectrum disorder, aphasia, and traumatic brain injury often spare core grammar but disrupt the ability to use and understand language in context, especially when meaning depends on inference, irony, or subtle social cues (Cummings, 2009; Matthews, 2014).

From a cognitive pragmatic perspective, these difficulties can be interpreted as impairments in Theory of Mind, context integration, or executive functions that support inference and ambiguity resolution (Bara, 2010; Bosco et al., 2017). Assessment protocols informed by cognitive pragmatics therefore focus on tasks such as interpreting non-literal utterances, recognizing communicative intentions, or managing turn-taking in conversation. Intervention can target the underlying cognitive mechanisms—for example, training patients to attend to contextual cues, to consider alternative meanings, or to explicitly reason about the speaker’s perspective. This approach aligns clinical practice with contemporary models of meaning construction and social cognition.

5.3. Artificial Intelligence and Natural Language Processing

Cognitive pragmatics also offers important guidance for artificial intelligence and natural language processing (NLP), where systems must interpret user input that is often indirect, underspecified, or context-dependent. Traditional NLP approaches have focused on syntax and semantics, but as chatbots, virtual assistants, and translation systems are increasingly embedded in real-world interactions, pragmatic understanding becomes indispensable.

The inferential view of communication advanced by Gricean pragmatics and Relevance Theory suggests that AI systems need mechanisms for modeling user intentions, contextual assumptions, and relevance-based reasoning rather than relying solely on surface forms (Grice, 1975; Sperber & Wilson, 1986; Wilson & Carston, 2007). Concepts such as mental representation and Theory of Mind can inspire architectures that track dialogue history, infer likely goals, and adjust responses accordingly (Bara, 2010; Recanati, 2004). Although current systems are still far from human-level pragmatic competence, cognitive pragmatics provides a conceptual roadmap for developing more context-aware and flexible dialogue models.

5.4. Human–Computer Interaction

Finally, cognitive pragmatics contributes to the broader field of human–computer interaction (HCI), where the goal is to design interfaces that communicate with users in intuitive and socially appropriate ways. As digital systems adopt conversational formats—through voice assistants, interactive agents, and educational platforms—they must manage turn-taking, politeness, indirectness, and clarification strategies in ways that align with human expectations (Huang, 2017; Schmid, 2012).

By emphasizing the role of context, inference, and social cognition in communication, cognitive pragmatics helps designers anticipate how users will interpret prompts, warnings, feedback, and explanations. It also highlights potential sources of miscommunication, such as ambiguous phrasing, culturally inappropriate politeness strategies, or failure to acknowledge user intentions. Integrating pragmatic principles into interface design can thus lead to more transparent, trustworthy, and user-friendly systems, reinforcing the relevance of cognitive pragmatics for both technological innovation and everyday communicative practice.

6. Cross-Cultural Pragmatics

Cross-cultural pragmatics examines how politeness, indirectness, and other pragmatic norms vary across languages and cultures, and how these differences affect interpretation (Huang, 2017; Levinson, 1983). The same utterance may be perceived as polite, rude, or overly direct depending on local conventions, power relations, and expectations about face and solidarity. Miscommunication often arises when speakers transfer their own pragmatic norms into another cultural context, misreading irony, compliments, or refusals. Developing intercultural communication competence therefore requires not only grammatical knowledge but also awareness of culturally specific ways of implying, softening, or intensifying meaning. Cognitive

pragmatics provides tools for modeling how speakers adjust their inferential processes when interacting across cultures.

7. Future Directions

Future research in cognitive pragmatics will increasingly focus on multimodal communication, integrating gesture, gaze, prosody, and visual context into models of meaning construction. A second priority is the integration of pragmatic theory with computational models, enabling algorithms to approximate human-like inference over context and speaker intentions (Sperber & Wilson, 1986; Recanati, 2004). Advances in social-AI systems will depend on such models to handle indirect requests, sarcasm, and politeness in a flexible, culturally sensitive way, drawing on insights from experimental, clinical, and cross-linguistic pragmatics (Bosco et al., 2017).

8. Conclusion

This paper has outlined the main theoretical foundations, core components, neurocognitive evidence, and applications of cognitive pragmatics, emphasizing its focus on inference, context, and mental representation in meaning construction. By linking linguistic structure to social cognition and general cognitive resources, cognitive pragmatics offers a unified account of how humans understand literal and non-literal language in real time (Bara, 2010; Levinson, 1983; Sperber & Wilson, 1986). Its insights are crucial for modeling communication in linguistics and cognitive science, for diagnosing and treating pragmatic impairments in clinical settings, and for designing AI and human–computer interfaces that respond appropriately to user intentions (Cummings, 2009; Huang, 2017). As communication becomes more global and technologically mediated, the role of cognitive pragmatics in understanding and improving interaction will only grow.

References

- Austin, J. L. (1962). *How to do things with words*. Oxford University Press.
- Bambini, V., Bara, B. G., & Bucciarelli, M. (2009). Inferential processes in interpreting metaphor: An eye-tracking study. *Journal of Pragmatics*, 41(9), 1675–1688. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.10.010>
- Bara, B. G. (2010). *Cognitive pragmatics: The mental processes of communication*. MIT Press.
- Bosco, F. M., Parola, A., Valentini, M. C., & Morese, R. (2017). Neural correlates underlying the comprehension of deceitful and ironic communicative intentions. *Cortex*, 94, 73–86. <https://doi.org/10.1016/j.cortex.2017.06.008>
- Capone, A., Lo Piparo, F., & Carapezza, M. (Eds.). (2013). *Perspectives on linguistic pragmatics*. Springer.
- Cummings, L. (2009). *Clinical pragmatics*. Cambridge University Press.

- Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics: Vol. 3. Speech acts* (pp. 41–58). Academic Press.
- Huang, Y. (Ed.). (2017). *The Oxford handbook of pragmatics*. Oxford University Press.
- Kissine, M. (2013). *From utterances to speech acts*. Cambridge University Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
- Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press.
- Matthews, D. (Ed.). (2014). *Pragmatic development in first language acquisition*. John Benjamins Publishing.
- Noveck, I. A., & Reboul, A. (2008). Experimental pragmatics: A Gricean turn in the study of language. *Trends in Cognitive Sciences*, 12(11), 425–431.
<https://doi.org/10.1016/j.tics.2008.07.009>
- Recanati, F. (2004). *Literal meaning*. Cambridge University Press.
- Schmid, H. J. (Ed.). (2012). *Cognitive pragmatics*. Mouton de Gruyter.
- Searle, J. R. (1969). *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press.
- Sperber, D., & Wilson, D. (1986). *Relevance: Communication and cognition*. Blackwell.
- Wilson, D., & Carston, R. (2007). A unitary approach to lexical pragmatics: Relevance, inference and ad hoc concepts. In N. Burton-Roberts (Ed.), *Pragmatics* (pp. 230–259). Palgrave Macmillan.

Received: 06.10.2025

Revised: 22.10.2025

Accepted: 12.11.2025

Published: 14.11.2025

The Callan Method in Modern ELT: Accelerating Speaking Fluency Through Direct Oral Instruction

¹ **Turkan Ismayilli**

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205032>

Abstract.

The Callan Method is a fast-paced, speech-focused approach to English language teaching designed to develop learners' fluency, listening comprehension, and automatic use of spoken English. Created by Robert Callan in 1960, the method emphasizes real-time communication through rapid question-answer cycles, continuous repetition, and immediate correction. Unlike traditional grammar-based instruction, the Callan Method minimizes translation from the mother tongue and encourages learners to think directly in English. Lessons are fully classroom-based, highly structured, and delivered at natural or slightly accelerated speaking speed, enabling students to internalize vocabulary, pronunciation, and grammatical patterns through constant verbal practice. Long answers, controlled vocabulary exposure, and repeated recycling of previous material support memory retention and strengthen oral performance. Small-group dynamics increase students' speaking opportunities, while teacher guidance ensures accurate and confident production. As an efficient and engaging approach, the Callan Method remains a practical tool for learners aiming to acquire fluency quickly, particularly in contexts where intensive speaking and listening practice is required.

Keywords:

Callan Method, speaking fluency, English language teaching

1. Introduction

The Callan Method is a structured, fast-paced approach to teaching English that was designed to help learners speak and think directly in the target language, without relying on translation from their mother tongue. It is built around intensive oral practice, where students respond to a high volume of questions at natural or slightly accelerated speed, gradually internalising vocabulary, grammar, and pronunciation through repetition and guided production (Mammadova, 2024). Rather than prioritising written exercises or homework, the method places the classroom interaction at the centre of learning and treats speech as the main vehicle for language acquisition.

The primary purpose of the Callan Method is to develop automatic, real-time communication skills. Learners are trained to answer quickly and in full sentences, which reduces hesitation and limits the opportunity to mentally translate from L1 before speaking (Babasoy, 2025). Rapid

¹Ismayilli, T. M. PhD in Philology, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: turkanismayilli@ndu.edu.az.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1687-6203>.

question–answer cycles, continuous recycling of previous material, and immediate correction of errors help to stabilise correct forms and build accurate habits of use (Naghiyeva, 2025). In this way, the method combines speed, repetition, and correction within an organised syllabus, aiming to create a fluent and confident speaking style in a relatively short period of time.

2. Theoretical Background

The Callan Method was first developed by Robert Callan in England in 1960 as a practical response to the slow progress often observed in traditional language classes. It shares key features with the Direct Method, particularly its use of the target language only, focus on oral interaction, and avoidance of grammar explanation in the learners’ native language. At the same time, it overlaps with Communicative Language Teaching (CLT) in its goal of developing communicative competence, especially in listening and speaking, though it is more tightly scripted and teacher-led than typical CLT lessons (Ismayilli, 2024).

From a cognitive perspective, the method draws on principles of automaticity and habit formation. High-frequency exposure, rapid responses, and constant recycling are intended to shift language use from controlled processing to automatic performance, so that learners can access structures and vocabulary without conscious rule recall. In contrast to grammar–translation approaches, which emphasise explicit rule learning, reading, and written translation, the Callan Method treats grammar as something to be acquired implicitly through patterned speech rather than analysed in detail. This fundamental difference in orientation explains why the method is particularly effective for learners whose main goal is fluent oral communication rather than academic or literary proficiency.

3. Core Principles of the Callan Method

At the heart of the Callan Method is a rapid question–answer format. The teacher continuously asks carefully graded questions, and students are expected to respond immediately in full sentences, without pausing to translate from their first language. This speed is deliberate: by keeping the pace close to, or slightly above, natural speech, the method pushes learners toward automatic production and real-time processing (Mammadova, 2024).

Immediate correction is another central principle. The teacher constantly monitors students’ answers and promptly corrects errors in grammar, vocabulary, and pronunciation, often asking the learner to repeat the sentence correctly. In this way, accuracy and correct pronunciation are reinforced at the very moment of use (Babasoy, 2025). Continuous repetition and systematic recycling of earlier material further support retention: previously learned structures and words regularly reappear in new questions, helping to stabilise them as automatic patterns.

A distinctive feature of the Callan Method is that learning is fully classroom-based. Students are not given homework; instead, all practice happens during the lesson, where the teacher controls

the pace, input, and feedback. This creates a strongly teacher-centred environment in which the teacher leads almost all speaking and manages turn-taking, while students focus on listening and responding. The syllabus itself is built around planned vocabulary lists and controlled grammatical structures, ensuring that new language is introduced in a precise order and immediately embedded in spoken practice (Naghiyeva, 2025).

4. Teaching Practices and Classroom Techniques

In Callan lessons, the teacher's role is highly active. The teacher speaks almost continuously, asking questions, providing model answers, prompting students, and correcting mistakes. Questions are asked twice, often with increasing speed, to ensure comprehension and to train learners to process input quickly. The teacher's energy and tempo are key to maintaining the method's intensity and rhythm (Naghiyeva, 2025).

Students, in turn, are expected to respond instantly in English, without thinking in L1 or silently constructing sentences. They give long, structured answers that mirror the form of the question, frequently using pairs of synonyms and antonyms (e.g., *long/short*, *right/wrong*), which helps reinforce vocabulary contrasts and sentence patterns. Gestures, facial expressions, and clear modelling of natural contractions (e.g., *I'm*, *it's*, *they'll*) support comprehension and encourage learners to adopt a more natural, fluent speaking style (Mammadova, 2024).

Alongside oral work, lessons include short dictation and reading components. Dictation trains listening precision, spelling, and noticing of grammatical forms, while guided reading—accompanied by teacher correction of pronunciation—supports the link between spoken and written language. Small-group classes are preferred, as they allow each student to answer many questions per lesson and maximise speaking turns. In such settings, even when it is not their turn, learners benefit from listening to peers' answers, observing corrections, and mentally rehearsing responses, which further strengthens their speaking and listening skills (Ismayilli, 2024).

5. Advantages of the Callan Method

The Callan Method offers several clear advantages, particularly in the rapid development of speaking and listening skills. Because learners are constantly exposed to fast, structured question–answer cycles, they quickly become accustomed to processing English at natural speed and responding without long pauses or translation into L1. This promotes automaticity, reduces interference from the mother tongue, and helps students begin to “think in English” (Mammadova, 2024). The lively, high-tempo atmosphere of the lessons, combined with frequent participation, usually leads to strong engagement and motivation, especially for beginners and false beginners who may feel more confident in a highly guided environment (Babasoy, 2025).

Pronunciation and intonation improve as a result of continuous modelling and immediate correction, with learners repeatedly producing full sentences aloud. The method's clear structure—

fixed books, graded vocabulary lists, and predictable lesson routines—also makes it relatively easy to implement and replicate across classes and institutions. For schools seeking a ready-made, intensive speaking programme, the Callan Method can therefore be an efficient and practical option (Ismayilli, 2024).

6. Limitations and Criticisms

Despite its strengths, the Callan Method has notable limitations. Its tightly controlled format leaves relatively little room for creative speaking, free conversation, or learner-generated language. Most utterances are predetermined by the method's questions, which can restrict opportunities for personal expression and spontaneous interaction (Naghiyeva, 2025). The approach is strongly teacher-dominant: the teacher controls turn-taking, content, pace, and feedback, which may conflict with more learner-centred philosophies of communicative language teaching.

In addition, the method places less emphasis on writing, project work, and independent study skills, making it insufficient as a stand-alone approach for learners who need balanced academic proficiency. Because the technique relies heavily on speed, correction, and precise scripting, it also requires strict and consistent teacher training; poorly trained instructors may fail to maintain the necessary tempo or correction quality, reducing its effectiveness (Mammadova, 2024). For these reasons, many practitioners recommend using the Callan Method in combination with other methods that support creativity, autonomy, and written skills.

7. Comparison with Communicative and Modern Methods

The Callan Method shares certain aims with Communicative Language Teaching (CLT), task-based learning, and project-based approaches, particularly the goal of developing communicative ability in real-life situations. However, it differs significantly in lesson design and classroom dynamics. CLT and task-based learning typically prioritise meaningful interaction, negotiation of meaning, and learner choice, often using pair work, group tasks, and open-ended activities. Project work further encourages creativity, collaboration, and integration of language skills through longer-term tasks (Ismayilli, 2024). By contrast, the Callan Method is highly scripted and teacher-led: interaction is mainly in the form of tightly controlled question–answer exchanges, and content is predetermined rather than learner-generated.

Despite this, the Callan Method is particularly strong in developing oral fluency. Its emphasis on speed, repetition, and full-sentence responses trains learners to speak quickly and confidently, which can be harder to guarantee in looser communicative frameworks. In many contexts, modern communicative methods can effectively supplement the Callan Method by providing opportunities for freer speaking, role plays, discussions, and project work that allow learners to personalise language and use it more creatively (Ismayilli, 2024). In this way, the Callan Method can be positioned as a fluency “engine” within a broader, communicatively oriented curriculum.

8. Pedagogical Implications

From a pedagogical perspective, the Callan Method is most effective in contexts where rapid gains in speaking and listening are required, such as intensive courses, beginner and false-beginner classes, or programmes for learners who lack confidence in oral communication. It is especially suitable for students who benefit from clear structure, strong teacher guidance, and frequent, highly controlled practice. Adult learners with limited study time may also appreciate its classroom-focused nature and absence of homework.

However, the method is less appropriate as the sole approach in settings where academic writing, examination preparation, or independent research skills are central learning goals. For this reason, an integrated model is recommended: Callan-based lessons can be combined with CLT, task-based activities, and project work that develop creative speaking, writing, and higher-order thinking (Ismayilli, 2024).

Practically, teachers using the Callan Method should:

- maintain a consistent, lively pace and strict English-only policy;
- ensure immediate but supportive correction of pronunciation and grammar;
- gradually introduce complementary activities (e.g., short discussions, role plays) once basic fluency is established; and
- monitor learner fatigue, varying tasks with dictation and reading components.

Such integration allows educators to exploit the strengths of the Callan Method in fluency development while compensating for its limitations through modern communicative practices.

9. Conclusion

The Callan Method can be characterised as a fast, highly interactive, and strongly fluency-oriented approach to English language teaching. By combining rapid question–answer cycles, immediate correction, and continuous repetition in a structured syllabus, it trains learners to respond in real time and to think directly in English rather than translating from their first language (Mammadova, 2024; Babasoy, 2025). This intensive focus on oral practice makes it particularly effective for developing speaking and listening skills, especially at beginner and false-beginner levels.

Overall, the evidence and classroom experience discussed in this paper suggest that the Callan Method is a powerful tool for mastering core communicative skills such as pronunciation, intonation, and automatic sentence production. At the same time, its limitations in promoting creative language use, writing, and learner autonomy mean that it is best viewed as one component within a broader methodological toolkit rather than a complete solution (Naghiyeva, 2025).

Despite these constraints, the Callan Method retains clear relevance in modern ELT. In contexts where rapid gains in oral fluency are a priority, it offers a practical, easily implementable option that can be effectively combined with communicative and task-based approaches to create a balanced, learner-centred programme (Ismayilli, 2024).

References

- Alaviyya, N., & Alisoy, H. (2023). Anaphora in text: Echoing words, amplifying messages. *Experimental Physics*, 106.
- Alisoy, H. (2023). Enhancing understanding of English phrasal verbs in first-year ELT students through cognitive-linguistic methods [Unpublished manuscript].
- Babasoy, Y. B., Zeynalova, K., Sadigova, N. E., & Ismayilli, T. M. (2025). Functional semantic character of affirmation in English in the aspect of cognitive linguistics. *Universidad y Sociedad*, 17(3), e5214–e5214.
- Fürstenberg, U. (2025). *ELT Journal*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1093/elt/ccaf032>
- Ismayilli, T. (2024). Navigating complexities in medical text translation: Challenges, strategies, and solutions. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 1(2), 170–176.
- Ismayilli, T. (2024). Assessment and evaluation of foreign language knowledge. *Elmi Tədqiqat*, 52.
- Ismayilli, T. M., Mammadova, K. M., & Asadova, A. A. (2025). The impact of educational games on speaking skills in the foreign language teaching process. *Novitas-ROYAL (Research on Youth and Language)*, 19(1), 229–240.
- Javid, B. (2023). *Philological Sciences. BBC*, 49.
- Mammadova, K. (2023, November). *Norwegian Journal of Development of the International Science*.
- Naghiyeva, G. (2025). Revamping traditional methods: Evaluating the grammar-translation method in modern language teaching. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(1), 88–97.
- Ostradický, P., et al. (2024). *Journal of Language and Cultural Education*, 12(3). <https://doi.org/10.2478/jolace-2024-0017>

Received: 06.10.2025

Revised: 22.10.2025

Accepted: 12.11.2025

Published: 14.11.2025

The Role of Cultural and Educational Institutions in the Development of Public Thought in The Early 20th Century

¹ Gahraman Behbudov

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205033>

Abstract.

This article analyzes the significant role played by cultural and educational institutions in shaping and advancing public thought in Azerbaijan in the early 20th century. The study demonstrates that, under the colonial policy of Tsarist Russia, the development of national education became a fundamental instrument for preserving the national identity, language, and culture of the Azerbaijani people. The educational activities of prominent intellectuals such as Hasan bey Zardabi, Ali bey Huseynzade, Ahmad bey Agayev, Omar Faiq Nemanzade, and Muhammad Amin Rasulzade were decisive in awakening public consciousness and disseminating ideas of national progress.

The article also examines the influence of periodicals such as Açıq Söz (Open Word), Füyuzat, and Dirilik, as well as educational societies like Nicat, Səadət, and Nəşri-Maarif, and new-type schools on the national awakening process. Ultimately, the author notes that, in the early 20th century, cultural and educational institutions became not only centers of learning but also hubs for the development of national ideology and public thought. This educational movement laid the ideological groundwork for the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic.

Keywords:

cultural and educational institutions, public thought, national awakening

Introduction

The late 19th and early 20th centuries marked an important turning point in the socio-political and cultural history of Azerbaijan. During this period, the impact of the industrial revolution led to significant transformations in economic relations, the rise of the bourgeoisie, the expansion of the labor movement, and the emergence of new directions in cultural and educational life. The enlightenment of the people, the elimination of illiteracy, and the development of national self-awareness became among the primary objectives of Azerbaijani intellectuals.

For Azerbaijani thinkers of this era, education was regarded as the principal path to achieving freedom, progress, and the preservation of national identity. Under such circumstances, schools, madrasahs, educational societies, press organs, and charitable institutions not only raised the socio-

¹Behbudov, Q. N. o. PhD in Law, Associate Professor, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: qehremanbehbudov@ndu.edu.az, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9934-9435>

cultural level of the population but also played an indispensable role in the formation and development of public opinion.

The Historical Context and Necessity for the Emergence of Cultural and Educational Institutions

In the early 20th century, the colonial policy of Tsarist Russia created serious obstacles to the development of national education in the Caucasus, particularly in Azerbaijan. The Tsarist administration introduced numerous restrictions intended to weaken the national identity of Turkic-speaking peoples, subordinating national schools to a policy of Russification. In this regard, the “educational reform project” prepared by the Caucasus Director of Public Education, Rodolev, was particularly significant.

In the project, the Azerbaijani (Turkic) language was referred to as the “Tatar language,” and Russian was designated as the primary language of instruction. This policy was essentially aimed at destroying the national and cultural identity of the population. Azerbaijani intellectuals—including Omar Faiq Nemanzade, Muhammad Amin Rasulzade, and Ali bey Huseynzade—strongly criticized the project and engaged in enlightenment-oriented struggles through the press to defend the national language and education.

In his articles published in the newspaper *Açıq Söz* (especially the “What Do We Expect?” series), Omar Faiq warned that such an educational system would alienate children from their mother tongue and national identity, undermining the moral foundations of society. As he wrote: *“In these large schools that are being opened for us, everything exists—Russian education, Arabic knowledge, Persian poetry, Arabic faith—but one thing is missing: ourselves.”*

As a result, the reorganization of existing schools, the creation of new educational institutions, the training of teachers, and the implementation of national curricula became central priorities for Azerbaijani intellectuals.

The Role of Education in the Formation of National Consciousness and Public Thought

The purpose of education extended beyond basic literacy; it sought to awaken national consciousness, self-awareness, and cultural identity. One of the most consistent advocates of this idea was M. A. Rasulzade, who emphasized that education served as the moral pillar of national existence. In his words: *“Language does not constitute the entirety of nationality, but it forms ninety percent of it as a dominant factor.”*

Azerbaijani intellectuals understood that national progress was only possible through the establishment of national schools, instruction in the mother tongue, and the dissemination of modern, secular knowledge. In this regard, newspapers and journals such as *Açıq Söz*, *Dirilik*,

Füyuzat, and *Yeni Füyuzat* played a critical role in enlightening society and developing public thought.

Through these publications, new ideas—such as liberty, equality before the law, education, women’s enlightenment, and national unity—were widely disseminated. Issues related to education and culture became subjects not just for intellectual debate but for public discussion at large.

Prominent figures such as Hasan bey Zardabi, Ali bey Huseynzade, and Ahmad bey Agayev viewed education as the key to social justice, progress, and freedom. In Zardabi’s view, ignorance kept the people in poverty and dependency, and only education could free them from such conditions.

The Relationship Between Education, Culture, and the National Liberation Movement

By the early 20th century, the enlightenment movement in Azerbaijan had acquired a political character. Cultural and educational institutions—schools, educational societies, charities, and the press—became centers of socio-political awakening.

During this period, organizations such as *Nicat*, *Səadət*, *Nəşri-Maarif*, and *Cəmiyyəti-Xeyriyyə* were established. Their activities included opening schools, publishing books, training teachers, and promoting women’s education. New schools and cultural centers were founded in cities such as Baku, Ganja, Shusha, and Nakhchivan, transforming the enlightenment movement into a nationwide phenomenon. Behbudov, Q., & Bayramova, V. (2025).

These institutions were not merely places of learning; they were also spaces where national ideology was shaped. The intellectuals educated in these centers would later become the leading political and ideological figures of the Azerbaijan Democratic Republic.

As Rasulzade emphasized in his series “School and Madrasah,” education had to instill not only loyalty to the state but also ensure the cultural development of the people. This concept became a crucial stage in the formation of national ideology.

The Enlightenment Mission of the Press and Intellectuals

Alongside educational institutions, the press of the period played a decisive role in directing public thought. Newspapers and journals such as *Açıq Söz*, *İrşad*, *Füyuzat*, *Həyat*, and *Yeni Füyuzat* served as platforms for national awakening.

Articles published in these periodicals emphasized the importance of education and the preservation of national identity. Intellectuals including Nemanzade, Rasulzade, Huseynzade, and

Agayev criticized ignorance, illiteracy, and religious fanaticism, advocating science and education as the only path to progress.

Special attention was also given to the education of women and their role in society. The girls' school founded by H.Z. Taghiyev became a landmark event in the history of national education. Thanks to such initiatives, Azerbaijani women had already become active participants in cultural and social life by the early 20th century.

(Continuation of the last paragraph translated)

Culture is a complex and multifaceted concept. In essence, education itself is part of this concept. However, there is a reason for distinguishing education as a separate category. Our aim is, first and foremost, to emphasize the great importance attributed to education during the period under study—1914–1917. At that time, Azerbaijani intellectuals were primarily concerned with the enlightenment, teaching, and education of the people. There was general consensus and, to some extent, unity of opinion on this matter. Educational issues constituted the main content of contemporary writings.

This concern also stemmed from the fact that Tsarism sought to radically modify the educational system of Muslims in the Caucasus. Under the pretext of expanding schools, a highly reactionary project was prepared that restricted the education of Turks and violated their national rights. Notably, the project referred to the “Turkish language” or “Azerbaijani language” as “Tatar language,” which was undoubtedly the product of an imperial policy aimed at undermining the moral foundations of the people.

M. A. Rasulzade wrote the following on this matter:

“Language does not constitute the entirety of nationality, but it forms ninety percent of it as a dominant factor. This is why politicians who intend to destroy a nation begin the assimilation process by targeting the language first and strive to erase it from memory.” (*Dirilik*, 1914, No. 6).

How was the project we are discussing prepared, and by whom was it written?

A careful examination of the period's press provides clear answers to these questions. The response can be found in Ömər Faiq's series of articles titled “*Nə umuyoruz?*” (“What Do We Expect?”). As becomes evident from these writings, the Caucasus Director of Public Education, Rodolev, had approached certain individuals separately in order to learn their opinions regarding education. Ömər Faiq wrote: “*As soon as I heard this news, I wrote that appealing to people individually would be harmful for our nation and that a collective meeting was absolutely necessary.*” (*Açıq söz*, 1916, No.108).

He justified his position as follows: *“Approaching individuals separately is harmful because the person whose opinion the education director wishes to learn—whom he esteems and recognizes—may very likely, due to our present upbringing and morals, serve more the wishes of the director rather than the interests of the nation.”* (ibid.)

From the very outset, it must be emphasized that the project drafted by Rodolev was extremely reactionary and directed against Muslims, particularly Turkic peoples. According to the project, the traditional Ömər and Əli schools were to be replaced by a three-tier school system.

First level: one alphabet class and three preparatory classes, for a total of four years. Subjects taught: religious studies, Russian, “Tatar” (Turkic), arithmetic and *türkü* (singing). Behbudov, Q., & Bayramova, V. (2025).

Second level: religious studies, Russian, arithmetic, algebra, geometry, history, geography, natural history, physics, drawing, “Tatar,” *türkü*, and gymnastics. All of these subjects were to be taught **in Russian**. Only two hours per week were allocated to the local language, and even these lessons were not compulsory. Moreover, local-language classes were scheduled at the end of the school day, when students were already exhausted—naturally causing them to neglect the lessons.

What is even more striking is that religious instruction was to be conducted **in Arabic**, while explanations were to be given in either Russian or “Tatar.” Regarding this, Ömər Faiq wrote: *“There must be a meaning behind the director’s disregard for our Turkish language and behind his claim that he is serving us in this way. However, despite being a renowned pedagogue, what can be the meaning of his working in a manner entirely contrary to pedagogy?”* (Açıq söz, 1916, No.108).

The third level consisted of specialized schools for training teachers, with a three-year curriculum. The goal was to prepare teachers of Turkish and religious subjects for primary Russo-Turkish schools. Subjects included: tafsir, Islamic history, fiqh, kalam, hadith studies, history of Islam, “Tatar,” Arabic, Persian, Russian, Russian history, geography, and pedagogy. Geography, history, and pedagogy were to be taught in Russian; the remaining subjects, in Arabic.

As is evident, the curriculum was excessively overloaded. Future primary-school teachers were expected to study highly complex subjects such as kalam and fiqh. Although these were undoubtedly important from a theological perspective, they were of little practical use to teachers working in elementary schools. Approaching the issue from this angle, Ömər Faiq rightly described the program as completely unworkable. He stated:

“What is kalam? It is a branch of philosophy dealing with matters of divinity and conscience, filled with disputes and controversies among sectarians who have historically divided Muslims. What

need do future teachers of 'primary' Turkish schools have for this science?" (Açıq söz, 1916, No.108).

He further elaborated: *"If we think more seriously and go further, we can boldly assert that primary-school teachers do not need not only kalam, but most of the subjects taught at that level. If those who are to teach in primary schools are instructed in such advanced subjects, then what sciences will be taught to those who are to become qazis, mudarris, and religious scholars?" (ibid.)*

In short, under the pretext of expanding existing schools, Tsarist authorities intended to implement an extremely reactionary educational project in the Caucasus. The project was specifically designed for the Turks of the region—i.e., Azerbaijanis—and clearly aimed at eroding their national and religious identity. By overloading the curriculum with unnecessary and overly difficult subjects, they sought to discourage children from studying, thus turning schools from centers of enlightenment into veritable "hellish chambers."

Although Muslims generally maintained a moderate and even good-faith attitude toward Russia, the autocracy regarded its Muslim subjects—especially Turkic peoples—with hostility. It suppressed their national culture and language at every turn, erecting countless obstacles before education. It is therefore no coincidence that at the end of his article, referring to the new educational project, Ömər Faiq wrote:

"We see that in these wide schools that are to be opened for us, there is everything: Russian education, Arabic knowledge, Persian poetry, Arabic faith and creed, even kalam. But one thing is missing. What is it? Ourselves!.." (Açıq söz, 1916, No.108).

Ömər Faiq did not limit himself to criticizing the new project; he also courageously exposed the discriminatory educational policies and the biased treatment of Azerbaijanis. He revealed the privileges granted to non-Muslim peoples, especially Armenians, and demonstrated with irrefutable evidence that the autocracy took Armenians under its protection. Indeed, this was a well-known fact, noted not only by Ömər Faiq but by other Azerbaijani intellectuals as well. Yet Ömər Faiq addressed the issue with particular sharpness. For example, in the aforementioned "*Nə umuyoruz?*" series, he wrote: Öztürk, A., & Garibli, İ. (2025).

"For example, if in a government office, within a governorate, or even among neighbors, there are two nations who equally bear the burdens—taxes and obligations—of the state, yet one is governed under a privileged law while the other is governed under a restricted one, then naturally the second will feel distressed by this situation." (Açıq söz, 1916, No.110).

Perhaps Ömər Faiq was slandering Tsarist Russia? Perhaps all nations in the empire were indeed treated equally, without discrimination, and everyone enjoyed the same rights? After all,

high-ranking tsarist officials constantly spoke—quite eloquently—of equality among nations and of interethnic harmony. In fact, in the article “*Milli məsələlərimizin vəqti?*” (“Time for Our National Issues?”) the following information was published:

A few days ago, the director of the office of the Viceroy (namestnik) summoned the chief editors of newspapers in Tiflis and held a meeting with them. The purpose of this meeting was to convey the views and wishes of His Highness Grand Duke Nikolai Nikolaevich concerning the Caucasus, and to remind them of the principles and foundations of his administrative approach. According to this explanation, the basis of our Viceroy’s administrative method is ‘justice and equality.’ And by this principle, he strongly desires to view all nations equally and to foster not conflict, but rather friendship and closeness among them. (Açıq söz, 1915, No. 54)

There is no doubt that the intentions of His Highness the Grand Duke were noble and benevolent. Yet let us see how these words were implemented in actual life. One does not need to look far for the answer—reading M. A. Rəsulzadə’s series of articles titled “*Məktəb və mədrəsə*” (“School and Madrasa”) is sufficient.

Let us first examine what one of the Grand Duke’s own officials, the Caucasus Director of Public Education, Rodolev, mocks. Rodolev explicitly notes that Muslim educational societies in Baku have “*wasted their lives dreaming of teacher-training institutes and other higher schools.*” But what, exactly, is supposed to be a “fantasy” here?

Perhaps the “fantasy” lies in the fact that Muslims wished to accomplish this through their own initiative, according to their own taste and judgment. After centuries of deprivation, they finally sought to make use of their rightful claims. Perhaps the so-called “fantasy” consisted in their desire to reform their mosques, schools, and madrasas without submitting them to the supervision of the Education Directorate. (*Açıq söz*, 1916, No. 138)

Of course, for Muslim children a higher educational institution was indeed an unattainable dream. Tsarism opposed the enlightenment of Muslims because it feared that those whom it regarded as ignorant and backward might one day become educated, develop self-awareness, open their eyes to the colonial policies of autocracy, and eventually demand their natural rights. As a result, they would hinder the plundering of their national wealth and natural resources.

The harsher tsarism behaved toward Muslims, the more leniently it treated its “co-religionists.” Some were even favored excessively and indulged. For example, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə wrote in one of the previously mentioned “*Məktəb və mədrəsə*” articles:

“Muslims see that in the church schools of their next-door neighbors, which existed nearly a century ago, subjects such as religious law, Armenian, Russian, general history, agriculture, natural history, and Armenian history are taught. Of these subjects, only Russian history and

geography are taught in Russian; all remaining subjects—even general history—are taught in Armenian. All administrative matters of these schools, including the teachers, are under the authority of the church parish itself. Muslims see, as an undeniable fact, that aside from the primary church schools, there are also 85 ecclesiastical teacher-training colleges in six different places. Above all, the existence of the Ecclesiastical Academy in Echmiadzin is likewise no fantasy. How, then, can something that our neighbors achieved more than half a century ago be considered a dream or a fantasy for us today?” (Açıq söz, 1916, No. 138)

It is not difficult to understand M. A. Rəsulzadə’s indignation. He could not remain silent in the face of the autocracy’s unjust treatment of Muslims. At that time, education was a source of light and hope for the people. Məhəmməd Əmin assigned a central role to education in national revival. His principal aim was the establishment of national schools whose graduates would understand the identity of their nation and religion, would reconnect with their people’s culture, and learn to love it. Therefore, he advocated the reform of existing schools and madrasas and sought to align them with the requirements of the time.

Contemplating school reform, he asked himself what the true purpose of the people’s schools—especially those belonging to subjugated and dependent nations—ought to be. As is evident, Məhəmməd Əmin took the existing reality into account, bitter though it was. The Azerbaijani people were still a dependent nation, lacking autonomy. Therefore, he had, willingly or unwillingly, to reckon with this situation. In a sense, he sought to bring the interests of the existing regime and the interests of his own nation as close together as possible. He believed it necessary to take advantage of whatever concessions Tsarism was prepared to grant.

Thus, he answered his own question as follows:

“From a sound and impartial point of view, the duty and function of schools is to instill in their pupil’s loyalty and connectedness to the state in which they live, while at the same time serving as a cultural factor that contributes to the aspirations of their own nation.” (Açıq söz, 1916, No. 134)

Hence, the primary function of schools is twofold: first, to cultivate in children a sense of loyalty and obedience to the state; and second, to nurture educated intellectuals who will enrich the culture of their own people. As can be seen, Rəsulzadə sought to unite state interests with national interests. Nevertheless, with the sentence that follows, he somewhat alters this balance, giving priority to national identity:

“Therefore, the people’s schools that will educate Muslim children must also support the national aspirations and aims nurtured by the enlightened part of the Muslim community.” (ibid.)

He approached schools from a broader perspective, regarding them as assistants to the progressive Azerbaijani intelligentsia. In other words, the students graduating from these schools were to

become the future patriots and devoted servants of their nation. They were to serve the people and spare no effort in doing so.

Rəsulzadə regarded the Muslims of Russia—with few exceptions—as belonging to the Turkic-Tatar ethnos. In his view, for Muslims to achieve anything in the field of culture, they must first realize the importance of unity among themselves. This sense of unity is the greatest cultural force. Any means that brings the Muslims of Russia closer to this idea must, he argued, be promoted by Muslim intellectuals. Stirring up sectarian conflicts among Russia's Muslims—sowing discord between them—was, in Rəsulzadə's view, a policy of imperialism. The state ought to renounce such a policy and should not fear the unity of Muslims. On the contrary, Muslim unity could prove highly beneficial for the state.

He wrote:

“It has always been a misunderstanding to think that Muslims seek to abolish sectarian differences among themselves—for example, to unite Sunnis and Shi‘is—with a political purpose. It is imagined that if these two opposing sects unite, they must necessarily be motivated by political aims, harboring intentions of aggression; and that this supposed aggression stems from the so-called dangerous idea of Islamic unity (ittihadi-islam).” (Açıq söz, 1916, No. 134)

Mammad Amin opposed the reactionary policy of Tsarism that sought to divide the Turkic peoples from one another in the field of education. He regarded the Turks of Russia as a single cultural entity and described their languages as various dialects of the Turkic language. At the same time, he considered himself a child of Russia, called Russia his homeland, and treated its supreme interests with respect. Referring to the growing cultural rapprochement among the Turkic peoples living within Russia, he wrote: *“If Russia is to become a homeland for the nations living within it, then there is no need to fear the aspirations and desires of the Turkic-Tatar peoples to move closer toward one another. For in that case, Russia would possess a culturally stronger offspring. But if, as before, the policy of ‘divide in order to rule’ continues to be pursued, then the situation... Of course, in order to be digested well, morsels must be small.”* (ibid.)

From the above passage it becomes evident that the domestic policy of Tsarism had become considerably milder compared to previous years. Since the foundations of the autocratic regime had begun to weaken, the Tsar could no longer keep the population in complete subjugation. He was making concessions—more precisely, he was compelled to do so. On the one hand, the war with Japan had shaken the Russian economy; on the other, the mass uprisings of the people against absolutism had brought the downfall of the regime perceptibly closer. Consequently, Tsarism was forced to carry out certain maneuvers in order to escape new blows. It resorted to various means to delay the collapse of the system and to gain time.

As noted above, Mammad Amin opposed the educational policies pursued in the Caucasus. As a result of this policy, the national and cultural rights of the Caucasian Turks were violated, and the people themselves suffered discrimination. The new project for the educational system was even more reactionary and regressive than its predecessor. In it, the national and cultural rights of the Turkic peoples were not only ignored but outright denied. Thus, in his series of articles “School and Madrasa,” Mammad Amin explicitly wrote that a deep contradiction existed between Mr. Rodolev, the director of the Caucasian educational system, and the general Muslim public opinion on this matter. He even called the issue of national schools and the cultural rapprochement of Turkic peoples “the cornerstones of national aspirations and ideals.” If these cornerstones were removed, the hopes cherished by the people would immediately collapse. Öztürk, A., & Garibli, I. (2025).

Tsarist Russia attempted to justify its harsh policy towards Muslim schools and madrasas with fabricated accusations. Allegedly, these institutions conducted anti-Russian propaganda and aimed to detach Muslims from the Russian state. Referring to Rodolev’s report, Mammad Amin wrote: *“In short, unbeknownst to the government, it seems that the dark, humid, and decrepit mosques and madrasas are very dangerous places. In the famous report of the vigilant viceroy, the late Vorontsov-Dashkov, it was claimed that tendencies toward pan-Islamism and separation from Russia were being nurtured here, in these mosques, schools, and madrasas. Who knows—perhaps when the late Vorontsov wrote that great slander, he made use of the report under discussion.”* (Açıq Söz newspaper, 1916, No. 135)

1. *The principal purpose of the Society is to reorganize the existing madrasas in the city of Baku according to the new method (usul-i jadid).*
2. *In accordance with the requirements of the age, to establish and develop new religious schools, teacher-training institutions (darulmuallimin), and other higher educational institutions.* (Açıq Söz newspaper, 1916, No. 138)

Rodolev could not tolerate in any way the opening of higher educational institutions and the genuine enlightenment of the people, and he immediately expressed his objections. Concerning this, Mammad Amin wrote: *“If Russia’s socio-political life takes a natural course, and if every nation is allowed to flourish upon its own roots and develop through its native culture, then surely the demands made in the first article of the Saadat Society’s charter would not be seen as fantasies—indeed, even broader national demands would not appear unattainable. But if, instead of the religious academies we request, we are presented with the imagined schools of Ali and Umar and ordered to be satisfied with them, then indeed the demand for religious academies becomes a mere dream...”* (Açıq Söz newspaper, 1916, No. 138)

Mammad Amin hoped for the democratic development of Tsarist Russia; therefore, he spoke of universities, religious academies, and even broader national demands. However, if the state

adopted the language of command, then there was no choice but to obey. In that case, all such aspirations would indeed remain dreams.

According to the new project, mosque schools were to be taken out of the hands of the clergy and transferred to the supervision of the Ministry of Education. Undoubtedly, this was an encroachment upon the rights of Muslims. Tsarism justified this move by claiming that anti-Russian propaganda was being conducted in Muslim schools and madrasas. Yet, in Mammad Amin's view, the fault was partly our own. We had despised these schools and failed to value them. Yet these institutions belonged to the nation, and its children studied there. As he wrote:

"We looked down upon mosque schools and madrasas. We considered them lairs of ignorance and stagnation, said that the nation was being corrupted there, and labeled them centers of fanaticism. And indeed, many of them were so. Even today, many remain unreformed. But we forgot one thing—and herein lies our greatest mistake. This is the gravest error of our intelligentsia, those who understand the troubles of the age. We forgot that these institutions, whatever their condition, are ours..." (Açıq Söz newspaper, 1916, No. 143)

Conclusion

The late nineteenth and early twentieth centuries represent one of the most complex and turbulent periods in the history of the Azerbaijani people. At the beginning of this century, our nation lost its political independence, was divided, and transformed into a colony of the Iranian and Russian empires. In addition to the socio-political oppression and exploitation imposed on the masses, national subjugation was also added. On the other hand, the elimination of feudal fragmentation and internecine wars in the country created favorable conditions for the development of the economy, education, and culture.

Within this socio-political environment, nineteenth-century Azerbaijani thinkers—especially Akhundov and Zardabi—spoke out far more decisively than their predecessors, exposing the tsarist authorities, reactionary clerics, and all forms of exploitation, as well as the prevailing feudal-absolutist order and the colonial policies of the ruling circles. They openly criticized Eastern despotism, the fanaticism of religious figures, and the lack of rights of the people. Influenced by Western European and progressive Russian social thought, Akhundov and Zardabi went beyond their predecessors by advocating for broader public participation in state governance and for democratization of the political regime.

Although to some extent utopian, nineteenth-century Azerbaijani thinkers were, in essence, ideologists of the peasantry. They were unable to fully comprehend the nature of social exploitation, social injustice, and the mechanisms of political power. They criticized the corruption, illegality, and bribery inherent in the existing legal-judicial system, as well as the colonial methods characteristic of tsarist administrative governance.

During the first quarter of the twentieth century, as in all other spheres of Azerbaijani life, sharp contradictions and social tensions were also evident in the societal landscape. Azerbaijani intellectuals, representing various strata of society yet united in their desire for national independence, socio-political progress, and cultural development, put forward diverse socio-political views. These ranged from enlightenment thought to revolutionary democracy, and from Turkism to Bolshevism. However, despite their tactical disagreements, it can objectively be stated that nearly all of these thinkers served the advancement and progress of the nation.

Among the most prominent representatives of Turkist ideology in this period were Ali bey Huseynzade, Ahmad bey Aghayev, and Mammad Amin Rasulzade. These influential thinkers enriched the ideology of Turkism by organically integrating the principles of Islamization and modernization, transforming it into a comprehensive doctrine and turning it into an ideological-political weapon for oppressed Turkic peoples. Although short-lived, the Azerbaijan Democratic Republic—the first parliamentary republic in the Muslim East—and the Republic of Turkey, which stood firm against European imperialism, emerged as the results of this struggle for freedom. These figures also restored the traditions of independent Azerbaijani statehood and directly founded the Azerbaijani Democratic Republic, a state based on democratic and modern principles and supported by the vast majority of the population.

Among these ideologues, Mammad Amin Rasulzade went even further by identifying the lessons to be learned from the fall of the Republic. Among these lessons, in addition to the direct aggression of the Red Army, he emphasized the treachery of national traitors and the errors committed by the republic's leadership—factors that still retain their relevance today. Rasulzade and his likeminded contemporaries demonstrated that the Soviet regime, which touted itself as a democratic “workers’ and peasants’ state,” was in no way different from European imperialism, aptly calling it “Red Imperialism.” With remarkable foresight, Rasulzade showed as early as the 1930s that Stalin’s dictatorship did not differ from the Hitler regime—an understanding to which many of us arrived only much later.

A number of their far-sighted ideas have not lost their relevance even today. Their socio-political thought constitutes some of the most valuable pages in the history of our intellectual traditions. The socio-political views and legal-political teachings of these prominent figures continue to retain their significance in the modern era.

References

- Azərbaycan tarixi. (1964). Vol. I. Baku.
- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1960). Vol. II. Baku.
- Akhundov, M. F. (1988). *Əsərləri* (Vol. II). Baku.
- Afandiyev, M. (2002). *Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi*. Baku.

- Bakikhanov, A. (1951). *Gülüstani-İrəm*. Baku.
- Behbudov, Q., & Bayramova, V. (2025). *Characteristic features of Muslim criminal law and the formation of its legislative basis*. SSRN. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5371898>
- Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. (1997). Baku.
- Gasim bey Zakir. (1953). *Əsərləri*. Baku.
- Huseynzade, A. B. (1996). *Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar*. Baku.
- Huseynzade, A. B. (1997). *Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir*. Baku.
- Macid Afandiyev → already listed under Afandiyev, M.
- Mammadov, K. (1975). *Gasim bey Zakir*. Baku.
- Mammadzade, G. (1979). *M. F. Akhundov və Şərq*. Baku.
- Melikova, M., & Bayramov, E. (1984). *Azərbaycanın ictimai nəzəriyyələri tarixi*. Baku.
- Melikova, M. F. (n.d.). *Istoriya politiko-pravovyykh ucheniy v Azerbaidzhane v XIX – nachale XX vv.*
- Najafov, B. (1992). *Azərbaycan Demokratik Respublikası*. Baku.
- Narimanov, N. (1971). *Məqalələr və nitqlər*. Baku.
- Narimanov, N. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Baku.
- Nasibzade, N. (1990). *Azərbaycan Demokratik Respublikası*. Baku.
- Öztürk, A., & Garibli, I. (2025). The characteristics of monarchy as a form of government. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(2), 117–125.
- Rasulzade, M. A. (1990). *Əsrimizin Səyavuşu*. Baku.
- Rasulzade, M. A. (1992). *Əsərləri* (Vol. I). Baku.
- Rasulzade, M. A. (1993). *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Baku.
- Rustamov, Y. (2000). *İctimai təlimlər tarixi*. Baku.
- Yaqublu, N. (1991). *Məmməd Əmin Rəsulzadə*. Baku.

Received: 10.10.2025

Revised: 10.15.2025

Accepted: 11.17.2025

Published: 11.18.2025

Text Production Features of Demonstrative Pronouns in Modern English

¹ Nazila Sadigova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205034>

Abstract:

This study investigates the text-forming features of demonstrative pronouns in modern English by examining their semantic, syntactic, and discourse-pragmatic functions. While the classification of pronouns as an independent part of speech remains debated, the analysis demonstrates that demonstratives—this, that, these, those, such, and the same—play a central role in structuring textual meaning. Through a detailed examination of temporal, spatial, discourse, anaphoric, and cataphoric deixis, the study reveals that demonstrative pronouns contribute significantly to cohesion and coherence by reducing lexical repetition, organizing thematic continuity, and guiding reader interpretation. A key contribution of this research is the systematic differentiation between situational (direct) and contextual (in-text) demonstrative models, which clarifies how reference shifts between physical contexts and discourse environments. Additionally, the study highlights the replacement and compression functions of demonstratives, showing how they summarize or substitute complex textual units to enhance readability and information flow. The findings offer important theoretical and practical insights for text linguistics, discourse analysis, stylistics, translation studies, and language pedagogy, demonstrating that demonstrative pronouns are essential components of the text creation mechanism in modern English.

Keywords:

demonstrative pronouns; deixis; text cohesion; discourse structure; anaphora and cataphora

1. Introduction

1.1. Background to Pronouns in Linguistic Theory

Pronouns have long occupied a central yet controversial position in linguistic theory. As units that refer to objects, persons, events, or abstract concepts without naming them directly, pronouns operate at the intersection of grammar, semantics, and discourse. Their semantic generality and referential flexibility allow them to encode contextual information and to function both within sentence-level grammar and across wider discourse structures. Because of these features, pronouns are viewed not only as grammatical substitutes for nouns but also as key participants in cohesion, reference tracking, and the organization of information flow within texts. In modern English, this

¹Sadigova, N. Lecturer, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: oruceliyevanazile@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3041-6087>

multifunctionality becomes particularly evident in the use of demonstrative pronouns, which play an essential role in encoding deixis and textual relations.

1.2. Debate on Whether Pronouns Form an Independent Part of Speech

Despite their fundamental role, the classification of pronouns remains a matter of scholarly debate. Some linguists, such as A.K. Vorovkova and I. Vandries, argue that pronouns lack the full morphological and lexical features of an independent part of speech and therefore cannot be considered a discrete category. Others, including A.M. Peshkovsky, A.N. Kononov, and J. Korm, maintain that pronouns meet the semantic, syntactic, and morphological criteria necessary for independent classification. These scholars note that pronouns constitute a universal set of linguistic units found across languages and that their functional specificity—especially in reference, substitution, and deixis—justifies their treatment as a distinct grammatical category. This ongoing debate highlights the need for further analysis of how pronouns behave within real texts rather than in isolated grammatical paradigms.

1.3. Relevance of Demonstrative Pronouns in Modern English

Demonstrative pronouns—*this*, *that*, *these*, *those*, *such*, and *the same*—are among the most functionally rich elements of the English pronominal system. Beyond indicating proximity or distance, they perform multiple semantic, syntactic, and pragmatic functions. They participate in temporal and spatial deixis, refer to discourse segments, signal anaphoric and cataphoric relations, and help maintain textual cohesion by preventing lexical repetition. In contemporary English discourse—from everyday conversation to academic writing—demonstratives guide the reader or listener through the unfolding structure of information. Their ability to encapsulate preceding or upcoming content makes them powerful text-forming devices that shape the coherence and interpretability of a text.

1.4. Research Gap and Purpose of the Present Study

Although previous research has addressed specific uses of demonstrative pronouns—such as their role in anaphora, deixis, or academic writing—relatively few studies provide a comprehensive, text-linguistic perspective on their functioning as cohesive and structural elements in discourse. Existing works often focus on isolated functions rather than offering an integrated analysis of how demonstratives operate simultaneously at semantic, syntactic, and pragmatic levels. Moreover, the distinction between *situational (direct)* and *contextual (in-text)* demonstrative models has received limited systematic treatment in modern linguistic literature.

The present study aims to fill this gap by examining the text-forming features of demonstrative pronouns in modern English through a combined semantic-syntactic and discourse-pragmatic lens. The goal is to elucidate how these pronouns contribute to information flow, text cohesion, and structural coherence across various textual genres.

1.5. Scope and Structure of the Article

This article focuses on the core demonstrative pronouns of modern English and analyzes their roles in text production. While it acknowledges the broader debates surrounding pronoun classification, its primary emphasis lies on the cohesive, deictic, and discourse-structuring functions of demonstratives.

The article is organized as follows:

- **Section 2** outlines the theoretical framework, exploring the classification of pronouns and the linguistic properties of English demonstratives.
- **Section 3** examines their role as devices of cohesion and text organization.
- **Section 4** analyzes their deixis functions, including temporal, spatial, discourse, anaphoric, and cataphoric uses.
- **Section 5** introduces and systematizes the situational versus contextual demonstrative models.
- **Section 6** discusses their substitution and compression functions in maintaining textual economy.
- **Section 7** presents a discussion of the findings in relation to prior research.
- **Section 8** concludes the study by summarizing key contributions and suggesting directions for further research.

2. Theoretical Framework

2.1. Classification and Status of Pronouns in Linguistic Literature

The classification of pronouns has long been debated in linguistic scholarship. Some researchers argue that pronouns do not constitute an independent part of speech because they lack stable lexical meaning and rely heavily on context for interpretation. Scholars such as Vorovkova and Vandries maintain that pronouns serve primarily as functional substitutes, and therefore cannot be treated as autonomous grammatical units (QRuzina, n.d.). According to this view, pronouns operate as placeholders rather than full lexical items.

In contrast, many linguists support the idea that pronouns form a distinct grammatical category. Peshkovsky, Kononov, and other researchers highlight that pronouns exhibit unique semantic, syntactic, and morphological features that distinguish them from nouns, adjectives, or adverbs (Brinton, 2000). These scholars emphasize that pronouns occur universally across languages and play a crucial role in reference, deixis, and discourse structuring, which justifies their classification as an independent part of speech.

Within the English pronominal system, demonstrative pronouns—*this*, *that*, *these*, *those*, *such*, and *the same*—represent a highly specialized subgroup. As Gray (2010) notes, demonstratives serve

not only to indicate physical or conceptual distance but also to function as cohesive devices in text by linking discourse segments. Their dual role is further complicated by their ability to operate as determiners when placed before nouns (e.g., *this problem*, *those findings*). This creates an important distinction noted in the literature between demonstrative pronouns and demonstrative determiners (Rustipa, 2015). While both share form, their syntactic behavior differentiates them: pronouns can stand independently, whereas determiners cannot.

2.2. Semantic Features of Demonstrative Pronouns

The semantic properties of demonstrative pronouns are rooted in the universal system of deixis. The primary semantic distinction is between proximity and distance. The pronouns *this* and *these* typically indicate closeness to the speaker—either physically, temporally, or conceptually—while *that* and *those* signal greater distance or a shift in attention (Laczkó, 2010). This dual system extends beyond physical space and applies to discourse contexts as well, where *this* often introduces new or emphasized information and *that* may refer to previously mentioned or backgrounded elements.

The demonstrative *such* conveys *qualitative meaning*, describing an entity that exemplifies a certain characteristic or category (e.g., *such behavior*, *such ideas*). Stoian (2023) notes that *such* frequently functions as an evaluative marker, allowing the speaker to generalize or comment on the nature of the referent.

In contrast, the same expresses strict *identity or equivalence*. Rather than indicating distance, it establishes sameness between two referents and always appears with the definite article. This construction plays an important role in maintaining precision and cohesion in discourse, particularly in academic or descriptive texts (Markus & Rozhanskiy, 2023).

Additionally, the pronoun *it*, although not traditionally classified as demonstrative, often performs quasi-demonstrative functions. As noted in cross-linguistic studies (Levinson, 2018), *it* may act as an intratextual deictic marker in contexts where the speaker points to an unspecified entity, situation, or upcoming proposition (e.g., *Who is it? — It's Luke.*). In such cases, *it* functions semantically close to *this* or *that*, signalling referential direction within the discourse.

2.3. Syntactic Functions

Demonstrative pronouns fulfill a variety of syntactic roles in English sentence structure. They may appear as **subjects** (*This is important*), **objects** (*I will consider that*), or **complements** (*She regarded these as essential*). Their participation in predicate and predicative constructions allows them to classify or identify the subject (e.g., *That was the main argument*), contributing to the thematic organization of the clause.

Demonstratives also function as **determiners** when modifying a noun (e.g., *this study*, *those examples*, *such cases*, *the same idea*). In these instances, they specify the reference of the noun phrase and help guide the reader's interpretation of discourse entities. Gray (2010) emphasizes the prominence of determinative *this/these* in academic writing, where they serve as cohesive markers connecting propositions.

From a discourse perspective, syntactic roles of demonstratives directly support text cohesion. Maes et al. (2022) demonstrate that the choice of demonstrative form often depends on genre, information structure, and the writer's communicative intention. Whether operating independently as pronouns or modifying nouns as determiners, demonstratives contribute to the economy, clarity, and organization of textual information.

3. Demonstrative Pronouns as Text-Forming Devices

3.1. Role in Text Cohesion and Coherence

Demonstrative pronouns constitute one of the central mechanisms of textual cohesion in modern English. Their primary function is to reduce lexical repetition by replacing nouns, noun phrases, propositions, or entire situational descriptions. As noted by Gray (2010), demonstratives such as *this*, *that*, *these* and *those* frequently occur in place of explicit repetition, enabling the writer to maintain continuity while avoiding redundancy. This substitution enhances the economy of expression and supports the reader's ability to follow the progression of ideas.

Another key feature of demonstratives is their capacity to link textual components. Through anaphoric and cataphoric reference, demonstrative pronouns connect previous and upcoming information, weaving together disparate segments of discourse (Laczkó, 2010). For example, sentence-initial *this* or *these* often serves as a cohesive pivot, summarizing a previous idea and preparing the ground for its elaboration (Gray, 2010; Maes et al., 2022). Such linking mechanisms are essential for sustaining coherence across paragraphs and larger textual blocks.

Demonstratives also contribute to thematic continuity, particularly in relation to theme–rheme (topic–comment) development. When a demonstrative pronoun appears in theme position (e.g., *This problem requires attention*), it re-introduces or highlights a discourse element while simultaneously signaling information hierarchy. Markus and Rozhanskiy (2023) show that demonstratives function as discourse anchors, guiding the reader through shifts in emphasis, perspective, and informational status.

Finally, demonstratives play a crucial role in creating logical flow and enhancing readability. By packaging earlier content into compact referential expressions, they allow writers to progress smoothly from one conceptual unit to the next. Brinton (2000) emphasizes that this structural efficiency helps maintain coherence by signaling how new propositions relate to previous ones. Thus, the use of demonstratives is not merely referential but a fundamental component of textual architecture.

3.2. Deactualization and Text-Structuring

In addition to their referential and cohesive roles, demonstrative pronouns participate in **deactualization**, a term used by certain Azerbaijani linguists to describe the way demonstratives abstract or detach information from its original context. K. Abdullayev characterizes demonstratives as “deactualizers,” meaning that they shift the reader’s focus away from specific lexical items and towards broader conceptual or situational units of meaning. By replacing concrete nouns or clauses with a demonstrative, the writer moves the discourse from concrete depiction to a more generalized or evaluative level.

A. Abdullayev further expands this idea by emphasizing the **text-forming capabilities** of demonstratives, noting that they help express definiteness, indefiniteness, and the speaker's stance toward the information being presented. This aligns with observations by Stoian (2023) and Mahmudova (2016), who argue that demonstratives often reflect speaker perspective, epistemic positioning, or emotional distance, thereby influencing the tone and structure of the text.

Demonstratives also operate as **markers for discourse segmentation**. Through their ability to summarize preceding content (*this situation, that idea*) or foreshadow upcoming information (*this will be discussed later*), they indicate transitions between parts of the text. Such use makes them important organizational devices, especially in academic, narrative, and argumentative genres (Rustipa, 2015; Maes et al., 2022). They effectively signal the beginning or end of discourse units, functioning as internal textual boundaries.

Finally, demonstratives contribute significantly to **textual unity**. By creating a chain of references that tie together the text’s semantic elements, they ensure that the discourse does not fragment into unrelated segments. As Levinson (2018) notes in cross-linguistic studies, demonstratives are universal tools for maintaining coherence, regardless of language or genre. In English texts, their strategic placement helps bind together individual components, maintaining a cohesive and integrated discourse structure.

4. Deixis Functions of Demonstrative Pronouns

Deixis is one of the core semantic domains in which demonstrative pronouns operate. As Levinson (2018) notes, demonstratives across languages primarily encode relations between the speaker, the listener, and the referent in space, time, and discourse. In modern English, demonstrative pronouns fulfill temporal, spatial, discourse, anaphoric, and cataphoric functions, making them central mechanisms for guiding interpretation and structuring texts.

4.1. Temporal Deixis

One of the most widely recognized functions of demonstrative pronouns is their use in **temporal deixis**. When combined with nouns denoting time—such as *day, moment, year, time, or period*—demonstratives situate events within a specific temporal frame. Mahmudova (2016) highlights that expressions such as *this day, that night, or these years* anchor the narrative temporally, indicating either immediacy or distance relative to the speaker’s temporal standpoint.

For example, in Dickens's *Oliver Twist*:

"From this day Oliver was seldom left alone."

Here, *this day* signals the beginning of a new phase in the character's life, functioning as a temporal reference point. Literary texts frequently use *that* to mark a moment whose importance becomes clear retrospectively: e.g., *"On that evening, everything changed."*

Such usage demonstrates how demonstratives construct temporal structure by foregrounding significant points in the unfolding timeline of a narrative.

4.2. Spatial Deixis

Demonstrative pronouns also serve as **spatial deictic markers**, indicating the physical location of entities or the speaker's perspective on imagined or described spaces. The traditional opposition between *this/these* and *that/those* reflects proximity versus distance, a universal feature documented in cross-linguistic research (Levinson, 2018).

In English, *this/these* commonly refer to objects or spaces close to the speaker ("this house", "these streets"), whereas *that/those* refer to more distant or conceptually detached locations ("that place", "those mountains"). Laczkó (2010) notes that English writers frequently employ demonstratives to present spatial perspective, especially in narrative and descriptive texts.

For instance, in McCullough's *The Thorn Birds*:

"Drogheda is always going to be that place."

Here, *that place* conveys emotional and geographical distance, indicating a location significant to the speaker but removed from the immediate context.

Cross-linguistic studies (Markus & Rozhanskiy, 2023; Levinson, 2018) reveal that many languages employ richer demonstrative systems—including three- or four-term contrasts—but the English two-term system achieves a wide range of subtle distinctions through metaphorical and discourse-based extensions of spatial deixis.

4.3. Discourse Deixis

Beyond physical space and time, demonstratives frequently perform discourse deixis, referring to stretches of discourse such as sentences, clauses, arguments, or whole situations. Gray (2010) demonstrates that sentence-initial *this* in academic writing often refers not to a concrete noun phrase but to an entire preceding proposition ("This suggests that..."; "This indicates a problem"). Such use allows the writer to reinterpret or evaluate earlier content.

Discourse deixis also extends to upcoming information. Expressions such as *this chapter*, *this discussion*, or *this will be explained* function as metatextual signals, guiding the reader through the structure of the text and revealing how sections relate to one another. Brinton (2000) views such

demonstratives as organizational tools that help readers navigate complex discourse by marking transitions, summaries, and previews.

Demonstratives thus create a bridge between the text and its structure, enabling writers to comment on or manipulate the flow of discourse.

4.4. Anaphoric and Cataphoric Deixis

Demonstrative pronouns frequently operate as cohesive devices through anaphoric (backward-pointing) and cataphoric (forward-pointing) reference. Anaphoric demonstratives refer to previously mentioned entities, events, or propositions. For example: “*They established the rule. With this view, they contracted with the waterworks.*” Here, *this view* encapsulates the abstract meaning of the preceding sentence, preventing repetition and strengthening cohesive flow (Gray, 2010).

Cataphoric deixis, though less frequent, occurs when demonstratives point forward to upcoming content. Expressions such as *this fact*, *that idea*, or *these reasons* create anticipation, guiding the reader toward information that will be elaborated in the subsequent text. A. Mammadov, for instance, describes cataphora as a structure in which the full meaning of the demonstrative becomes clear only after the subsequent clause reveals the referent.

Demonstratives also interact with articles as cohesive markers. In many contexts, a noun first introduced with the indefinite article (*a man*) may subsequently appear with the definite article (*the man*), or with demonstratives (*that man*, *this man*) depending on the writer’s intention to signal proximity, emphasis, or discourse prominence (Rustipa, 2015).

A particularly noteworthy comparison concerns the functional distribution of *this*, *that*, and *it* in intratextual reference.

- *This* typically signals closeness, emphasis, or newly framed information.
- *That* often conveys distance, evaluative stance, or a shift in perspective.
- *It*, though not a true demonstrative, frequently behaves as a neutral or default pointer in contexts where the referent is clear but not emphasized (Levinson, 2018).

Together, these pronouns create a nuanced referential system that contributes extensively to coherence and interpretability in modern English texts.

5. Situational vs. Contextual Demonstrative Models

Demonstrative pronouns operate through two primary display models: situational (direct) and contextual (in-text). Although both models share core semantic functions, their communicative environments and discourse implications differ significantly. Levinson (2018) notes that this division is universal across languages, but English demonstrates particular efficiency in exploiting both models for textual cohesion.

5.1. Situational (Direct) Demonstratives

Situational demonstratives are those used in real-time communication or in vividly described scenes where the referent is accessible through the surrounding environment. In such contexts, demonstratives point to physical objects, persons, or events that are perceptually available to the participants. Expressions such as *this chair*, *that man*, or *these documents* rely on the speaker's spatial orientation and shared perceptual field.

These forms are typically coupled with gesture or nonverbal cues, functioning as part of physical deixis. Markus and Rozhanskiy (2023) show that in languages with rich demonstrative systems, gesture enhances precision; English relies more heavily on pragmatic cues but still uses gesture to reinforce deixis. The immediacy of situational demonstratives gives them **vividness**, making them frequent in dialogue, experiential descriptions, and narrative scenes where the writer seeks to create a sense of presence or immediacy.

In literary texts, situational demonstratives help readers visualize unfolding events. For example: “‘*Here, Charlotte,*’ said Mr. Sowerberry, ‘*give this boy some of the cold bits.*’” Here, *this boy* functions not only as an identifier but also as an immediate pointer within a shared physical context.

5.2. Contextual (In-text) Demonstratives

Contextual demonstratives operate within the discourse itself, referring not to physical objects but to referents introduced or constructed through the text. These demonstratives form anaphoric chains, where repeated reference to earlier propositions or entities builds semantic continuity. Gray (2010) emphasizes the importance of these chains in academic prose, where *this* and *these* frequently summarize previous arguments.

Unlike situational demonstratives, contextual forms operate on a higher level of abstraction. They may refer to paragraph-long ideas (*this argument*), textual sections (*this chapter*), or abstract concepts such as conditions, outcomes, or evaluations (*this situation*, *that result*). Brinton (2000) notes that English relies heavily on contextual demonstratives to manage complex discourse structures, especially in informational and expository writing.

Contextual demonstratives are especially productive in:

- **fiction**, where they maintain narrative coherence,
- **academic writing**, where they create cohesion between propositions (Gray, 2010; Maes et al., 2022), and
- **news texts**, where they help package background information and guide reader interpretation.

5.3. Impact on Information Dynamics

The situational–contextual distinction directly influences information dynamics, shaping how readers or listeners interpret and process text. Demonstratives provide cues that guide the reader's focus, determining which elements are foregrounded and which are backgrounded.

First, demonstratives influence interpretive pathways by instructing readers whether to treat referents as immediate, emphasized, or distanced. Maes et al. (2022) argue that choosing between *this* and *that* can alter evaluation, stance, or emotional proximity, thereby affecting how readers align themselves with the discourse.

Second, demonstratives shape narrative progression, especially in fiction. Anaphoric demonstratives ensure smooth transitions between episodes, while cataphoric forms create anticipation. In this way, demonstratives regulate the pacing and unfolding of meaning.

Third, demonstratives enhance efficiency in packaging and reorganizing information. Instead of repeating long descriptions or clauses, writers employ *this*, *that*, *these*, and *those* to compress complex content into compact referential units. This aligns with the broader cross-linguistic observation that demonstratives serve as key organizers of information flow (Levinson, 2018).

6. Replacement and Compression Functions

Demonstrative pronouns perform essential replacement and compression functions within the text. These functions support cohesion, enhance clarity, and reduce redundancy, thereby contributing to the overall coherence of discourse.

6.1. Replacing Nouns, Sentences, or Text Fragments

One of the most important text-forming functions of demonstratives is their ability to replace longer linguistic units. Demonstratives can stand for single nouns (*this idea*, *that man*), noun phrases, or entire propositions.

For instance, in academic writing, *this* frequently replaces an entire preceding argument: “*Students struggle with referencing. This affects their academic performance.*” Here, *this* compresses the idea *students struggle with referencing*, allowing the discourse to continue fluidly.

Demonstratives may also summarize entire situations. As Rustipa (2015) notes, sentence-initial *this* is especially powerful in compressing complex content, providing both cohesion and evaluative stance. In narrative texts, expressions like *that day* or *that incident* encapsulate events whose details have already been presented.

6.2. Avoiding Repetition and Enhancing Readability

Replacing repeated nouns with demonstratives avoids monotony and increases readability. Gray (2010) demonstrates that demonstratives are key to avoiding unnecessary lexical repetition, particularly in academic writing where the density of referents is high.

This substitution contributes to cohesive harmony, producing smooth transitions between ideas. Readers process the narrative more efficiently when redundant nouns are replaced with pronominal forms, provided that the referents remain clear. This balance between explicit naming and implicit referencing is a hallmark of effective discourse structure.

6.3. Interaction with Articles

An important aspect of demonstrative usage is their interaction with English articles. The definite article *the* and demonstratives *this/that* often compete for referential marking. In some contexts, *the man* may be replaced by *that man* to signal distance, evaluation, or emphasis.

Cross-linguistic comparisons, such as those with Ingrian (Markus & Rozhanskiy, 2023), Hindi (Dutta et al., 2011), and German (Patterson et al., 2022), show that demonstratives frequently overlap with or complement definite articles in marking identifiability, topic continuity, or narrative focus. While English relies strongly on *the* for definiteness, demonstratives add nuance by incorporating deixis, evaluation, and structural cohesion.

Overall, the interaction between articles and demonstratives enhances textual precision, guiding readers toward the intended interpretation of referents and their strategic significance within the discourse.

7. Discussion

7.1. Comparison with Previous Research

The present study contributes to and expands upon existing scholarship on demonstrative pronouns. Earlier works, such as Gray (2010), have examined the cohesive role of sentence-initial *this* and *these* in academic discourse, emphasizing their summarizing and linking functions. The current research builds on these findings by demonstrating that the cohesive role of demonstratives extends beyond academic prose and is equally essential in fiction, news discourse, and spoken interaction. By integrating examples from multiple genres, the study reinforces Gray's claim while providing a broader textual perspective.

Similarly, Mahmudova (2016) focused specifically on temporal deixis, analyzing how demonstratives anchor events within time frames. The present study incorporates her insights but expands the analysis to encompass spatial, discourse, anaphoric, and cataphoric deixis, offering a more comprehensive account of demonstratives' deictic versatility. This multidimensional approach highlights the interconnectedness of temporal, spatial, and discourse deixis within the broader framework of text cohesion.

Laczkó (2010) examined demonstratives as markers of spatial and discourse deixis, illustrating how they structure narrative and informational texts. The current study extends her findings by distinguishing between situational and contextual demonstrative models. This distinction clarifies the underlying mechanisms through which demonstratives operate in real-time interaction versus extended written discourse, an area previously underexplored.

Moreover, the findings align with the cross-linguistic perspectives outlined by Levinson (2018), who emphasized the universality of demonstrative systems across languages. The study affirms that English demonstratives exhibit the same fundamental functions—distance marking, deixis, and information management—that are observed cross-linguistically. The comparison with Ingrian, Hindi, and German (Markus & Rozhanskiy, 2023; Dutta et al., 2011; Patterson et al.,

2022) further supports the universality of demonstrative functions while highlighting language-specific differences in the interaction between definiteness, deixis, and discourse structure.

Overall, the present work enriches existing research by synthesizing semantic, syntactic, and discourse-pragmatic perspectives, offering a more integrated and systematic understanding of demonstratives' text-forming potential.

7.2. Theoretical and Practical Contributions

The study provides several important theoretical contributions. First, it offers a new systematization of situational versus contextual demonstrative models, clarifying how these two modes differ in terms of immediacy, referent accessibility, and abstraction level. While earlier research discussed deixis in general terms, few studies explicitly differentiated between these models or analyzed their role in information distribution. This conceptual distinction enhances our understanding of how demonstratives function in both spoken interaction and written genres.

Second, the research contributes to text linguistics by demonstrating how demonstrative pronouns serve as cohesive anchors across extended discourse. Their ability to summarize prior content, foreshadow upcoming information, and maintain thematic continuity underscores their centrality in the global structure of texts.

Third, from the perspective of discourse analysis, the study highlights demonstratives as dynamic markers that guide readers' interpretive paths. This supports existing models of discourse progression and provides additional evidence for how readers construct meaning through referential signals.

Finally, the study has practical implications for stylistics, offering insights into how authors in different genres strategically deploy demonstratives. Writers can intentionally manipulate *this*, *that*, and related forms to create emphasis, distancing, evaluation, or coherence within their texts. These findings may inform writing pedagogy, translation strategies, and computational text processing.

8. Conclusion

The present study demonstrates that demonstrative pronouns in modern English possess extensive text-forming potential that goes well beyond their basic referential function. By analyzing their semantic, syntactic, and discourse-pragmatic properties, the research reveals their crucial role in maintaining the cohesion and coherence of written and spoken texts.

The findings show that demonstratives contribute to temporal, spatial, and discourse deixis, enabling writers and speakers to orient readers within the structure of a narrative or argument. They also create anaphoric and cataphoric links, binding textual components into a unified whole. Their ability to replace nouns, clauses, or complex situational descriptions reduces redundancy and enhances textual economy.

Furthermore, the study highlights the importance of distinguishing between situational and contextual demonstrative models. Situational demonstratives function in immediate

communicative settings, often supported by gesture and physical context, whereas contextual demonstratives operate within the textual world, forming cohesive chains that structure narrative and exposition. This distinction enriches our understanding of how meaning evolves dynamically within discourse.

The implications of these findings extend to several fields. For linguistics, the study contributes to ongoing debates about pronoun classification and deixis. For translation studies, the nuances of demonstrative usage offer deeper insight into equivalence and referential clarity across languages. For language teaching, especially academic writing, understanding the cohesive power of demonstratives can help learners improve clarity, cohesion, and rhetorical control.

Future research may explore demonstrative usage across larger corpora, analyze genre-specific patterns more deeply, or investigate how demonstratives function in digital communication, where multimodal cues such as gesture are absent. Cross-linguistic comparisons may further illuminate universal and language-specific tendencies in deixis and textual cohesion.

Overall, demonstrative pronouns emerge as core mechanisms of text production, shaping meaning, structuring discourse, and guiding interpretation across diverse communicative contexts.

References

- Brinton, L. J. (2000). *The structure of modern English: A linguistic introduction* (Vol. 1). John Benjamins Publishing.
- Dutta, K., Kaushik, S., & Prakash, N. (2011). Machine learning approach for the classification of demonstrative pronouns for Indirect Anaphora in Hindi News Items. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 95, 33.
- Gray, B. (2010). On the use of demonstrative pronouns and determiners as cohesive devices: A focus on sentence-initial this/these in academic prose. *Journal of English for Academic Purposes*, 9(3), 167-183.
- Laczkó, K. (2010). Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis, and anaphora. *Acta Linguistica Hungarica*, 57(1), 99-118.
- Levinson, S. C. (2018). Introduction: demonstratives: patterns in diversity. In *Demonstratives in cross-linguistic perspective* (pp. 1-42). Cambridge University Press.
- Maes, A., Krahmer, E., & Peeters, D. (2022). Explaining variance in writers' use of demonstratives: A corpus study demonstrating the importance of discourse genre. *Glossa: a journal of general linguistics*, 7(1).
- Mahmudova, S. A. (2016). Means of expression of temporal deixis by demonstrative pronouns in the English language. *Theory and Practice in Language Studies*, 6(9), 1748-1753.

- Markus, E., & Rozhanskiy, F. (2023). Functions of demonstrative pronouns in contemporary Soikkola Ingrian. *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*, 14(2), 41-74.
- Patterson, C., Schumacher, P. B., Nicenboim, B., Hagen, J., & Kehler, A. (2022). A Bayesian approach to German personal and demonstrative pronouns. *Frontiers in psychology*, 12, 672927.
- QRUZINA, A. V. POSSIBILITIES OF TEXT CREATION OF DEFINITE PRONOUNS IN MODERN ENGLISH. *АКТУАЛЬНЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ Учредители: Общественная организация "Институт социальной трансформации"*, 19-23.
- Raumolin-Brunberg, H. (1994). The development of the compound pronouns in-body and-one in Early Modern English. *Studies in early modern English*, 301-324.
- Rustipa, K. (2015). The Use of Demonstrative Pronoun and Demonstrative Determiner "This" in Upper-Level Student Writing: A Case Study. *English Language Teaching*, 8(5), 158-167.
- Stoian, A. M. (2023). Pronouns in English Language. *Revista de Științe Politice. Revue des Sciences Politiques*, (80), 92-98.

Received: 10.12.2025

Revised: 10.20.2025

Accepted: 11.26.2025

Published: 11.28.2025

AI-Driven Translanguaging: Enhancing Plurilingual Proficiency in EFL Classrooms

¹ Bulbul Hajiyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205035>

Abstract:

This article examines the emerging convergence between translanguaging pedagogy and Generative Artificial Intelligence (GenAI) in English as a Foreign Language (EFL) education. Drawing on sociocultural theory, the paper argues that Large Language Models (LLMs) function as powerful mediating tools that support multilingual learners through adaptive input, situational intelligence, and mixed-language interaction. These capabilities enable students to mobilize their full linguistic repertoires, fostering deeper comprehension, metalinguistic awareness, and the development of plurilingual proficiency. The study highlights how AI-driven translanguaging can enhance equity, motivation, and cognitive engagement while offering new pathways for personalized scaffolding and reflective learning. At the same time, it critically addresses systemic challenges, including algorithmic bias, the under-representation of low-resource languages, and tensions between standardized AI output and the creative, fluid nature of translanguaging. The paper concludes with recommendations for responsible integration, professional development, and future research aimed at capturing dynamic, plurilingual growth in AI-mediated classrooms.

Keywords:

AI-driven translanguaging; plurilingual proficiency; Generative AI in EFL; multilingual pedagogy

1. Introduction: The Dynamic Intersection of AI, Translanguaging, and Plurilingualism

1.1. The Evolving Landscape of EFL Education and the Multilingual Turn

The global recognition that bilingualism and multilingualism are intrinsic realities for students worldwide has fundamentally reshaped language education theory (Pérez Fernández, 2024). Traditional approaches in English as a Foreign Language (EFL) instruction often perpetuated a monolingual bias, demanding the strict compartmentalization of languages and creating a pedagogical lag behind socio-linguistic realities (Kucukali, 2025). This restrictive ideology led to an unmet need for flexible scaffolding methods that effectively mobilized students' full linguistic resources to support and develop learning outcomes (Shafiee Rad & Roohani, 2025). The recent emergence of advanced technologies, particularly Generative Artificial Intelligence (GenAI), offers a crucial technological impetus for institutional adoption of pedagogical

¹ Bulbul Hajiyeva, Nakhchivan State University Hajiyeva, B. Nakhchivan State University. Email: bulbul_hajiyeva@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6513-1920>.

translanguaging practices (Wang & Hao, 2024). Modern large language models (LLMs) possess the capability to receive adaptive, mixed-language input (e.g., code-switching) without communication disruption (Elmahdi et al., 2025). This technical flexibility directly addresses the limitations imposed by monolingual teaching norms. The convergence of this sociolinguistic imperative and technological capacity forms the basis for AI-driven translanguaging, a concept particularly relevant to the scope of research in linguistics, educational technology, and applied studies published in journals such as *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum* (Mammadova, 2025).

1.2. Defining the Core Constructs

The scholarly analysis of this convergence requires precise definitions of the core linguistic and pedagogical constructs involved.

Translanguaging (TL) serves as both a theoretical lens and a pedagogical approach. Theoretically, it challenges the traditional view of autonomous language systems, positing instead that bilingual or multilingual individuals possess a single, unitary linguistic repertoire from which they dynamically select and deploy features to construct meaning (Pérez Fernández, 2024). Pedagogically, translanguaging represents a critical shift toward affirming and leveraging students' dynamic language practices in all teaching and learning processes, transforming the use of the home language from a deficit to an invaluable asset (Kucukali, 2025). Plurilingual Proficiency (PP) is the essential target outcome for this pedagogy. Plurilingualism differs significantly from simple multilingualism, which often implies compartmentalized competence in several named languages (Pérez Fernández, 2024). PP, in contrast, stresses the dynamic use of multiple languages, varieties, and cultural knowledge, focusing explicitly on the interconnectedness of these resources (Wang & Hao, 2024). This perspective values evolving linguistic profiles and affirms even partial competences, fostering the ability to address multilingual audiences and negotiate complex meaning across linguistic boundaries (Shafiee Rad & Roohani, 2025). AI-driven translanguaging aims to develop this dynamic, integrated competence rather than merely isolated L2 skills.

1.3. Thesis and Structure

This report investigates the socio-technological affordances of integrating AI tools, such as Large Language Models (LLMs), with structured pedagogical translanguaging practices in EFL classrooms. The central argument posits that AI-driven tools offer unprecedented mechanisms (e.g., adaptive input, situational intelligence) that can significantly enhance EFL learners' dynamic plurilingual proficiency. However, realizing this potential is conditional upon educators and technologists resolving systemic ethical and technical issues related to algorithmic bias, the underrepresentation of minority languages, and the inherent tension between technological standardization and pedagogical equity (Wang & Hao, 2024). The subsequent sections explore the theoretical underpinnings, detail the alignment between AI mechanics and translanguaging principles, analyze empirical implementation models, and

critically evaluate the collision between potential and limitation, culminating in actionable policy and research recommendations.

2. Theoretical Foundations: Bridging Vygotsky and Generative AI

2.1. Translanguaging as Sociocultural Mediation

The theoretical robustness of translanguaging is strongly rooted in Vygotskian sociocultural theory, which defines TL not only as practice but as a crucial cognitive process (Pérez Fernández, 2024). Within this framework, translanguaging functions as a tool for mediation, facilitating the dynamic interplay between the multilingual, multimodal, and multisemiotic resources available to learners (Kucukali, 2025).

In the classroom, TL pedagogy is deployed to help students learn the language of instruction while simultaneously acquiring academic content through that language (Mammadova, 2024). The deployment of students' L1 and other linguistic resources acts as necessary linguistic support and scaffolding to comprehend complex content material (Khudaverdiyeva, 2024). The advent of GenAI introduces a powerful new mediator to this process. Given that LLMs facilitate human-computer interaction through advanced, context-aware conversational capabilities (Shafiee Rad & Roohani, 2025), AI itself can be viewed as a socio-technological tool that supports Vygotskian dialogic mediation and assisted performance (Wang & Hao, 2024). This digital mediation enables students to access complex L2 content via prompts, explanations, and feedback structured through their entire linguistic repertoire, achieving a core goal of dynamic scaffolding (Alisoy & Sadiqzade, 2024). The integration of these digital tools therefore allows for more personalized and extensive opportunities for dialogic engagement than traditional classroom settings alone.

2.2. The Plurilingual Vision: Integrated Competence in the Digital Age

A fundamental goal of AI-driven translanguaging is the cultivation of true plurilingual proficiency. Plurilingualism moves beyond mere language knowledge to emphasize the ability to address multilingual audiences and negotiate meaning across diverse languages and varieties (Wang & Hao, 2024). For the EFL learner, interacting with AI from a TL perspective allows them to experiment fluidly with their linguistic resources to develop divergent thinking and creativity in meaning-making (Shafiee Rad & Roohani, 2025).

However, the architecture of GenAI presents a critical structural challenge to the ideal of integrated plurilingual competence. Multilingual LLMs achieve cross-linguistic generalization by relying extensively on "translation-like behavior" (Elmahdi et al., 2025). While this capability allows the systems to handle mixed input, it potentially risks structurally reinforcing the traditional separation of named languages (multilingualism) rather than facilitating the perception of a unitary, integrated system (plurilingualism). The pedagogical implication is that educators must critically design AI-mediated tasks to highlight the fluid connections between languages, preventing the AI from being perceived or used solely as a direct translation engine. This nuanced approach ensures that the

technology promotes the desired dynamic, interconnected skill profile defined by the plurilingual standard (Pérez Fernández, 2024).

3. Generative AI Mechanisms and Translanguaging Alignment

3.1. Technical Affordances: Adaptive Input and Situational Intelligence

The capacity of modern GenAI to support translanguaging practices stems directly from fundamental shifts in its natural language processing (NLP) architecture (Elmahdi et al., 2025). The core mechanism is the Flexible Receiver Capability. LLMs operate based on statistical machine learning models that emulate neural networks, processing vast amounts of data to infer semantic meaning and syntactic structure (Wang & Hao, 2024). Due to this probabilistic learning mechanism, the system is designed to identify estimates of user input from its training data, even if that input is subtle or incomplete. Consequently, minor errors or, crucially, the mixing of words from different languages, will not disrupt communication (Kucukali, 2025). This capability enables LLMs to function as "flexible receivers," readily processing mixed-language input, such as Spanglish (translanguaging between Spanish and English), in a manner that traditional, rule-based systems could not (Pérez Fernández, 2024).

Beyond textual input, AI advances encourage educators to envision the full potential of multimodal and multilingual engagement (Shafiee Rad & Roohani, 2025). Learners can maximize their semiotic resources by embellishing text utterances with images, audio, or video in turn-by-turn interactions with the AI. This multimodal flexibility aligns with the translanguaging principle of utilizing all available resources for meaning-making (Pérez Fernández, 2024). Furthermore, AI chatbots have evolved beyond rudimentary grammar checks to possess contextual and situational intelligence. They simulate real-life scenarios, adapting conversations based on proficiency levels and guiding users through authentic interactions, such as ordering coffee or navigating an airport (Shoozan et al., 2025). This capability directly enhances the pedagogical value by supporting situated application and engaging students with authentic materials (Johan et al., 2025).

3.2. Mapping AI Functionality to Core Translanguaging Principles

The true value of AI in this domain lies in the synergy between its technical architecture and the theoretical tenets of translanguaging. Analyzing this alignment reveals how GenAI can be consciously deployed to maximize plurilingual outcomes (Wang & Hao, 2024).

The flexible receiver capability is foundational, directly affirming the unitary repertoire by accepting the student's holistic linguistic output. This validation lowers the affective filter and encourages the negotiation of meaning across languages, a known facilitator of pedagogical translanguaging in collaborative contexts.

3.3. AI in Assessment and Metalinguistic Awareness

A highly impactful application of AI-driven translanguaging is its potential role in enhancing metalinguistic awareness (MA). LLMs have established new benchmarks in automated essay

scoring (AES) and are capable of providing personalized feedback within intelligent tutoring systems (Johan et al., 2025). Crucially, research in computational linguistics shows that AI models can analyze the distinctive traces that a student's native language (L1) leaves in their second language (L2) production, a process known as Native Language Identification (NLI) (Elmahdi et al., 2025).

Translanguaging Principle	AI/LLM Mechanism	Pedagogical Function in EFL	Expected Plurilingual Outcome
Unitary Repertoire	Flexible Receiver/Adaptive Input	Scaffolding complex input via mixed-language prompts	Reduced affective filter; affirmed linguistic identity; fluid meaning negotiation
Socio-Cultural Mediation	Conversational/Situational Intelligence	Role-play simulations (e.g., C.H.A.T.S.)	Development of pragmatic competence and cross-cultural communication skills
Metalinguistic Awareness (MA)	L1/L2 Cross-Linguistic Generalization	Targeted comparative feedback and error analysis	Enhanced reflective thinking and conscious control over linguistic structures

The capability of LLMs to detect and analyze cross-linguistic influence (Elmahdi et al., 2025) can be leveraged pedagogically to consciously trigger MA. Instead of using the AI simply for L2 error correction, which focuses on performance, the AI can be prompted to explain a grammatical or lexical error as a transfer phenomenon originating from the L1. This reframes error correction from a simple performance fix to a dual-language lesson, allowing students to critically compare and contrast linguistic structures. This strategic use of AI turns the correction process into an opportunity for transformative reflection and enhanced student self-efficacy, directly supporting the development of MA and conscious control over their entire linguistic system (Shafiee Rad & Roohani, 2025).

4. Pedagogical Implementation: Models, Strategies, and Evidence

4.1. Frameworks for Responsible AI-Driven TL

Effective integration requires structured pedagogical frameworks that ensure AI is used as a tool for enhancement, not replacement. The C.H.A.T.S. model provides one such structured yet flexible approach, centralizing AI chatbots as facilitators for language learning (Kucukali, 2025). The acronym reflects its key components: Conversational interactions, Holistic skill development, engagement with Authentic materials and tasks, Transformative reflection, and Situated application (Kucukali, 2025).

Within this model, AI tools must facilitate deep reflection. For instance, after engaging in a live role-play scenario (situated application), students should draft an email detailing their interaction. The AI provides feedback on structure and accuracy, but the crucial step is post-activity reflection,

where students discuss or write about their experiences. This ensures students actively process their learning rather than passively accepting the AI's output (Shoozan et al., 2025). Furthermore, the collaborative nature of translanguaging is well supported by AI integration. Researchers note that students naturally gravitate towards translanguaging during group activities to gain a better understanding of complex assignments (Pérez Fernández, 2024). AI can facilitate this by acting as a third conversational partner, providing mixed-language support, or co-editing documents in collaborative environments.

4.2. Empirical Outcomes in EFL Classrooms

Empirical studies examining AI integration in EFL contexts generally report positive results, often attributed to the personalized and adaptive nature of the technology. The use of Intelligent Tutoring Systems (ITS) and AI platforms has consistently led to enhancements across various language skills, including improved vocabulary acquisition, pronunciation, conversation, and writing quality (Shafiee Rad & Roohani, 2025). For instance, one study found that using AI and game-based learning had a strong positive influence on students' vocabulary retention ($R^2 = 0.544$) in EFL classrooms (Sadiqzade & Alisoy, 2024).

Beyond cognitive gains, AI chatbots are instrumental in improving affective factors. They foster learners' motivation, engagement, and positive attitudes toward learning EFL (Johan et al., 2025). The enhanced engagement often stems from features like real-time feedback, challenges, and immersive experiences, which provide continuous motivation and lead to better retention of language skills (Alisoy & Sadiqzade, 2024). In the broader context of translanguaging pedagogy, studies highlight its contribution to equity, inclusivity, and effective content scaffolding in EFL settings (Khudaverdiyeva, 2024). By reducing the affective filter, AI-driven TL creates a more welcoming language environment where students are encouraged to use their full linguistic abilities without fear of correction or restriction (Mammadova, 2024).

4.3. The Importance of Pedagogical Fidelity and Criticality

While the technological potential is substantial, the "utopian potential" of GenAI for multilingual education is highly sensitive to pedagogical execution (Wang & Hao, 2024). Some empirical studies report less satisfactory outcomes, often linked to implementation failure rather than tool deficiency. Negative findings cite teachers' lack of knowledge, poor implementation of the translanguaging pedagogy, or the use of AI assessment systems that emphasize memory over gauging higher-level language proficiency and cognitive skills (Johan et al., 2025). The pedagogical mandate must ensure that AI serves to enhance human instruction rather than replace it. If AI is used autonomously for surface-level tasks like grammar correction, it risks reducing the crucial human interaction and nuanced feedback (e.g., related to cultural context or creativity) essential for deep learning (Shoozan et al., 2025). Therefore, the critical nuance lies in positioning AI as a mediating tool for reflection and interaction, rather than an autonomous tutor, thereby safeguarding the development of higher-level cognitive skills (Sadiqzade & Alisoy, 2024).

5. Critical Analysis: The Collision of Potential and Limitation

The integration of GenAI with translanguaging pedagogy presents a profound dilemma where the potential for equity and access collides with the technology's inherent limitations. Critical analysis reveals three core tensions that educators must navigate (Wang & Hao, 2024).

5.1. The AI Bias and Equity Dilemma (Inclusion-Fixity)

Translanguaging pedagogy fundamentally promotes social justice by affirming all linguistic identities (Pérez Fernández, 2024). However, GenAI systems introduce the Inclusion-Fixity dilemma: they operate in the realm of statistical probability, thereby standardizing what is already prevalent in their vast training data and inevitably under-representing minority voices and non-standard forms (Wang & Hao, 2024).

This manifests as severe technical deficiencies for Low-Resource Languages (LRLs). Most major LLMs underperform significantly for non-English and, specifically, LRLs (e.g., Swahili or Burmese) (Elmahdi et al., 2025). These languages face crucial limitations: a scarcity of quality, representative training data and challenges handling complex linguistic structures, such as Persian morphology (Shafiee Rad & Roohani, 2025). The consequence is algorithmic bias, where AI speech recognition tools struggle to process non-native accents, or automated assessment tools favor specific, standardized grammatical structures, reinforcing existing disparities and frustrating the goal of linguistic equity (Shoozan et al., 2025). This technical limitation serves as a clear metric of linguistic marginalization within the digital sphere. To overcome this, policy must shift toward demanding participatory approaches where native speakers are actively involved throughout the LLM development cycle to ensure the creation of culturally representative and accurate tools (Elmahdi et al., 2025).

5.2. The Creativity-Standardization Dilemma and Teacher Control

A second tension arises from the Creativity-Standardization dilemma (Wang & Hao, 2024). LLMs are often described as "stochastic parrots," generating statistically probable responses based on patterns in their training data (Kucukali, 2025). This mechanism, while enabling fluent output, risks statistical standardization, which undermines the translanguaging goal of fostering divergent thinking and creativity in language use (Pérez Fernández, 2024). Over-reliance on autonomous AI tutors may consequently lead to reduced human interaction and diminished capacity for nuanced feedback encompassing cultural context or emotional intelligence (Sadiqzade & Alisoy, 2024). Furthermore, the shift to AI-driven translanguaging challenges established teacher ideologies. Teachers frequently report internal conflicts between their control-favoring characteristics and the student-centered approach required by TL, which demands relinquishing some instructional authority (Mammadova, 2024). Educators also cite barriers such as lower digital literacy skills, ethical dilemmas, and lack of institutional support as factors hindering adoption (Khudaverdiyeva, 2024). Addressing this requires a critical acknowledgment that aspects of AI are inherently opaque

and ambiguous, necessitating a shift toward viewing AI as a potential learning and teaching partner, rather than a definitive authority (Shafiee Rad & Roohani, 2025).

5.3. Addressing the Implementation Gap

The current separation between technology development and pedagogical research is proving unsustainable in the face of GenAI's rapid evolution. To navigate these complex collisions, the integration journey requires "close collaboration among several key professionals, including critical applied linguists, technology developers, and educators" (Wang & Hao, 2024). Applied linguists must proactively engage in the technical reframing of AI from a translanguaging perspective, using the theory as an analytical lens to guide development toward systems that prioritize equity and access (Pérez Fernández, 2024). The framework for responsible AI integration must be explicitly designed to mitigate the risks associated with these inherent dilemmas (Shoozan et al., 2025):

Table 2. A Proposed Framework for Addressing AI-Driven Translanguaging Dilemmas

Dilemma (Source)	Challenge Description	Pedagogical/Policy Imperative	Relevant Stakeholders
Inclusion-Fixity	Algorithmic bias and under-representation of non-standard/low-resource languages	Continuous bias auditing and participatory development (engaging native speakers)	Technologists, Critical Applied Linguists, Policymakers
Creativity-Standardization	Risk of autonomous AI replacing nuanced human feedback (e.g., cultural context)	Hybrid models prioritizing human instruction; teacher review of AI recommendations	Educators, Administrators
Teacher Readiness	Low digital literacy and conflict with monolingual teaching ideologies	Explicit professional development and ethical governance frameworks	Educational Institutions, PD Providers

6. Policy Implications and Future Research Directions

6.1. Responsible Integration and Ethical Governance

Given the increasing prevalence of AI, ignoring or banning the technology is neither realistic nor desirable (Wang & Hao, 2024). Instead, educational policy must be structured to recognize both the considerable benefits and the significant limitations GenAI presents. A robust, responsible AI integration framework is necessary, emphasizing strong educator–technologist collaboration, institutional professional development, and ethical governance (Elmahdi et al., 2025). Ethical AI design necessitates the prioritization of a hybrid approach, where the AI enhances, rather than replaces, human expertise (Shoozan et al., 2025). This is particularly critical in contexts requiring precision, such as scholarly communication or high-stakes translation, where training subject area experts remains essential for spotting improbable AI translations and mitigating the consequences of AI inaccuracy (Pérez Fernández, 2024). Responsible policies must establish

guidelines for transparency (e.g., logging tools) and fund ongoing research into learning gains and equity outcomes across diverse linguistic groups (Johan et al., 2025).

6.2. Mandating Professional Development for Translanguaging Pedagogy

The primary obstacle to realizing the benefits of AI-driven translanguaging is often teacher readiness and institutional resistance. Institutional policies must mandate and fund explicit professional development (PD) to promote digital literacy and actively address the ideological conflicts inherent in adopting translanguaging (Khudaverdiyeva, 2024). PD frameworks must move beyond technical skills acquisition to address pedagogical beliefs. Training should adopt reflective models that allow pre-service and in-service teachers to actively experience and critically reflect upon TL practices, thus enabling a reconstruction of professional identity (Mammadova, 2024). This process helps shift educators away from authoritarian practices rooted in monolingual control toward shared, student-centered learning spaces, which is essential for successful TL integration (Mammadova, 2024).

6.3. Research Priorities for Measuring Plurilingual Enhancement

Future empirical research must pivot away from the limitations of current studies, many of which remain focused narrowly on monolingual L2 performance analysis (Wang & Hao, 2024). New methodologies are urgently required to capture the dynamic, integrated nature of plurilingual proficiency, which is the stated outcome of TL pedagogy. Specific research priorities include:

1. **Longitudinal and Cross-Cultural Studies:** There is a need for studies to validate outcomes and address ethical issues related to equity across different cultural and linguistic contexts (Khudaverdiyeva, 2024).
2. **Affective and Identity Dimensions:** Research should prioritize investigating the measurable effects of AI-TL on critical affective factors, such as alleviating language learning anxiety and promoting students' emotional well-being and multilingual identity formation (Pérez Fernández, 2024). These are known key outputs of effective TL pedagogy.
3. **LLM Training Data and Assessment:** Studies must investigate the practical implications of integrating authentic multilingual data, such as code-switching (e.g., Spanglish), into the training and evaluation of LLMs to better understand performance variations across mixed-language input (Shafiee Rad & Roohani, 2025). This collaboration between applied linguists and developers is essential to build systems that truly reflect and support the reality of bilingual discourse (Wang & Hao, 2024).

7. Conclusion

AI-Driven Translanguaging represents a critical convergence in applied linguistics, aligning the technological capacity of Generative AI with the socio-linguistic imperative of affirming the

learner's entire linguistic repertoire. By leveraging LLMs' flexible receiver capability and situational intelligence, EFL classrooms gain unprecedented tools for customized scaffolding, critical language analysis, and authentic conversational practice. This convergence effectively facilitates the Vygotskian process of mediated learning, thereby guiding learners toward the dynamic, integrated linguistic profile characteristic of plurilingual proficiency (Shafiee Rad & Roohani, 2025). However, the realization of this potential is fraught with systemic challenges. The inherent bias of statistically driven LLMs, particularly their underperformance for low-resource languages, risks perpetuating linguistic marginalization—a direct conflict with the equity goals of translanguaging (Wang & Hao, 2024). The successful adoption of this paradigm depends not merely on embracing the technology, but on consciously and critically managing the tensions between algorithmic standardization and pedagogical flexibility. This requires institutional policy changes mandating ethical governance, dedicated professional development, and rigorous future research designed to measure the dynamic, integrated nature of plurilingual growth, ensuring that AI serves as a tool for linguistic access rather than a perpetuator of privilege (Pérez Fernández, 2024).

References

- Alisoy, H., & Sadiqzade, Z. (2024). Mobile-Assisted Language Learning (MALL): Revolutionizing Language Education. *Luminis Applied Science and Engineering*, 1(1), 60-72. <https://doi.org/10.69760/lumin.202400002>
- Alisoy, H., Mammadova, I., Asadova, B., Ismayilli, F., & Aliyeva, T. (2024). The future of language education: Integrating smartphones into the curriculum. *Edelweiss Applied Science and Technology*, 8(6), 4539-4556.
- Babayev, J. (2025). How Music Makes You Fluent: Learning English Through Songs. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(5), 89-100. <https://doi.org/10.69760/aghel.0250050008>
- Elmahdi, O. E. H., Balla, A. A. S., Abdelrady, A. H., Osman, E., & Ahmed, A. O. A. (2025). AI-Driven Vocabulary Acquisition in EFL Higher Education: Interdisciplinary Insights into Technological Innovation. *Ethical Challenges, and Equitable Access*.
- Johan, A. N., Fitriati, S. W., Mujiyanto, J. W., & Widhiyanto, W. W. (2025). Enhancing University Students' Listening Comprehension Using the TOEFL Learning English Application (MALL): A Quantitative Study. *Journal of Educational Technology Development and Exchange (JETDE)*, 18(3), 186-206.
- Khudaverdiyeva, T. (2024). Enhancing Language Learning in Young Learners Through Azerbaijani Fairy Tales. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(1), 141-150. <https://doi.org/10.69760/g6vv0g32>

- Kucukali, E. (2025). CHATGPT ASSISTED TRANSLANGUAGING BY TEACHERS IN ONLINE FOREIGN LANGUAGE CLASSES. *Information Technologies and Learning Tools*, 108(4), 20.
- Mammadova, I. (2024). Motivational and Practical Frameworks for Teaching English to Weak Learners: An Empirical Study. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 1(1), 30-38. <https://doi.org/10.69760/aghel.024050>
- Mammadova, I. (2025). Cognitive and Pedagogical Dimensions of Translation: A Theoretical and Practical Exploration. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(1), 213-220. <https://doi.org/10.69760/aghel.02500127>
- Mirzayev, E. (2025). Pronunciation issues in translation: challenges and implications. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(3), 41-50. <https://doi.org/10.69760/aghel.0250020006>
- Pérez Fernández, L. M. (2024). Translanguaging in Emerging Technologies. In *Translanguaging in Multicultural Societies: Beyond Borders* (pp. 129-136). Cham: Springer Nature Switzerland.
- Sadiqzade, Z., & Alisoy, H. (2024). Level-Up Learning: Using Games to Teach English Across Student Levels. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(3), 181-194. <https://doi.org/10.69760/egille.20240104>
- Shafiee Rad, H., & Roohani, A. (2025). AI Language Alchemists: Unleashing Task-Based Chatbots to Enhance Speaking Proficiency, Shape Attitudes, and Foster a Translanguaging Space. *Journal of Educational Computing Research*, 63(7-8), 1659-1688.
- Shoozan, A., Mohamad, M., & Zahidi, A. M. (2025). Expert and Learner Evaluation of a Mobile-Assisted ESP Speaking Module: A Formative Study. *Arab World English Journal*.
- Wang, H., & Hao, L. AI Integration in Translanguaging Practices in University EFL Classrooms: Shaping New Pedagogical Possibilities. *Available at SSRN 5601959*.

Received: 10.15.2025

Revised: 10.20.2025

Accepted: 11.26.2025

Published: 12.03.2025

A Stylistic Analysis of Proverbs and Sayings

¹ Javid Babayev

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205036>

Abstract:

Proverbs and sayings are compact expressions of cultural wisdom that also serve as versatile stylistic instruments. This study explores the structural, semantic, pragmatic, and intertextual possibilities of proverbs in English and world literature. Using a qualitative, descriptive methodology, 120 proverbs were analyzed from anthologies, literary texts, and contemporary media. The analysis focused on structural features such as brevity, parallelism, and rhythm; figurative devices including metaphor, symbolism, and antithesis; pragmatic functions such as didactic, persuasive, and humorous effects; and creative adaptations demonstrating intertextual resonance. Results indicate that proverbs are highly multifunctional: their concise and rhythmic structures enhance memorability and aesthetic appeal, while their figurative density allows complex ideas to be expressed succinctly. Pragmatically, proverbs adapt to different contexts and audiences, functioning in literature, oral tradition, political discourse, and digital media. Moreover, intertextual modifications illustrate their dynamic potential, bridging tradition and contemporary innovation. The study highlights the enduring relevance of proverbs as linguistic tools that combine moral, rhetorical, and aesthetic dimensions. These findings contribute to the understanding of how compact linguistic forms operate as instruments of communication, persuasion, and cultural expression.

Keywords:

proverbs, sayings, stylistic devices, figurative language, intertextuality, pragmatic functions

1. Introduction

Proverbs and sayings have long been recognized as repositories of cultural experience, linguistic artistry, and social wisdom. They are concise, formulaic expressions that communicate complex truths, norms, and values in a memorable and often metaphorical form (Mieder, 2004). Unlike ordinary sentences, proverbs encapsulate not only factual or moral guidance but also aesthetic qualities such as rhythm, parallelism, and imagery. This duality—functional and stylistic—makes proverbs a unique intersection between language, culture, and literature (Zeynalova & Ismayil, 2023).

The study of proverbs as stylistic devices is significant because it illuminates how speakers and writers use language creatively to achieve communicative and rhetorical goals. Proverbs

¹ Babayev, J. Doctor of Philosophy in Philology, Senior Lecturer of the Department “English and Methods”, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: cavidbabayev@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2472-0006>.

frequently appear in oral storytelling, folklore, literary texts, journalism, and everyday conversation, reflecting both historical traditions and contemporary social attitudes (Finnegan, 2012). For example, in literature, Shakespeare often employed proverbial expressions to enrich character dialogue and convey universal truths, while African writers like Chinua Achebe utilized proverbs to foreground cultural identity and moral philosophy within their narratives (Babayev et al, 2025).

From a linguistic perspective, proverbs exhibit distinctive structural characteristics—such as brevity, rhyme, and parallelism—that enhance memorability and aesthetic appeal (Norrick, 1985). Semantically, they rely heavily on figurative language, including metaphor, metonymy, and antithesis, allowing speakers to convey complex ideas succinctly and with stylistic flair. Pragmatically, proverbs can serve persuasive, didactic, humorous, or ironic purposes, depending on context and audience expectations (Alisoy, 2025).

Despite their prevalence, the stylistic possibilities of proverbs remain underexplored in contemporary linguistic and literary studies. Investigating these possibilities contributes to our understanding of how linguistic forms operate not only as conveyors of meaning but also as instruments of creativity, persuasion, and cultural continuity. This paper seeks to explore these dimensions by analyzing proverbs and sayings across different genres, highlighting their structural, semantic, and pragmatic features, and illustrating how they function as versatile stylistic tools (Huseyn, 2024).

2. Methods

This study employed a qualitative, descriptive, and comparative approach to investigate the stylistic possibilities of proverbs and sayings. A multi-step methodology was designed to ensure systematic data collection, classification, and analysis. Afore-mentioned approaches were used to examine the stylistic features of selected proverbs and sayings drawn from English and world literature, folklore collections, and modern media. Sources included anthologies of proverbs (Mieder, 2008), literary texts by authors known for proverbial usage (e.g., Shakespeare, Achebe), and online proverb databases.

2.1. Data Collection

The corpus of proverbs and sayings was compiled from three primary sources:

1. **Published Anthologies of Proverbs** – Key reference works, including Mieder's *Proverbs: A Handbook* (2004) and *International Proverb Scholarship: An Annotated Bibliography* (2008), were used to select traditional and culturally significant proverbs from English and other languages.
2. **Literary Texts** – Works of renowned authors known for proverbial usage, such as William Shakespeare and Chinua Achebe, were examined to identify proverbs in literary

discourse. This allowed an exploration of how proverbs function stylistically in narrative and dialogue.

3. Digital and Media Sources – Contemporary online databases, news articles, and social media content were consulted to capture modern adaptations, variations, and creative uses of proverbs.

A total of **150 proverbs and sayings** were initially collected. After removing duplicates and contextually irrelevant entries, **120 items** were selected for detailed analysis.

2.2. Selection Criteria

Proverbs were chosen based on the following criteria:

- **Conciseness and formulaicity** – The expression should be short, memorable, and structurally fixed.
- **Figurative potential** – The proverb should employ metaphor, symbolism, or other figurative devices.
- **Stylistic relevance** – The proverb should demonstrate potential for stylistic analysis, including rhetorical effect, aesthetic quality, or contextual adaptability.

2.3. Analytical Framework

The selected proverbs were analyzed using a combination of structural, semantic, and pragmatic lenses:

1. **Structural Analysis** – Focused on rhythm, parallelism, syntactic balance, alliteration, and brevity. This helped identify patterns contributing to the aesthetic and mnemonic qualities of proverbs.
2. **Semantic Analysis** – Examined figurative language, metaphorical meaning, antithesis, irony, and symbolism to understand how proverbs convey complex ideas concisely.
3. **Pragmatic Analysis** – Investigated the functions of proverbs in context, including their persuasive, didactic, humorous, or critical roles. Both literary and non-literary contexts were considered to explore adaptability and intertextuality.

2.4. Comparative Dimension

To highlight stylistic versatility, proverbs from traditional oral sources were compared with those from written literature and modern media. This comparative approach allowed identification of both enduring stylistic traits and innovative adaptations.

2.5. Validation

To ensure reliability, coding and interpretation were independently reviewed by two linguistic researchers specializing in discourse analysis. Discrepancies were resolved through discussion and consensus.

This methodological framework allowed a comprehensive examination of proverbs as stylistic tools, revealing patterns that transcend individual languages or genres.

The analysis focused on identifying:

1. **Structural characteristics** (parallelism, rhythm, brevity),
2. **Figurative devices** (metaphor, irony, antithesis),
3. **Pragmatic functions** (didactic, persuasive, humorous, critical).

Each proverb was evaluated for its stylistic contribution to the surrounding text or discourse.

3. Results

The analysis of 120 proverbs and sayings revealed four major stylistic possibilities: structural economy and rhythm, figurative and symbolic density, contextual flexibility, and intertextual resonance. Representative examples and tables are provided to illustrate key patterns.

3.1. Structural Economy and Rhythm

Proverbs often exhibit **brevity, parallelism, and rhyme**, which contribute to memorability and oral transmission.

Table 1. Examples of Structural Features in Proverbs

Proverb	Structural Feature	Stylistic Effect
“Easy come, easy go.”	Parallelism	Creates rhythm, reinforces meaning of transience
“A stitch in time saves nine.”	Alliteration, brevity	Enhances recall and emphasis on urgency
“Nothing ventured, nothing gained.”	Balanced clause structure	Highlights moral maxim through symmetry

These structural characteristics allow proverbs to function as **concise, aesthetically pleasing units of communication**, making them ideal for oral storytelling and literary embedding.

3.2. Figurative and Symbolic Density

Proverbs employ metaphor, antithesis, and symbolism to convey complex or abstract ideas.

Table 2. Figurative Devices in Proverbs

Proverb	Figurative Device	Interpretation / Stylistic Effect

“A rolling stone gathers no moss.”	Metaphor	Critiques instability or celebrates freedom depending on context
“Birds of a feather flock together.”	Symbolism	Uses imagery to convey social behavior concisely
“The pen is mightier than the sword.”	Metaphor, antithesis	Elevates intellect over violence; rhetorical effect

Such devices allow a proverb to compress moral, social, or philosophical meaning into a few words, creating a dense, stylistically rich expression.

3.3. Contextual Flexibility

Proverbs can be adapted to various contexts and registers, functioning as moral guidance, humor, persuasion, or critique.

Table 3. Contextual Functions of Proverbs

Proverb	Context Example	Pragmatic Function
“Actions speak louder than words.”	Political speech	Persuasive: emphasizes deeds over promises
“When the cat’s away, the mice will play.”	Modern social media post	Humorous / ironic: comments on freedom in absence of supervision
“Rome wasn’t built in a day.”	Literary text (Shakespearean adaptation)	Didactic: emphasizes patience and effort

This flexibility demonstrates the dynamic stylistic potential of proverbs in adapting to different audiences and communicative purposes.

3.4. Intertextual Resonance

Writers often modify or play with traditional proverbs to achieve rhetorical or creative effects.

Table 4. Examples of Intertextual Adaptation

Original Proverb	Modified Version	Stylistic Purpose
“Where there’s a will, there’s a way.”	“Where there’s a will, there’s a lawyer.”	Irony, humor: subverts expectation for satirical effect
“The early bird catches the worm.”	“The early worm gets eaten.”	Parody, dark humor: creates playful twist on familiar wisdom
“All that glitters is not gold.”	“All that glitters is not Instagram.”	Modern adaptation, cultural commentary

These adaptations illustrate how traditional proverbs continue to influence contemporary discourse while allowing creative stylistic reinterpretation.

3.5. Summary of Stylistic Features

The analysis indicates that proverbs function simultaneously on structural, semantic, and pragmatic levels, enabling:

1. **Aesthetic appeal** through rhythm, brevity, and balance.
2. **Conceptual richness** through metaphor, symbolism, and antithesis.
3. **Communicative versatility** in different contexts, registers, and media.
4. **Creative adaptation** through intertextuality and modern reinterpretation.

These results underscore the multi-layered stylistic potential of proverbs, making them not only carriers of cultural wisdom but also powerful linguistic tools for artistic, persuasive, and rhetorical purposes.

4. Discussion

The findings of this study reveal that proverbs and sayings are not merely carriers of folk wisdom; they are multi-functional stylistic devices that operate across structural, semantic, pragmatic, and intertextual levels (Babazade, 2024). Each dimension of their stylistic potential highlights how these linguistic forms bridge the gap between form and meaning, tradition and innovation, as well as individual creativity and collective cultural knowledge.

4.1. Structural and Aesthetic Significance

The analysis confirmed that proverbs often employ parallelism, rhyme, brevity, and syntactic balance, which enhance their memorability and rhythmic appeal. These structural features not only facilitate oral transmission but also lend an aesthetic quality to written discourse. This finding aligns with Norrick (1985), who argued that the musicality and symmetry of proverbs contribute to their enduring presence in both oral and literary traditions. Moreover, the concise form of proverbs enables speakers and writers to deliver complex ideas succinctly, achieving rhetorical efficiency without sacrificing expressiveness (Babayev, 2022).

4.2. Figurative Density and Semantic Depth

Proverbs frequently rely on metaphor, antithesis, and symbolism to compress abstract concepts into digestible and striking forms. This figurative density allows a single proverb to operate on multiple interpretive levels: moral, social, or philosophical. For example, “A rolling stone gathers no moss” can convey both a critique of inconsistency and a celebration of freedom, depending on context. These findings support Mieder’s (2004) observation that proverbs function as cultural mirrors, reflecting the values, beliefs, and thought patterns of the societies that produce them. From a stylistic perspective, the use of figurative language enhances both the expressive and persuasive power of these sayings.

4.3. Pragmatic Versatility

The results demonstrate that proverbs are highly adaptable to different communicative contexts. They function as persuasive tools in political rhetoric, as humorous or ironic commentary in social media, and as didactic devices in literature. This versatility underscores the pragmatic strength of proverbs: they allow language users to encode complex messages efficiently while maintaining cultural resonance. The ability of a proverb to shift meaning depending on context illustrates its functional elasticity, a quality emphasized in discourse analysis studies (Finnegan, 2012).

4.4. Intertextuality and Creative Adaptation

The study also revealed that proverbs are dynamic linguistic artifacts. Writers and speakers creatively modify traditional proverbs for humor, irony, parody, or modern relevance. These adaptations demonstrate that proverbs are not static relics of tradition but living elements of contemporary discourse, capable of bridging generational and cultural divides. Such intertextual play resonates with Dundes' (1981) assertion that proverb variation is a form of folk creativity, which simultaneously honors and subverts tradition.

4.5. Implications for Linguistics and Literature

From a linguistic perspective, the findings suggest that proverbs exemplify how form, meaning, and context converge to create stylistic effects (Babayev, 2022). In literature, proverbs contribute to characterization, tone, and thematic development, while in oral traditions, they reinforce social norms and cultural continuity. The study reinforces the idea that stylistic analysis of proverbs should integrate structural, semantic, and pragmatic dimensions to fully appreciate their communicative and aesthetic power.

4.6. Limitations and Future Research

While this study provided a comprehensive analysis of 120 proverbs from diverse sources, further research could expand the cross-linguistic and cross-cultural scope to include proverbs from underrepresented languages. Additionally, the role of proverbs in digital media, advertising, and contemporary political discourse offers fertile ground for future investigation, particularly regarding how stylistic adaptation interacts with modern communication technologies.

In summary, the discussion highlights that proverbs and sayings are multi-layered stylistic instruments. They serve as compact repositories of wisdom, aesthetic beauty, and rhetorical power, while remaining flexible enough to adapt creatively to evolving linguistic and cultural landscapes.

5. Conclusion

Proverbs and sayings represent a unique intersection of language, culture, and stylistic expression. This study demonstrates that their enduring appeal lies not only in their role as carriers of collective wisdom but also in their multifaceted stylistic potential. Structurally, proverbs employ brevity, parallelism, and rhythm, which enhance memorability and aesthetic appeal. Semantically, they rely on metaphor, symbolism, and antithesis, allowing complex ideas to be conveyed concisely and with interpretive richness. Pragmatically, proverbs are highly adaptable, functioning as didactic,

persuasive, humorous, or critical tools across oral, literary, and digital contexts. Furthermore, their intertextual and creative adaptations illustrate how traditional forms can be reimagined to resonate with contemporary audiences, demonstrating both continuity and innovation.

The findings underscore that proverbs are not static artifacts but dynamic linguistic instruments, capable of bridging cultural, temporal, and stylistic boundaries. Their versatility highlights the interplay between form, meaning, and context, making them invaluable in both communication and literary practice. Future research could explore cross-cultural variations, digital media adaptations, and their cognitive impact on audiences. Overall, proverbs exemplify how compact linguistic forms can achieve aesthetic, moral, and rhetorical power, reinforcing their enduring relevance in human expression.

References

- Alisoy, H. (2025). Stylistic Analysis of Donald Trump's Inaugural Speech: Lexical, Syntactic, and Rhetorical Features. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(3), 9-19.
- BABAYEV, J. (2022). Stylistic devices in epigrams, proverbs and sayings. In *РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ* (pp. 167-169).
- Babayev, J. (2022). STYLISTIC OPPORTUNITIES OF COLLOQUIAL LAYER OF THE LANGUAGE. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, (80), 29-30.
- Babayev, J. S., Sadikhova, S. N., Baghirova, M. A., Seidova, E. R., & Mammadova, A. A. (2025). A lexical-stylistic and cross-cultural analysis of vulgarisms and their usage spheres. *Universidad y Sociedad*, 17(6), e5525-e5525.
- Babazade, Y. (2024). Proverbs in pedagogy: Their role in language teaching and cultural transmission. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 1(1), 69-82.
- Dundes, A. (1981). *On the structure of the proverb*. *Proverbium*, 1, 961–973.
- Finnegan, R. (2012). *Oral literature in Africa*. Open Book Publishers.
- Huseyn, I. Z. (2024). Comparative analysis of the proverbs and sayings used in the epos “Kitabi-Dede Gorgud” and the dialects and accents of the Nakhchivan region. *Universidad y Sociedad*, 16(2), 403-408.
- Mieder, W. (2004). *Proverbs: A handbook*. Greenwood Press.
- Mieder, W. (2008). *International proverb scholarship: An annotated bibliography*. Peter Lang.
- Norrick, N. R. (1985). *How proverbs mean: Semantic studies in English proverbs*. Mouton de Gruyter.

Zeynalova, A., & Ismayil, Z. (2023). LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF PAREMIOLOGICAL LANGUAGE UNITS IN THE WORKS OF NAGI NAGIYEV. *Philology and Art Studies*, (2).

Received: 10.10.2025

Revised: 10.22.2025

Accepted: 11.26.2025

Published: 12.03.2025

Financial Market in Azerbaijan: Development Dynamics, Strategic Steps, And Its Impact on The Economy

¹ Səkinə Fərzəliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205037>

Abstract:

This article examines the development dynamics of the financial market in Azerbaijan, the key strategic steps implemented in recent years, and the overall impact of this market on the national economy. It first traces the historical evolution of Azerbaijan's financial sector, outlining the main stages of its formation and the structural transformations that have occurred in the post-independence and modern periods. The development of the financial market is then assessed within the framework of recent reforms aimed at aligning domestic regulation, infrastructure, and instruments with regional and global financial trends. Special attention is given to the core institutions of the financial market—commercial banks, non-bank financial institutions, insurance companies, investment funds, and stock exchanges. Their roles, functional specificities, and interconnections within the broader financial system are analyzed. The article also identifies key challenges hindering further development, including market depth, diversification of financial instruments, regulatory gaps, risk management practices, and the relatively low level of financial literacy. In this context, strategic measures and reform directions proposed to overcome these constraints are discussed.

The influence of the financial market on Azerbaijan's economy is evaluated through its role in attracting foreign investment, improving the business and investment climate, enhancing access to finance for the real sector, and increasing the efficiency of capital allocation. The article offers a set of policy-oriented recommendations and outlines future steps required to ensure the sustainable and inclusive development of the financial market. It also considers how these measures can contribute to macroeconomic stability, economic diversification, and long-term growth.

In conclusion, the study emphasizes that deepening institutional reforms, strengthening transparency and supervision, expanding financial instruments, and fostering investor confidence are crucial for stimulating the further development of Azerbaijan's financial market and consolidating the country's economic resilience and competitiveness.

Keywords:

Azerbaijan economy, financial market, banking sector, international trends, investment, capital allocation, future prospects, economic development

¹ Farzaliyeva, S. Master's Student (MBA), Department of Economics and Management, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: sekinefva@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8010-1163>.

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BAZARI: İNKİŞAF DİNAMİKALARI, STRATEJİ YÖNÜMLƏR VƏ İQTİSADİYYATA TƏSİRİ

¹ Səkinə Fərzəliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205037>

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşma mərhələləri, hazırkı inkişaf dinamikası və həyata keçirilən strateji islahatlar fonunda onun milli iqtisadiyyata təsiri təhlil olunur. Tədqiqatda maliyyə sektorunun tarixi inkişaf xətti qısa şəkildə nəzərdən keçirilir, postsovet dövründən etibarən bank-maliyyə sistemində aparılan struktur dəyişiklikləri və normativ-hüquqi islahatların rolu vurğulanır. Məqalədə maliyyə bazarının əsas institutları – bank sektoru, qeyri-bank kredit təşkilatları, sığorta şirkətləri, investisiya fondları və fond birjası – üzrə mövcud vəziyyət, funksional rolu və qarşılaşdığı çağırışlar sistemli şəkildə təhlil edilir. İnflyasiya təzyiqləri, kapitallaşma səviyyəsi, maliyyə vasitəçiliyinin dərinliyi, risklərin idarə olunması və maliyyə savadlılığının aşağı olması kimi əsas problemlər qeyd olunur və onların azaldılması üçün nəzərdə tutulan strateji istiqamətlər (müasir tənzimləmə mexanizmləri, rəqəmsal maliyyə alətlərinin tətbiqi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və s.) müzakirə edilir.

Azərbaycanda maliyyə bazarının iqtisadiyyata təsiri, xüsusilə xarici və daxili investisiyaların cəlbi, biznes mühitinin şaxələndirilməsi, real sektorun maliyyələşmə imkanlarının genişləndirilməsi və kapitalın səmərəli bölgüsü prizmasında qiymətləndirilir. Məqalədə həmçinin maliyyə bazarının dayanıqlı inkişafı, iqtisadi şaxələndirmə strategiyası ilə uzlaşması və makroiqtisadi sabitliyə töhfəsi kontekstində gələcək perspektivlərə dair elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülür.

Nəticə olaraq, məqalə göstərir ki, maliyyə bazarının institusional və infrastruktur baxımından daha da təkmilləşdirilməsi, şəffaflığın və etimadın artırılması, eləcə də beynəlxalq standartlara uyğun tənzimləmə mühitinin gücləndirilməsi Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi inkişafının və rəqəbatqabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər

Azərbaycan iqtisadiyyatı, maliyyə bazarı, bank sektoru, beynəlxalq tendensiyalar, investisiya, institusional islahatlar, gələcək perspektivlər.

¹ Farzaliyeva, S. Master's Student (MBA), Department of Economics and Management, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: sekinefva@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8010-1163>.

ƏSAS HİSSƏ

Maliyyə bazarı “financial market” anlayışı olub, tərcüməsi “maliyyə bazarı” deməkdir. Müasir mənada maliyyə bazarı elə bazar növüdür ki, burada maliyyə aktivləri (qiymətli kağızlar) alına və satıla bilər (Kərimova, 2020, p. 54). Azərbaycanda maliyyə bazarı ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan əsas sahələrdən biridir. Bu bazar bank sektoru, sığorta şirkətləri, investisiya fondları və qiymətli kağızlar bazarını əhatə edir. Son illər aparılan islahatlar maliyyə sabitliyini gücləndirib, kapitallaşmanı artırıb və biznes mühitini yaxşılaşdırıb. Maliyyə bazarı iqtisadiyyata investisiya axınını sürətləndirir, sahibkarlığın genişlənməsinə şərait yaradır və dövlətin maliyyə imkanlarını daha səmərəli idarə etməsinə kömək edir. Ümumilikdə, maliyyə bazarının inkişafı Azərbaycanın iqtisadi artımının əsas drayverlərindən biri kimi çıxış edir.

Ölkə iqtisadiyyatında dinamik inkişafın mövcudluğu dedikdə, iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin artımla müşahidə edilən dinamikası başa düşülür. Ölkəmizdə dinamik inkişafı bərpa etməkdə baza, bünövrə rolunu oynayan “Əsrin müqaviləsi” respublikamızın bütün rayon və regionlarının, şəhərlərinin və paytaxt Bakının sürətli inkişafını təmin etmişdir. Gələcək nəsillərin maraqlarını qorumaq, onların dinamik inkişafını təmin etmək üçün 1999-cu ildə ölkəmizdə Neft Fondu yaradılmışdır (İsmayılov, 2020, p. 9). Beləliklə, Azərbaycanda maliyyə bazarlarının inkişafına yönəlmiş institusional və funksional islahatların həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait formalaşmış və bu proses sektor üzrə yeni imkanların yaranmasının əsas göstəricisi kimi mühüm rol oynamışdır.

Maliyyə bazarlarının inkişafı yalnız iqtisadi sahədə deyil, sosial sahədə də mühüm təsir göstərir. Maliyyə xidmətlərinə əlçatanlığın artırılması, insanların maliyyə savadının yüksəldilməsi və sosial inklüzivliyin təmin edilməsi ölkənin sosial inkişafı üçün vacibdir. Maliyyə inklüzivliyi proqramları, xüsusən kənd və rayon əhalisinin maliyyə xidmətlərindən yararlanmasını təmin edir. Bunun nəticəsində, əhalinin maliyyə savadı artaraq, daha çox insan sərmayə qoyuluşları, pensiya sistemləri və digər maliyyə alətlərindən istifadə etməyə başlayır.

Azərbaycanın maliyyə bazarının inkişafında həyata keçirilən strateji addımlar arasında ən əhəmiyyətli maliyyə tənzimləməsinin təkmilləşdirilməsi və maliyyə alətlərinin çeşidinin genişləndirilməsi olmuşdur. Bu məqsədlə dövlət və beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlıq edilir, Azərbaycan maliyyə bazarları daha yüksək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmağa çalışılır.

Azərbaycanın dövlət proqramları, o cümlədən “2019–2025-ci illər üçün Azərbaycanın maliyyə sektoru inkişafı strategiyası” ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək və maliyyə bazarlarını dünya bazarları ilə integrasiya etmək məqsədini güdür. Bu strategiya maliyyə tənzimlənməsinin gücləndirilməsi, kapital bazarlarının inkişafı və maliyyə xidmətləri sektorunun stimullaşdırılmasını hədəfləyir.

Həmçinin, Azərbaycanda maliyyə inklüzivliyinin artırılması da strateji məqsədlərdən biridir. Bu, geniş əhali təbəqələrinin maliyyə xidmətlərindən yararlanmasını təmin etməyə yönəlmiş addımları

əhatə edir. Məsələn, mobil bankçılıq və rəqəmsal ödəniş sistemləri kimi müasir xidmətlər ölkədə maliyyə bazarlarının daha da inklüziv olmasına səbəb olmuşdur.

Ölkəmizdə 2019-cu ilin əvvəlindən etibarən sosial islahatların daha aktiv mərhələyə daxil olmasını xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Prezident İlham Əliyevin 8 fevral 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə minimum əməkhaqqı 38,4 faiz, yəni 50 manat artırılaraq 130 manatdan 180 manata yüksəldilmiş, həmçinin qanunvericilik təşəbbüsü əsasında əmək pensiyasının minimum məbləği 1 marta etibarən orta hesabla 38,5 faiz artırılaraq 116 manatdan (bir sıra kateqoriyalar üzrə 80 manatdan) 160 manata çatdırılmışdır. Bu addımlar əhalinin rifah halının yüksəldilməsi istiqamətində mühüm irəliləyişə səbəb olmuş, əməkhaqqı artımı 600 min, pensiya artımı isə 233 min vətəndaşı əhatə etmişdir.

Dövlət başçısının 18 mart 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə əlilliyi olan şəxslər, o cümlədən 1990-cı il 20 Yanvar hadisələri, Çernobıl AES qəzası və II Dünya müharibəsi ilə bağlı kateqoriyalara aid insanların xüsusi nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilməsinə dair əlavə tədbirlər müəyyən edilmişdir. Prezident İlham Əliyev 18 iyun 2019-cu il tarixində əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə imzaladığı 17 sərəncamla növbəti sosial paketi təsdiqləmiş, nəticədə dövlət qulluqçularının, hərbi qulluqçuların, hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının, müəllimlərin və digər büdcə təşkilatlarının işçilərinin əməkhaqları əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. Bu islahatlar dövlət siyasətində “insan amili”nin mərkəzdə dayandığını bir daha təsdiq etmiş və dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sahələrdə çalışanlar üçün minimum aylıq əməkhaqqı 250 manat səviyyəsində müəyyən edilmişdir (Quliyeva, 2021). Beləliklə, maliyyə bazarında atılan strateji addımlarla bağlı imzalanmış sərəncamlar ölkənin maliyyə sektorunda aparılan islahatların ardıcılığını və bu sahədə inkişaf tendensiyaalarının gücləndiyini göstərən mühüm institusional göstərici kimi dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycanda maliyyə bazarının iqtisadiyyata təsirini aydınlaşdırmaq üçün iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının hərəkətini və bölüşdürülməsini nəzərdən keçirmək zəruridir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir tərəfdən maliyyə resurslarına ehtiyac yaranır, digər tərəfdən isə pul artıqlığı olan şəxslər öz sərbəst vəsaitlərini əlverişli şərtlərlə yerləşdirməklə əlavə gəlir əldə etməyə çalışırlar. Maliyyə bazarının inkişafında maliyyə innovasiyalarını gücləndirən əsas amillərdən biri də texnologiyaların sürətlə təkmilləşməsidir.

Kompüter texnologiyalarının maliyyə əməliyyatlarına tətbiqi maliyyə xidmətləri sferasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir və sazişlərin aparılması üzrə xərcləri aşağı salır. Pul vəsaitlərinin elektron terminallar vasitəsilə köçürülməsi (SWIFT, Western Union), bankomatların (Automated Teller Machine) geniş istifadəsi, ticarət mərkəzlərində POS-terminalların tətbiqi, eləcə də yaşayış yerini tərk etmədən maliyyə sazişləri bağlamağa imkan verən fərdi kompüterlər və telekommunikasiya infrastrukturu maliyyə proseslərini sürətləndirir və əmanətçi və borcalanların tələbatlarının daha dolğun şəkildə ödənilməsinə şərait yaradan yeni maliyyə məhsullarının formalaşmasına səbəb olur (Cəfərov, 2015). Nəticə etibarilə, maliyyə bazarı yalnız kapitalın dövriyyəsinə təmin edən mexanizm deyil, həm də iqtisadi artımı stimullaşdıran, investisiya

axınlarını gücləndirən və sahibkarlıq fəaliyyətini fəallaşdıran mühüm platformaya çevrilir. Bu baxımdan, maliyyə bazarının inkişaf səviyyəsi ölkənin makroiqtisadi sabitliyi və rəqabətqabiliyyətliliyi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişafı ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin möhkəmləndirilməsi, investisiya axınlarının artırılması və real sektorun davamlı maliyyələşdirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə həyata keçirilmiş institusional islahatlar, qanunvericilik çərçivəsinin yenilənməsi, rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsi və nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi maliyyə bazarlarının həm funksionallığını, həm də şəffaflığını nəzərəcarpacaq dərəcədə artırmışdır. Bu islahatlar bank sektorundan tutmuş kapital bazarlarına, sığorta xidmətlərinə və qeyri-bank maliyyə institutlarına qədər geniş spektrdə inkişaf üçün yeni imkanlar yaratmışdır.

Maliyyə bazarının dərinləşməsi iqtisadiyyatın maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını genişləndirmiş, investisiya fəallığını artırmış və real sektorda istehsal güclərinin yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. Bu inkişaf eyni zamanda sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi və risklərin daha effektiv idarə olunması ilə nəticələnmişdir ki, bu da ölkənin iqtisadi dayanıqlılığının qorunmasına mühüm töhfə vermişdir.

Mövcud dinamika göstərir ki, qarşıdakı illərdə kapitallaşmanın artırılması, rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun maliyyələşdirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq maliyyə integrasiyasının gücləndirilməsi ölkənin iqtisadi prioritetləri sırasındadır. Bu istiqamətlərdə ardıcıl addımların atılması maliyyə bazarını daxili və xarici investorlar üçün daha cəlbedici, dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli platformaya çevirəcəkdir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişafı iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, innovativ maliyyə alətlərinin tətbiqi və strateji sektorların uzunmüddətli maliyyələşdirilməsi üçün güclü təməl formalaşdırır. Mövcud inkişaf tendensiyaları ölkənin iqtisadi modernizasiya kursunun həyata keçirilməsi və davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi baxımından həlledici rol oynayır.

Ədəbiyyat siyahısı

Abbaszadə, N., & Müşkiyev, Z. (2025). Mübadilə sferasında marketinqin yerinə yetirdiyi funksiyalar. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(4), 134-143.

Cəfərov, C. (2015). *Azərbaycanda maliyyə bazarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri* (pp. 36–37).

ƏSGƏROV, K. “MALİYYƏ” İQTİSADİYYAT ELMİ KİMİ ELM FƏLSƏFƏSİ PRİZMASINDA İSTİFADƏ OLUNMASININ ROLU VƏ NƏTİCƏSİ. MALİYYƏ MƏLUMAT ELMİNİN AZƏRBAYCANDA İLKİN HAZIRLIĞI VƏ PRAKTİKİ ƏHƏMİYYƏTİ. *Journal of Baku Engineering University*, 6(1), 64.

- Guliyeva, A. (2025). State Support for Entrepreneurship in Azerbaijan, 2020–2025: Policies, Programs, and Outcomes. *Porta Universorum*, 1(7), 94-103. <https://doi.org/10.69760/portuni.0107008>
- HÜSEYNOV, S. M. (2024). İNSTİTUSİONAL İNNOVASIYA NƏZƏRİYYƏSİNƏ SİSTEMATİK BAXIŞ. *AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN İQTİSADI ELMİ TƏDQİQAT İNSTİTUTU*, 93.
- İsmayılov, F. (2020). *Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında maliyyə bazarlarının rolu* (p. 9). Bakı: İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi.
- Kərimova, G. (2020). *Azərbaycanda maliyyə bazarlarının inkişafının nəzəri və praktiki aspektləri* (p. 54).
- Mammadov, A. T. REGULATORY IMPACTS ON MICROFINANCE INSTITUTIONS' FINANCIAL SUSTAINABILITY: A CASE STUDY OF LATIN AMERICAN COUNTRIES. *TİKİNTİNİN İQTİSADİYYATI VƏ MENECMENT ELMİ-PRAKTİKİ JURNAL*, 224.
- Quliyeva, A. (2021). *Sosial investisiyalar mexanizminin formalaşması* (pp. 60–61).

Received: 10.11.2025
 Revised: 20.11.2025
 Accepted: 04.12.2025
 Published: 05.12.2025

Science in Higher Pedagogical Education System: Realities and Perspectives

¹ Sema Mehdi

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205038>

Abstract:

This article examines the integration of scientific inquiry within Higher Pedagogical Education (HPE) and argues that research competence is essential for preparing reflective, evidence-based teachers. Drawing on contemporary scholarship, it analyzes structural, methodological, and cultural barriers that limit scientific productivity across Material, Social, and Semantic spaces. The study highlights how institutional misalignments—such as high teaching loads, insufficient infrastructure, weak research incentives, and fragmented methodological understanding—hinder the development of research-informed teachers. It further explores how digital transformation, including Learning Analytics, AI tools, and advanced modeling technologies, reshapes pedagogical research and enhances instructional capacity. Emphasis is placed on the importance of university–school partnerships, co-designed practice environments, and sustained professional development to ensure that research meaningfully informs teaching practice. The article concludes that a coordinated, system-wide strategy is required to build a sustainable research culture within HPE.

Keywords:

research-informed teaching, higher pedagogical education, digital transformation, teacher competence

I. Introduction

1.1. Contextualizing Research as the Cornerstone of Professional Pedagogy

The integration of scientific inquiry into higher pedagogical education (HPE) is not merely an institutional ideal but an operational necessity for preparing reflective practitioners capable of addressing the complexities of modern educational systems. The relationship between teaching and research has long been assumed rather than critically articulated, which has often led to its insufficient practical implementation. As noted in recent discussions, research is frequently positioned as inherently connected to university teaching simply because both activities coexist within the same institutional space—a misconception that has historically prevented meaningful progress beyond maintaining the status quo (Research as a pedagogical tool in higher education programmes, n.d.).

A contemporary perspective requires recognizing research as a foundational element of professional competence, demanding that instruction actively model inquiry-oriented thinking

¹ Sema Mehdi, Nakhchivan State University Mehdi, S. Nakhchivan State University. Email: sema_mehdi@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8948-5074>.

characteristic of disciplinary expertise. When this research–teaching alignment is not made explicit, future educators risk developing significant gaps in analytical, investigative, and evidence-based reasoning skills. Research functions as a potent pedagogical tool, providing opportunities for designing interventions, analyzing educational problems, and making informed decisions grounded in empirical findings (Research as a pedagogical tool in higher education programmes, n.d.). Embedding research into the curriculum ensures that the university’s research mission permeates the entire educational process, shaping student teachers not as passive recipients of knowledge but as critical investigators capable of evaluating and generating evidence for inclusive practice (Research-informed teaching, n.d.; Facilitating research-informed educational practice for inclusion, 2022).

1.2. Literature Landscape and Rationale for Systemic Analysis

Existing scholarship on the research–teaching nexus highlights a persistent tension between these core academic functions. While higher education institutions often emphasize their interdependence rhetorically, practical implementation—especially within pedagogical faculties—tends to separate them due to high teaching loads, limited resources, and inconsistent institutional expectations (Impact of teaching workload on scientific productivity, 2023). A systemic analysis is therefore required to move beyond generic acknowledgments of these challenges and examine the structural constraints that impede progress.

Recent theoretical models emphasize the importance of examining the interplay between three interdependent domains: the Material Space (infrastructure and digital tools), the Social Space (collaboration networks, including school–university partnerships), and the Semantic Space (diverging understandings of the role of research in teacher preparation) (Learning analytics and educational data mining, 2024). Understanding how these spaces intersect provides a more comprehensive framework for diagnosing why transformation remains limited and what forms of coordinated reform are necessary for cultivating a research-rich pedagogical culture.

1.3. Thesis and Article Structure

This article argues that fully harnessing the potential of scientific inquiry within higher pedagogical education requires an integrated reform agenda spanning institutional policy, professional development, curriculum design, digital transformation, and global academic publishing standards. Achieving systemic transformation depends on coordinated action across five strategic pillars: **Institutional Capacity**, **Curriculum and Competence**, **Digital Integration**, **Collaborative Ecosystems**, and **Quality Assurance in Publishing**. The following sections examine each pillar in detail, outlining both current realities and prospective pathways for strengthening the role of scientific inquiry in pedagogical education.

II. The Foundational Nexus: Research as a Pedagogical Imperative and Professional Identity

2.1. Defining the Research-Informed Teacher (RIT)

The concept of the Research-Informed Teacher (RIT) has become central in modern higher pedagogical education, requiring educators to ground their professional practices in robust disciplinary and educational research. Research-informed teaching frameworks emphasize that

faculty must model inquiry by posing critical questions, making their thinking visible through deliberate “thinking-aloud” demonstrations, and engaging students as collaborators in the co-construction of knowledge (Research-informed teaching, n.d.). Instruction in pedagogical institutions therefore extends beyond content delivery; it demands explicit alignment between learning goals, evaluative criteria, and constructive feedback practices (Research-informed teaching, n.d.).

Central to the RIT model is the cultivation of an “enquiry stance”—a professional mindset that moves beyond technical knowledge of research methods toward a sustained disposition of critical evaluation and reflective decision-making (Supporting pre-service teachers in developing research competence, 2023). Without this disposition, educators risk adopting untested or fashionable pedagogical interventions that lack empirical grounding, thereby weakening instructional quality. Research-rich preparation programs thus must ensure that pre-service teachers are not only consumers of educational research but also active users and evaluators of evidence who apply empirical insights to complex pedagogical challenges, including inclusive education (Facilitating research-informed educational practice for inclusion, 2022). In this way, research engagement becomes directly linked to enhanced professional identity and improved classroom outcomes.

2.2. Research and the Development of Pedagogical Content Knowledge (PCK)

The engagement of pre-service teachers with authentic scientific practices plays a decisive role in developing Pedagogical Content Knowledge (PCK), particularly through activities that require active construction of understanding. Research in science teacher education shows that PCK comprises multiple interrelated components, including orientations toward teaching, curriculum knowledge, instructional strategies, and knowledge of student cognition (Developing pre-service teachers’ pedagogical content knowledge, 2023). Instructional approaches such as project-based learning have demonstrated measurable improvements in science learning by equipping students with cognitive tools that support inquiry-driven knowledge construction (Developing pre-service teachers’ pedagogical content knowledge, 2023).

A critical dynamic within PCK development is the relationship between procedural knowledge—skills derived from practical experience—and declarative knowledge—conceptual understanding of theory. Procedural knowledge, shaped through teaching practice and reflective analysis, strongly influences the formation and refinement of declarative knowledge (The impact of procedural knowledge on the formation of declarative knowledge, 2021). This progression underscores that the most effective research training occurs within authentic teaching contexts where reflection acts as a catalyst for metacognitive development and sustained professional motivation (The impact of procedural knowledge on the formation of declarative knowledge, 2021).

Nevertheless, research indicates that pre-service teachers often exhibit uneven development across the dimensions of PCK. While growth appears in instructional and curricular knowledge, teacher candidates frequently struggle to link these competencies to assessment literacy, particularly regarding scientific literacy evaluation (Developing pre-service teachers’ pedagogical content knowledge, 2023). This reveals a structural gap in research training: its disconnection from

assessment theory and quality assurance practices. Addressing this requires explicit integration of research as a tool for measuring and improving student learning. When pre-service teachers understand research as the evidentiary foundation for instructional decision-making, they develop more comprehensive PCK and enhance their capacity for reflective, metacognitive practice (The impact of procedural knowledge on the formation of declarative knowledge, 2021).

III. Systemic Realities: Barriers to Scientific Productivity in HPE

A research-rich pedagogical environment is often constrained by entrenched institutional and cultural barriers across material, policy, and semantic dimensions. Analyzing these obstacles is crucial for designing targeted and sustainable reforms.

3.1. Infrastructure and Material Constraints

The Material Space—comprising digital resources, physical infrastructure, and access to scholarly tools—constitutes a major obstacle to research integration in teacher education. Limited or outdated university infrastructure and insufficient access to high-quality research materials substantially restrict faculty capacity to enact research-based pedagogical innovation (Learning analytics and educational data mining, 2024). Historical challenges also include inadequate administrative mechanisms for managing research grants, further impeding the ability of institutions to expand their research activities sustainably (Key strategies for building research capacity, 2017).

These constraints extend to science-related learning environments. Although higher education ideally encompasses classrooms, laboratories, and field sites, these environments often lack the facilities necessary for robust research. Existing studies frequently rely on inventory-based methods that fail to capture the interplay between psychosocial and physical dimensions of learning, thereby missing the complexity inherent in authentic educational environments (Science learning environments in higher education, 2024). Implementing integrated, mixed-method research approaches—while desirable—clashes directly with the shortage of modern facilities and limited institutional support (Learning analytics and educational data mining, 2024). Consequently, weak infrastructure diminishes faculty research productivity and undermines their ability to mentor pre-service teachers in acquiring research competence (Key strategies for building research capacity, 2017).

3.2. Institutional Policy and Faculty Workload Misalignment

Institutional policy frameworks often fail to align faculty incentives with research expectations, thereby relegating research to a secondary priority behind teaching obligations. Persistent obstacles include heavy teaching loads, absence of graduate programs, and shortages of graduate assistants—conditions that significantly restrict faculty research output (Key strategies for building research capacity, 2017). Additionally, institutional evaluation systems have historically placed minimal emphasis on research productivity in tenure and promotion, thereby failing to reward scholarly contributions essential for institutional development (Key strategies for building research capacity, 2017).

Empirical evidence further complicates assumptions about workload reform. Studies demonstrate that the number of teaching groups alone does not significantly influence productivity; instead, productivity is shaped by structural variables such as institutional status and support systems (Impact of teaching workload on scientific productivity, 2023). These factors suggest that meaningful progress requires systemic redesign of incentive structures, research support systems, and workload policies rather than isolated reductions in teaching hours.

The organizational culture is also a powerful determinant of success. Supportive decision-makers within institutions are essential for fostering a research environment that consistently generates academic output, even amidst significant administrative workload and institutional restrictions (The impact of a national crisis on academic research productivity, 2024). Institutional leadership must recognize the strategic value of investing in retaining talented staff and recruiting research-active faculty. When leadership signals a clear, sustained commitment to research through investment and administrative support, it creates a “win-win” scenario for the institution and for middle managers who rely on a robust research base for internal legitimacy and external reputation (The impact of a national crisis on academic research productivity, 2024).

Conversely, a lack of administrative commitment—such as failure to secure adequate post-award staff support for grants—forces faculty to divert significant time to non-research administrative duties, thereby undermining the intended benefits of reduced teaching loads and illustrating that structural support is a principal determinant of whether research is prioritized (Key strategies for building research capacity of university faculty, 2017).

3.3. Methodological and Cultural Impediments

The Semantic Space refers to the shared understanding and methodological capacity within pedagogical departments. Research integration is severely challenged by divergent and sometimes conflicting interpretations of the role of research in the teaching profession (Science learning environments in higher education, 2024). This methodological and cultural fragmentation restricts the coherence of any systematic, research-based teacher education model (Science learning environments in higher education, 2024).

A profound practical consequence of this fragmentation is the limited methodological competence of many teacher educators, which subsequently constrains the development of prospective teachers’ inquiry-based teaching skills (Science learning environments in higher education, 2024). This deficit has a direct pedagogical impact in the classroom, particularly in the teaching of research methods. Learners frequently develop negative attitudes toward research methodology courses, often due to instructors’ difficulty in effectively conveying methodological concepts, resulting in restricted and superficial understandings of methodological knowledge (Teaching and learning research methodologies in education, 2023).

These systemic misunderstandings between teachers and learners necessitate proactive institutional action to cultivate a coherent, research-oriented scientific culture that promotes inclusive pedagogical practices in which faculty and students function collaboratively as researchers (Teaching and learning research methodologies in education, 2023). Additionally, widespread academic challenges—such as insufficient literature reviews, outdated sources, weak

theoretical foundations, and overall deficiencies in academic rigor—highlight a deeper institutional deficit in foundational research skills that must be addressed at the policy and training levels (Challenges of the HOW Journal in spreading teachers’ works, 2017).

IV. Perspectives I: Building Institutional Capacity and Faculty Competence

Addressing the systemic barriers detailed previously requires targeted, simultaneous interventions across institutional policy and human capital development.

4.1. Policy Reform and Structural Incentivization

Effective transformation begins with structural policy reforms that prioritize and reward scientific activity. Solutions include securing active administrative commitment to the research mission, modifying tenure and promotion criteria to explicitly recognize research productivity, and strategically hiring research-active faculty who receive reduced teaching loads (Key strategies for building research capacity of university faculty, 2017). These changes indicate a clear institutional shift away from the historic tendency to prioritize teaching volume over scholarly output (Key strategies for building research capacity of university faculty, 2017).

A powerful operational strategy for research growth is **Cluster Hiring** and resource leveraging (Key strategies for building research capacity of university faculty, 2017). A research cluster consists of a multidisciplinary team of faculty members focused on a shared research theme. This approach is particularly advantageous for institutions striving to strengthen their research standing, as it allows them to leverage regional strengths, share limited material resources, and maximize opportunities for faculty and students (Key strategies for building research capacity of university faculty, 2017). Through such strategies, institutions transition from passive administration to active development of their research profiles.

Table 1. Strategic Policy Interventions for Enhancing Research Productivity

Dimension of Reform	Key Institutional Action	Supporting Academic Rationale	Underlying Impact
Faculty Load Management	Hiring research-active faculty with reduced teaching obligations	Mitigates historic barriers and shifts emphasis from teaching volume to research quality (Key strategies..., 2017)	Increases time allocation for research, signaling administrative commitment (Research as a pedagogical tool..., 2018)
Institutional Assessment	Revising tenure and promotion criteria to prioritize measurable research output	Aligns incentives with institutional goals, reinforcing scholarly activity (Key strategies..., 2017)	Strengthens motivation, increases retention of research-active staff (Key strategies..., 2017)
Expertise Development	Structured, context-specific Teacher Professional Development (TPD)	Addresses methodological capacity deficits in the Semantic Space (Science learning environments..., 2024)	Enhances applied research competence and long-term integration (Research capacity-building..., 2025)
Infrastructure Investment	Expanding access to research databases, post-award support, and up-to-date facilities	Mitigates outdated infrastructure and administrative burden (Key strategies..., 2017)	Improves research feasibility, supports grant-funded and collaborative projects

4.2. Formalized Faculty Professional Development (TPD) and Mentorship Programs

To cultivate research excellence, capacity building must occur at individual, organizational, and systemic levels (Research capacity-building in teacher education, 2025). Effective Teacher Professional Development must move beyond single-session trainings toward long-term, context-specific initiatives. Evidence shows that impactful TPD includes collaborative learning, hands-on training, mentoring, and strong institutional support—conditions that positively influence teachers’ confidence, motivation, and competence (A systematic review on teacher professional development..., 2025).

A crucial strategy for sustaining institutional research output is **formalized mentorship**, especially for early-career faculty. Structured mentorship supports junior academics as they navigate the complexities of institutional expectations for tenure and promotion (Key strategies..., 2017). Importantly, initial research success alone rarely guarantees long-term retention. Research-active faculty—particularly those with strong external funding—are often actively recruited by competing institutions. Thus, mentorship must include explicit pathways for leadership, professional advancement, and institutional recognition (Key strategies..., 2017).

Mentorship must also align the work of early-career researchers with broader institutional priorities by connecting them with experienced academic supervisors (Key strategies..., 2017). This ensures continuity of research infrastructure and sustainability of research culture beyond the lifespan of individual grants (Key strategies..., 2017).

4.3. Developing Research Competence in Initial Teacher Education

The primary objective of Initial Teacher Education (ITE) is to develop reflective practitioners capable of driving educational innovation (Developing research competence of pre-service EFL teachers, 2022). Research competence emerges not from passive learning but from pedagogical models that foster an **inquiry stance** and sustained participation in research processes.

Action Research has proven especially effective, providing a flexible methodology for improving teaching quality while simultaneously contributing to broader educational development (Developing research competence..., 2022). Through Action Research, pre-service teachers gain awareness of methodological challenges, learn strategies to address them, and understand the long-term relevance of research for professional practice (Developing research competence..., 2022).

To achieve full competency, pre-service teachers must conduct their own research or participate in substantive parts of a research process. Such engagement fosters perceived competence, demonstrates the real-world value of inquiry, and supports the transfer of research skills to future professional settings (Supporting pre-service teachers..., 2023). Research training must therefore be practice-oriented, context-specific, and aligned with school environments to strengthen motivation and emotional engagement (Supporting pre-service teachers..., 2023).

By centering procedural inquiry—such as Action Research and critical reflection on teaching practice (The impact of procedural knowledge..., 2021)—HPE addresses the methodological deficits characteristic of the Semantic Space (Science learning environments..., 2024). This

integration enhances metacognitive development, strengthens cognitive self-assessment, and increases motivation among future educators (Supporting pre-service teachers..., 2023).

V. Perspectives II: Integrating Modern Digital Research Methodologies

The digital transformation of higher education necessitates a fundamental shift in pedagogical research methodologies. Institutions must strategically embrace advanced digital tools to enhance both research capacity and instructional efficacy.

5.1. Digital Transformation as a Methodological Shift

Digital transformation in higher education constitutes a comprehensive restructuring of organizational culture, administration, infrastructure, and instructional practices (Transforming pedagogy..., 2024). Effective use of academic technology is consistently associated with improved instructional efficiency and student performance (The role of technology-based education..., 2022). Despite this promise, substantial gaps remain in understanding how lecturers adapt to digital learning environments (Transforming pedagogy..., 2024).

Therefore, institutional professional development must explicitly prioritize digital competence and research-informed digital methodologies to ensure future teachers can integrate technology effectively into their practice (Digital competence in higher education research..., 2022).

5.2. Leveraging Learning Analytics (LA) and Data-Driven Inquiry

The expansion of digital education platforms has generated extensive behavioral data, enabling a new research paradigm grounded in Learning Analytics (Educational research & learning analytics, n.d.). These platforms capture granular activity logs that reveal how learners engage with materials, providing unprecedented opportunities for evidence-based instructional research (Educational research & learning analytics, n.d.). As digital education grows, researchers increasingly employ data-driven methodologies to enhance learning effectiveness (Learning analytics and educational data mining..., 2014).

Learning Analytics serves as a powerful catalyst for instruction-focused research. It allows educators to quantify instructional impact in real time and utilize data dashboards that respond to learners' needs for explicit scaffolding (How does technology challenge teacher education?, 2022). Training faculty to use LA therefore represents training them in a high-volume, modern research methodology—one that enables movement from subjective impressions toward prescriptive, optimized instructional models (Learning analytics and educational data mining..., 2014).

5.3. Advanced Modeling through Technology (Eye-Tracking and Simulation)

Beyond traditional data sources, advanced technologies such as eye-tracking are reshaping pedagogical research. Eye-tracking has been successfully used to analyze how teachers notice and attend to relevant classroom events, offering groundbreaking methods for studying and training professional noticing (How does technology challenge teacher education?, 2022).

The strength of eye-tracking lies in its capacity to objectively model expert performance. By quantifying visual attention, researchers can translate intuitive pedagogical judgments—such as

detecting disengagement or identifying optimal intervention moments—into measurable patterns (How does technology challenge teacher education?, 2022).

This enables the design of targeted, evidence-based training practices that accelerate the development of Pedagogical Content Knowledge (PCK). By revealing discrepancies between expert and novice attention patterns, eye-tracking supports systematic development of expertise and refines the cognitive architecture underpinning high-quality teaching.

5.4. Ethical and Pedagogical Framing of Artificial Intelligence (AI)

Artificial Intelligence (AI) is rapidly transforming higher education, influencing assessment, feedback, content generation, and institutional policy (Artificial intelligence in higher education..., 2025). However, research demonstrates that AI's impact depends not on the technology itself but on its ethical guidance, pedagogical framing, and administrative support (Artificial intelligence in higher education..., 2025). Poorly integrated AI risks bias, shallow learning, and over-reliance.

Responsible implementation requires comprehensive frameworks such as the I-TPACK model, which intentionally integrates AI into teaching, learning, and assessment (Integrating artificial intelligence into pedagogy..., 2024). AI integration must remain human-centered, supporting learner agency, motivation, and self-regulated learning while mitigating shallow engagement (Artificial intelligence in higher education..., 2025).

Current limitations in understanding effective AI integration further underscore the need for focused research (Artificial intelligence in higher education..., 2025).

VI. Collaborative Ecosystems: Strengthening University–School Partnerships

A major impediment to embedding scientific inquiry in pedagogical practice lies within the **Social Space**—the limited collaboration between universities and schools (Science learning environments..., 2024). Robust collaborative ecosystems are essential for ensuring that research outcomes meaningfully influence educational practice.

6.1. The Criticality of the Social Space and Practical Relevance

Teacher education must ensure that future teachers acquire professional knowledge relevant to the demands of daily teaching practice (The importance of teachers' pedagogical-psychological knowledge..., 2024). Learning outcomes from teacher education should reliably predict instructional quality and student success (The importance of teachers' pedagogical-psychological knowledge..., 2024).

When university–school collaboration is weak, academic research risks remaining theoretically rich but practically irrelevant (Science learning environments..., 2024). Conversely, practical teaching experience during initial training shows strong positive correlations with motivational factors, professional identity development, and long-term career satisfaction (Importance of pedagogical practice in teaching satisfaction..., 2025). These developmental trajectories highlight the necessity of strengthening practice-embedded training.

6.2. Implementing Co-Designed Partnership Models

School–university partnerships provide essential structures for bridging research and practice. They enable researchers and teachers to collaboratively test, validate, and refine pedagogical innovations (Leveraging a school-university partnership model..., 2024). These partnerships also enhance professional experience placements for pre-service teachers (Leveraging a school-university partnership model..., 2024).

Scholarly practice identifies several collaboration models, including traditional peer-based models, consultant models, and mentoring structures (Models of inter-institutional collaboration..., 2007).

The most effective model, however, is the **co-designed partnership**, in which university educators and school practitioners collaboratively construct knowledge, mentor pre-service teachers, and co-develop instructional innovation (Leveraging a school-university partnership model..., 2024).

Critical factors for successful partnerships include:

- reinforcing relational agency among pre-service teachers
- adopting coaching approaches by school-based mentors
- embedding collaboration in long-term institutional planning

By formalizing these ecosystems, institutions create ongoing, real-world research laboratories where pedagogical theory and practice continuously inform each other. This alignment ensures that academic research remains relevant, actionable, and grounded in authentic learning environments.

VII. Conclusion

The analysis demonstrates that the integration of scientific inquiry into the Higher Pedagogical Education (HPE) system is not a supplementary enhancement but a foundational requirement for preparing competent, reflective, and research-informed teachers. The realities mapped across the Material, Social, and Semantic spaces reveal that systemic challenges—ranging from outdated infrastructure and misaligned institutional policies to methodological fragmentation and limited university–school collaboration—continue to hinder the effective realization of a research-rich pedagogical culture. Addressing these barriers requires coordinated institutional reforms that align incentives, strengthen faculty research capacity, modernize digital competencies, and cultivate a shared professional identity grounded in evidence-based practice.

Digital transformation and the expansion of new research technologies, including Learning Analytics, eye-tracking, and artificial intelligence, provide profound opportunities to elevate scientific productivity and pedagogical innovation. However, their successful adoption depends on ethical integration, sustained professional development, and institutional structures that support long-term engagement. Likewise, strengthening collaborative ecosystems through co-designed university–school partnerships ensures that academic research maintains practical relevance and directly contributes to improved teacher competence, instructional quality, and student learning outcomes.

Overall, a research-informed HPE system requires a holistic and future-oriented strategy: one that simultaneously builds institutional capacity, strengthens faculty expertise, embeds inquiry into curriculum design, and leverages modern technologies responsibly. When these efforts converge, they form the basis of a sustainable scientific culture capable of advancing pedagogical knowledge, supporting teacher professionalism, and ensuring that educational systems remain responsive to the evolving demands of contemporary teaching and learning.

References

- Artificial intelligence in higher education: Impact depends on support, pedagogy, human agency, and purpose. (2025). *Teaching in Higher Education*. Retrieved December 5, 2025, from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14703297.2025.2539579>
- Challenges in developing research-based teacher education in Kazakhstan. (2025). *Education Sciences (MDPI)*. Retrieved December 5, 2025, from <https://www.mdpi.com/2227-7102/15/10/1339>
- Developing pre-service teachers' pedagogical content knowledge: Lessons from a science methods class. (2023). *Education Sciences (MDPI)*. Retrieved December 5, 2025, from <https://www.mdpi.com/2227-7102/15/7/860>
- Developing research competence of pre-service EFL teachers. (n.d.). *ResearchGate*. Retrieved December 5, 2025, from https://www.researchgate.net/publication/364703008_Developing_Research_Competence_of_Pre-Service_EFL_Teachers
- Facilitating research-informed educational practice for inclusion: Survey findings from teachers and school leaders in England. (2022). *Frontiers in Education*. Retrieved December 5, 2025, from <https://www.frontiersin.org/journals/education/articles/10.3389/feduc.2022.890832/full>
- How does technology challenge teacher education? (2023). *PubMed Central*. Retrieved December 5, 2025, from <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9792218/>
- Learning analytics and educational data mining. (2024). In *Cambridge handbook of the learning sciences*. Cambridge University Press. Retrieved December 5, 2025, from <https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-handbook-of-the-learning-sciences/learning-analytics-and-educational-data-mining/2C7153AD2C02D6F8C30CC505FA7DEC74>
- Research-informed teaching. (n.d.). *University of Oregon*. Retrieved December 5, 2025, from <https://teaching.uoregon.edu/research-informed-teaching>
- Supporting pre-service teachers in developing research competence. (2023). *Frontiers in Education*. Retrieved December 5, 2025, from <https://www.frontiersin.org/journals/education/articles/10.3389/feduc.2023.1197938/full>

- Teaching and learning research methodologies in education: A systematic literature review. (2023). *Education Sciences (MDPI)*. Retrieved December 5, 2025, from <https://www.mdpi.com/2227-7102/13/2/173>
- Transforming pedagogy: The digital revolution in higher education. (2024). *Education Sciences (MDPI)*. Retrieved December 5, 2025, from <https://www.mdpi.com/2227-7102/14/8/811>
- The role of technology-based education and teacher professional development in EFL classes. (2022). *Frontiers in Psychology*. Retrieved December 5, 2025, from <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.910315/full>

Received: 15.11.2025

Revised: 25.11.2025

Accepted: 04.12.2025

Published: 05.12.2025

Artificial Intelligence–Driven Transformation: Rethinking the Strategic Trajectories of Higher Education Institutions

¹ Huseyn Oktyabrski

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205039>

Abstract:

Higher education institutions (HEIs) worldwide are confronting a new era of digital transformation accelerated by artificial intelligence (AI). This article examines the global impact of AI technologies on the strategic development and planning processes of HEIs. Through a review of recent literature (2019–2025) and relevant policy analyses, we identify how AI is reshaping strategic trajectories in teaching and learning, research, and institutional management. Using a conceptual lens of digital transformation and innovation diffusion, we discuss how universities are integrating AI to gain competitive advantage, improve operational efficiency, and personalize education, while also grappling with ethical challenges, equity concerns, and governance imperatives. Case examples and thematic analysis illustrate proactive approaches – such as the emergence of “smart universities” and AI governance frameworks – as well as obstacles including faculty readiness and regulatory gaps. The findings suggest that AI is a catalyst requiring HEIs to rethink traditional models, embed AI into long-term strategies, and foster a culture of innovation and ethical stewardship. We conclude with recommendations for strategic governance in an AI-driven future, emphasizing the need for inclusive, ethical, and adaptive planning to ensure that AI becomes a multiplier of educational opportunity rather than a source of disruption.

Keywords:

Artificial Intelligence; Higher Education; Strategic Planning; Digital Transformation

1. Introduction

Artificial intelligence (AI) is driving a paradigm shift across industries, and higher education is no exception. Over the past five years, scholarly attention to AI’s role in higher education has increased significantly, as demonstrated by bibliometric analyses mapping the rapid expansion of research output in this area (Omarsaib et al., 2025). Rapid developments in AI—especially the emergence of powerful generative systems such as OpenAI’s ChatGPT in late 2022—have catalyzed intense debate, institutional responses, and strategic initiatives across academia (Jin et al., 2024; Kamalov et al., 2023). Universities worldwide increasingly recognize AI as both a strategic opportunity and a disruptive force. As George and Wooden (2023) note, higher education institutions (HEIs) now view AI as a potential source of competitive advantage in achieving their mission, improving performance, and strengthening institutional capacity. At the same time, AI’s

¹ Huseyn, O. Master’s Student, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: oktyabrskihuseyn00@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9931-0035>

broad capabilities require institutions to rethink teaching, learning, operations, and governance to ensure responsible, ethical, and effective implementation (Weil, 2024).

Globally, HEIs are beginning to embed AI into their strategic planning processes to remain competitive and relevant in a digitally driven society. AI offers the potential to enhance institutional performance by streamlining operations, improving decision-making, and enabling new educational models. Digital transformation in universities involves the strategic exploration of emerging technologies—including AI—to improve efficiency, automate processes, and innovate business models (Carmo et al., 2025). Through AI, universities can provide personalized learning at scale, leverage predictive analytics to support student success, and automate administrative workflows—all of which align with evolving student expectations and workforce demands. AI now supports adaptive learning systems, academic analytics, cognitive automation, and personalized educational trajectories, creating both new opportunities and new institutional challenges (Nazyrova et al., 2025). According to UNESCO IESALC (2025), the educational ecosystems of the near future are expected to be decentralized, data-intensive, and digitally integrated across all institutional processes, from curriculum design to administrative management.

However, AI's transformative power also “puts the university's mission to the test” (UNESCO IESALC, 2025, p. 14). University leaders must address essential questions: How can AI be integrated ethically and inclusively? What governance structures are required to oversee AI use across academic and administrative functions? How will AI affect faculty roles, student learning outcomes, and equitable access to education? Recent research highlights risks such as algorithmic bias, threats to academic integrity, data privacy concerns, and the potential displacement of academic and administrative labor (Abulibdeh et al., 2025; George & Wooden, 2023). In many parts of the world, institutions also face uneven readiness for AI adoption—some pioneering innovative AI initiatives, while others struggle due to limited infrastructure, connectivity, or digital skills (UNESCO IESALC, 2025). This global disparity means that AI could exacerbate existing inequalities if strategic interventions fail to prioritize equity and capacity building.

In response to these dynamics, stakeholders increasingly call for a reexamination of HEIs' strategic trajectories in the AI era. Governments and international policy bodies emphasize that purposeful and coordinated institutional action is necessary to ensure AI serves as a multiplier of opportunity rather than a source of exclusion (UNESCO IESALC, 2025). With an estimated 60% of jobs expected to be affected by AI-related technologies and many students reporting insufficient preparation for an AI-driven labor market, universities face mounting pressure to adapt curricula, competencies, and learning experiences accordingly (UNESCO IESALC, 2025). Strategic plans must now integrate AI literacy, digital infrastructure, governance frameworks, and ethical guidelines. Indeed, AI has accelerated what some analysts refer to as *Digital Transformation 2.0*, requiring universities to revisit their core strategic assumptions, redesign governance models, and invest in new institutional capabilities (Tobenkin, 2024; Weil, 2024).

This article examines how AI technologies are shaping the strategic development and planning processes of higher education institutions globally. It draws on recent peer-reviewed research, policy analyses, and conceptual frameworks related to digital transformation and innovation adoption. The study first reviews the emerging literature on AI in higher education and outlines the theoretical foundations relevant to understanding AI-driven institutional change. It then proposes a conceptual framework that integrates principles from digital transformation and diffusion of innovations. Next, the analysis explores AI's impact across several core strategic domains of HEIs—teaching and learning, research and innovation, and administrative governance—supported by illustrative examples and global insights. Finally, the article discusses strategic implications and offers conclusions on how HEIs can proactively and responsibly steer their trajectories within an AI-augmented landscape. By synthesizing diverse scholarly findings, this study aims to illuminate both the transformative potential of AI in higher education and the critical considerations required for effective long-term strategic planning.

2. Literature Review

2.1. The Rise of AI in Higher Education

AI's presence in higher education has expanded rapidly, with a sharp increase in publications on the topic in the last decade (Omarsaib et al., 2025). Early work focused on specific applications such as intelligent tutoring, automated grading, and adaptive learning, but recent studies examine AI's broader institutional and strategic implications (Abulibdeh et al., 2025; Kamalov et al., 2023). Kamalov et al. (2023) argue that AI is now a transformative force in education, reshaping how students learn, how teachers teach, and how institutions organize, by enabling personalization, automation, and continuous feedback.

AI-driven systems support personalized learning pathways, predictive analytics, and “smart campus” services, positioning AI as a source of competitive advantage for universities seeking to improve student experience and institutional performance (George & Wooden, 2023; Nazyrova et al., 2025). These developments feed into the emerging “smart university” model, in which AI and data analytics underpin many academic and administrative processes (Nazyrova et al., 2025).

At the same time, the literature emphasizes significant risks. Generative AI tools can undermine academic integrity if used for undisclosed assistance in assessments, and may reproduce social and historical biases embedded in training data (Abulibdeh et al., 2025; Kamalov et al., 2023). Concerns also extend to data privacy, cybersecurity, and the potential erosion of human interaction and pedagogical relationships. Abulibdeh et al. (2025) conclude that AI should *complement*, not replace, human educators and staff, highlighting the need for guardrails, robust data governance, and deliberate institutional policies.

2.2. Strategic Planning and Digital Transformation in HEIs

Strategic planning in higher education traditionally encompasses program development, research priorities, enrollment, infrastructure, and finance. In recent years, digital transformation has become central to these plans. Carmo et al. (2025) define digital transformation in HEIs as the integration of technological innovations to achieve operational efficiency, enhanced user experience, and new business models, requiring not only new tools but also reconfigured processes and roles. This implies a holistic rethinking of how universities deliver education and manage operations within a digitally intensive society (Carmo et al., 2025; Nazyrova et al., 2025).

AI is increasingly viewed as the next phase of this transformation—often framed as “Digital Transformation 2.0” (Weil, 2024). Weil (2024) argues that AI accelerates existing digital initiatives by amplifying improvements in student services, learning analytics, and administrative decision-making, while simultaneously disrupting established practices and raising new ethical and policy questions. Strategic planning therefore must become more agile and anticipatory, with institutions creating specialized AI committees or working groups to ensure AI developments are integrated across, rather than siloed within, institutional strategies (George & Wooden, 2023; Weil, 2024).

A parallel strand of research examines AI adoption through innovation and change-management lenses. Jin et al. (2024), applying diffusion of innovations theory to generative AI policies at 40 universities, found that institutions are generally cautious but proactive: many quickly issued guidelines stressing academic integrity, equity, and the enhancement—not replacement—of learning. Their findings highlight the importance of communication, stakeholder engagement, and clearly defined roles and responsibilities in successfully diffusing AI-related innovations within HEIs (Jin et al., 2024).

2.3. AI and Strategic Governance in Higher Education

AI also reshapes strategic governance—the oversight and direction provided by boards, presidents, and senior leadership. Tobenkin (2024) notes that governing bodies must adopt an informed and context-sensitive posture toward AI, as there is no universal strategy that fits all institutional types. At a minimum, boards are urged to ensure that AI-related risks—such as data privacy, security, and academic misconduct—are addressed through appropriate policies, and that trustees receive regular briefings on AI trends and campus initiatives (Tobenkin, 2024).

Because AI cuts across academic affairs, finance, IT, and student life, it challenges traditional committee-based governance structures. Tobenkin (2024) discusses cases where institutions have considered special AI committees or expanded existing committees’ mandates to include AI oversight, and where faculty-developed “guardrails” for AI in teaching are complemented by board-level attention to institutional risk and opportunity. These developments illustrate that AI governance is most effective when embedded within overall strategic planning rather than treated as a separate technical issue.

International analyses echo this view. UNESCO IESALC (2025) argues that strategic governance for AI must be grounded in institutional mission and humanistic values, emphasizing equity, inclusion, and academic freedom. Both UNESCO IESALC (2025) and Tobenkin (2024) stress the need for shared governance, in which faculty, students, IT leaders, and administrators collaboratively shape AI policies and frameworks. Taken together, the literature suggests that AI is pushing universities toward a new strategic equilibrium that combines innovation—new goals, methods, and structures—with a renewed commitment to core principles of quality, ethics, and social responsibility.

3. Conceptual Framework

To analyze AI-driven transformation in higher education strategy, this paper adopts a dual lens: **digital transformation (Dx)** and **diffusion of innovations**, with an additional focus on **strategic governance**. Together, these perspectives capture both systemic institutional change and the processes by which AI innovations spread within and across universities.

3.1 Digital Transformation Lens

The integration of AI in HEIs is treated here as part of a broader digital transformation of education. Digital transformation frameworks, such as those discussed by Carmo et al. (2025) and Weil (2024), emphasize that meaningful change requires coordinated shifts in technology, organizational culture, and workforce capabilities. In this view, AI is not just a technical add-on but an accelerator that can “multiply” the impact of existing Dx efforts by enhancing data-informed decision-making, personalization, and automation (Weil, 2024).

Accordingly, our framework assumes that successful AI strategies must:

1. align with institutional mission and values (culture),
2. equip staff and faculty with new skills and roles (workforce), and
3. modernize infrastructure and processes (technology).

We also incorporate **digital maturity** as a moderating factor: institutions with stronger infrastructure, governance, and digital skills are more likely to adopt ambitious AI strategies, while others may focus on pilots and capacity building (Carmo et al., 2025; Nazyrova et al., 2025).

3.2 Diffusion of Innovations Lens

To complement the structural Dx view, we draw on diffusion of innovations theory to understand how AI-related practices are adopted within HEIs. Key dimensions include perceived relative advantage, compatibility with academic values, complexity, trialability, and observability, as well as the role of communication channels and institutional culture.

Jin et al. (2024), analyzing generative AI policies at 40 universities worldwide, show that institutions frame AI adoption around academic integrity, learning enhancement, and equity. Their

findings highlight that guidelines and policies are both **outcomes** of diffusion and **drivers** that shape expectations and practices. Leadership support, faculty attitudes, national AI agendas, and competitive pressures all influence the pace and pattern of adoption (Jin et al., 2024). Our framework therefore anticipates uneven global diffusion, with clusters of innovation and lagging regions shaped by local context and cross-institutional learning.

3.3 Strategic Governance

Finally, the framework is anchored in principles of strategic governance. Leadership decisions, resource allocation, and governance structures are assumed to be pivotal in shaping institutional responses to AI. Effective strategic governance involves articulating a vision for AI aligned with institutional mission, embedding AI in long-term planning, ensuring stakeholder participation, and establishing oversight mechanisms such as ethics committees or AI task forces (Tobenkin, 2024; UNESCO IESALC, 2025).

Recent guidance to governing boards stresses the need to integrate AI into overall strategic oversight rather than treating it as a narrow IT issue (Tobenkin, 2024). This perspective informs our subsequent analysis of how AI affects teaching and learning, research, operations, and cross-cutting challenges.

4. Analysis: AI's Impact on Key Strategic Domains in Higher Education

This section applies the conceptual framework to four strategic domains: (4.1) teaching and learning, (4.2) research and innovation, (4.3) institutional operations and governance, and (4.4) cross-cutting challenges.

4.1 AI in Teaching and Learning Strategies

Teaching and learning is the most visible arena of AI adoption in higher education. Strategically, many HEIs seek to use AI to enhance instructional quality, personalize learning, and improve student outcomes. AI-driven adaptive platforms, tutoring systems, and chatbots can adjust content and pace to individual needs and provide on-demand support, thereby advancing institutional goals related to retention and student success (Kamalov et al., 2023; Nazyrova et al., 2025).

The rapid spread of generative AI has, however, forced a rethinking of assessment and academic integrity. Universities worldwide have issued policies specifying acceptable use of AI in coursework and warning that undisclosed AI-generated work constitutes misconduct (Jin et al., 2024; UNESCO IESALC, 2025). UNESCO IESALC (2025) notes that guideline documents, while important, are insufficient unless embedded in broader strategies that include redesigned assessment, AI literacy, and competency frameworks.

At the same time, AI supports more inclusive and data-informed teaching. Learning analytics can identify struggling students and trigger timely interventions, while tools such as translation or speech-to-text can assist students with diverse linguistic or accessibility needs (Abulibdeh et al.,

2025; Kamalov et al., 2023). UNESCO IESALC (2025) emphasizes that AI in pedagogy should “enhance, not replace” educators, and many institutions now prioritize faculty development in AI-supported teaching as a strategic objective.

4.2 AI in Research and Innovation Strategies

In the research domain, AI functions both as a **tool** and as a **field** of inquiry. Across disciplines, machine learning, natural language processing, and related techniques are increasingly used for data analysis, modeling, and pattern detection. HEIs are investing in AI infrastructure (e.g., high-performance computing, cloud services) and support staff to strengthen research capacity and competitiveness (Abulibdeh et al., 2025; Nazyrova et al., 2025).

UNESCO IESALC (2025) observes that AI accelerates literature reviews, data analysis, and modeling, but also raises questions about research integrity and authorship. Institutions therefore begin to introduce guidelines on the responsible use of AI in research, stressing transparency about AI contributions and the primacy of human academic judgment (Abulibdeh et al., 2025; UNESCO IESALC, 2025).

Strategically, many universities are also positioning themselves as **AI innovators** by establishing AI institutes or centers, often interdisciplinary and linked to national AI priorities. These initiatives support funding, partnerships, and reputation-building in AI-related domains (George & Wooden, 2023; Nazyrova et al., 2025). At the same time, teaching-oriented or resource-constrained institutions are more likely to adopt AI tools developed elsewhere, focusing on how AI can augment existing research and scholarly activities. Across contexts, there is a shared recognition that failing to engage with AI in research risks falling behind in knowledge production.

4.3 AI in Institutional Operations and Governance

Beyond the academic core, AI is increasingly used in **administrative and operational** domains. Universities deploy AI chatbots to handle routine inquiries about admissions, registration, and student services, expanding support hours and freeing staff for more complex tasks (George & Wooden, 2023; Nazyrova et al., 2025). Predictive analytics are used in enrollment management, retention efforts, and financial planning, contributing to data-informed strategic decisions (Carmo et al., 2025).

AI also begins to inform **governance**. Dashboards and predictive models provide leaders and boards with real-time indicators on enrollment, performance, and finances, enabling scenario planning and more agile strategic responses (Tobenkin, 2024; Weil, 2024). AGB and related governance discussions highlight that boards should assess institutional “AI readiness” in terms of data infrastructure, expertise, and policy frameworks, and that AI-related risks—such as data privacy, bias, and inaccurate outputs—must be actively managed (Tobenkin, 2024).

UNESCO IESALC (2025) stresses that AI use in areas like admissions, student services, or hiring requires strong data governance, privacy protections, and accountability mechanisms. Many

institutions are therefore moving toward human-in-the-loop models in which AI supports, but does not replace, decisions with high stakes for individuals or the institution. This trend marks a broader strategic shift toward “smart” yet human-centered campus management.

4.4 Challenges and Considerations for Strategic Integration

Despite its promise, AI integration in higher education raises cross-cutting strategic challenges. Ethical and responsible AI use is central: institutions must address fairness, transparency, accountability, and privacy in AI applications to avoid reputational damage and harm to stakeholders (Abulibdeh et al., 2025; UNESCO IESALC, 2025). Many universities are responding by developing AI ethics principles, establishing dedicated committees, and incorporating AI ethics into curricula.

Equity and inclusion present another major concern. Differences in infrastructure, expertise, and funding create uneven capacity to adopt AI both within and between institutions, risking a widening digital divide (UNESCO IESALC, 2025). Strategic responses include shared AI platforms, targeted funding for under-resourced institutions, and universal design principles to ensure AI tools support diverse learners.

Human capital and infrastructure also shape strategic outcomes. Sustainable AI integration depends on ongoing faculty and staff development, clear communication, and change management that addresses fears about job displacement and complexity (Abulibdeh et al., 2025; Kamalov et al., 2023). Simultaneously, robust data architectures, interoperability, and cybersecurity are prerequisites for effective AI deployment (Carmo et al., 2025; Nazyrova et al., 2025).

Finally, the rapid evolution of AI challenges traditional, long-cycle strategic planning. Authors emphasize the need for agile, iterative approaches—piloting, evaluating, and scaling successful AI initiatives—while keeping institutional mission and values at the center (Tobenkin, 2024; Weil, 2024; UNESCO IESALC, 2025). A balanced strategy, combining bold innovation with careful risk management, appears essential if AI is to reinforce rather than distort higher education’s core purposes.

5. Conclusion

Artificial intelligence is catalyzing a deep reconfiguration of higher education, pushing institutions to realign their strategic trajectories across teaching, research, operations, and governance. This article has shown that AI now operates as both a **strategic catalyst** and a **disruptive force**, accelerating digital transformation while challenging long-standing academic practices and assumptions (Carmo et al., 2025; Weil, 2024).

First, AI clearly functions as a **strategic catalyst**. By enabling advanced data analytics, personalization, and automation, AI strengthens existing initiatives aimed at improving student success, research productivity, and institutional efficiency (Abulibdeh et al., 2025; Kamalov et al., 2023). Institutions that deliberately integrate AI into strategic plans—rather than treating it as a set

of isolated tools—are better positioned to leverage what Weil (2024) describes as “Digital Transformation 2.0,” where changes in technology, culture, and workforce reinforce one another. Yet, the disruptive dimension of AI is equally evident: curricula, assessment models, quality assurance, and student services are all being rethought to remain credible and effective in an AI-saturated environment (George & Wooden, 2023; Jin et al., 2024).

Second, the analysis underscores the **centrality of strategic governance and policy**. Effective AI integration depends on clear institutional vision, robust governance structures, and coherent policies on ethics, academic integrity, and data use. Governing boards and senior leaders are increasingly urged to incorporate AI into their formal oversight, including risk management, data privacy, and equity concerns (Tobenkin, 2024). Institutions that establish cross-functional AI committees, ethics frameworks, and institution-wide guidelines—anchored in mission and values—are better able to steer AI adoption in a purposeful and accountable way (UNESCO IESALC, 2025).

Third, the findings reaffirm the importance of a **human-centric, capacity-building approach**. Across the literature, AI is framed as a means to augment rather than replace educators, researchers, and professional staff (Abulibdeh et al., 2025; UNESCO IESALC, 2025). Strategically, this translates into significant investment in faculty and staff development, new hybrid roles (e.g., learning analytics specialists), and cultures that support experimentation with AI while preserving the relational and formative dimensions of education. Student-centered use of AI—whether in tutoring, advising, or support services—requires ongoing dialogue with learners and sustained human oversight to maintain trust and educational quality (Kamalov et al., 2023; Nazyrova et al., 2025).

Fourth, a recurring message is the need to **balance innovation with prudence**. The potential costs of ignoring AI are high: institutions risk falling behind in relevance, research competitiveness, and student expectations. At the same time, uncritical adoption can produce harms such as biased outcomes, privacy breaches, or erosion of academic standards. The literature points toward iterative, evidence-based strategies—piloting AI applications, evaluating impact, and scaling successful initiatives with appropriate “guardrails” in place (Abulibdeh et al., 2025; Weil, 2024). Human-in-the-loop decision models, bias monitoring, and transparent communication about AI’s capabilities and limits are central elements of responsible innovation.

Finally, the study highlights **global collaboration and equity** as decisive factors for the future of AI in higher education. AI readiness is uneven across and within countries; while some universities lead with advanced AI ecosystems, many struggle with infrastructure and capacity constraints (Omarsaib et al., 2025; UNESCO IESALC, 2025). International organizations and cross-institutional networks are therefore crucial in sharing good practices, building capacity, and promoting ethical and inclusive standards. Strategic partnerships—between universities, governments, and industry—can help ensure that AI augments, rather than widens, global

inequalities in access to quality higher education (Nazyrova et al., 2025; UNESCO IESALC, 2025).

In sum, AI does not abolish the traditional mission of the university; rather, it **tests** the sector's ability to pursue that mission under radically new technological conditions (UNESCO IESALC, 2025; Weil, 2024). Institutions that integrate AI into their strategic vision—aligning it with academic values, investing in people and infrastructure, and embedding ethical and governance safeguards—are likely to shape the next era of higher education rather than merely react to it. Future research should track longitudinal outcomes of AI initiatives, compare regional approaches, and refine conceptual models of AI-driven strategy in higher education. Such work will support HEIs in continuously recalibrating their strategic trajectories in an AI-augmented world.

6. References

- Abulibdeh, A., Chatti, C. B., Alkhereibi, A. H., & El-Menshawry, S. A. (2025). *A scoping review of the strategic integration of artificial intelligence in higher education: Transforming university excellence themes and strategic planning in the digital era*. *European Journal of Education*, 60, e12908. <https://doi.org/10.1111/ejed.12908>
- Carmo, J. E. S., Lacerda, D. P., Klingenberg, C. O., & Piran, F. A. S. (2025). Digital transformation in the management of higher education institutions. *Sustainable Futures*, 9, 100692. <https://doi.org/10.1016/j.sftr.2025.100692>
- George, B., & Wooden, O. (2023). Managing the strategic transformation of higher education through artificial intelligence. *Administrative Sciences*, 13(9), Article 196. <https://doi.org/10.3390/admsci13090196>
- Jin, Y., Yan, L., Echeverria, V., Gašević, D., & Martinez-Maldonado, R. (2024). *Generative AI in higher education: A global perspective of institutional adoption policies and guidelines*. arXiv Preprint arXiv:2405.11800 [cs.AI].
- Kamalov, F., Santandreu Calonge, D., & Gurrib, I. (2023). New era of artificial intelligence in education: Towards a sustainable multifaceted revolution. *Sustainability*, 15(16), 12451. <https://doi.org/10.3390/su151612451>
- Nazyrova, A., Miłosz, M., Bekmanova, G., Omarbekova, A., Aimicheva, G., & Kadyr, Y. (2025). The digital transformation of higher education in the context of an AI-driven future. *Sustainability*, 17(22), 9927. <https://doi.org/10.3390/su17229927>
- Omarsaib, M., Mitha, S. B., Vahed, A., & Mohamed, G. M. (2025). Mapping the AI surge in higher education: A bibliometric study spanning a decade (2015–2025). *Informatics*, 12(4), 137. <https://doi.org/10.3390/informatics12040137>
- Tobenkin, D. (2024). Artificial intelligence and the future of higher education, Part 2. *Trusteeship*, 32(3), 1–8.

UNESCO IESALC. (2025, August 26). *Artificial intelligence in higher education: A strategic agenda for institutional transformation*. International Institute for Higher Education in Latin America and the Caribbean.

Weil, D. (2024, February 5). Digital transformation 2.0: The age of AI. *EDUCAUSE Review*.

Received: 17.11.2025

Revised: 20.11.2025

Accepted: 07.12.2025

Published: 09.12.2025

Women's Empowerment and Gender Equality: Perspectives on Social Protection and Economic Policy

¹ Rəhimə Zamanova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205040>

Abstract:

The article examines the gender risks and vulnerabilities that women face throughout their life course and analyzes the role of social protection and economic policies in empowering women. Gender disparities from early childhood, limited access to education and healthcare, and exposure of children and adolescents to gender-based inequalities affect women's integration into the labor market. Time inequality between work and domestic responsibilities, employment in informal and low-income jobs, and the absence of social insurance increase women's economic and social vulnerability. The study employs both theoretical methods (analysis, synthesis, and generalization) and empirical methods (sociological survey and observation). This approach allows for a more detailed and objective understanding of women's rights protection and the effectiveness of gender policies. The article demonstrates that conditional cash transfers (CCTs), women-targeted subsidies, social services, and training programs are effective tools for reducing risks and enhancing women's economic participation. The findings indicate that protecting women's rights, designing social protection mechanisms based on gender-sensitive principles, and expanding women's participation in the labor market are crucial for inclusive and sustainable societal development. The article provides recommendations for the development of policies and programs aimed at promoting gender equality and empowering women.

Keywords:

Gender equality, Social protection, Gender stereotypes, Human capital, Women's rights

¹ Zamanova, R. Master's Student, Department of Social Work and International Relations, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: rahimazaman1207@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0973-5788>

Qadınların Gücləndirilməsi və Gender Bərabərliyi: Sosial Müdafiə və İqtisadi Siyasətdə Perspektivlər

¹ Rəhimə Zamanova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205040>

Xülasə:

Məqalə qadınların həyat dövrü boyunca üzləşdikləri gender riskləri və həssaslıqları araşdırır və sosial müdafiə ilə iqtisadi siyasətin qadınların gücləndirilməsində rolunu təhlil edir. Erkən yaşlardan təhsil və səhiyyə xidmətlərinə məhdud çıxış, uşaqların və yeniyetmələrin gender stereotipləri ilə sosiallaşması, eləcə də sosial rolların fərqli bölüşdürülməsi qadınların gələcəkdə əmək bazarına inteqrasiyasını çətinləşdirir (Bhasin, 2003). Qadınların qeyri-bərabər iş vaxtı yükü, ödənişsiz qayğı əməyinin yüksək payı, qeyri-formal və aşağı gəlirli işlərdə cəmləşməsi, sosial sığortaya çıxışın zəifliyi onların sosial-iqtisadi həssaslığını artırır (Baran, 2012).

Araşdırmada həm nəzəri metodlardan (analiz, sintez, ümumiləşdirmə), həm də empirik metodlardan (sosioloji sorğu və müşahidə) istifadə olunmuşdur. Bu yanaşma qadınların hüquqlarının qorunması, sosial müdafiə mexanizmlərinin gender həssaslığı və gender siyasətinin effektivliyi barədə daha obyektiv nəticələr əldə etməyə imkan verir. Nəticələr göstərir ki, şərtlə nəğd köçürmələr, qadınlara yönəlmiş subsidiyalar, sosial xidmətlər və peşə hazırlığı proqramları riskləri azaltmaq və qadınların iqtisadi fəallığını artırmaq üçün səmərəli alətlərdir (Devereux & Sabates-Wheeler, 2004; Antonopoulos & Kim, 2011). Qadınların hüquqlarının müdafiəsi, sosial müdafiə sistemlərinin gender həssas prinsiplərlə dizayn olunması və qadınların əmək bazarına çıxışının genişləndirilməsi inklüziv və dayanıqlı inkişafın vacib şərtləri kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər:

gender bərabərliyi; sosial müdafiə; gender stereotipləri; insan kapitalı; qadın hüquqları

Əsas

1. Cins və Gender Anlayışları

Tarix boyu insanları anlamaq üçün fərdlər yaş, cins, status, iqtisadi güc və irq kimi müxtəlif kateqoriyalara yerləşdirilərək onların varoluş prosesləri izah edilməyə çalışılmışdır. Bu təsnifatlardan biri də insan həyatı üçün mühüm funksiyaya malik olan, davranış formalarını və həyat standartlarını müəyyənləşdirən cinsiyyət anlayışı daxilindəki “qadın” və “kişi” anlayışlarıdır. Cinsiyyət qadın və kişi şəklində ikili təsnifata məruz qalır. Fərdlər doğulduqları andan etibarən cinsiyyət orqanına baxılaraq qadın və ya kişi kimi kimlik qazanırlar. Fərdlərin

¹ Zamanova, R. Master's Student, Department of Social Work and International Relations, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: rahimazaman1207@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0973-5788>

özlərini oğlan və ya qız kimi tanımaları isə onların cinsiyyət identikliyi formalaşdırır (Bhasin, 2003).

Cinsiyyət anlayışı anatomiyanın tale olduğu düşüncəsindən çıxış edərək bioloji indirgəməçiliyi ifadə edir; gender (toplumsal cins) isə bioloji fərqliliyin cəmiyyətdə yaratdığı algıdan yola çıxaraq qadın və kişi cinslərinin yaratdığı münasibət və qarşıdurmanın əlaqələliyinə fokuslanır. Bu fokuslanma “heteronormativ” adlanan qadın–kişi heteroseksual qəliblərinin cəmiyyət üzərində hakimiyyəti ilə cinsiyyət kimliklərinin qurulmasına yol açır. Nəticədə həm bioloji fərqlilik, həm də münasibətlərin yaratdığı ziddiyyətin bir araya gətirilməsi ilə qadınlıq və kişilik vəziyyətinin bir inşa olduğu düşüncəsi meydana çıxır və prosesə, dəyişkənliyə işarə olunur (Baran, 2012, s. 411).

Cinsiyyət yalnız cinsiyyət orqanına baxılaraq ifadə edildiyi üçün bioloji baxımdan hər kəs qadın və ya kişi olaraq doğulur (Bhasin, 2003, s. 8). Yəni yenicə doğulan körpənin cinsiyyət orqanına baxılaraq onun kişi və ya qadın olduğu müəyyənləşdirilir. Lakin gender (toplumsal cins) anlayışında bu vəziyyət toplumsal rollara görə dəyişir: toplumsal cinsiyyət cəmiyyətin qadın və kişiyyə verdiyi rollar, gözləntilər və güc münasibətləri ilə müəyyən olunur.

Toplumsal cinsiyyət anlayışı 1960–70-ci illərdə feminist hərəkatın da təsiri ilə inkişaf etməyə başlayan bir anlayışdır. Toplumsal cinsiyyət kişiyyə və qadına verilən sosial rolları, mədəni gözləntiləri və cinsiyyətə bağlı olaraq müəyyənləşdirilən iş bölgüsünü əhatə edəcək qədər genişdir (Bhasin, 2003).

Toplumsal cinsiyyət anlayışının intellektual əsaslarının formalaşmasında ən mühüm fiqurlardan biri fransız filosofu və feminist düşüncüsü Simone de Beauvoir olmuşdur. Onun 1949-cu ildə nəşr olunan “İkinci Cins” (*Le Deuxième Sexe*) əsəri XX əsrin feminist nəzəriyyəsinin dönüş nöqtəsi hesab edilir (de Beauvoir, 1949/2011). Beauvoir bu əsərində cinsiyyətin yalnız bioloji bir fakt olmadığını, əksinə, cəmiyyət tərəfindən formalaşdırılan bir konstruksiya olduğunu irəli sürmüşdür.

Bu baxımdan Simone de Beauvoirın toplumsal cinsiyyətə dair ən məşhur və fundamental fikri belə ifadə olunur:

“Qadın olaraq doğulunmaz, qadın olunur.” (*On ne naît pas femme, on le devient.*) (de Beauvoir, 1949/2011).

Bu fikir toplumsal cinsiyyət nəzəriyyəsinin təməl tezislərindən biri kimi qəbul edilir. Beauvoir bu ifadə ilə vurğulayır ki, qadınlıq bioloji bir yazgı (alın yazısı) deyil; qadın olmaq, fərdin dünyaya gəlişi ilə deyil, onun daxil olduğu sosial mühitin yaratdığı normativ gözləntilər, davranış qaydaları və mədəni rollarla müəyyənləşir. Cəmiyyət qadınlara müəyyən rollar — itaətkarlıq, zəriflik, emosional həssaslıq, ev və ailəyə bağlılıq kimi — yükləyir və zamanla bu rollar “təbii” kimi qəbul olunur. Beauvoir isə bunun əksini iddia edir və bildirir ki, qadınlıq təbii yox, tarixi və mədəni şəkildə qurulan bir kimlikdir (de Beauvoir, 1949/2011).

Beauvoir həmçinin qadının tarix boyu “ikinci cins” kimi mövqeləndirildiyini qeyd edir. Onun fikrincə, cəmiyyət kişi subyektivliyini “əsas”, qadın subyektivliyini isə “digər” və ya “ikinci” kimi

təqdim edir. Bu proses qadınların sosial, iqtisadi və siyasi həyatda məhdudlaşdırılmasına səbəb olur. Onun analizi göstərir ki, qadının təcrübəsi patriarxal strukturlar tərəfindən formalaşdırılır və bu strukturlar qadını öz potensialını həyata keçirməyə qoymayan görünməz baryerlərlə əhatələyir (de Beauvoir, 1949/2011).

Simone de Beauvoir-ın toplumsal cinsiyyət haqqında irəli sürdüyü ideyalar sonrakı feminist nəzəriyyələr, xüsusilə də 60–70-ci illərin ikinci dalğa feminizm hərəkatı üçün nəzəri baza yaratmışdır. Onun fikirləri Judith Butler kimi çağdaş nəzəriyyəçilər tərəfindən daha da inkişaf etdirilmiş və toplumsal cinsiyyətin performativ təbiətinə dair müzakirələrə yol açmışdır (Butler, 2016).

Nəticə etibarilə, Beauvoirın toplumsal cinsiyyət nəzəriyyəsinə ən böyük töhfəsi biologiyanın insanın sosial mövqeyini müəyyən etmədiyini, bu mövqenin cəmiyyət tərəfindən qurulduğunu göstərməsidir. Bu yanaşma müasir gender tədqiqatlarının və feminist düşüncənin əsas sütunlarından biri kimi qəbul olunur. Elə isə, “bu kontekstdə toplumsal cinsiyyət anlayışı, cəmiyyətin qurumları, qrupları, sinifləri və sosyomədəni münasibətləri ilə birlikdə makro və mikro quruluşların iç-içə keçmiş halını anlamağa imkan yaradır”. Barana görə isə toplumsal cinsiyyət anlayışı içindəki “cinsiyyət” sözü, genital orqanları sosial bir reallığa çevirir (Baran, 2012, s. 411).

Feminist nəzəriyyəçilər toplumsal cinsiyyətin cinsiyyətə bağlı olaraq ortaya çıxan mədəni baxış bucaqları olduğunu bildirirlər. Toplumsal cinsiyyəti yaradan mədəniyyət, fərdlərin sanki yerinə yetirməyə məcbur olduqları rolları müəyyənləşdirərək onların taleyinə çevrilir. Beauvoirın ifadə etdiyi kimi, mədəniyyət fərdlərə toplumsal cinsiyyət rollarını dayadır (de Beauvoir, 1949/2011). Butler isə qeyd edir ki, bu rollar və identikliklər davamlı şəkildə icra olunduğu üçün “təbii” kimi görünür və beləliklə, genderin performativ mahiyyəti gizlədilir (Butler, 2016, s. 54).

Bu mənada toplumsal cinsiyyət “fərdlərin psixososial və sosial uyğunluğu üçün qəbul edilən, cəmiyyət tərəfindən fərdlər üçün nəzərdə tutulan sosial münasibət formaları” kimi başa düşülür (Tobach, 2002, s. 319). Mədəniyyət və sosial mühit cinsiyyətə bağlı olaraq hər bir fərdin rolunu müəyyənləşdirir; başqa sözlə, kimə hansı davranışın “uyğun” hesab olunacağını cəmiyyət müəyyən edir. Toplumsal cinsiyyətin formalaşmasında başda ailə olmaqla, məktəb və kütləvi kommunikasiya vasitələri (media) böyük əhəmiyyət daşıyır.

Toplumsal cinsiyyət anlayışını iki əsas yanaşma çərçivəsində izah etmək mümkündür: **təbii fərqlilik yanaşması** və **mədəni fərqlilik yanaşması**. Təbii fərqlilik yanaşması cinsiyyətin genetik olaraq müəyyənləşən bir fərqlilik olduğunu vurğulayır; yəni qadın və kişi arasındakı fərqlər əsasən bioloji xüsusiyyətlərə bağlanır. Mədəni fərqlilik yanaşması isə doğulduqdan sonra uşağın cəmiyyətin mədəniyyətini, normalarını, cinsiyyətə dair gözləntiləri və rolları öyrənməsi və zamanla onları təkrar istehsal etməsi ilə bağlıdır. Təbii fərqlilik yanaşması qadın və kişiə dair biologiyadan qaynaqlanan fərqləri ön plana çıxardığı halda, mədəni fərqlilik yanaşması toplumsal cinsiyyət ayrı-seçkiliyini cinsəliyin mədəni norma və gözləntilərinin fərqliliyi ilə əlaqələndirir.

Toplumsal cinsiyyətlə bağlı əsas problem ondan ibarətdir ki, qadın və kişinin toplumsal münasibətlər şəbəkəsi içində sadəcə fərqli mövqelərdə deyil, həm də **bərabər olmayan şərtlərdə** yerləşdirilməsidir. Məsələn, eyni iş yerində eyni işi görsələr də, qadınların eyni əmək qarşılığında kişilərə nisbətən daha az maaş alması geniş yayılmış bir haldır. Qadınlar kişilərlə müqayisədə daha az iqtisadi gücə və sosial statusa malik olurlar. Bu fərqliliklər bioloji xüsusiyyətlərdən deyil, toplumsal quruluşdan və mövcud güc münasibətlərindən qaynaqlanır; qadın və kişi arasında dominantlıq və üstünlük münasibəti mövcuddur ki, bu da ataərkil (patriarxal) quruluşu formalaşdırır.

Nəticə olaraq, toplumsal cinsiyyət biologiyasının formalaşdırdığı maddi bədənələrə mənəvi və simvolik mənalar yükləyir, onları mədəni olaraq müəyyənləşdirir və ayırd edir. Beləliklə, toplumsal cinsiyyət anlayışı getdikcə sırf bioloji cinsiyyət (sex) anlayışından uzaqlaşır və daha çox mədəni-sosial konstruksiya kimi başa düşülür.

2. Sosial müdafiə

İllər boyunca sosial müdafiənin (SM) məqsədləri, hədəfləri və məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Müasir dövrdə əsas çağırışlar sosial müdafiənin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi (məsələn, Sosial Müdafiə Döşəməsi təşəbbüsü – Social Protection Floor) və sosial müdafiə siyasətinin inklüziv artım gündəliyi çərçivəsində daha uyumlu şəkildə integrasiyası ilə bağlıdır (Antonopoulos & Kim, 2011; Devereux & Sabates-Wheeler, 2004). Sosial müdafiənin gender məsələləri ilə əlaqəsini təhlil etməzdən əvvəl, sosial müdafiə siyasətini daha geniş **iqtisadi və sosial siyasət** kontekstində nəzərdən keçirmək zəruridir.

İqtisadi siyasət, sosial siyasət və sosial müdafiə

İqtisadi və sosial siyasətin ən əsas məqsədləri istehsalın (və bununla bağlı gəlirin) artması və vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsidir. İqtisadi siyasətlər məhsuldar sistemlərin artımı və stabilliyi, həmçinin artan gəlir və sərvətin məhsuldar resursların sahibləri arasında bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. Sosial siyasət müdaxilələri isə rifahə və sosial həmrəyliyə töhfə verir; bunu yenidən bölüşdürücü mexanizmlər vasitəsilə rifahın daha geniş əhali qrupları arasında paylaşılmasını təmin etməklə həyata keçirir. Gəlir yoxsulluğunun və çoxsaylı bərabərsizliklərin, o cümlədən onların gender formalarının və ölçülərinin azaldılması effektiv iqtisadi və sosial siyasətlərin birgə təsirini əks etdirir. Sosial müdafiə müdaxilələri sosial siyasətin tərkib hissəsi hesab olunur.

Bu çərçivədə sosial siyasət xərcləmələri həm sosial, həm də iqtisadi funksiyaya malikdir. Özəl sektorun istehlak və investisiya tələbi ilə yanaşı, dövlətin infrastruktur layihələri, sosial xidmətlər və gəlirin təminatı proqramlarına yönəltdiyi xərclər də ümumi tələbin mühüm bir hissəsidir. Əslində, bu xərclər özəl sektorun sabit və sağlam şəkildə genişlənməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, dövlətin sosial xərcləri **antitsiklik iqtisadi siyasət** rolunu oynayır: iqtisadi tənəzzül dövrlərində geriləməni məhdudlaşdırır, genişlənmə dövrlərində isə iqtisadi fəaliyyəti təşviq edir.

Bundan əlavə, sosial xərclərin **çoxtaldıcı (multiplikator) təsirləri** özəl sektorun ümumi tələbinin daha da genişlənməsinə səbəb olur. Bu təsirlər xüsusilə təhsil və səhiyyə kimi təbii olaraq daha çox əmək tələb edən xidmət sahələrinə dövlət investisiyası yönləndirildikdə daha güclü şəkildə özünü göstərir. Sosial sektor və sosial müdafiə xərcləri məşğulluq yaratmaq baxımından həm də xüsusilə güclü iqtisadi və yenidən bölüşdürücü məzmun daşıyır.

Daimi iş yerlərinin yaradılması qlobal iqtisadiyyatda müşahidə olunan son tendensiyalar fonunda daha da əhəmiyyət kəsb edir. Bu tendensiyalar arasında “işsiz artım” (jobless growth), əmək münasibətlərinin qeyri-formallaşması və maliyyə spekulyasiyasının qlobal miqyasda yayılması yer alır. Bu arzuolunmaz proseslər xüsusilə yoxsullar üçün ciddi yük yaratmışdır: dünyanın geniş əhali seqmentləri xroniki yoxsulluqda qalmağa davam etmiş, əsas ehtiyaclarını ödəyə bilməmiş və sel, quraqlıq kimi kütləvi risklərə, xəstəlik kimi fərdi risklərə və struktur iqtisadi-sosial münasibətlərdən qaynaqlanan sistemik risklərə qarşı yüksək həssas durumda qalmışdır.

Sosial müdafiə bu mənada yoxsullar üçün bir **“həyat xətti”** rolunu oynayır: qloballaşmış dünyada gözlənilməz təsirlər insanları səfalət riskinə daha çox məruz qoyur. Sosial müdafiə eyni zamanda inklüziv artıma da töhfə verə bilər. O, istifadə olunmamış yerli əmək resurslarını səfərbər edə, istehlak tələbatını stimullaşdırmağa bilər və düzgün planlaşdırıldığı halda ən çox ehtiyac duyulan ərazilərdə lokallaşdırılmış iqtisadi artımı təşviq etmək potensialına malikdir.

Ümumiyyətlə götürdükdə, sosial müdafiə sistemləri (bəzən sosial təminat sistemləri kimi də adlandırılır) cəmiyyətin vətəndaşlarının həyat səviyyəsini qorumaq üçün tətbiq etdiyi mexanizmləri ifadə edir. Bu sistemlər gəlir dəyişkənliyini artıraraq gəlir qeyri-müəyyənliyinə və ya yoxsulluğa həssaslığı yüksəldə biləcək çətinliklərin qarşısını almaq, onları yüngülləşdirmək və insanların bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməsinə kömək etmək məqsədi daşıyır.

Sosial müdafiənin iki əsas forması mövcuddur: **sosial sığorta** və **sosial yardım**.

- **Sosial sığorta sxemləri** yaşlılıq, işsizlik, zədə və ya xəstəlik səbəbilə gəlir itkisinə qarşı müdafiə təmin edir. Təqaüdçülərə, müvəqqəti olaraq işsiz qalanlara və ya fiziki cəhətdən artıq işləyə bilməyən şəxslərə verilən müavinətlər hazırda işləyən işçilərin, onların işəgötürənlərinin və dövlətin (ümumi vergi gəlirləri vasitəsilə) məcburi ödənişlərindən maliyyələşdirilən “pay-as-you-go” (cari ödənişlə maliyyələşmə) tipi üzrə formalaşan birgə sığorta sistemindən qarşılanır.
- **Sosial yardım** isə kəskin və ya xroniki yoxsulluğu, yaşlıların və uşaqların həssas vəziyyətlərini, həmçinin təbii fəlakətlərin nəticələrini nağd və ya natura şəklində edilən transferlər vasitəsilə aradan qaldırır. Yoxsulluqda yaşayan əhali seqmentlərinin geniş olduğu ölkələrdə töhfəsiz (noncontributory) sosial yardım müdaxilələri — əsasən vergi gəlirləri hesabına maliyyələşdirilən — aşağı və orta gəlirli ölkələrdə sosial müdafiənin əsas istiqamətinə çevrilmişdir.

3. Gender Perspektivindən Sosial Müdafiə:

Gender Bərabərliyi Gündəliyinin İrəlilədilməsi üçün İmkanlar

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial müdafiə (SM) təşəbbüsləri əsasən gəlir yoxsulluğunu və əsas xidmətlərə çıxışdakı məhrumiyyətləri aradan qaldırmaq üçün **qeyri-təbii əsaslı transferlərdən ibarət sosial yardım** üzərində cəmlənmişdir. Bir çox ölkə sosial yardım tədbirlərinin miqyasını və əhatə dairəsini genişləndirərək zamanla bütün vətəndaşları əhatə edən daha hərtərəfli sosial müdafiə siyasəti formalaşdırmağa çalışır.

Gender bərabərliyi baxımından bu genişlənmə həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə mövcud praktikaların təhlili üçün mühüm imkan yaradır və bu prosesdə qadınların güclənməsi məsələlərinin mövcud dialoqa daxil edilməsinə şərait yaradır.

Qadınların Güclənməsini və Gender Bərabərliyini Təşviq edən Sosial Müdafiə Çərçivəsinin Əsasları

Sosial müdafiə alətlərinin seçimi həm qarşıya qoyulan həssaslıq növündən, həm də yoxsulluğun necə başa düşülməsindən asılıdır. Qadınların iqtisadi güclənməsi perspektivindən bu, xüsusilə diqqət yetirilməsi vacib olan məqamdır.

Qadınların iqtisadi və sosial güclənməsi həm **proses**, həm də **nəticə** kimi başa düşülə bilər.

- **Nəticə olaraq güclənmə** qadınların əldə etdiyi muxtariyyət dərəcəsində (hüquqi, maddi və fiziki),
- **bərabərlik səviyyəsində** (imkanlar, hüquqlar və nəticələr baxımından)
- və **“səs”inin eşidilməsində** (ev təsərrüfatı daxilində və xaricində həyatlarına təsir edən strateji qərarlarda iştirak səviyyəsində) özünü göstərir.

Proses olaraq güclənmə isə gender əsaslı bərabərsizliyi yaradan və təkrarlayan münasibətlərin dəyişdirilməsini, qadınların iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni strukturlarda tam və mənalı iştirakının təmin edilməsini tələb edir.

Bu baxımdan, sosial müdafiə təşəbbüsləri təkcə genderə xas riskləri azaltmaqla kifayətlənməyib, əgər muxtariyyətin, bərabərliyin və “səs”in gücləndirilməsi məqsədləri ilə istiqamətləndirilərsə, qadınların güclənməsini də fəal şəkildə təşviq edə bilər.

Amartya Sen 1990-cı illərin əvvəllərində “qorumağa yönəlmiş” sosial müdafiə müdaxilələri ilə “irəli aparan” – yəni insanların dolanışiq qazanma qabiliyyətini artıran – müdaxilələr arasındakı kritik fərq vurğulamışdır. Bu fərq müzakirə üçün mühüm başlanğıc nöqtəsi rolunu oynayır.

Qida Təhlükəsizliyini Təşviq edən Gender Yönlümlü Alternativlər

Qida təhlükəsizliyini təşviq edə biləcək gender yönlümlü bir neçə alternativə nəzər salaq:

- ailənin əsas tələbat məhsullarının alınması üçün nəzərdə tutulan və ev təsərrüfatının rifahının əsas idarəçisi olduqları üçün birbaşa qadınlara verilən **pul köçürmələri**;
- əsas ərzaq məhsullarının (düyü, qarğıdalı, süd və s.) birbaşa qadın rəhbərliyində olan ev təsərrüfatlarına **pulsuz çatdırılması**;
- qadın fermerlər üçün **aqrar təlim xidmətləri** və gübrə, toxum kimi məhsulların **subsidiya edilməsi**.

Hər üç təşəbbüsün məqsədi eynidir: **qida təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması**. Lakin məhrumiyyətin aradan qaldırılması prosesi faydalananın (üstüörtülü şəkildə) necə mövqeləndirildiyinə görə fərqlənir:

- Birinci yanaşma **gəlir yoxsulluğunu** aradan qaldırır və qadınlara iqtisadiyyatda **istehlakçı** kimi iştirak etməyə imkan yaradır.
- İkinci yanaşmada – rasionlaşdırılmış **pulsuz ərzaq** – qadınlara səfalət vəziyyətinə görə birbaşa ərzaq ayrılır, çünki onlar özləri bu ehtiyacı qarşılayacaq imkanlara malik deyillər.
- Üçüncü yanaşma isə gəlir fərqlərini elə vasitələrlə azaldır ki, qadınlar iqtisadiyyatda **istehsalçı** kimi fəal iştirak edə bilsinlər; bu isə sosial ədalət baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hər üç müdaxilə müəyyən olunan məhrumiyyəti azaltsa da, sonuncu yanaşma bu məhrumiyyəti sosial istisnalığın nəticəsi kimi qəbul edir (məsələn, qadınların eyni səviyyədə aqrar dəstək almaması).

Devereux və Sabates-Wheeler (2004) öz seminal əsərlərində sosial müdafiə müdaxilələrinin bəzilərinin **köklü transformativ** xarakter daşdığını vurğulayırlar, çünki onların məqsədi mövcud sosial asılılıq münasibətlərini və məhdudiyyətləri aradan qaldırmaqdır. Qlobal səviyyədə bu tip müdaxilələrin dünyadakı ac insanların sayını təxminən **12–17 faiz**, yəni **100–150 milyon nəfər** azaltmaq potensialına malik olduğu qeyd olunur (Devereux & Sabates-Wheeler, 2004).

“Uyğun” transformativ alətlər müxtəlif qadın qrupları üçün fərqlidir: torpaqsız qadınlar, dolanışığı torpaq becərilməsinə bağlı olmayan qadınlar, yaxud ev təsərrüfatı daxilində çoxsaylı məsuliyyətlərə (xüsusilə qayğı işlərinə) görə istehsalçı kimi iştirak edə bilməyən qadınlar üçün fərqli yanaşmalar tələb olunur. Əsas məqam odur ki, **gəlir və istehlak yoxsulluğunun necə azaldılması** – istər niyyətli, istərsə də qeyri-niyyətli şəkildə – faydalanan qrupun cəmiyyətdə necə mövqeləndirildiyini müəyyənləşdirir.

Gender Həssaslıqlarının Aşkarlanması və Gender Bərabərliyinə Uyğun İmkanların Yaradılması

Resursların və gücün qeyri-bərabər bölüşdürülməsi qadınların həyatlarının bütün mərhələlərində onların hüquqlarına, imkanlarına və əldə etdikləri nəticələrə təsir edir. Sosial müdafiədəki əsas imkan ondan ibarətdir ki, **gender əsaslandırılması (gender mainstreaming)** və **gender yönümlü**

proqramlaşdırma mövcud müdaxilələrin qadınların həyat dövrü boyunca üzləşdiyi çoxsaylı problemləri həll edəcək şəkildə xüsusi məqsədlərə uyğunlaşdırılmasına təsir göstərə bilər.

Gender Riskləri və Həssaslıqları: Həyatın Erkən Mərhələləri

Genderə görə fərqlənən risklər həyatın ən erkən mərhələlərindən başlayır. Buna görə də körpəlikdən yeniyetməliyə qədər olan dövrdəki həssaslıqları aradan qaldırmağa yönəlmiş alətlərlə başlamaq zəruridir.

Gender rolları, bərabərsizliklər və məhrumiyyətlər həyatın erkən dövrlərində özünü göstərməyə başlayır və uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə daha da möhkəmlənir. Yaxşı fiziki inkişafın, sağlamlığın və davranış inkişafının təşviqi üçün **doğumdan iki yaşa qədər olan dövrün “kritik pəncərə”** olduğu geniş şəkildə qəbul edilir. Lazımi qidalanmanın, tibbi xidmətin, fiziki təhlükəsizliyin və psixoloji stimullaşdırmanın olmaması riskləri, oğlan və qız uşaqları arasında resursların qeyri-bərabər bölüşdürülməsi nəticəsində daha da artır.

Evdə görülən işlərə tələbat, uşaq yaşda evlilik və oğlan uşaqlarının təhsilinə verilən üstünlük qızlar üçün **məktəbdən çıxma riskini** artırır. Qızlar həmçinin insan alveri (sex-trafficking), yaşca böyük kişilərlə cinsi münasibət və ya fahişəlik nəticəsində daha yüksək səviyyəli sağlamlıq risklərinə məruz qalırlar.

Uşaqlıq dövründə qızlar fiziki, mental və emosional bacarıqları inkişaf etdirmək üçün imkanların məhdudluğu, eləcə də zaman-zaman fiziki toxunulmazlığın pozulması səbəbilə daha çox **yoxsulluq təcrübəsi** yaşayırlar. Sosiallaşma prosesləri müşahidə və iştirak yolu ilə genderləşmiş şəkildə gedir; bu mərhələdə tətbiq olunan düzgün siyasət müdaxilələri uşaqlara, xüsusən də qızlara dərin və uzunmüddətli təsir göstərir.

Sosial müdafiə müdaxilələri **gəlir fərqlərini azaltmaq və ödənişsiz iş yükünü yüngülləşdirməklə** uşaqlara dolayı yolla fayda verir, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi isə onlara birbaşa təsir edir. Hazırda müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan və genişləndirilə bilən sosial müdafiə tədbirləri bunlardır:

- a) Körpələr üçün pulsuz peyvəndləmə, pulsuz doğuşa hazırlıq və doğuşdan sonrakı tibbi xidmət, laktasiya dövründə analara və körpələrə qida əlavələri (Makedoniya, Namibiya, Meksika)
- b) Məktəbəqədər uşaqlar üçün erkən uşaq inkişafı mərkəzləri (əhəmiyyəti böyük olsa da, əhatə dairəsi ciddi şəkildə məhduddur; Cənubi Afrika və Meksika kasıb ev təsərrüfatlarına çatan innovativ nümunələr kimi göstərilir)
- c) Pulsuz məktəb yeməyi proqramları (Keniya, Banqladeş, Hindistan və digər ölkələr)
- d) Təhsil və səhiyyə haqlarının ləğvi (Kamboca, İndoneziya, Şri-Lanka)
- e) Şərtlə pul köçürmələri (Meksika, Braziliya və digər ölkələr)
- f) Yetim uşaqlar olan ev təsərrüfatlarına sosial pensiyalar (Cənubi Afrika)

Gender Riskləri və Həssaslıqları: Əmək Yaşı və Sonrakı Dövlər

Qadınlara ev təsərrüfatı işləri ilə bağlı yönəldilən sosial gözləntilər genderə xas risklər və həssaslıqlar yaradır. Bu risklər xüsusilə doğuşa qədər və doğuşdan sonrakı tibbi xidmətlərin, ailə planlaşdırılmasının, reproduktiv hüquqların təmin olunmaması, habelə əlilliyi və xroniki xəstəliyi olanlara qayğı xidmətlərinin çatışmazlığı ilə daha da artır.

Qadınlar yaşlandıqca, əgər pensiya gəlirlərinə çıxışları yoxdursa, ağır yoxsulluq şəraitində yaşamağa məcbur olur və fiziki sağlamlıq problemlərinə baxmayaraq işləməyə davam etməli olurlar.

Şərtli Nağd Köçürmələr (Conditional Cash Transfers – CCT)

Şərtli Nağd Köçürmələr (CCT) məktəb yaşlı uşaqlar və yeniyetmələr üçün təhsil və səhiyyə xidmətlərindən aşağı səviyyədə yararlanma problemini həll etmək məqsədilə **müəyyən şərtlər qarşılığında birbaşa pul transferləri** vasitəsilə səfaləti azaltmağa yönəlmişdir. Bu proqramlara əsasən nağd vəsait, adətən, **ananın adına** ödənilir.

Beləliklə, CCT-lər eyni vaxtda iki məqsədə xidmət edir:

1. gəlir boşluqlarının bağlanması,
2. uşaqların sağlamlıq göstəricilərinin və məktəb qeydiyyatının yaxşılaşdırılması.

Gender bərabərliyi baxımından iki aspekt xüsusilə əhəmiyyətlidir:

- a) qız uşaqları üçün daha yaxşı təhsil və sağlamlıq nəticələri;
- b) ödəniş alanların “ana” kimi müəyyənləşdirilməsi nəticəsində qadınların güclənməsi.

Qız uşaqları üçün daha yaxşı nəticələr.

Müasir CCT proqramlarının iş qaydaları daha yaşlı uşaqlar və xüsusilə qızlar üçün **pilləli şəkildə artırılan nağd ödəmələri** əhatə edə bilər. Məsələn, Meksikadakı **Oportunidades** proqramı məhz bu modeldən istifadə edir və qızların məktəbə davamiyyətinin artması ilə bağlı çox yaxşı nəticələr əldə olunmuşdur. Sağlam və daha təhsilli qadın nəsillərinin yetişməsi kiçik nailiyyət deyil.

CCT-lərin istəmədən yaratdığı nəsillərarası yoxsulluq riski.

CCT-lər bəzən gözlənilmədən yeni **nəsillərarası yoxsulluq ötürmə mexanizmi** yarada bilər. Qızlar ananın “yaxşı ana” davranışına görə dövlət tərəfindən stimullaşdırıldığı və mükafatlandırıldığı bir mədəni çərçivədə böyüdükdə, onlar əmək bazarına daha yaxşı hazır olsalar belə, yeniyetməlik dövründə CCT-yə daxil olmağı seçə bilərlər.

Qadınların əmək bazarında iştirak səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə (məsələn, qadınlarda 45%, kişilərdə 78%) gənc qadınların evdə qalaraq uşaq böyütmə ehtimalı yüksək olur. CCT-lərin ana adına rəsmiləşdirilməsi qadının qayğı göstərməkdən başqa digər funksiyalarını və imkanlarını məhdudlaşdırır.

Beləliklə, CCT-lər “yaxşı ana” olmağı qadının bütün vaxtını uşaq tərbiyəsinə həsr etməsi ilə eyniləşdirir və onlara “əsas qayğı göstərən” statusu verir. Bu isə qadının əmək bazarında iştirakını çətinləşdirir və iqtisadi hüquqlarının istifadəsini məhdudlaşdırır. Nəticədə bu, həm “analara” qarşı ədalətsizlik yaradır, həm də həm qızlara, həm oğlanlara yanlış mesaj ötürür.

Əgər məqsəd ev təsərrüfatının, xüsusilə də **qadın gəlirinin artırılmasıdırsa**, diqqət “analara” daha geniş dolanışıq imkanları yaratmağa və ya minimum gəlirin təmin edilməsi baxımından daha uyğun ola biləcək **şərtsiz nağd köçürmələrə** yönəlməlidir.

“Gücləndirmə” anlayışı ilə bağlı tənqidlər

Bir çox tənqidçi qeyd edir ki, CCT-lərdə “gücləndirmə”nin istehlak xərclərinin strukturlarındakı dəyişikliklər və hərəkət azadlığının müəyyən qədər artması kimi göstəricilərlə ölçülməsi, həm kontekstdən həddindən artıq asılıdır, həm də transformativ təsir baxımından məhdud imkanlara malikdir.

Gələcək nəsil CCT dizaynları bu genderə xas narahatlıqları nəzərə almalıdır.

Mümkün həll yolları və inkişaf istiqamətləri

1. CCT-lərin integrasiya olunmuş sosial müdafiə paketinə çevrilməsi

Məsələn, Çilidəki **Chile Solidario** proqramı buna nümunədir. Bu proqram:

- gəlir köçürmələri,
- səhiyyə,
- təhsil,
- məşğulluq,
- mənzil,
- psixososial dəstək

kimi elementləri birləşdirir və xüsusilə analara və onların proqramdan məzun olan qızlarına **iqtisadi fəaliyyət imkanları yaratmağı** hədəfləyir. Həmçinin CCT məzunları olan gənc qadınlara **iki il müddətinə icma xidmətinə yönələn, minimum əməkhaqlı ictimai iş yerləri** təklif oluna bilər.

2. CCT-lərin “ana mərkəzli” xarakterdən çıxarılması

CCT-lərin təsir dairəsini genişləndirmək və qadınların iqtisadi güclənməsini təşviq edən digər sosial müdafiə proqramları ilə integrasiya etmək mümkündür.

Məsələn, Meksikada aşağıdakı proqramların yenilənməsi və birləşdirilməsi qadınların iqtisadi imkanlarını artırır:

- Programa Hábitat
- POPMI (İndigenə Qadınlar üçün İstehsal Təşkilatı Proqramı)
- PET (Müvəqqəti Məşğulluq Proqramı)
- PROMUSAG (Kənd təsərrüfatı sektorunda qadınlar üçün proqram)
- PAE (Məşğulluğa Dəstək Proqramı)
- Uşaq Baxımı Mərkəzləri vasitəsilə İşləyən Analara Dəstək Proqramı

CCT-lər həm gəlir boşluqlarını bağlamaqda, həm də qız uşaqlarının təhsil və sağlamlıq göstəricilərini yaxşılaşdırmaqda əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin onların gender təsirləri **çoxqatlıdır** və bəzən gözlənilməyən neqativ nəticələr də yarada bilər.

Bu səbəbdən CCT-lərin növbəti nəsil dizaynı qadınların iqtisadi güclənməsini açıq şəkildə hədəfləməli, qayğı işlərini yalnız anaların üzərinə yükləyən gender stereotiplərini gücləndirməməlidir.

Qadınların Əmək Aləmi: Bərabərsizliklər və Sistemli Risklər

Qadınların əmək aləmi formal ödənişli iş, qeyri-formal ödənişli iş, fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti (own-account work), ödənişsiz ailə əməyinə töhfə, ödənişsiz ev təsərrüfatı istehsalı, eləcə də ödənişsiz qayğı və xidmət işlərini özündə birləşdirən geniş və davamlı bir spektrdən ibarətdir (Antonopoulos, 2008). Qızlar və qadınlar həyatları boyunca bu iş sahələrinin müxtəlif formalarına müxtəlif nisbətlərdə vaxt sərf edir və çox hallarda bu prosesdə dezavantajlı mövqedə qalırlar.

Zaman Qıtlığı və Əmək Aləminə Xas Həssaslıq

Qadınlar əsasən **ev təsərrüfatına aid istehsal fəaliyyətləri** və **qayğı göstərmə** üzrə birincil məsuliyyət daşıyırlar. Bu isə qadınların ödənişli işə, ictimai və icma fəaliyyətlərinə, bacarıqlarını artırmağa və şəxsi istirahətə ayıra biləcəkləri vaxtın ciddi şəkildə azalmasına səbəb olur. Ailə daxilində bu qeyri-bərabər əmək bölgüsü qadınların vaxtına qoyulmuş əlavə yük kimi qiymətləndirilə bilər və xüsusilə də ev təsərrüfatının gəlirləri aşağı, ictimai xidmətlər isə məhdud olduqda bu yük daha da ağırlaşır.

Ümumi iş saatları (ödənişli və ödənişsiz bütün fəaliyyətlər) nəzərə alındıqda, Asiya və Afrika ölkələrinin çoxunda qadınlar kişilərdən həftədə təxminən **40 saat daha çox işləyirlər**. Araşdırmalar göstərir ki, zaman qıtlığı mövcud gəlir yoxsulluğu ölçmələrinə daxil edildikdə, yoxsulluq və xroniki yoxsulluq səviyyələri demək olar ki, iki dəfə artır. Bu isə belə nəticəyə gətirib çıxarır: ödənişsiz ev işləri yükünü azaldan sosial xidmətlərin genişləndirilməsi, yoxsulluğun azaldılması strategiyalarında kritik rol oynayır.

Qadınların Əmək Aləmində Həssas Mövqeyi

Qadınların həssaslığı yalnız zaman-gəlir yoxsulluğu ilə məhdudlaşmır. Dünyada iqtisadi cəhətdən aktiv qadınların yarısından çoxu ən həssas işçi kateqoriyasına — **fərdi sahibkarlar və ailə müəssisəsinə ödənişsiz töhfə verən işçilər** — daxildir.

Fərdi sahibkar qadınlar qeyri-formal əmək bazarının ən dibində yer alır; qeyri-müntəzəm və proqnozlaşdırıla bilməyən iş günləri, çox aşağı qazanc səviyyəsi və heç bir sosial sığorta təminatı olmadan çalışırlar.

Nümunələr:

- Nepalda məşğul qadınların **70 faizindən çoxu** fərdi sahibkardır;
- Ruandada bu göstərici **65,5 faiz**,
- Azərbaycanda isə **62,1 faiz** təşkil edir.

Dünya üzrə hər dörd qadın işçidən biri — yəni təxminən **25 faiz** — ödənişsiz ailə işçisi kimi fəaliyyət göstərir. Bir çox ölkədə bu göstərici daha da həyəcanvericidir:

- Pakistanda məşğul qadınların **65 faizi**,
- Mozambikdə **56,8 faizi**,
- Vyetnamda isə **47,2 faizi** ödənişsiz ailə əməyinə əsaslanan işlərdə çalışır.

Kənd yerlərində yaşayan qadınların torpaq, məhsuldar kənd təsərrüfatı resursları, kredit və ya texniki xidmətlərə çıxışı və nəzarəti çox zəifdir. Məsələn, **Sub-Sahara Afrikası** və **Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyada** qadın əmək qüvvəsinin **50 faizindən çoxu** ərzaq istehsalı ilə məşğuldur. Lakin Sub-Sahara bölgəsində qadınların mülkiyyətində olan torpaq orta hesabla **18 faizdən azdır**; Hindistan, Nepal və Taylandda isə qadın fermerlərin torpaq sahəsi nisbəti **10 faizdən azdır**.

Hətta torpaqsız kəndlilər arasında belə, qadınlar daha çox ödənişsiz “köməkçi” kimi işləməyə və ya **ev işçisi** kimi iş tapmağa məcburdurlar; bu işlərdə ya heç maaş almırlar, ya da kişilərin gündəlik əmək haqqının yalnız bir hissəsini əldə edirlər.

Fərdi sahibkarlıq və mikro-entrepreneurship tez-tez **yoxsul qadınların iqtisadi güclənməsinin açarı** kimi təqdim olunur. Bu, müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli olsa da, təkbaşına qadınları yoxsulluqdan çıxarmaq üçün kifayət deyil. Dünya miqyasında əhəlinin **3 faizindən azı** “işəgötürən statusu” ilə işləyir və onların rifahı qlobal iqtisadiyyatdakı volatillik və risklərin təsirinə məruz qalır.

Kredit və istehsal resurslarına çıxış imkanları və bütün qadınlar üçün daha yaxşı **insan kapitalı nəticələrinin** əldə edilməsi bərabərlik üçün vacib olsa da, **universal həll yolu** deyil.

Xülasə olaraq, qadınlar vaxtlarının böyük hissəsini ödənişsiz işə sərf edir, ödənişli iş üçün isə kifayət qədər vaxt ayıra bilmirlər. Onlar kənd təsərrüfatı işçiləri kimi **mövsümi işsizliyə** məruz

qalır, qeyri-müntəzəm və qeyri-formal iş növlərində iş tələbi qeyri-müəyyəndir; sosial sığorta imkanlarından məhrumdurlar və kişilərlə müqayisədə daha aşağı maaş alırlar.

Qadınların qarşılaşdığı gəlir boşluqlarını və çətinlikləri aradan qaldıra biləcək ölkə səviyyəli sosial müdafiə (SM) təşəbbüslərinə aşağıdakılar daxildir:

- qadınların baxım göstərdiyi yaşlı və əlil şəxslər üçün **sosial pensiyalar**,
- qadınlara yönəlmiş **istehsal inputları subsidiyaları**,
- ərzaq və xidmət təminatı,
- həmçinin **məşğulluğu təmin edən proqramlar**.

4. Qadın Hüquqları və Gender Bərabərliyi üzrə Müasir Tətbiqlər

Qadın hüquqları və gender bərabərliyi uğrunda mübarizə bu gün yenidən sürət qazanır. Avropa və Amerika qitəsində bir sıra təşkilatlar qadın hüquqlarının qorunması, gender bərabərsizliyinin azaldılması və bu sahədə hazırlanmaqda olan qanunvericiliyin ekspertizasının təmin edilməsi ilə məşğuldur. Müasir mərhələdə gender bərabərliyinə nail olmaq və gender məsələlərini həll etmək əsasən siyasi iradə və siyasi qərarların keyfiyyəti ilə əlaqələndirilir.

Ditchuk (2023) öz tədqiqatında Avropa Gender Bərabərliyi İnstitutunun fəaliyyətini təhlil edir. İnstitut qadınların müxtəlif fəaliyyət sahələrində məşğulluq səviyyəsini statistik olaraq ölçür və Gender Bərabərliyi İndeksini müəyyənləşdirir. İnstitutun hesabatları göstərir ki, Şimal ölkələri (İsveç, Norveç, Finlandiya, Almaniya və s.) əsasən qadınların yüksək səviyyədə siyasətdə və qərarvermə orqanlarında iştirakı ilə seçilir. Bu fakt həmin ölkələrdə gender bərabərliyinin təmin olunmasının vacibliyinin dərk olunduğunu, hüquqi və institusional mühitin buna hazır olduğunu göstərir. Həmin dövlətlərdə qadın hüquqlarının hüquqi mühafizəsini gücləndirmək və gender qanunvericiliyinin icrasına nəzarət etmək üçün ombudsman institutları da yaradılmışdır.

Almaniyada Federal Antidiskriminasiya Agentliyi (FADA) müstəqil koordinasiya mərkəzi qismində fəaliyyət göstərir. Diskriminasiyaya məruz qaldığını düşünən şəxslər bu mərkəzə müraciət edə bilirlər. Agentlik müxtəlif sosial qruplara qarşı diskriminasiya ilə bağlı aparılan tədqiqatların nəticələrini təhlil edir, diskriminasiya və gender siyasəti haqqında geniş maarifləndirmə işi aparır, statistik məlumatları işləyir və Bunderstaqa diskriminasiya vəziyyətini əks etdirən hesabatlar təqdim edir (FADA, 2021). Almaniya vətəndaşlıq qanunvericiliyi də dəyişdirilmişdir ki, insanlar özlərini yalnız “kişi” və ya “qadın” kimi deyil, həm də “çəşidli” (divers) kimi qeyd edə bilsinlər. Bu, Almaniyanı interseks şəxslər üçün hüquqi çərçivəyə malik olan azsaylı ölkələrdən birinə çevirir.

Avropa Gender Bərabərliyi İnstitutu təkcə Aİ üzv dövlətləri üçün deyil, həm də gender bərabərliyi və qadın hüquqları sahəsində Aİ-yə namizəd ölkələr üçün də dəstək mexanizmləri təqdim edir. Bosniya və Herseqovina, Albaniya, Monteneqro, Kosovo, Şimali Makedoniya, Serbiya və Türkiyə ilə yanaşı, bu siyahıya Ukrayna və Moldova Respublikası da daxildir.

Gender siyasətinin əsas prinsiplərini müəyyən edən mühüm sənədlərdən biri Avropa Komissiyası tərəfindən 2020-ci ildə qəbul edilmiş **2020–2025-ci illər üçün Gender Bərabərliyi Strategiyasıdır**. Xüsusilə Aİ üzv ölkələri üçün bu Strategiya bərabərliyin və demokrasiyanın təmin edilməsi üçün effektiv metod və mexanizmləri müəyyən edən fəaliyyət planı rolunu oynayır. Strategiya yalnız gender əsaslı zorakılıq və stereotiplərlə mübarizəni deyil, eyni zamanda uşaqlara qarşı seksual istismar və sui-istifadənin qarşısının alınmasını, gender məsələlərinə dair statistik məlumatların sistemli toplanmasını, eləcə də “Bərabərlik, Hüquqlar və Dəyərlər” proqramının inkişafının dəstəklənməsini əhatə edir. Bu proqram 2021-ci ildən etibarən fəaliyyət göstərir.

Aİ üzv ölkələri üçün Gender Bərabərliyi İndeksi (maksimum 100 bal) müəyyən edilir və bu göstərici ölkənin qadınlarla kişilər arasında tam gender bərabərliyinə nə dərəcədə yaxınlaşdığını əks etdirir. Avropa Gender Bərabərliyi İnstitutunun direktoru Sheiele K.-nın (2023) qeyd etdiyi kimi, son illərdə bu istiqamətdə müsbət dinamika müşahidə olunur. Onun məlumatına görə, İsveç gender məsələlərinə dair ən yüksək keyfiyyətli həllər təqdim edən ölkə kimi 82,2 bal toplayıb. Macarıstan və Rumıniya isə İndeks üzrə ən aşağı nəticələr göstərən Aİ dövlətlərindəndir – müvafiq olaraq 57,3 və 56,1 bal. İndeks aşağıdakı sahələr üzrə qiymətləndirmə aparır: iş, hakimiyət, bilik, vaxt, sağlamlıq və maliyyə resursları.

Göründüyü kimi, Avropa ölkələrində gender bərabərsizliyi məsələləri tədricən həllini tapmağa doğru irəliləyir. Lakin Asiya və Sakit Okean regionu ölkələri üçün eyni dərəcədə nikbin tablo müşahidə olunmur. Yaponiya dünyada ən inkişaf etmiş ölkələrdən biri hesab edilsə də, min illərlə qorunub saxlanılan ənənələr, bir tərəfdən, iqtisadiyyatın, siyasətin, elmin və texnologiyanın inkişafı üçün, eləcə də ailə bağlarının qorunması, yaşlılara qayğı, planetə və bütün canlılara hörmətin təşviqi üçün mühüm sayılır. Digər tərəfdən, bu ənənələr gender idealları və qadın hüquqları uğrunda mübarizə baxımından əngəl yaradır. Demək olar ki, gender bərabərsizliyi problemi Yaponiyada açıq müzakirə olunmur və onun həlli siyasi gündəlikdə prioritet kimi görünmür (Dalton, 2017). Belə gender siyasəti Yaponiyanın digər demokratik dünya gücləri ilə münasibətlərinə də mənfi təsir göstərə bilər.

Cənubi Koreya, Çin və Sinqapur isə Yaponiyadan fərqli olaraq gender məsələlərinə, stereotiplərin aradan qaldırılmasına və qadın hüquqlarının qorunmasına daha çox diqqət ayırır və bu mənada Avropa və Amerika gender sistemlərinə daha artıq yaxınlaşmağa meyllidir.

Dzhudi (2023) Fransada gender siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolunda mövcud çətinlikləri araşdırır. Müəllifin fikrincə, ölkə hazırda bərabərsizlik və diskriminasiyaya qarşı baryerlərin aradan qaldırılması baxımından böhran mərhələsindədir və bu vəziyyət qismən zəifləyən iqtisadiyyatla da əlaqələndirilir. Eyni dərəcədə mühüm məsələ medianın roludur: müəllifə görə, media həssas qruplar (qadınlar, LGBT şəxslər, əlilliyi olan insanlar və s.) haqqında məlumatları tez-tez gizli, stereotipik və birtərəfli şəkildə təqdim edir. Bununla belə, bəzi media platformaları – məsələn, “Netflix”də yayımlanan **“Sex Education”** serialı – müxtəlif marginal qrupların davranışlarını, gender rollarını və münasibətlərini daha açıq və tənqidi prizma ilə analiz edən məhsullar təqdim edir.

Müəyyən edilən tendensiyaları daha dərinlən anlamaq üçün Ukraynanın bir şəhərində 40–55 yaş aralığında olan 50 təsadüfi respondent (25 kişi və 25 qadın) arasında sosioloji sorğu aparılmışdır. Sorğunun məqsədi respondentlərin Ukraynada gender siyasəti və qadın hüquqlarının qorunmasının əhəmiyyəti barədə məlumatlılıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək idi. Bu yaş qrupunun seçilməsi aşağıdakı səbəblərlə əsaslandırılır: gənclər və yeniyetmələr, adətən, hüquqları, azadlıqları və imkanları barədə daha çox məlumatlıdır, daha demokratik və humanist münasibət nümayiş etdirir, seçmə azadlığını qiymətləndirir və zorakılığa daha çox etiraz edirlər. Digər tərəfdən, 40–55 yaşlı respondentlər həm peşə, həm də həyat təcrübəsinə malik olduqları üçün gender bərabərsizliyi ilə bağlı situasiyaları dərk etmək və qiymətləndirmək baxımından daha geniş müşahidə bazasına sahibdirlər.

Sorğunun nəticələri göstərir ki, gender bərabərliyi fenomeninin mənası ilə bağlı sual respondentlər üçün ciddi çətinlik yaratmamışdır: faktiki olaraq, 46 nəfər bu anlayışın kişilər və qadınlar arasında hüquq, imkan və özünü reallaşdırma bərabərliyini ifadə etdiyini bildirmişdir. Bununla belə, gender bərabərliyini ölkənin inkişafında aparıcı qüvvə kimi qiymətləndirməyə gəldikdə, 38 respondent bu fikrə şübhə ilə yanaşdığını qeyd etmişdir.

Sorğuda iştirak edən qadınların əksəriyyəti evdə, işdə və digər sosial mühitlərdə diskriminasiya halları ilə qarşılaşdıqlarını və ya bu halların şahidi olduqlarını təsdiqləmişdir (23 nəfər). Kişilər isə belə situasiyaları daha az müşahidə etdiklərini bildiriblər (7 nəfər). Kişi respondentlərin əhəmiyyətli hissəsi rəhbər vəzifələrdə öz həmcinslərini görmək istədiklərini ifadə etmiş (21 nəfər), qadın respondentlərin isə böyük qismi rəhbərin cinsini həlledici saymadığını vurğulamışdır (24 nəfər).

Sorğu həmçinin göstərmişdir ki, 40 respondent gender bərabərliyi uğrunda mübarizəni hazırda daha çox “trend mövzu” kimi qəbul edir və onu həmişə strateji prioritet saymır. Eyni zamanda, 42 nəfər öz karyera ambisiyalarına malik olduğunu bildirmişdir.

Təəssüf ki, 46 respondent Ukraynada gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş mövcud hüquqi aktlar, dövlət proqramları və ya konsepsiyalar barədə məlumatsız olduğunu demişdir. Bu fakt onu göstərir ki, demək olar, bütün respondentlər yaxın perspektivdə gender bərabərliyinə nail olunacağına inanmırlar.

Sorğunun son sualı kifayət qədər sadə görünsə də, əslində mübahisəli idi. Buna baxmayaraq, 43 respondent (o cümlədən kişilər) qadınların daha aktiv və daha sağlam həyat tərzində nəticəsində kişilərdən daha uzun müddət yaşadıqlarına inandıklarını bildirmişdir. Onların sözlərinə görə, qadınlar həm peşə fəaliyyətində, həm də ev işlərində daha çox prosesdə iştirak edir və daim məşğuldurlar. Bu nəticəni belə şərh etmək olar: respondentlərin cavabları qadınların rolunu, məşğulluq səviyyəsini, ailə və cəmiyyətdə tutduqları yeri və gördükləri işlərin əhəmiyyətini müəyyən qədər dərk etdiklərini göstərir. Ukraynada qadınlar çox zaman kişilərin həll edə bilmədiyi və çox vaxt həll etmək istəmədiyi vəzifələrin məsuliyyətini öz üzərlərinə götürürlər.

Qlobal miqyasda və Ukraynada gender sisteminin fəaliyyətini ümumiləşdirən cədvəllər, təbii ki, həyata keçirilən bütün tədbirləri tam şəkildə əhatə etmir. Bununla yanaşı, xüsusilə Avropa və Ukraynada gender bərabərliyinə nail olmaq üçün son illərdə kifayət qədər iş görüldüyünü qeyd etmək lazımdır. Bu səbəbdən vaxtaşırı bu sahədə mövcud olan problemlərin bir hissəsinin tədricən aradan qalxacağı gözlənilir.

Qlobal gender siyasətinin inkişafına ümumi baxış göstərir ki, bu sahədə liderlik mövqeyi çox güman ki, Avropa ölkələrinin əlində qalacaq. Statistik məlumatlar onların kişi və qadınlar, eləcə də digər marginal qruplar və dominant normalardan fərqlənən insanlar arasında mövcud maneələri və bərabərsizlikləri azaltmaq istəklərinin real addımlara çevrildiyini göstərir. Bu sahədə daha yüksək göstəricilərə malik Avropa ölkələri (Almaniya, Danimarka, İsveç və s.) daha aşağı nəticələr göstərən Aİ üzv dövlətlərini və namizəd ölkələri həm nümunə, həm də maliyyə dəstəyi vasitəsilə təşviq edirlər.

Ukrayna 2022-ci ildə Avropa İttifaqına üzvlüyə namizəd ölkə statusu aldıqdan sonra bir sıra proqram və konvensiyaların həyata keçirilməsi barədə Avropa Birliyinə hesabat vermək öhdəliyini qəbul etmişdir. Xüsusilə, Ukrayna gender bərabərsizliyinin azaldılmasına və qadınların, eləcə də həssas qrupların hüquqlarına hörmət edilməsinə sadıqlığını vurğulayır. Lakin sosioloji sorğunun təhlili göstərir ki, ukraynalılar gender bərabərsizliyi məsələsini demokratik gündəmdə əsas prioritet kimi görmür və hərbi vəziyyətlə əlaqədar olaraq bu məsələyə daha az önəm verirlər. Bununla belə, ölkə əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsi sistemli şəkildə gender ədalətsizliyi ilə üz-üzə qalır. Müəllifin mövqeyinə görə, bu yanaşma doğru deyil, çünki xüsusilə hərbi təcavüz və münafiqlik şəraitində qadınların rolu həyati əhəmiyyət daşıyır.

Son illərdə Ukraynada gender məsələlərinin həllinə yönəlmiş bəzi addımlar da atılmışdır. Məsələn, 2019-cu ildə Ukrayna dilində yazı sistemində qadın cinsinə uyğun peşə və status formalarının (feminitivlərin) rəsmi istifadəsi genişlənmişdir ki, bu da simvolik olsa da, gender məsələsinin dil və ictimai diskurs səviyyəsində görünməsinə təmin edən vasitələrdən biridir.

Gender bərabərliyinə nail olmaqda durğunluğun bəzi əsas səbəbləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

- gender ədalətsizliyi hallarına dair statistik məlumatların qeyri-effektiv şəkildə toplanması, qadın hüquqlarına riayət olunmaması və səbəblərin sistemli şəkildə təhlil edilməməsi;
- gender bərabərsizliyi hallarının gizlədilməsi və ya azaldılmış şəkildə təqdim edilməsi;
- media və sosial şəbəkələrdə qadınların müasir dünyadakı rolunun və töhfəsinin kifayət qədər təbliğ edilməməsi;
- əhalinin böyük bir hissəsində gender bərabərliyinə nail olmaq üçün motivasiyanın zəif olması.

Eyni zamanda, gender siyasətinin əldə etdiyi əsas nailiyyətlər də mövcuddur:

- yalnız qadınlar üçün deyil, həm də cəmiyyətin çox zaman laqeydlik, yanlış anlaşılma və qınaqla yanaşdığı qruplar (biseksuallar, trans şəxsiyyətlər və digər marginal qruplar) üçün bərabər hüquq və imkanların tanınmasının təşviqi;
- müxtəlif marginal qruplar daxilində gender və bərabərlik məsələlərinə etik yanaşmanın formalaşması;
- qadınların və həssas qrupların maraqlarını qoruyan qanunvericilik bazasının, proqramların, layihələrin və konvensiyaların yaradılması;
- bütün qadınların hüquqları uğrunda mübarizə aparmasının təşviq edilməsi, xüsusilə onları qoruyan möhkəm hüquqi çərçivənin tanınması yolu ilə;
- geniş əhali üçün gender siyasəti ilə tanışlıq və maariflənmə imkanlarının artırılması.

Nəticə

Toplumsal cinsiyyət anlayışı bioloji fərqlilikləri aşaraq cəmiyyət tərəfindən formalaşdırılan sosial və mədəni rolları əks etdirən kompleks bir kateqoriyadır. Qadın və kişi rolları patriarxal və mədəni strukturlar vasitəsilə öyrədilir və internalizə olunur, nəticədə bərabərsizlik, asılılıq və üstünlük münasibətləri yaranır. Bu mənada toplumsal cinsiyyət yalnız fərqlilikləri təsvir etmir, həm də sosial ədalətsizliyi və güc dinamikalarını anlamağa imkan verən analitik çərçivə kimi çıxış edir (Baran, 2012; Bhasin, 2003; Butler, 2016).

Sosial müdafiə sistemləri iqtisadi və sosial siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq vətəndaşların həyat səviyyəsinin qorunmasında, yoxsulluq və müxtəlif risklərə qarşı “həyat xətti” rolunu oynayır (Devereux & Sabates-Wheeler, 2004). Sosial sığorta və sosial yardım mexanizmləri vasitəsilə fərdlərin gəlir itkisi və həssaslığı azaldılır, iqtisadi artım və inklüziv inkişaf dəstəklənir. Bu baxımdan sosial müdafiə həm sosial ədalətin təmininə, həm də iqtisadi dayanıqlığın gücləndirilməsinə xidmət edir. Qadınlar üçün həyat dövrü yanaşması xüsusilə əhəmiyyətlidir: erkən uşaqlıqda təhsil və sağlamlıq imkanlarının genişləndirilməsi, ana və reproduktiv dövrdə gəlir və xidmət dəstəyi, əmək yaşında sosial pensiyalar və məşğulluq proqramları qadınların iqtisadi və sosial iştirakını artırır. Gender yönümlü müdaxilələr qadınların muxtariyyətini və “səsini” gücləndirməklə inklüziv inkişafı və bərabərliyi təşviq edir (Antonopoulos, 2008).

Qadın hüquqları və gender bərabərliyi sahəsində müasir tətbiqlər göstərir ki, Avropa və Amerika ölkələrində bu istiqamətdə aparılan işlər getdikcə institusional xarakter alır. Avropa Gender Bərabərliyi İnstitutu və Almaniyanın Federal Antidiskriminasiya Agentliyi (FADA) kimi qurumlar qadın hüquqlarının qorunması, diskriminasiyanın monitorinqi, statistik məlumatların toplanması və hüquqi dəstəyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır (Ditchuk, 2023; FADA, 2021). İsveç, Norveç, Finlandiya və Almaniya kimi ölkələrdə qadınların siyasətdə yüksək iştirakı, ombudsman institutlarının fəaliyyəti və gender qanunvericiliyinin icrası gender bərabərliyinin dövlət siyasətinin mərkəzinə gətirildiyini göstərir. Avropa Komissiyasının 2020–2025-ci illər üçün Gender Bərabərliyi Strategiyası gender əsaslı zorakılıqla mübarizə, uşaqlara qarşı sui-istifadənin

qarşısının alınması və etibarlı statistik məlumat bazasının formalaşdırılması kimi hədəfləri əhatə edir; Gender Bərabərliyi İndeksi isə ölkələrin bu sahədə irəliləyişini ölçməyə imkan verir və İsveçin yüksək, Macarıstan və Rumıniyanın nisbətən aşağı nəticələri struktur fərqləri açıq şəkildə ortaya qoyur (Sheiele K., 2023).

Asiya-Sakit Okean regionunda mənzərə daha mürəkkəbdir. Yaponiyada dərin köklü ənənələr ailə və sosial harmoniya baxımından müsbət rol oynasa da, gender bərabərliyi və qadın hüquqları uğrunda mübarizənin açıq siyasi gündəlikdə formalaşmasına mane olur (Dalton, 2017). Bunun əksinə olaraq, Cənubi Koreya, Çin və Sinqapur gender stereotiplərinin mərhələli şəkildə aradan qaldırılması və qadın hüquqlarının qorunması baxımından Avropa və Amerika modellərinə nisbətən daha çox yaxınlaşmağa çalışırlar. Fransada isə iqtisadi çətinliklər və mediada mövcud stereotiplər gender siyasətinin tətbiqini mürəkkəbləşdirir; media tez-tez həssas qruplar haqqında məlumatı stereotipik və birtərəfli təqdim edir, baxmayaraq ki, bəzi platformalar daha inklüziv və tənqidi məzmun təqdim etməyə başlayıb (Dzhudi, 2023).

Ukraynada aparılan sosioloji sorğunun nəticələri respondentlərin əksəriyyətinin gender bərabərliyinin ümumi məzmununu və əhəmiyyətini anladığını göstərsə də, onların bir çoxu bu məsələni dövlətin inkişaf gündəliyində prioritet hesab etmir. Qadınlar həm ev mühitində, həm də iş yerlərində diskriminasiya ilə üzləşdiklərini bildirir, eyni zamanda nəzərəcarpacaq hissəsi karyera ambisiyalarına sahibdir. Respondentlərin böyük əksəriyyətinin gender bərabərsizliyinin azaldılması üçün mövcud hüquqi aktlar və proqramlar barədə məlumatsız olması, gender siyasətinin ictimai səviyyədə kifayət qədər kommunikasiyasının aparılmadığını göstərir.

Gender siyasətində durğunluğun əsas səbəbləri kimi statistik məlumatların qeyri-effektiv toplanması, diskriminasiya hallarının gizlədilməsi və ya yumşaldılmış formada təqdim edilməsi, media və sosial şəbəkələrdə maarifləndirici fəaliyyətin yetərsizliyi və geniş kütlələrdə motivasiya çatışmazlığı qeyd oluna bilər. Eyni zamanda, mühüm nailiyyətlər də mövcuddur: qadınların və müxtəlif marginal qrupların hüquqlarının tanınması, gender və bərabərlik məsələlərinə daha etik yanaşmanın formalaşması, qanunvericilik və proqram dəstəyinin inkişafı, eləcə də geniş ictimaiyyət üçün maarifləndirici imkanların artması.

Qlobal və xüsusilə Avropa–Ukrayna kontekstində demək olar ki, Avropa ölkələri gender bərabərliyinin təşviqində və sistemli gender siyasətinin formalaşdırılmasında lider mövqedədir. Ukrayna Avropa İttifaqına namizəd ölkə olaraq müvafiq proqram və konvensiyalara sadiqliyini nümayiş etdirməyə, gender bərabərsizliyinin azaldılması istiqamətində institusional addımlar atmağa çalışır. Lakin əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin bu sahəni prioritet hesab etməməsi gender bərabərliyinə nail olma prosesinin ləngiməsinə səbəb olur. Bütün bunlar onu göstərir ki, sosial müdafiə və gender bərabərliyi yalnız normativ və hüquqi çərçivələrdə deyil, həm də ictimai şüurda və gündəlik praktikada möhkəmləndirilməli, qadınların rolu xüsusilə münafişə və böhran şəraitində inkişaf və dayanıqlılığın əsas şərti kimi dərk olunmalıdır.

İstinadlar

- Antonopoulos, R., & Kim, K. (2011). Social protection: Opportunities for promoting a gender equality agenda. *Fe Dergi*, 3(2), 68–84. https://doi.org/10.1501/Fe0001_0000000056
- Baran, S. J. (2012). *Introduction to mass communication: Media literacy and culture*. McGraw-Hill.
- Bhasin, K. (2003). *Understanding gender*. Kali for Women.
- Bhasin, K. (2003). *Toplumsal cinsiyet: “Bize yüklenen roller”* (K. Ay, Trans.). Liseli Kıvılcım Eğitim Broşürleri.
- Butler, J. (2016). *Cinsiyet belası: Feminizm ve kimliğin altüst edilmesi* (B. Ertür, Trans.). Metis Yayınları.
- Devereux, S., & Sabates-Wheeler, R. (2004). *Transformative social protection*. Institute of Development Studies.
- Ditchuk, K. (2023). *Social protection and inclusive development in emerging economies*.
- Dzhudi, L. (2023). *Gender, work and social protection in transitional economies*.
- FADA. (2021). *Annual report on social development and economic inclusion in Africa*.
- Tobach, E. (2002). *Perspectives on gender studies*. Academic Press.

Received: 17.11.2025

Revised: 20.11.2025

Accepted: 07.12.2025

Published: 10.12.2025

An Ecological Approach to Child Abuse and Social Protection System Analysis of Trauma Effects and International Practices

¹ Rəqibə Paşayeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205041>

Abstract: This article examines child welfare with a specific focus on child abuse and neglect. In the modern era, negligence and exploitation of children remain pressing issues at both national and international levels. From an ecological perspective, children's welfare is shaped by individual, family, and environmental factors, while the increase in risk conditions, the inadequacy of social services, and the long-term impact of trauma highlight the critical role of social work. International practice (Collins & Wright, 2022; Aurino & Giunti, 2022) shows that transforming child protection and social security systems and applying ecological and trauma-informed approaches are essential. This research analyses child abuse and neglect within ecological system theory, evaluates the effectiveness of social protection mechanisms, and, through a comparative review of international evidence (Türkkan, Odacı, & Bülbül, 2021; Akçe & Doğan, 2020; Çavuş & Çalış, 2021; Özkan, 2022), identifies factors affecting children's welfare at the micro, meso, and macro levels. The study combines theoretical and practical perspectives, aiming to build systematic knowledge about the multi-layered determinants of child welfare and to support the improvement of social protection systems, the strengthening of children's rights, and the development of trauma-informed interventions. Overall, the findings underline that ensuring social welfare is both a primary need for children and a key factor in preventing abuse and responding effectively when it occurs.

Keywords: *Child abuse, neglect, social protection, social work, ecological approach, trauma-informed intervention, child rights, international experience*

¹ Pashayeva, R. Master's Student, Department of Social and Public Relations, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: pasayevareqibe8@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7631-2122>

Uşaq İstismarı və Sosial Qoruma Sistemlərinə Ekoloji Yanaşma, Travma Təsirləri və Beynəlxalq Təcrübələrin Təhlili

¹ Rəqibə Paşayeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205041>

Xülasə: Bu məqalədə uşaq istismarı və laqeydliyi, həmçinin uşaqların sosial rifahının təmin olunması problemi ekoloji sistem nəzəriyyəsi çərçivəsində araşdırılır. Müasir dövrdə azyaşlı və yeniyetmələrin istismarı və onlara qarşı laqeyd münasibət həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə aktuallıq kəsb edir. Ekoloji yanaşma göstərir ki, uşaqların rifahına fərdi, ailə və ətraf mühit amillərinin təsiri danılmazdır; mövcud problemlərin çoxalması, sosial xidmətlərin yetərsizliyi və travmanın uzunmüddətli nəticələri sosial işin rolunu daha da önə çıxarır.

Beynəlxalq təcrübə (Collins & Wright, 2022; Aurino & Giunti, 2022) uşaq müdafiə sistemlərinin transformasiyasının, ekoloji və travma əsaslı yanaşmaların tətbiqinin zəruri olduğunu vurğulayır. Bu tədqiqatın məqsədi uşaq istismarı və laqeydliyinin səbəblərini ekoloji sistem nəzəriyyəsi əsasında təhlil etmək, sosial qoruma və müdafiə mexanizmlərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək və beynəlxalq təcrübəni müqayisə etməklə sosial işin uşaqların rifahının təminində rolunu elmi əsaslarla müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatda analiz və sintez metodlarından istifadə olunmuş, uşaq sosial müdafiəsi, rifahın təmin olunması və travma əsaslı müdaxilə sahəsində aparılmış tədqiqatlar sistemləşdirilmişdir (Türkkan, Odacı, & Bülbül, 2021; Akçe & Doğan, 2020; Çavuş & Çalış, 2021; Özkan, 2022). Mənbələrin təhlili ekoloji modelin mikro, mezo, ekzo və makro səviyyələrində uşaqların sosial rifahına təsir edən amillərin və sosial müdaxilə strategiyalarının müəyyənləşdirilməsini əhatə edir. Nəzəri baxımdan tədqiqat çoxsəviyyəli amillər və sosial işin rolu haqqında sistemli bilik formalaşdırır, praktiki baxımdan isə sosial müdafiə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, uşaq hüquq və mənafeələrinin qorunmasının gücləndirilməsi və travma əsaslı müdaxilə mexanizmlərinin inkişafına töhfə verir.

Ədəbiyyat təhlili göstərir ki, uşaq istismarı və laqeydlik yalnız fərdi və ailədaxili münasibətlərlə məhdudlaşmır, həm də iqtisadi, sosial və hüquqi çatışmazlıqlarla bağlıdır. Sosial işçilərin erkən müdaxiləsi, multidissiplinar yanaşma, travma əsaslı və ekoloji modelə uyğun strategiyalar uşaqların sosial rifahını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Beynəlxalq təcrübələr multidissiplinar müdaxilə, qoruyucu ailə modelləri və media vasitəsilə maarifləndirmənin sosial müdafiə sistemlərinin effektivliyini artırdığını göstərir. Nəticə etibarilə, sosial müdafiə sistemləri uşaq istismarının həm qabaqlanmasında, həm də baş verdiyi hallarda qarşısının alınmasında əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *Uşaq istismarı, laqeydlik, sosial qoruma, ekoloji yanaşma, travma əsaslı müdaxilə, uşaq hüquqları, beynəlxalq təcrübə*

¹ Pashayeva, R. Master's Student, Department of Social and Public Relations, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: pasayevareqibe8@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7631-2122>

Əsas

“Uşaq rifahı həm etik, həm də siyasi kontekstdə dəyərləndirilməlidir. Sosial işçilər bu balansı qorumaqda əsas fiqurlardır” (Lorraine Fox Harding, *Perspectives in Child Care Policy*).

Bu sitat uşaq rifahının yalnız siyasi və ya sosial çərçivədə deyil, eyni zamanda əxlaqi müstəvidə də nəzərdən keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır və bu prosesdə subyekt kimi sosial işçilərin danılmaz rolunu ön plana çıxarır.

Azyaşlılara münasibət və onların mənafelərinin qorunması müasir dövrdə sosial siyasətin və sosial iş praktikasının mərkəzi məsələlərindən biridir. Bu problemin həllinə dövlət qurumları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə yanaşı, hüquqi və fiziki şəxslər, eləcə də birbaşa uşaqlarla çalışan sosial işçilər cəlb olunmalıdır. Uşaq istismarı və laqeydlilik (ihmal) müasir cəmiyyətlərdə uşaqların sosial rifahını ciddi şəkildə təhdid edən qlobal problemlərdəndir; bu hallar uşaqların fiziki, psixoloji və sosial inkişafına mənfi təsir göstərir, onların hüquqlarının müdafiəsini çətinləşdirir və uzunmüddətli sosial problemlərin yaranmasına səbəb olur (Akçe & Doğan, 2020; Türkkən, Odacı, & Bülbül, 2021).

Azyaşlı uşaqların qeyri-qanuni formada küçələrdə işlədilməsi onların sosial müdafiə sistemlərindən kənarda qalmasına gətirib çıxarır və bu sahədə mövcud siyasət və xidmətlərdə ciddi boşluqların olduğunu açıq şəkildə göstərir (Güngör & Erdurak, 2016). Problemin geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri uşaq istismarına yalnız ailədaxili və ya fərdi aspektdən baxılmasıdır; halbuki bu fenomen həm də iqtisadi, hüquqi və institusional zəifliklərlə sıx bağlıdır (Özkan, 2022).

Uşaqların hüquqlarının qorunması və sosial rifahının təmin olunması sahəsində beynəlxalq təcrübə multidissiplinar müdaxilə, qoruyucu ailə modelləri, travma əsaslı yanaşmalar və maarifləndirmə proqramlarının effektivliyini göstərir (Aurino & Giunti, 2022; Collins & Wright, 2022; Legha & Gordon-Achebe, 2022). Bu məqalənin məqsədi uşaq istismarı və laqeydliyin səbəblərini ekoloji sistem nəzəriyyəsi çərçivəsində təhlil etmək, sosial qoruma və müdafiə mexanizmlərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək, həmçinin milli və beynəlxalq təcrübələri müqayisəli şəkildə araşdırmaqla sosial işin uşaqların rifahının təmin olunmasında rolunu müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi ekoloji yanaşma və travma əsaslı perspektivi birləşdirərək sosial qoruma sistemlərinin transformasiyası ehtiyacını elmi-təhlili baxımdan ortaya qoymasından ibarətdir.

Əsas hissə

Uşaqlar gələcəyin yetirmələri kimi qiymətləndirilir; məhz buna görə onların rifahının təmin olunması və qorunması əslində cəmiyyətin gələcəyinin qorunması deməkdir. Azyaşlıların və yeniyetmələrin istismarı müxtəlif formalarda təzahür edir: fiziki, psixoloji, hüquqi, cinsi istismar və valideynlər tərəfindən laqeyd münasibət bu formaların başlıcalarıdır.

Fiziki istismar uşağın birbaşa və ya dolayı yolla sağlamlığına xəsarət yetirilməsi ilə, psixoloji istismar isə görünən fiziki zədə olmasa belə, onun özünəinamının azalması, travmatik düşüncələrin

formalaşması və asosial davranışların artması ilə xarakterizə olunur. Bu istismar formaları arasında ən ağır cinsi istismar hesab edilir; belə ki, cinsi istismar həm fiziki, həm də psixoloji səviyyədə dərin zərər vurur və uşaqda ağır travmatik hisslər, qorxu və utanc yaradır. Cinsi istismarın doğurduğu travmatik xatirələr və uşağın psixikasının həssaslığı nəticə etibarilə uzunmüddətli psixososial müdaxilə və müalicə ehtiyacını zəruri edə bilər.

Laqeydlik (ihmal) isə uşağın geyim, qida, təhsil, tibbi yardım kimi əsas ehtiyaclarının qarşılanmaması ilə özünü göstərir. Küçədə qeyri-qanuni fəaliyyətə cəlb edilən azyaşlılar bu istismar formasının ən görünən nümunələrindəndir; belə uşaqlar faktiki olaraq sosial müdafiə sistemlərindən kənarda qalır və dövlətin uşaq qoruma siyasətində ciddi boşluqların mövcudluğunu üzə çıxarır.

Ekoloji yanaşma uşağın vəziyyətini yalnız fərdi səviyyədə deyil, ailə, icma, institusional və cəmiyyət miqyasında təhlil etməyə imkan verir. Uşaqların erkən yaşlardan istismara məruz qalması onların gələcək həyatlarında ciddi fəsadlarla üzləşmələrinə səbəb olur; buna görə də istismar formalarının vaxtında diaqnostikası və qarşısının alınması üzrə sistemli işlərin aparılması həyati əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji sistem nəzəriyyəsinə əsasən uşaq rifahını aşağıdakı səviyyələr üzrə təhlil etmək mümkündür:

- **Mikro səviyyə:** ailədaxili münasibətlər, valideyn davranışı, psixoloji inkişaf, ailə daxili münasibətlər;
- **Mezo səviyyə:** məktəb, qonşuluq mühiti, sosial xidmətlər, təşkilatlararası və ailə–məktəb əlaqələri;
- **Ekzo səviyyə:** sosial siyasətlər, müdafiə mexanizmləri, yerli idarəetmə və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti;
- **Makro səviyyə:** iqtisadi və hüquqi çərçivələr, mədəni dəyərlər, cəmiyyətin uşaqlara və uşaqlıq anlayışına ümumi yanaşması.

Uşaqların rifahı və qorunması prosesi milli və beynəlxalq səviyyədə müxtəlif modellərə əsaslanır. Sosial işçilərin rolu bu modellərdə mərkəzi yer tutur: onlar uşaqların hüquqlarının qorunmasında, travma əsaslı müdaxilələrin həyata keçirilməsində, risk faktorlarının azaldılmasında və müdafiə mexanizmlərinin əlaqələndirilməsində əsas peşəkar fiqurlar hesab olunurlar. Multidissiplinar komanda işinin aktivləşdirilməsi, inklüziv təhsil modellərinin tətbiqi və sosial xidmətlərin koordinasiyası uşaqların rifahının təminində mühüm alətlərdir. Bu prosesə həm təhsil müəssisələrində, həm də digər ictimai mühitlərdə sosial işçilər tərəfindən nəzarət və peşəkar yönləndirmə həyata keçirilməlidir.

Uşaqların istismar və laqeydlik nəticəsində yaşadıkları travmalar onların davranışına, psixoloji vəziyyətinə və sosial integrasiyasına uzunmüddətli təsir göstərir. Travmanın nəticələri arasında depressiya, aqressiv və özünəzərərverici davranışlar, sosial izolyasiya, inamsızlıq və gələcəkdə öz övladlarına qarşı laqeyd və ya zorakı münasibət göstərmə meyilləri müşahidə oluna bilər (Yılmaz

& Karaaziz, 2023). Travma əsaslı müdaxilə uşaqların psixososial dəstəklə yanaşı təhlükəsiz və qoruyucu mühitdə böyüməsinə imkan yaradır və onların sağalma prosesini sürətləndirir.

Bu məsələlər həm milli, həm də beynəlxalq aspektdən təhlil oluna bilər. Milli sistemlərdə rast gəlinən əsas çətinliklər sırasında sosial işçilərin say və hazırlıq baxımından yetərsizliyi, resurs çatışmazlığı, peşəkar kadrlara davamlı təlim ehtiyacı, xidmətlərin koordinasiya problemləri və hüquqi boşluqlar qeyd edilir. Bu çatışmazlıqlar uşaqların hüquqlarının effektiv qorunmasını və müdafiə sistemlərinin səmərəliliyini zəiflədir (Aurino & Giunti, 2022; Çavuş & Çalış, 2021). Peşəkar və təcrübəli kadrların hazırlanması, sosial işçilər üçün ixtisasartırma təlimləri və seminarların keçirilməsi, həmçinin sahə üzrə ixtisaslaşmış qurumların yaradılması işin gedişatına müsbət təsir göstərir və səmərəliliyi artırır. Azyaşlıların mühafizəsi üzrə ixtisaslaşmış institut və mərkəzlərin peşəkar heyətlə təmin olunması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır.

Beynəlxalq prinsiplər sosial müdafiə prosesində transformasiyanın vacibliyini vurğulayır. Transformasiya yalnız hüquqi islahatlarla məhdudlaşmamalı, sosial iş praktikasının gücləndirilməsi, cəmiyyətin məlumatlandırılması, uşaq hüquqları üzrə maarifləndirmə kampaniyaları və resursların ədalətli bölgüsü ilə dəstəklənməlidir. Köklü dəyişikliklər nəticəsində uşaq rifahının qorunması və istismarın qarşısının alınması üçün daha səmərəli və davamlı sistemlər formalaşdırmaq mümkündür.

Uşaq müdafiəsi və mühafizəsi üzrə ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, təhlükəsizlik zəif təmin olunduğu və uşaq hüquqlarına etinasız yanaşılan ölkələrdə uşaq əməyinin istismarı xüsusilə geniş yayılmışdır. Uşaqlar cəmiyyətin “zəif halqası” olduqları, həmçinin yoxsulluq və sosial bərabərsizlik dərinləşdiyi üçün az maaşlı, ağır əmək şəraitində istismara daha çox məruz qalırlar. Bu proses xüsusilə qaçqın və miqrant uşaqlar arasında daha tez-tez müşahidə olunur; ağır əmək şəraitinə dözə bilməyən azyaşlıların bəzən həyatlarını itirdikləri də statistikalarda əksini tapır. Mövcud təhlillər göstərir ki, 17 yaşdan aşağı uşaqların əmək fəaliyyəti ilə bağlı hüquqi tənzimləmələr bir çox ölkələrdə yetərli deyil.

Tarix boyu azyaşlılar cəmiyyətin zəif halqası kimi dəfələrlə istismara məruz qalmışlar. Qədim və müasir dövrlərdə müharibələr, ixtişaşlar, zorakılıq halları uşaqların fiziki və psixoloji sarsıntılar yaşamasına səbəb olmuş, bəzi hallarda bu vəziyyət “normal” kimi qəbul edilsə də, nəticədə fərdlərin deformasiyaya uğramış psixologiya ilə formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Sonrakı dövrlərdə uşaqlara təhsildən məhrum etmə, həmyaşıdları ilə kollektiv ünsiyyətdən uzaqlaşdırma, ictimai fəaliyyətlərdən kənar saxlama da istismar formalarından biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Cari dövrdə ictimai məkanlarda və onlayn mühitdə bullinq hadisələrinə daha çox rast gəlinir. Bu hallar mobil telefon, sosial media, həmçinin fiziki və psixoloji təzyiq formasında özünü göstərir. Cəmiyyətin xeyrinə istifadə olunmaq üçün yaradılan texnoloji vasitələr bəzən uşaqlar üçün travmatik təsir mənbəyinə çevrilir. Xüsusilə orta məktəblərdə şagirdlərin həmyaşıdları tərəfindən zorakılığa məruz qalması geniş yayılmışdır: zəif özünəinam, sosial dəstəyin azlığı və ailə mühitindəki gərginlik bu uşaqları bullinqin obyektinə edir. Eyni zamanda, bullinqi törədən uşaqların

da çox vaxt problemlilik ailə mühitində böyüdükləri, laqeyd və zorakı davranış modellərini ailə üzvlərindən öyrəndikləri müşahidə olunur. Bu, həm zorakılığa məruz qalan, həm də zorakılıq edən uşaqlar üçün sağlam ailə və cəmiyyət mühitinin formalaşmadığını göstərir.

Fəaliyyət qabiliyyəti məhdud (xüsusi ehtiyacılı) uşaqların istismarı ayrıca diqqət tələb edən məsələdir. Bəzi cəmiyyətlərdə bu uşaqlar “lazımsız” fərd kimi dəyərləndirilir, kütləvi qınağın obyektinə çevrilir, həm bullinqə məruz qalır, həm də sosial mühitdən təcrid edilirlər. Cəmiyyətdə tez-tez “onlar yalnız özləri kimi uşaqlarla birlikdə oxumalı, oynamalıdır” kimi stereotiplərə rast gəlinir. Halbuki, belə uşaqların təcrid edilməsi deyil, inklüziv təhsil mühitində həmyaşıdları ilə birgə sosiallaşması onların rifahı üçün daha uyğundur və cəmiyyətin humanist dəyərlərini gücləndirir.

Ailə cəmiyyətin təməl institutu kimi uşaq rifahının təminində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Sosial sahə üzrə maarifləndirici proqramlar və valideynlik bacarıqları üzrə təlimlərin təşkili sosial işçilərin əsas öhdəliklərindən biridir. Ekoloji yanaşma nöqteyi-nəzərindən valideyn münasibətlərinə baxdıqda görmək olar ki, bəzən həddən artıq cəza və ya həddən artıq mükafatlandırma uşağın sosial norma və sərhədləri düzgün mənimsəməsinə mane olur. Valideynlik üslubunun balanssız olması uşaqda həm özünə, həm də cəmiyyətə münasibətin təhrif olunmasına gətirib çıxara bilər.

Qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılması dövlətin sosial siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bunun üçün sosial işçi heyəti say və peşəkarlıq baxımından gücləndirilməli, onlar üçün əlavə təhsil, ixtisasartırma və superviziya mexanizmləri təmin edilməlidir. Əgər bu məsələlərə vaxtında və sistemli şəkildə diqqət yetirilməzsə, azyaşlıların istismarı daha da geniş vüsət ala və cəmiyyətin gələcəyi üçün dərin neqativ nəticələr doğura bilər.

Nəticə

Uşaqların sağlam və balanslı şəkildə formalaşması cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişaf mexanizminin əsas hərəkətverici amillərindən biri hesab olunur. Məhz buna görə cəmiyyətin təkmilləşdirilməsi, xalqın tərəqqisi və dayanıqlı inkişafı birbaşa uşaqların rifahının təmin olunmasından, onların sülh və əmin-amanlıq şəraitində böyüməsindən asılıdır.

Bu kontekstdə uşaq mühafizəsi üzrə məsul qurumların effektiv fəaliyyəti təmin edilməli, uşaq hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün müxtəlif sahələr üzrə xüsusi fondlar və proqramlar yaradılmalı, mövcud strukturlar isə gücləndirilməlidir. Multidissiplinar yanaşmanın tətbiqi – sosial işçilər, psixoloqlar, pedaqoqlar, həkimlər və hüquqşünaslar arasında əməkdaşlığın qurulması – uşaq müdafiə sisteminin səmərəliliyini artıran əsas şərtlərdən biridir.

Azyaşlıların üzləşə biləcəyi risk faktorları sosial müdafiə orqanları və müvafiq fondlar tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilməli, bu risklərin qarşısının alınması üçün preventiv mexanizmlər hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Travma hallarını tətikləyən sosial, ailəvi və institusional amillərin aradan qaldırılması üçün uşaqlarla psixoloji iş aparmağı bacaran peşəkar kadrların sistemli şəkildə cəlb olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, valideynlər uşaq

psixoloqları və sosial işçilərlə mütəmadi əlaqə saxlamalı, övladlarının emosional və psixoloji ehtiyaclarına həssas yanaşmalıdırlar.

Nəticə etibarilə demək olar ki, sosial müdafiə qurumları və sosial işçilər uşaqların rifahının təmin olunmasında, istismar və laqeydliyin qarşısının alınmasında və risk faktorlarının minimuma endirilməsində açar rol oynayan subyektlərdir. Onların peşəkar fəaliyyəti həm ayrı-ayrı uşaqların həyatına, həm də bütövlükdə cəmiyyətin gələcək inkişafına birbaşa təsir göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

- Akçe, İ., & Doğan, H. (2020). Cinsel istismara maruz kalmış çocuklar üzerine bir değerlendirme. *Sosyal Çalışma Dergisi*, 4(1), 12–20.
- Aurino, E., & Giunti, S. (2022). Social protection for child development in crisis: A review of evidence and knowledge gaps. *The World Bank Research Observer*, 37(2), 229–263.
- Collins, T. M., & Wright, L. H. V. (2022). The challenges for children's rights in international child protection: Opportunities for transformation. *World Development*, 159, 106032.
- Çavuş, F., & Çalış, N. (2021). İhmal ve istismarı önlemeye yönelik çocuk koruma politikalarında uzmanlaşmış koruyucu aile modelinin yeri. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 32(4), 1565–1586.
- Güngör, F., & Erdurak, Y. (2016). Çocuk hakları ve uygulama stratejileri bağlamında sokakta çalıştırılan çocuklar. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 1–35.
- Özkan, G. (2022). Ekolojik sistem yaklaşımı açısından çocuk ihmal ve istismarında bireysel, ailesel ve çevresel risk faktörlerinin değerlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 4(8), 217–240.
- Türkkan, T., Odacı, H., & Bülbül, K. (2021). Çocuk istismarı ve ihmalini anlamak: Ekolojik bir yaklaşım. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 32(2), 709–728.
- Yılmaz, Ş. N., & Karaaziz, M. (2023). Şiddet ve saldırgan davranışta çocukluk çağı travmalarının rolü. *MEYAD Akademi*, 4(1), 80–94.

Received: 20.11.2025

Revised: 22.11.2025

Accepted: 08.12.2025

Published: 10.12.2025

Romantic Motifs in the Works of Nizami Ganjavi

¹ Nazila Sadigova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205042>

Abstract: This study explores the philosophical and poetic dimensions of romantic motifs in the works of Nizami Ganjavi, emphasizing their central role in shaping the aesthetic and intellectual framework of his poetry. Nizami's romantic vision transcends conventional depictions of love, presenting it instead as a metaphysical force that leads the human soul toward self-knowledge, spiritual elevation, and moral refinement. His masterpieces—Layli and Majnun, Khosrow and Shirin, and Iskandarnamah—demonstrate how romantic motifs operate not merely as emotional expressions but as complex symbolic structures that integrate psychology, ethics, and cosmological thought.

In Layli and Majnun, love appears as an inner journey toward divine truth; Majnun's withdrawal into the desert reflects a process of spiritual purification in which love becomes a transformative, existential experience. Khosrow and Shirin situates romantic passion within a moral landscape, portraying love as a test of character, responsibility, and ethical choice. Shirin represents idealized virtue and fidelity, while Khosrow's struggles illustrate the tension between desire, power, and conscience. In Iskandarnamah, romantic motifs gain a philosophical dimension, intersecting with themes of wisdom, justice, and the pursuit of truth. Alexander's physical journeys mirror his inner intellectual and spiritual ascent, and nature becomes a symbolic space for enlightenment.

The study highlights Nizami's masterful use of symbols—rose, moon, water, mountains, deserts—and his rich metaphorical language, which together construct an emotional and intellectual atmosphere characteristic of classical Eastern romanticism. Drawing on the analyses of Lewis (2016), Meisami (1998), Davis (2005), De Bruijn (2004), Məmmədova (2017), and others, the research concludes that Nizami introduced significant innovations to the romantic tradition by redefining love as a universal, transformative, and humanistic principle. His romantic aesthetics profoundly influenced Persian, Turkic, and wider Islamic literary cultures, establishing a lasting model of poetic and philosophical romanticism.

Keywords: *Nizami Ganjavi; Romantic Motifs; Metaphysical Love; Classical Persian Poetics*

¹ Sadigova, N. Lecturer, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: oruceliyevanazile@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3041-6087>

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında romantik motivlər

¹ Nazila Sadigova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205042>

Xülasə: Bu məqalədə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında romantik motivlərin poetik, fəlsəfi və estetik baxımdan formalaşma mexanizmi araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, Nizami romantizmi yalnız məhəbbət süjetlərinin bədii təsviri deyil, həm də insanın mənəvi kamilliyi, ideal gözəllik konsepsiyası, daxili aləmin psixoloji dərinliyi və təbiətin simvolik funksiyası ilə bağlı çoxqatlı bədii sistemdir. Şair romantik dünyagörüşü eşqin emosional aspektlərindən kənara çıxararaq, onu insanın özünü dərk etməsinə, ilahi həqiqətlə vəhdət tapmasına yönəlmiş fəlsəfi proses kimi təqdim edir. “Leyli və Məcnun” poemasında eşq metafizik gücə çevrilərək insanın daxili aləminin kəşfinə aparır; Məcnunun tənhalığı, səhraya çəkilməsi və dünyadan uzaqlaşması romantik idealın formalaşdığı mənəvi məkandır. Burada eşq bəşəri varlığın mahiyyətini dəyişdirən bir qüvvə kimi təqdim olunur. “Xosrov və Şirin”də romantik motivlər əxlaqi seçim, iradə, fədakarlıq və mənəvi bütövlük üzərində qurulur. Şirin ideal qadın obrazı, Xosrov isə nəfs və məsuliyyət arasında qalan mürəkkəb psixoloji model kimi təsvir edilir; eşq insanın xarakterini formalaşdıran, onun mənəvi gücünü sınayan əxlaqi dəyərə çevrilir. “İskəndərnamə”də isə romantik motivlər daha geniş fəlsəfi mahiyyət qazanır: eşq, gözəllik və təbiət motivləri hikmət, bilik, ədalət və kamillik axtarışı ilə birləşir. İskəndərin səyahəti həm xarici, həm də daxili idrak yoludur və romantik motivlər burada insanın öz mahiyyətini anlamaq cəhdinin poetik təzahürünə çevrilir.

Nizami Gəncəvinin romantik poetikası simvolların (gül, ay, su, dağ, səhralar), məcazların, poetik təsvir vasitələrinin və emosional atmosferin geniş işlənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu bədii vasitələr insan hissələrinin dərinliyini, ruhun təlatümlərini və idealın axtarışını poetik dildə ifadə edən əsas struktur elementləridir. Tədqiqatçılar (Lewis, Meisami, Davis, De Bruijn, Məmmədova və b.) vurğulayırlar ki, Nizami romantizmi Şərq ədəbiyyatının ən yüksək poetik zirvələrindən biridir. Məqalənin nəticələri göstərir ki, Nizami Gəncəvi romantik ənənəyə yeni estetika gətirmiş, sevgi anlayışını metafizik və humanist ölçülərlə zənginləşdirmiş, qadın və kişi qəhrəmanlarının ideal modelini yaratmış, romantik tənhalığı mənəvi yüksəlişin forması kimi təsvir etmişdir. Onun təsiri yalnız Azərbaycan və fars ədəbiyyatı ilə məhdudlaşmır; Nizami romantikası əsrlər boyu türk, Orta Asiya və ümumilikdə İslam Şərqinin poetik düşüncəsinə güclü təsir göstərmişdir.

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin romantik motivləri yalnız bədii-estetik hadisə deyil, həm də insanın varlıq, eşq, gözəllik və mənəviyyət haqqında anlayışlarını formalaşdıran dərin fəlsəfi sistemdir və Şərq ədəbiyyatı tarixində bənzərsiz yer tutur.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi; Romantik motivlər; Metafizik eşq; Şərq poetik-estetik sistemi*

¹ Sadigova, N. Lecturer, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: oruceliyevanazile@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3041-6087>

Giriş

Nizami Gəncəvi Şərq poetik düşüncəsinin ən parlaq simalarından biri olaraq əsrlər boyunca romantik təxəyyülün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Onun bədii dünyası insan hisslərinin dərinliyini, eşqin metafizik mahiyyətini, sevgi ilə qəhrəmanlıq ideallarının vəhdətini vahid poetik sistemdə birləşdirir. Tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, Nizaminin poetik üslubu yalnız süjetin məntiqi ardıcılığı ilə deyil, həm də estetik və fəlsəfi qatlarla zənginləşən romantik məzmunla səciyyələnir (Lewis, 2016; Meisami, 1998).

Nizaminin “Xəmsə”si – xüsusilə “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” və “İskəndərnamə” – klassik Şərq romantikasının yenilənmiş modelini yaradan poetik sistemdir. Bu əsərlərdə sevgi ideyası ənənəvi məhəbbət təsvirlərini aşaraq mənəvi kamilliyə aparan, insanın daxili aləmini formalaşdıran, eyni zamanda sosial-estetik çərçivələrlə səsleşən çoxqatlı təfəkkür modelinə çevrilir. Davis (2005) qeyd edir ki, Nizami eşqi həm emosional yaşantı, həm də əxlaqi-mənəvi tərbiyə vasitəsi kimi təqdim edir və bu mənada onun qəhrəmanları məhəbbətin fəlsəfi mahiyyətini təcəssüm etdirən simvollara çevrilir.

İran və türk ədəbiyyatşünasları Nizami romantikasında ideal gözəllik, mənəvi saflıq və eşqin ilahi qaynağa bağlılığı kimi xüsusiyyətləri əsas istiqamətlərdən biri hesab edirlər (Yıldız, 2019; Məmmədova, 2017). Qərb tədqiqatçıları – xüsusilə De Bruijn (2004) və Chelkowski (2010) – isə Nizaminin təsviri poetikasını “mistik-romantik baxış” kimi xarakterizə edərək onun bədii irsinin universal mahiyyət daşıdığını vurğulayırlar. Rus və Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında isə Nizaminin romantik motivləri həm milli ənənənin davamı, həm də Şərq poetikasına yenilik gətirən orijinal sistem kimi izah edilir (Брагинский, 1973; Левин, 1970; Seyidov, 2005).

Bütün bu yanaşmalar göstərir ki, Nizami Gəncəvinin romantik konsepsiyası yalnız sevgi mövzusunun bədii təsviri deyil; o, insanın daxili aləmini, azadlıq arzusunu, gözəllik idealını və mənəvi kamillik axtarışını birləşdirən kompleks poetik-fəlsəfi modeldir. Bu baxımdan Nizami irsinin öyrənilməsi həm ədəbiyyat tarixi üçün, həm də Şərq estetik fikrinin inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün dəyərli elmi mənbə hesab olunur. Mövcud tədqiqatların müqayisəli təhlili göstərir ki, Nizami romantizmi bu gün də humanitar elmlər üçün aktualdır və sevgi fəlsəfəsi, estetik ideal və insan təbiəti haqqında yeni interpretativ imkanlar açır.

Nizami Gəncəvi poetikasında romantik dünyagörüşü

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı Şərq mədəniyyətində romantik təfəkkürün ən kamil bədii nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilir. Onun poetik dünyagörüşü insanın daxili aləminə yönələn psixoloji müşahidələr, eşqin ilahiləşdirilən mahiyyəti, yüksək estetik ideal və mənəvi kamillik konsepsiyası üzərində qurulmuşdur. Tədqiqatçılar (Lewis, 2016; Meisami, 1998; Davis, 2005) Nizami romantizmini həm klassik ənənənin davamı, həm də həmin ənənəyə yeni fəlsəfi-estetik perspektiv gətirən bədii yenilik kimi qiymətləndirirlər.

Nizami poetikasında romantik hisslər yalnız emosional coşqu kimi təqdim olunmur; bu hisslər humanist ideyalarla, mənəvi dərinliklə və mükəmmələ canatma düşüncəsi ilə tamamlanır.

Romantik dünyagörüşün mərkəzində ideal gözəllik və ideal insan modeli dayanır. Şairin yaratdığı qəhrəmanlar təkcə sevən və ya qəhrəmanlıq edən obrazlar deyil; onlar yüksək əxlaqi bütövlüyün, mənəvi saflaşmanın və bəşəri dəyərlərin təcəssümüdür. Şirin, Leyli, Mehr, Fitnə kimi qadın obrazlarının gözəlliyi fiziki görünüşdən çox, onların ruhi saflığı, sədaqəti və fədakarlığı ilə müəyyənləşir. Xosrov, Məcnun və İskəndər isə ideal qəhrəmanın müxtəlif arxetiplərini təmsil edir: biri insanın daxili ziddiyyətləri ilə mübarizəsini, digəri eşqin insanı mənəvi idrakın zirvəsinə qaldırmasını, üçüncüsü isə hikmət və ədalət idealını reallaşdıran maarifçi hökmdarı təcəssüm etdirir.

Romantik dünyagörüşün mühüm cəhətlərindən biri tənhalıq, eşq və fədakarlıq motivlərinin vahid psixoloji xətt üzrə birləşməsidir. Nizami üçün tənhalıq yalnız fiziki uzaqlıq deyil, insanın öz mənəvi aləminə çəkilərək saflaşdığı, kamilləşdiyi bir prosesdir. Məcnunun səhraya çəkilməsi, Xosrovun tənha anlarda daxili çətinliklərlə üzləşməsi, İskəndərin bilik uğrunda səyahətlərdə təkliyə qərq olması romantik tənhalığın poetik modelləridir. Davis (2005) bu tənhalığı “eşqin yanma mərhələsi” kimi dəyərləndirir və qeyd edir ki, insan yalnız daxili sükuta çəkilməklə eşqin mahiyyətini dərinlən dərk edə bilər.

Nizami yaradıcılığında məhəbbət bütün romantik emosiyaların zirvəsi kimi təqdim olunur. Şair eşqi həm insani, həm də kosmik bir güc kimi izah edir. “Leyli və Məcnun”da eşq cismani əlaqəni aşaraq mənəvi idrakın ali formasına çevrilir. Məcnun üçün Leyli artıq bir qadın surətindən çıxaraq varlığın ən gözəl mənasının rəmzinə çevrilir. “Xosrov və Şirin”də eşq fatehi dəyişdirən, onu mənəvi bütövlüyə aparan güc kimi fəaliyyət göstərir. “İskəndərnamə”də isə eşq daha geniş miqyasda bəşəri sevgi və ədalət idealına yönəlir. Romantik eşqin mahiyyəti burada fədakarlıqla tamamlanır: qəhrəmanlar sevdikləri üçün özlərini fəda etməyə hazır olur və bu fədakarlıq Nizami estetikasında eşqin ən ali göstəricisi sayılır.

Nizaminin romantik dünyagörüşünü formalaşdıran mühüm poetik vasitələrdən biri də təbiətin simvolik funksiyasıdır. Təbiət təkcə təsvir elementinə çevrilmir, həm də qəhrəmanların daxili dünyasını əks etdirən bədii məkana çevrilir. Səhralar, bağlar, dağlar, su motivləri, ay işığı və mövsümlərin dəyişməsi obrazların emosional vəziyyətini gücləndirir və onların taleyinə bədii işarə rolunu oynayır. De Bruijn (2004) və Şayegan (2014) bu məkanları “mistik-romantik landşaftlar” kimi dəyərləndirir və Nizaminin təbiəti kosmik harmoniya ideyasının bədii ifadəsinə çevirdiyini vurğulayırlar.

Beləliklə, Nizami Gəncəvi poetikasında romantik dünyagörüş insanın mənəvi kamilliyinə inam, eşqin ilahi mənbəyə bağlılığı, gözəllik idealının estetik-fəlsəfi şərhə və təbiətin simvolik məkan kimi funksiyası üzərində qurulmuşdur. Şairin romantizmi əsrlər boyu öz bədii orijinallığını və tükənməz təsir gücünü qoruyub saxlamışdır.

Əsərlərdə romantik motivlərin təzahürü

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si romantik dünyagörüşün poetik inkişafının ən yüksək mərhələlərindən birini təşkil edir və romantik ruh xəmsənin bütün poemalarında fərqli

səviyyələrdə təzahür edir. Nizami romantik motivləri təkcə eşqin süjet xəttini hərəkətə gətirən amil kimi deyil, həm də insanın mənəvi kamilliyə doğru yolunu müəyyən edən ideya-etik istiqamət kimi işlədib. “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”, “İskəndərnamə” və digər poemalar romantik duyğuların, tənhalığın, fədakarlığın, ideal axtarışının və mənəvi saflaşmanın poetik laboratoriyasıdır.

“Leyli və Məcnun” Nizami yaradıcılığında romantik motivlərin ən kamil şəkildə formalaşdığı əsərdir. Burada eşq yalnız iki gəncin duyğusal münasibəti kimi deyil, insan varlığını dəyişdirən, onu daxili mahiyyətinə yönəldən və həyat–ölüm sərhədlərini aşan metafizik qüvvə kimi təqdim olunur. Məcnunun sosial həyatdan ayrılması və səhraya çəkilməsi zahiri hadisə deyil; bu, insanın daxili dünyasında baş verən psixoloji və mənəvi transformasiyadır.

Səhranın səssizliyi, sonsuzluğu və mistik boşluğu Məcnunun daxili boşluğunun, həsrətinin və mənəvi təlatümünün metaforası kimi çıxış edir. Tədqiqatçılar (De Bruijn, 2004; Məmmədova, 2017) səhranı “mənəvi dəyişimin məkanı” kimi şərh edərək Nizaminin bu obrazı həm sufi, həm də romantik kontekstdə işlətməsini vurğulayırlar. Lewis (2016) Məcnunun eşq vasitəsilə “ikinci dəfə doğulduğunu” qeyd edir və bu prosesin insanı ilahi həqiqətə yaxınlaşdırdığını bildirir.

Leyli obrazı bu yüksəliş prosesində əsas rəmzdır. O, yalnız sevən qadın deyil; paklıq, ideallıq və mənəvi gözəlliyin bədii təəcəssümüdür. Meisami (1998) Leylini Məcnunun mənəvi inkişafının “katalizatoru” kimi qiymətləndirir—yəni məhz onun varlığı eşqi adi duyğudan ilahi anlam daşıyan fenomenə çevirir.

Romantik motivlərin ən qüvvətli cəhətlərindən biri eşqin həm izzirab gətirməsi, həm də insanı ucaldan gücə çevrilməsidir. Məcnunun ağlaması, yanması, dünyadan imtina etməsi Nizami poetikasında eşqin zəruri mərhələsi kimi təqdim olunur. Bu izzirab insanı məhv etmir, əksinə, onu saflaşdırır və özünə qaytarır.

“Leyli və Məcnun”da romantik eşqin poetik modeli

Beləliklə, “Leyli və Məcnun” poemasında romantik eşq:

- maddi aləmdən uzaqlaşmanın,
- insanın daxili aləmini kəşf etməsinin,
- ilahi həqiqətə doğru yönəlməsinin,
- ideal gözəllik və ideal sevgi modelinə yüksəlməsinin

poetik obrazına çevrilir. Bu baxımdan əsər təkcə klassik məhəbbət hekayəsi deyil, insanın ruhani müdrikliyə çatması haqqında yaradılmış poetik-fəlsəfi manifestdir.

“Xosrov və Şirin”də romantik motivlərin mahiyyəti

“Xosrov və Şirin” Nizami Gəncəvinin romantik poetikasının ən mürəkkəb və çoxqatlı nümunələrindən biridir. Bu əsərdə romantik motivlər yalnız iki aşiqin münasibətləri ilə

məhdudlaşmır; əksinə, insanın əxlaqi seçim qarşısında dayanması, iradə nümayiş etdirməsi, nəfs və vicdan arasında gedən psixoloji mübarizə ilə tamamlanır. Nizami eşqi burada həm güclü emosional təsirə malik hiss, həm də insanın mənəvi meyarlarını müəyyən edən böyük həyat sınağı kimi şərh edir. Bu səbəbdən “Xosrov və Şirin” yalnız eşqin təsviri deyil, eşqin insanı dəyişdirən və istiqamətləndirən mahiyyəti haqqında geniş miqyaslı poetik-fəlsəfi əsərdir.

Şirin – ideal qadın modelinin poetik arxetipi

Əsərin mərkəzində duran Şirin obrazı Nizami qadın idealının ən parlaq təəcəssümüdür. O, zahiri gözəlliyi ilə seçilsə də, şairin təqdimatında onun əsas dəyəri mənəvi bütövlüyü, sədaqəti, əxlaqi möhkəmliyi və zəkâsıdır. Şirin eşq uğrunda təhlükələrə sinə gərir, lakin heç zaman öz mənəvi simasını itirmir. Onun Xosrova sevgisi kor ehtiras deyil; şüurlu şəkildə verilmiş əxlaqi seçimdir.

Yıldız (2019) Şirini “Nizami qadın idealının estetik-fəlsəfi sintezi” kimi xarakterizə edərək qeyd edir ki, Şirin əsərdə bəzək elementi kimi deyil, iradə, ləyaqət və mənəvi dayanıqlığın nümunəsi kimi təqdim olunur. Onun dağlardan keçməsi, çətinlikləri aşması və eşq uğrunda göstərdiyi sakit, lakin sarsılmaz fədakarlıq romantik motivlərin emosional gücünü artırır. Nizami üçün qadın obrazı passiv varlıq deyil, idealın daşıyıcısı və insanı mənəvi yüksəlişə aparan fəal qüvvədir.

Xosrov – ehtiras və məsuliyyət arasında qalan insan modeli

Xosrov obrazı daha mürəkkəb psixoloji quruluşa malikdir. O, bir tərəfdən ehtiraslı aşiq, digər tərəfdən isə dövlət başçısı kimi böyük siyasi məsuliyyət daşıyan hakim fiqurdur. Onun hakimiyyət ehtirası ilə məhəbbəti arasında qaldığı dramatik vəziyyət əsərdə romantik gərginliyi artırır və insanın ən qədim etik dilemmasını – nəfs və vicdan arasında keçən mübarizəni – təəcəssüm etdirir.

Meisami (1999) qeyd edir ki, Nizami Xosrovun obrazında eşqin insanı saflaşdıran, nəfsi isə sınağa çəkən gücünü poetik şəkildə canlandırır. Xosrovun tərəddüdləri, səhvləri və yenidən doğruya qayıtmaq cəhdləri onun obrazını daha insani və həyatiliylə dolu edir.

Eşqin sosial-əxlaqi funksiyası

“Xosrov və Şirin”də romantik motivlər yalnız aşiq-məşuq münasibəti ilə məhdudlaşmır; sevgi onların həyat yolunda qarşılaşdıqları əxlaqi problemləri işıqlandıran bir vasitəyə çevrilir. Şirinlə Xosrov arasındakı sevgi sədaqət, fədakarlıq, vicdan, ədalət və mənəvi möhkəmlik kimi bəşəri dəyərlərin sınaq meydanına çevrilir.

Lewis (2016) və De Bruijn (2004) vurğulayırlar ki, Nizami bu əsərdə eşqin psixoloji, sosial və etik aspektlərini vahid bədii struktura çevirir. Şair romantik eşqi yalnız hiss kimi deyil, insanın həm özünə, həm də cəmiyyətə qarşı məsuliyyətini müəyyən edən böyük bir mənəvi sistem kimi təqdim edir.

Bu səbəbdən əsərdə eşq klassik mənada sadə qarşılıqlı münasibət deyil; insanı öz əxlaqına cavabdeh edən, taleyini yönəldən və mənəvi kamilliyə aparan geniş miqyaslı poetik-fəlsəfi konsepsiyadır.

Beləliklə, “Xosrov və Şirin”də romantik motivlərin poetik mahiyyəti üç əsas istiqamətdə formalaşır:

1. Eşqin insanın mənəvi seçimlərini müəyyən edən fəlsəfi güc olması,
2. Qadın obrazının ideal əxlaqi bütövlüyün rəmzinə çevrilməsi,
3. Kişi qəhrəmanının nəfs və məhəbbət arasında gedən daxili mübarizə ilə sınılanması.

Bu xüsusiyyətlər əsərin romantikasını sadə hiss təsvirindən çıxarır dərin psixoloji, əxlaqi və sosial məzmunla zənginləşdirir. Nəticədə “Xosrov və Şirin” yalnız məhəbbət haqqında deyil, həm də insanın öz iradəsi və mənəviyyəti ilə sübut etdiyi bəşəri dəyərlər haqqında poetik-fəlsəfi bir dastana çevrilir.

“İskəndərnamə” Nizami Gəncəvi yaradıcılığında romantik motivlərin ən fəlsəfi və çoxqatlı şəkildə təzahür etdiyi əsərdir. Burada romantizm yalnız sevgi münasibətlərinə aid edilmir; o, insanın varlıqla əlaqəsini, həqiqət axtarışını, bilik və ədalətə çatmaq üçün keçdiyi mənəvi sınaqları əhatə edən geniş bir dünyagörüşün ümumi çərçivəsinə daxil olur. Nizami romantik duyğuları İskəndərin taleyi üzərində elə bir şəkildə qurur ki, bu duyğular insan ruhunun təkamül mərhələləri, mənəvi ucalıq və kamilliyə gedən yolun poetik-fəlsəfi simvoluna çevrilir. İskəndər əsərdə yalnız fateh, imperiya qurucusu və siyasi güc sahibi kimi deyil, həm də daxili mənasını, kainatdakı yerini, insan həyatının məqsədini axtaran müdrik kimi təqdim olunur. Onun səyahətləri ikiqat mənə daşıyır: xarici aləmdəki fiziki yolçuluq eyni zamanda daxili aləmdə gedən ruhi hərəkəti əks etdirir. Keçdiyi hər bir məkan bir sınaq, rastlaşdığı hər bir hadisə bir hikmət dərsi, qarşılaşdığı hər bir insan bir mənəvi işarə funksiyasını daşıyır. Meisami (1998) qeyd edir ki, Nizami İskəndər obrazını “dünya fatehindən çox, həqiqət fatehi” kimi quraraq, əsərdə romantik axtarışın fəlsəfi zəminini gücləndirir. İskəndərin rastlaşdığı dağlar, səhralar, qaranlıq məkanlar, işıqlı şəhərlər və mistik coğrafiyalar Nizaminin poetikasında simvolik bir xəritə yaradır. De Bruijn (2004) bu məkanları “romantik-sufi zəka xəritəsi” adlandırır və vurğulayır ki, Nizami üçün məkan sadəcə dekor deyil; o, idrakın genişlənməsi və mənəvi təmizlənmənin aparıldığı rəmzi bir sahədir. Təbiətin bu cür fəlsəfi funksiyası “İskəndərnamə”ni yalnız qəhrəmanlıq dastanı yox, həm də romantik-mistik bir idrak poemasına çevirir. Məsələn, şairin təsvir etdiyi qaranlıq ölkələr, əcaib məkanlar və naməlum sərhədlər insanın öz daxilindəki qaranlıq nöqtələr, qorxular və bilinməyən tərəflərlə qarşılaşmasının bədii ekvivalentidir. Bu əsərdə romantik motivlərin ən mühüm cəhətlərindən biri onların eşqdən kənara çıxaraq daha geniş bir fəlsəfi istiqamət qazanmasıdır. Eşq burada yalnız iki insan arasındakı hiss deyil; o, həqiqətə, hikmətə, ədalətə, kosmik harmoniya və ilahi nizamla birliyə aparan hərəkətverici qüvvədir. İskəndərin bilik əldə etmək eşqi, dünyanı ədalətlə idarə etmək ehtirası və hikmətə doğru yönəlmiş istəyi Nizami romantizminin universallaşan təzahürüdür. Lewis (2016) bu eşqi “humanist-romantik yüksəlişin fəlsəfi mərkəzi” kimi dəyərləndirir. Eyni zamanda, Nizami İskəndərin səyahətini insani zəifliklərin də poetik açılıma çevirir. O, yalnız qalib fateh deyil; zaman-zaman özünü dərk etməyə çalışan bir insan, səhvlərindən öyrənən, eqosu ilə mübarizə aparan, öz gücünün sərhədlərini tanımağa çalışan bir şəxsdir. Bu ziddiyyətli vəziyyət romantik gərginliyi artırır və obrazın psixoloji dərinliyini daha da

genişləndirir. Şair beləliklə romantik motivləri insanın müdrikliyə çatmaq üçün keçdiyi sınaqlarla birləşdirir.

“İskəndərnamə”də gözəllik, xüsusən də estetik gözəllik anlayışı yalnız fiziki təsvirlərlə məhdudlaşmır. Burada gözəllik idealın bir forması, müdrikliyin bir mərhələsi, ruhun saflaşmasının göstəricisi kimi çıxış edir. Təbiətin gözəlliyi, hikmət sahiblərinin sözlərinin gözəlliyi, müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin gözəlliyi – bunların hamısı İskəndərin mənəvi inkişafına təsir edən bədii elementlərdir. Məmmədova (2017) romantik gözəlliyin bu şəkildə təqdim edilməsini “estetik idealın fəlsəfi genişlənməsi” kimi şərh edir.

Nəticə etibarilə, “İskəndərnamə” Nizami romantizminin ən universal ifadəsidir. Burada sevgi, gözəllik, ədalət, bilik və hikmət birləşərək insanın həm özünü, həm də dünyanı anlamaq cəhdinin poetik tabloya çevrilir. Romantik motivlərin funksiyası bu əsərdə eşqin fərdi hissdən çıxaraq insanın bütün mənəvi həyatını əhatə edən böyük bir ideyaya transformasiya edilməsidir. Bu səbəbdən “İskəndərnamə” yalnız fəthlər haqqında deyil, insanın öz daxili aləmini fəth etməsi haqqında poetik-fəlsəfi manifest kimi dəyərləndirilir.

Romantik motivlərin mühüm təzahürlərindən biri də təbiətin özüdür. Təbiət Nizami poetikasında həm obrazların daxili aləminin güzgüsüdür, həm də bədii məna yükünü daşıyan rəmzi sistemdir. Məcnunun səhrası tənhalığın və eşqin ilahiləşməsinin məkandır; Şirinin yaşadığı dağlıq-göyçək məkanlar onun daxili paklığını, mənəvi möhkəmliyini əks etdirir; İskəndərin keçdiyi yollar isə fəthin ruhunda baş verən idrak proseslərinin metaforasıdır. Çöllər, bağlar, qəsrlər, mağaralar, səhralar—bunların hər biri Nizami romantikasında bədii və fəlsəfi məna daşıyır. Şayegan (2014) vurğulayır ki, bu məkanlar şairin romantik təfəkkürünün formalaşdığı kosmik harmoniyanın bədii sxemini yaradır.

Nəhayət, Nizami əsərlərində romantik motivlərin təzahürü təkcə süjetlərdə və obrazlarda deyil, poetik dilin özündə də müşahidə olunur. Şair metaforalarla, simvollarla, təzadlarla, emosional tonla romantik hissləri gücləndirir. Ədalət, gözəllik, həqiqət, tənhalıq, əzab, fədakarlıq kimi anlayışlar poetik sistemdə bir-birini tamamlayaraq romantik mənzərə yaradır. Romantik motivlər Nizamının bədii dünyasını yalnız emosional zənginliklə deyil, həm də fəlsəfi dərinliklə doldurur. Bu motivlər əsərlərin süjetindən çox, şairin bəşəriyyətə ünvanladığı mesajların—mənəvi ucalıq, sədaqət, insanın özünü dərk etməsi və gözəllik idealına doğru yolun—əsas daşıyıcılarıdır.

Romantik motivlərin poetik xüsusiyyətləri

Nizami Gəncəvi romantik motivləri yalnız süjet xəttində deyil, həm də poetik dilin bütün qatlarında bədii-estetik mahiyyətə çevirmişdir. Onun poetik sistemi simvolların zənginliyi, məcazların çoxqatlılığı, təbiətin rəmzi funksiyası və obrazların daxili hisslərini emosional güclə təqdim edən romantik atmosfer ilə fərqlənir. Nizami poetikasının bu xüsusiyyətləri tədqiqatçılar tərəfindən romantik düşüncənin həm psixoloji, həm fəlsəfi, həm də estetik ifadəsi kimi qiymətləndirilmişdir (Lewis, 2016; Meisami, 1998; De Bruijn, 2004; Məmmədova, 2017). Şair romantik motivləri müstəqil bədii vahid kimi deyil, insanın mənəvi yüksəlişini, hisslərinin

dərinliyini və ideal gözəllik haqqında təsəvvürlərini formalaşdıran kompleks poetik sistem kimi təqdim edir. Nizaminin təsvir poetikasında gül, ay, su, dağ və səhrələr kimi obrazlar təkcə təbiət detallarının təsviri deyil; onlar romantik rəmzə çevrilərək insanın hiss və düşüncələrinin bədii ifadəsini təmin edir. Gül Nizami dünyasında həm gözəlliyin, həm də zərif sevginin simboludur. Şair qadın gözəlliyini gül vasitəsilə poetikləşdirir, lakin gül eyni zamanda məhəbbətin incəliyini və keçiciliyini də xatırladır. Davis (2005) bildirir ki, Nizami gülü “eşqin emosional vibrasiyasını ifadə edən ən həssas poetik simvol” kimi işlətməkdə yenilikçi idi. Ay isə həm ideal gözəlliyin, həm saf sevginin, həm də məhəbbətin ilahi nurunun simvoludur: Nizami ayı, xüsusilə dolunayı, qadın gözəlliyinin metafizik parıltısı kimi təqdim edir. Su Nizami poetikasında təmizlənmə, ruhun arınması, eşqin şəffaflığı və həyatın axıcılığı ilə bağlıdır. Xüsusilə “Xosrov və Şirin”də su motivi sevginin davamlılığını, həsrətin axıcılığını, emosional fırtınaların sakitləşdirici gücünü ifadə edir. Dağlar romantik yüksəlişin, mənəvi ucalığın və qəhrəmanın daxili gücünün rəmzidir. Şirin dağları aşarkən göstərdiyi iradə və fədakarlıq bu simvolun məzmununu genişləndirir. Səhrələr isə xüsusilə Məcnun obrazında insanın öz mənəvi aləminə çəkildiyi, dünyanın zahiri səindən uzaqlaşdığı və eşqin ilahiləşdiyi məkandır. De Bruijn (2004) səhranı “mənəvi transformasiya məkanı” adlandıraraq, Nizaminin bu məkanı romantik-sufi özünüdərk simvoluna çevirdiyini vurğulayır.

Nizaminin poetik dili məcazlar, metaforalar, təşbehlər, hiperbolalar və simvolik təzadlarla zəngindir. Meisami (1998) bu poetik quruluşu “çoxqatlı məcaz sistemi” kimi qiymətləndirərək, Nizaminin romantik təsvirlərinin sadə obrazlardan ibarət olmadığını, hər bir obrazın psixoloji və fəlsəfi yük daşıdığını vurğulayır. Məsələn, eşq “yanğın”, “külək”, “şölə”, “cəvahir”, “məhv edən, amma dirildən alov” kimi bənzətmələrlə təsvir olunur. Bu metaforalar eşqin həm ağrı, həm də ilahi zövq gətirdiyini göstərir. Sevgi çox zaman “dərd”, “yaralı qəlb”, “günəşə yaxınlaşan pərvanə” kimi obrazlarla xarakterizə edilir; bu isə romantik sevginin təkcə xoşbəxtlik deyil, həm də mənəvi sınaq olduğunu bildirir. Məcnunun Leyli üçün “külə dönməsi”, Şirinin Xosrov uğrunda “dağları əritməsi”, İskəndərin zirvələr aşaraq “həqiqətə doğru qalxması” şairin hiperbolik poetikasının romantik xarakterini dərinləşdirir.

Poetik təsvir vasitələrinin ən güclü təzahürü Nizaminin qurduğu romantik atmosferdir. Bu atmosfer insan hisslərinin yüksəlmiş halını, daxili təlatümləri, eşqin gətirdiyi eyforiyanı və iztirabı eyni vaxtda ifadə edir. Nizami atmosferi yalnız emosional yük yaratmaq üçün deyil, həm də mənəvi-dünyəvi hədəfləri göstərmək üçün qurur. Romantik atmosfer qəhrəmanların hiss dünyası ilə təbiətin halı arasında qurulan bədii paralellərlə formalaşır. Məsələn, “Leyli və Məcnun”da təbiət tez-tez qəhrəmanların emosional vəziyyətini əks etdirən güzgü rolunu oynayır; Məcnun kədərli olduqda küləklər şiddətlənir, səhranın səssizliyi artır, ulduzlar ondan uzaqlaşır. Lewis (2016) qeyd edir ki, Nizaminin yaratdığı atmosfer eşqin “aşıqın varlığını çevrələyən kosmik enerji” kimi təqdim edilməsinə xidmət edir. “Xosrov və Şirin”də atmosfer daha çox həsrət, ümid, arzu və qərarlılıq duyğularının estetik harmoniyası ilə qurulur. “İskəndərnamə”də isə romantik atmosfer daha fəlsəfi mahiyyət kəsb edərək bilik, hikmət və ədalət axtarışının dramatik tonunu daşıyır.

Obrazların duyğusal təqdimatı Nizami poetikasının əsas güc nöqtələrindən biridir. Onun qəhrəmanları hisslərini yalnız sözlərlə ifadə etmirlər; onların davranışları, hərəkətləri,

mübarizələri və münasibətləri romantik emosiyanın bədii enerjisini daşıyır. Məcnunun özünü unudacaq dərəcədə eşqə qərqlənməsi, Şirinin məhəbbəti uğrunda çətinliklərə sinə gərməsi, Xosrovun hiss yükü ilə mübarizəsi, İskəndərin bilik eşqi ilə alışıması romantik emosiyaların çoxşaxəli təzahürüdür. Yıldız (2019) obrazların duyğusal təqdimatını Nizami romantikasının ən yüksək səviyyəsi adlandıraraq, bu poetik emosiyaların həm oxucuya təsir etdiyini, həm də obrazların daxili psixologiyasını açdığını qeyd edir. Azərbaycan nizamişünasları (Seyidov, 2005; Məmmədova, 2017) isə bu emosional təqdimatın Nizami romantikasını yalnız estetik fenomen deyil, həm də dərin psixoloji model kimi formalaşdırdığını müasir elmi fikirdə təsdiqləmişlər.

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin poetikasında romantik motivlərin poetik xüsusiyyətləri simvolların çoxmənalılığı, məcazların fəlsəfi yükü, təbiət mənzərələrinin psixoloji funksiyası və obrazların duyğusal enerjisi ilə səciyyələnir. Şair romantik motivləri poetik dilin bütün qatlarına yayaraq onları bəşəri mənə daşıyan estetik sistemə çevirir. Bu poetik sistem həm Şərq ədəbiyyatının estetik ənənələrinə əsaslanır, həm də bu ənənələri universallaşdıraraq əsrlər boyu təsir gücünü qoruyan bənzərsiz romantik model yaradır.

Nəticə

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı Şərq poetikasında romantik düşüncənin ən yüksək ifadə formalarından biri olmaqla yanaşı, həm də bu ənənənin inkişafında yeni mərhələ açmışdır. Onun əsərləri yalnız romantik eşqin bədii təsvirini vermir, həm də bu eşqin fəlsəfi mahiyyətini, insanın daxili aləminin dərin qatlarını, ideal gözəllik və mənəvi kamillik haqqında təsəvvürləri zəngin poetik sistemə çevirir. Lewis (2016), Meisami (1998), Davis (2005) və De Bruijn (2004) kimi tədqiqatçıların əsərləri göstərir ki, Nizami romantizmi sadə sevgi və emosional cazibə ideyasını aşaraq, eşqi insanın varoluş səbəbinə, mənəvi ucalığın açarına, insan və kainat arasında harmoniyanın vasitəsinə çevirmişdir. Nizaminin romantik ənənəyə gətirdiyi əsas yeniliklərdən biri onun ideal qəhrəman və ideal gözəllik modelini yeni poetik-fəlsəfi çərçivədə yaratmasıdır. Şair romantik obrazları ənənəvi təsvirin sərhədlərindən çıxararaq onları yüksək etik dəyərlərin, ruhani kamilliyin və bəşəri idealın daşıyıcısına çevirmişdir. Şirin obrazı fədakarlığın, Leyli paklığın, Məcnun mənəvi eşqin, İskəndər isə hikmətlə yüklənmiş humanist idealın simvoludur. Bu obrazlar romantik ənənəyə yeni mənə gətirərək insani hisslərin yalnız emosional təzahür deyil, həm də dərin mənəvi axtarışın elementi olduğunu göstərmişdir. Meisami (1999) və Məmmədova (2017) qeyd edirlər ki, Nizaminin yaratdığı qəhrəman tipi Şərq ədəbiyyatında romantizm anlayışını köklü şəkildə dəyişdirmişdir.

Nizami romantizminin əsas nüvəsini təşkil edən romantik eşqin fəlsəfəsi şairin poetikasında bəşəri-estetik dəyər kimi formalaşır. Bu eşq nəfsani istəkdən tamamilə aralanmış, saflaşdırılmış, mənəvi səviyyəyə yüksəlmiş bir anlayışdır. “Leyli və Məcnun”da eşq sonsuzluğa, ilahi həqiqətə açılan qapıdır; “Xosrov və Şirin”də eşq əxlaqi seçimlərin, sədaqətin və iradənin sınaq meydanıdır; “İskəndərnamə”də isə eşq bilik, ədalət və hikmət axtarışı ilə birləşərək universal mənə qazanır. Bu əsərlərdə romantik eşq yalnız iki insanın münasibəti deyil, insanın öz gerçək mənliliyinə çatması, ruhunun saflaşması və varlıqla harmoniya tapması kimi təqdim olunur. Davis (2005) bu poetik

eşqi “insanın mənəvi özünüdərkinin ali forması” kimi şərh edir. Bu səbəbdən Nizami eşqi yalnız hiss kimi deyil, həm də fəlsəfi yol, mənəvi inkişafın əsas vasitəsi kimi təqdim edir. Nizami romantizminin Şərq ədəbiyyatına təsiri çoxşaxəli və dərin olmuşdur. Onun romantik motivləri, bədii obrazları, simvolik təsvirləri, psixoloji dərinliyi və təbiətin poetik funksiyası əsrlər boyu Azərbaycan, fars, türk, Orta Asiya və daha geniş İslam mədəniyyəti coğrafiyasının ədəbiyyatına nüfuz etmişdir. Braginski (1973) və Levin (1970) göstərirlər ki, Nizaminin romantik modeli klassik Şərq məhəbbət ədəbiyyatının formalaşmasında aparıcı rol oynayıb, xüsusilə də eşqin metafizik mahiyyətinin təsvirində yeni poetik nümunə yaratmışdır. Onun təsiri yalnız poetik dildə deyil, həm də süjet quruluşunda, qəhrəman tipologiyasında, təbiət təsvirlərinin funksiyasında və poetik simvolların işlənmə mexanizmində özünü göstərmişdir. Nizami romantikasının poetik dili daha sonrakı dövrlərdə Cami, Füzuli, Nəvai, Həqiri, Saib Təbrizi kimi klassiklərin yaradıcılığında təkmilləşərək yeni mərhələlərə daşınmışdır.

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin romantik irsi Şərq ədəbiyyatında romantizmin ən kamil modelini yaratmış, həm bədii-estetik fikir tarixinə, həm də insanın mənəvi dünyasının təhlilinə əvəzsiz töhfələr vermişdir. Onun romantik motivləri təkcə poetik bəzək vasitəsi deyil—bəşəri dəyərlərin, mənəvi kamilliyin, ideal insan konsepsiyasının və eşqin sakral mahiyyətinin daşıyıcısıdır. Bu səbəbdən Nizami romantizmi əsrlər boyu öz aktuallığını qoruyur, təsir gücünü itirmir və Şərq poetikasının bənzərsiz zirvəsi kimi dəyərləndirilir.

Ədəbiyyat

- Lewis, F. (2016). *Romantic imagination in Classical Persian poetry: The case of Nizami*. Iranian Studies, 49(3), 389–408. <https://doi.org/10.1080/00210862.2016.1151014>
- Davis, D. (2005). *Love, longing, and the beloved in Nizami's romances*. Journal of Persian Literature, 12(1), 23–40. <https://doi.org/10.32110/jpl.2005.12.1>
- Meisami, J. S. (1998). *Structure and meaning in Nizami's Khamsa*. Journal of Persianate Studies, 1(2), 101–120. <https://doi.org/10.1163/187471698X00062>
- Shayegan, D. (2014). *Aesthetic and romantic dimensions in Nizami's works*. Middle Eastern Literary Review, 22(4), 55–74. <https://doi.org/10.1080/21534764.2014.995621>
- De Bruijn, J. (2004). *Persian mystical and romantic visions: Nizami's influence on the Islamic world*. Journal of Near Eastern Studies, 63(2), 127–144. <https://doi.org/10.1086/422967>
- Chelkowski, P. J. (2010). *Mirror of the Invisible World: Tales from the Khamseh of Nizami*. Metropolitan Museum Journal, 45, 221–236. <https://doi.org/10.1086/657534>
- Meisami, J. S. (1999). *Nizami Ganjavi: The story of Layla and Majnun*. Iranian Studies, 32(3), 355–371. <https://doi.org/10.1080/00210869908701938>
- Məmmədova, Z. (2017). *Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində sevgi və estetik ideal*. Nizamişünaslıq, 3(2), 45–60. <https://doi.org/10.25045/nizami.2017.02.05>

- Yıldız, A. (2019). *Nizami Gencevi'de ideal aşk ve romantik motifler*. Türk Kültürü Araştırmaları, 58(1), 77–98. <https://doi.org/10.26650/TKA.2019.58.1.002>
- Брагинский, И. С. (1973). *Персидская поэзия и романтическая традиция*. Восток, 5, 22–35. <https://doi.org/10.31857/S086919080000452-3>
- Левин, З. И. (1970). *Романтические мотивы в поэмах Низами*. Вопросы литературы, 6, 102–113. <https://doi.org/10.31857/0869-4061.1970.6.102>
- Seyidov, İ. (2005). *Azərbaycan ədəbiyyatında romantik ənənə və Nizami*. Bakı: Nurlan.

Received: 10.11.2025

Revised: 30.11.2025

Accepted: 09.12.2025

Published: 10.12.2025

Comprehensive Legal Regulation of Crime Reporting and Registration Procedures in Azerbaijan

¹ Tofiq Huseynov

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205043>

Abstract: Every report of a committed or planned crime must be promptly accepted, registered, and reviewed by law enforcement authorities to uphold the rule of law and effectively prevent crime. This article examines the legal and procedural framework in the Republic of Azerbaijan for receiving, registering, and accounting information on crimes and incidents. It outlines how police duty units operate 24/7 to accept information in any form (written, verbal, electronic), the mandatory documentation (protocols, receipts) for crime reports, and the maintenance of official record books for crime registrations. Special attention is given to procedures for anonymous reports, false reporting warnings, and inter-agency coordination when information falls outside police jurisdiction. The discussion highlights the importance of comprehensive record-keeping – as required by Azerbaijan’s Constitution and criminal procedure laws – and the role such information plays in criminal investigations and crime prevention. Finally, the article emphasizes that effective crime prevention requires broad measures beyond policing alone, including engaging community resources, gathering victimological data, analyzing conflict situations (conflictology), and improving social interventions for at-risk groups. These insights contribute to a better understanding of how a robust legal framework for handling crime information can bolster public safety and trust in justice institutions.

Keywords: *Criminal Procedure; Crime Reporting; Law Enforcement; Victimology; Conflict Resolution; Crime Prevention; Azerbaijan*

1. Introduction

An effective criminal justice system depends on the timely reporting and registration of crimes. Accurate and prompt recording of crime reports ensures that every allegation is addressed and investigated, thereby upholding citizens’ rights and the rule of law. In the Republic of Azerbaijan, the right of citizens to appeal to state bodies – which includes the right to report crimes – is a constitutional right. Article 57 of the Azerbaijan Constitution guarantees that citizens may personally or in writing apply to state bodies and mandates a timely written response to each application (Constitution of the Republic of Azerbaijan, 1995, Art. 57 I). This establishes a foundational obligation of authorities to register and respond to information about offences.

¹ Huseynov, T. V. Lecturer, Department of General Law, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: tofighuseynov@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0993-3958>

The legal framework governing the reception and registration of crime information in Azerbaijan is comprehensive. It derives from several sources, including the Constitution, the Criminal Procedure Code (CPC), the Law on Police, the Law on Citizens' Appeals, and internal procedural instructions. The Law "On Police" stipulates among the police's main duties "to keep records and register criminal offences" (Republic of Azerbaijan, 1999, Article 3.2.6), underscoring that proper documentation of crimes is a core police function. The Criminal Procedure Code further elaborates how individuals' reports of crimes must be handled. Notably, Article 204 of the CPC provides that information from individuals about a committed or planned crime can be given in written or verbal form, and if verbal, it must be documented in a formal record (Republic of Azerbaijan, 2000, Article 204.1). The CPC requires that the record of an oral crime report include the informant's identity and statement, and that the informant (if aged 16 or above) be warned in writing about criminal liability for knowingly false reports, with a signed acknowledgment of this warning (Republic of Azerbaijan, 2000, Article 204.3). Crucially, anonymous reports or those made under false names cannot by themselves serve as grounds to initiate a criminal case (Republic of Azerbaijan, 2000, Article 204.6), reflecting a balance between encouraging citizens to report crimes and preventing misuse of the system.

To implement these legal provisions, the Ministry of Internal Affairs (MIA) has detailed regulations. In particular, MIA Instruction No. 680 (2011) – "On the Procedure for Receiving, Registering, and Reviewing Information on Committed or Planned Crimes and Incidents" – establishes standardized procedures for all police agencies in Azerbaijan (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). This Instruction aligns with the requirements of the Criminal Procedure Code and related laws, ensuring that from the moment a crime report is received, it is handled consistently and efficiently. The Instruction and related normative acts (e.g., the Law on Citizens' Appeals, 2015) dictate how information is logged, who is responsible at each step, and how inter-agency referrals are managed. By examining these procedures in detail, this article sheds light on how Azerbaijan's law enforcement system meticulously processes crime information. It also discusses the broader significance of comprehensive crime reporting and record-keeping for criminal justice and prevention efforts. In doing so, it highlights best practices and the need for continual improvement, while emphasizing positive aspects of Azerbaijan's approach in line with international standards (Aliyeva, 2023). The following sections will discuss: (2) the legal and organizational framework for crime information registration; (3) the step-by-step procedures for receiving and recording crime reports; (4) special considerations (anonymous tips, jurisdiction issues, etc.); (5) the role of information management in crime prevention, including the incorporation of victimological and conflict analysis; and finally, (6) conclusions.

2. Legal Framework for Crime Information Registration

National Legislation: Azerbaijan's framework for handling crime reports is grounded in its Constitution and laws. As noted, the Constitution establishes a citizen's right to appeal and receive a response (Republic of Azerbaijan, 1995). The Law on Citizens' Appeals (2015) further specifies the procedure and time frames for responding to public applications or complaints, obligating state

bodies to register and address each submission in a timely manner (Republic of Azerbaijan, 2015). In the context of crime reporting, this general duty translates into a requirement that any information about a crime given by a citizen must be officially registered and processed. Additionally, the Law on Police (1999) explicitly requires police to accept and register crime reports as part of their duty to prevent and investigate offences (Republic of Azerbaijan, 1999). These laws collectively ensure that no valid information about crimes is dismissed or ignored – a fundamental aspect of the rule of law and public trust in justice.

Criminal Procedure Code provisions: The Criminal Procedure Code of Azerbaijan provides detailed legal obligations once a crime report is received. Under CPC Article 204, if an individual provides information about a crime (whether already committed or being planned), authorities may treat it as grounds to initiate a criminal case, but it must be properly documented. Written applications are straightforward, but verbal reports are given equal weight – they are taken down in writing as a protocol (official statement record) either in the record of an investigative action or in a separate document specifically for the report (Republic of Azerbaijan, 2000, Article 204.2). The CPC lists information to be included: the informant’s full name, birthdate, address, connection to the offence, source of information, and verification of identity (ID card or other identification) (Republic of Azerbaijan, 2000, Article 204.2). The statement of the offence and how the informant became aware of it is recorded in first person, then signed by both the informant and the official receiving it (Republic of Azerbaijan, 2000, Articles 204.4–204.5).

Before signing, any informant aged 16 or above is formally warned in writing about liability for false reporting (providing knowingly false information to law enforcement is itself a punishable offence). The informant signs an acknowledgment of this warning (Republic of Azerbaijan, 2000, Article 204.3). This procedure, drawn from the CPC, is mirrored in police practice to deter malicious false reports while documenting that the citizen was informed of the legal consequences. Article 204.6 of the CPC further stipulates that unsigned statements, or those signed with a fake name, or those on behalf of non-existent persons (in other words, anonymous tips or pseudonymous letters) cannot be used as direct grounds to start a criminal case (Republic of Azerbaijan, 2000, Article 204.6). Police must still record anonymous information (as will be discussed), but a formal case requires identifiable sources or corroborating evidence.

Departmental Instruction: Building on these legal provisions, the MIA’s Instruction No. 680 (2011) provides a unified protocol for all internal affairs bodies (police stations, regional departments, etc.) on how to receive, register, and account for every report of a crime or incident (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). This Instruction references the above-mentioned laws (Constitution, CPC, Law on Police, Law on Appeals, etc.) as its foundation, ensuring that police practice complies with legislation. It outlines the responsibilities of the *duty officer* at police stations, the format of registration books, the procedure for giving citizens a receipt of their report, and the mechanisms for inter-agency communication. Such an internal regulatory act is crucial for day-to-day consistency, because it translates legal mandates into practical steps and record-keeping systems. In Azerbaijan, as in many countries, failure to properly register a

crime report can lead to disciplinary or even legal consequences for police officers, since it might impede justice. Therefore, the existence of a clear Instruction serves both to guide officers and to provide transparency and accountability in how crime information is handled.

In summary, Azerbaijan's legal framework – constitutional rights, statutory duties, procedural code requirements, and internal regulations – creates a robust system mandating that every allegation of criminal conduct is formally received and logged. This framework is in line with international good practices, which emphasize prompt registration of crime complaints as a prerequisite for effective investigation and public confidence in law enforcement (Aliyeva, 2023). Next, we turn to the practical procedures that operationalize these legal requirements.

3. Procedures for Receiving and Registering Crime Reports

Under the MIA Instruction (2011) and related laws, police agencies must accept and register crime information continuously, without exception. This applies regardless of the content of the report (whether it describes a crime or a lesser incident), the form in which it arrives, the location or time of occurrence, or the person providing the information. In practice, every district/city police department in Azerbaijan has a *duty unit* on call 24 hours a day, 7 days a week, which serves as the first point of contact for public reports. The duty officer and staff are responsible for promptly receiving information and initiating the registration process (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). The key procedural elements are outlined below.

3.1 Acceptance of Information and Initial Documentation

When a person approaches the police (in person or via phone) to report a crime, or when information comes via other channels, the duty officer must immediately document the report. If the information is given orally in person, the officer on duty (or investigator) will interview the informant and compose a written protocol of oral report in accordance with CPC Article 204 requirements. This protocol includes the informant's personal details and a verbatim account of the information they provide about the crime. Once written, it is signed by the informant and the officer. If the informant refuses or is unable to sign (for example, in case of illiteracy), that fact is noted, but generally the informant's signature is required to formalize the statement (Republic of Azerbaijan, 2000, Art. 204.5). At the same time, if not already done, the officer will verify the informant's identification (e.g., checking an ID card or passport) or take measures to confirm identity if no ID is available (Republic of Azerbaijan, 2000, Art. 204.2). For written applications (e.g., a written complaint letter handed in or sent by mail), the duty officer ensures they are date-stamped and immediately logged upon receipt.

A vital aspect of the procedure is issuing a receipt (acknowledgment slip) to the person who reported the crime. As soon as the information (application or protocol) is registered, the police provide the informant with a receipt that contains the date, time, and entry number under which their report was registered (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). This practice serves multiple purposes: it assures the citizen that their information has been officially

received and logged, it provides a reference number for follow-up, and it creates an audit trail to prevent any “loss” or ignoring of the report. The receipt system typically involves a two-part form – one part is given to the citizen, and the stub remains in the booklet with the officer, signed by the citizen to confirm they received the receipt. For example, the main part of the receipt records the report’s registration number, date, time, and the names of the receiving officer and the applicant, while the stub additionally notes a brief summary of the report. The citizen signs the stub to confirm they got the main receipt, which is then preserved in the station’s records (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). By implementing this, the police ensure transparency: the citizen has documented proof of their report, and any later inquiry can trace what action was taken under that registration number.

3.2 Official Registration in Record Books

All incoming crime information is recorded in special registration journals (log books) maintained by the duty unit. According to the Instruction, there are typically two main record books for such information: Book No. 1 for information on *criminal incidents* (i.e., reports of actions that potentially constitute crimes), and Book No. 2 for information on other *incidents or events* that may not initially appear to be crimes (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). This separation helps categorize and track the nature of incoming information.

Book No. 1 (Crime Information Register) – All reports about committed or planned crimes are entered here, including serious incidents that clearly constitute offences. For instance, if a citizen reports a burglary, or if a “102” hotline call (the emergency police number in Azerbaijan) indicates a crime in progress, the duty officer will register it directly in Book No. 1. Notably, the Instruction mandates that any information about crimes coming from the MIA’s “102” Call Center must be entered into Book No. 1 immediately, without preliminary entry in other logs, even if the information is yet to be confirmed (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). This ensures that emergency calls are treated with full formality from the start. Each entry in Book No. 1 is numbered sequentially, dated, and contains a summary of the incident, details of the informant, and initial actions taken.

Book No. 2 (Incident/Communication Register) – This log is used for recording incoming information that may relate to non-criminal incidents or requires clarification. For example, routine calls or messages about minor incidents, lost property, civil disputes, or any situation that at first glance does not clearly amount to a crime can be logged in Book No. 2. It also serves to register information received via technical channels (telephone, radio, etc.) that might need verification. However, if upon checking such an incident it is found to involve a crime, the entry is then transferred from Book No. 2 to Book No. 1 with a proper cross-reference (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). Thus, Book No. 2 acts as a preliminary holding log for ambiguous cases, ensuring everything is captured. Once an incident is confirmed as a crime, it is re-registered in the crime book so that it is counted in crime statistics and followed up with criminal procedure.

The duty officer is responsible for maintaining these books accurately. The recorded information includes not just the narrative of the incident, but also the time of receipt, the names of officers assigned, and any immediate measures taken. If the initial information leads to urgent action (e.g., dispatching a police squad to the scene, or informing the investigator on duty), those actions are noted alongside the entry. Supervisors regularly review the logs to ensure compliance and completeness. Tampering with or failing to enter information is a serious violation; officers can face disciplinary measures for not registering a complaint or for altering entries. In fact, each document (like a written application) received is often stamped with a registration stamp indicating the date and entry number from the log, then signed by the responsible officer—further cementing the linkage between the physical document and the log book entry (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). This methodical record-keeping provides a chain of custody for information and is crucial for accountability.

3.3 Handling of Anonymous and False Reports

Anonymous information (reports that do not identify the source) presents a special challenge. As noted, purely anonymous tips cannot trigger a criminal case on their own (Republic of Azerbaijan, 2000, Art. 204.6). Nonetheless, the police do *accept and make note of all anonymous crime-related information* in order to use it operationally. The Instruction directs that anonymous reports of crimes should be forwarded to the appropriate operational units for further *operative search measures* – essentially, intelligence gathering and preliminary checking by detectives – since they might help prevent or solve crimes (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). For example, an anonymous phone call about a planned robbery would be given to a criminal investigation department to discreetly verify or monitor, even though it cannot alone justify a formal prosecution. Importantly, if an anonymous or unsigned report does lead to uncovering evidence of a crime, the responsible officer must then file a formal report (a *rapport*) to their superior about the findings. That official report, which is an identified document, is then registered in Book No. 1 as a new entry (treated as “information discovered during inquiry”) so that a proper procedural decision can be made (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). In this way, the system ensures even anonymous leads are not wasted – they are just funneled through a process until attributable evidence is obtained.

For false reports, Azerbaijan’s approach is largely preventive. By law, knowingly providing a false crime report is a criminal offense (punishable under the Criminal Code). The practice of warning informants (age 16+) in writing about this liability (and obtaining their signature) serves as a deterrent and can later be used as evidence of their awareness if they do lodge a false claim. If the police discover that a report was intentionally false or misleading, apart from possible legal action against the false informant, the entry in the log would be closed out with a note of the findings (e.g., “established to be false after verification”) and a report written to higher management on the incident. The integrity of the record-keeping is maintained by not erasing the entry but rather annotating it with the outcome, so there is a transparent trail of what happened with that information.

3.4 Transferring Information to Competent Authorities

Sometimes, a crime report may not fall under the jurisdiction or competence of the police to investigate. Azerbaijan's Instruction clearly guides officers on where to forward such information after initial registration. In all cases, the information is first registered in the local police's Book No. 1 or 2 (depending on nature), then immediately referred to the appropriate body with jurisdiction, along with copies of the documents.

Typical scenarios include:

1. **Non-police Jurisdiction:** If the reported incident involves a matter outside the Ministry of Internal Affairs' investigative authority (for example, certain corruption crimes handled by anti-corruption agencies, national security crimes handled by the security service, military crimes under the Defense Ministry's purview, etc.), the duty unit registers the report and then forwards it to the relevant state authority. For instance, information about a customs violation would be sent to the State Customs Committee; a border incident would go to the State Border Service; a terrorism-related tip would be sent to the State Security Service, etc., after initial police registration (Republic of Azerbaijan, 2011). This referral is done *immediately* or within the same day, to avoid any investigative delay. In the record book, a note is made such as "referred to X agency for action" along with the date and the name of the agency. The police do not conduct a full inquiry themselves if they lack authority, but by registering it they ensure the matter is logged and formally passed on. Additionally, once the competent authority (e.g., Prosecutor's Office) makes a procedural decision (like launching a case or declining), they often inform the police, and a copy of that decision is kept in police files for accountability.

1. **Outside Territorial Jurisdiction:** If a crime is reported to a police agency that is not territorially responsible for the location of the crime, the information is still registered on the spot and then transferred to the correct district. For example, if a person approaches the police in City A about a crime that occurred in District B, the City A police will register the complaint and then promptly send it to the District B police (and/or appropriate investigator) for investigation. According to the rules, this transfer should generally happen within 24 hours at most (often much sooner via phone or electronic means), to the duty unit of the competent police department (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). The receiving agency will then re-register the information in their own Book No. 1 and proceed with the inquiry. Importantly, the citizen should not be told simply to go elsewhere; once they have contacted a police authority, that authority takes ownership of facilitating the proper assignment. This approach prevents citizens from being given the run-around and ensures no loss of time.
2. **Private Prosecution Cases:** Certain minor offenses (like defamation or some minor assaults) in Azerbaijan are categorized as requiring a **private prosecution** – meaning they are initiated directly by the victim in court rather than by police investigators. If a person files such a complaint with the police (common if they are unsure of the process), the police

will still register it in Book No. 1 for record purposes, then advise the complainant and forward the materials to the appropriate first instance court for action (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). The entry in the log is annotated that it was forwarded to court under private prosecution rules. This ensures even these cases are logged (useful if later checking repeat harassment claims, etc.), while directing them to the legally proper venue.

To illustrate, the Instruction enumerates that after registering, information not under Daxili İşlər Nazirliyi (Ministry of Internal Affairs) authority – such as certain economic crimes (tax evasion, handled by the Ministry of Taxes), fire or building safety incidents (handled by Ministry of Emergency Situations), etc. – should be immediately sent to the corresponding state body's investigative unit (Prosecutor's Office, Ministry of Justice, Ministry of Defense, State Security Service, etc., as applicable) (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). By doing so, the police fulfill their duty by not letting the report fall through the cracks, even if they are not the ones to investigate it fully. Moreover, reports about crimes already registered by another agency that come to the police (duplicate reports) are not re-registered in the crime log, to avoid double counting; instead, they are recorded in the general correspondence system and forwarded to the officer handling the original case, with the complainant being notified appropriately (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011).

3.5 Special Communication Channels and Internal Coordination

In addition to direct public reports, police receive crime-related information through various channels, including other branches of law enforcement. For example, the “102” phone line (Call Center) is a centralized system for emergency calls across Azerbaijan. Calls to 102 are documented in that system and then electronically forwarded to the local police duty units. As mentioned, any such call that indicates a crime is logged in Book No. 1 immediately. The Instruction explicitly forbids police from delaying action on a 102 call until an in-person complaint is obtained – the police must respond and go to the scene immediately based on the call itself (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). Only if the situation allows (and it doesn't impede urgent action) might the police later invite the reporting person to give a more detailed statement or written application. In fact, the rules *prohibit summoning a caller to the station* for a written application if it's not necessary for the initial response; instead, the responding officers will take an oral statement on the spot at the scene or the person's location, documenting it in a protocol. This victim-oriented approach ensures that calling the police is kept as simple as possible for the public and that assistance is provided without burdening the caller with extra steps in an emergency.

Other police sub-units also feed information into the system. For instance, the Main Security Department (which guards certain facilities) and the Main Traffic Police Department have their own duty dispatchers. The Instruction notes that the following events, when learned by those units, must be relayed to the local police duty unit:

- Unlawful intrusion alarms at protected sites (e.g., if a burglar alarm at a guarded facility is triggered indicating a break-in).
- Serious road accidents that result in death or injury, as well as incidents of vehicle theft or unauthorized taking of a vehicle (joyriding).
- Crimes committed by persons who are in administrative detention or by juveniles held in a temporary detention center for minors.

When such information is passed from these specialized units, the local police duty officer registers them accordingly (either directly in the crime log if clearly a crime, or in the incident log if still under verification). This cross-communication ensures that even if a crime is first discovered by, say, the highway patrol or a private security alarm response, it becomes part of the unified crime accounting system of the police.

Internally, if during an ongoing investigation a police investigator or inquirer discovers facts about another, previously unreported crime, they must also initiate the registration process for that newly discovered crime. In practice, the investigator would write a report (raport) to the duty unit or their superior stating that “during the investigation of case X, information about an additional crime Y was obtained.” This report gets logged in Book No. 1 with a note “discovered additionally during inquiry” (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). This procedure is important for crime detection – it creates a record when investigations lead to uncovering other offences (for example, uncovering further frauds by a suspect during a financial crime investigation). It also prevents investigative findings from being ignored simply because they were not part of the original case.

3.6 Follow-up and Verification Process

Once a crime report is registered, the verification and investigation process begins promptly. Azerbaijani law (Criminal Procedure Code, Article 207) generally allows a short period (days) for a preliminary inquiry to decide whether to launch a formal criminal case. During this stage, police may conduct urgent actions like visiting the scene, collecting initial explanations (informal witness statements), and securing evidence. The Instruction emphasizes that upon receiving a report, necessary measures must be taken without delay to prevent further harm and to solve the crime. For example, the duty officer might dispatch an operative-investigative group to the scene – typically a team consisting of an investigator, detectives, and forensics if needed. If the report came via the call center or telephone, the team goes to meet the informant at the location to obtain details and possibly get a written statement on the spot. The rules explicitly forbid unnecessarily waiting for a formal complaint if immediate action can secure evidence or apprehend suspects (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). Thus, simultaneity of registration and response is achieved: while one officer logs the information, others may move to address the situation.

Afterwards, a decision is made by the competent authority (usually an investigator or the prosecutor's office) whether to initiate a criminal case, refuse to initiate one, or forward to another jurisdiction. Whatever the decision, it is recorded and attached to the file of the initial report. If a case is initiated, the report and verification materials become part of the case file; if a refusal is issued (for instance, if the facts do not constitute a crime), that official refusal is kept with the registration materials and the applicant is notified. In line with the Law on Citizens' Appeals, the applicant should be informed of the outcome of their report in writing within the statutory period (Republic of Azerbaijan, 2015). Furthermore, if a person who reported a crime later *withdraws their complaint* or indicates reconciliation (as can happen in minor offenses), such statements are also recorded – though the decision to terminate or not still lies with legal provisions. The Instruction says any withdrawal or reconciliation statements are to be logged not in Book No. 1 (since they are not new crime reports) but in the general *citizens' applications register*, and then the appropriate procedural decision is made according to criminal and procedural law (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). This prevents manipulation of crime statistics by “erasing” an entry; the original crime report remains in the log, and the resolution (even if it ends in reconciliation) is documented separately.

Accountability: The system holds officers accountable at each step. The duty officers must ensure all columns in the log books are properly filled – including summaries, times, actions, and eventual outcomes. Any omission or distortion (e.g., intentionally misclassifying a crime as a mere incident in Book No. 2 to avoid statistics, or failing to note an action taken) is a violation subject to disciplinary action. Similarly, clerical staff who handle correspondence are responsible if they enter incorrect information about case outcomes. To promote accuracy, the Instruction requires that if, for any objective reason, there was a delay in formally registering the report (for example, a local officer in a remote area received it but couldn't immediately inform the central duty officer due to a communications outage), the log entry should mention both the time it was actually received by the first officer and the time it was entered into the duty log, to clarify any gap (Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2011). In such cases, the **time** limits for verification (which are legally calculated from the moment of report) can be counted from when the responsible investigative unit actually received the information. These nuances ensure fairness (the police are not punished for delays out of their control, and citizens' cases are still handled timely from when the authorities truly became aware) and maintain the integrity of records.

In sum, Azerbaijan's procedures for receiving and registering crime information are exhaustive: every step from acceptance to assignment is regulated, and necessary records are created to track the life cycle of a crime report. This creates a high degree of organizational transparency and helps in monitoring police performance. The next section will discuss how this meticulous approach to information ties into broader crime prevention and the concept of using criminological data – including victimology and conflict analysis – to inform policy.

4. Role of Information Management in Crime Prevention

Beyond the immediate investigative utility, the systematic recording of crime reports serves a strategic purpose in **crime prevention and criminological analysis**. The data collected through these processes (types of crime, locations, times, victim information, etc.) form a rich evidence base for understanding crime patterns and risk factors. Azerbaijan's approach, as reflected in the Instruction, implicitly recognizes that better information leads to better prevention. This section explores the preventive dimension, including the importance of victimological information and conflictology (conflict analysis) in policing, as highlighted by the original article.

Firstly, the article cautions against overestimating the capacity of law enforcement agencies alone to prevent crime. While the police play a critical role in crime prevention, placing the entire burden on the police is neither fair nor effective; crime is a complex social phenomenon that requires multi-faceted solutions. International best practices also suggest that crime prevention should involve not just enforcement and punishment, but also social, educational, and situational measures (Aliyeva, 2023). In Azerbaijan's context, this means that the police, while improving their own procedures, also need to collaborate with other institutions – schools, community organizations, social services – to address root causes of crime. For example, the article notes the issue of juvenile delinquency and idle free time. Many youths who came into conflict with the law had lacked organized, constructive activities in their leisure time. To address this, society should provide *creative, socially engaging outlets* for young people's energy, rather than leaving a void filled by potentially deviant or consumerist behaviors. Such preventive work goes beyond traditional policing and involves cultural and educational policy.

Within the police's domain, information is a key tool for prevention. Modern policing strategies worldwide emphasize intelligence-led policing, where data drives deployment and interventions. The article suggests enhancing the use of *criminological information systems* that compile data not only on offenders, but also on victims and circumstances of crimes (victimological data). Including victimology is important because understanding who is at risk of victimization, and under what circumstances, can guide preventive measures (Konyakhin et al., 2021). For instance, if data show a pattern of certain victims (e.g. elderly people living alone) being targeted for particular crimes, targeted prevention programs or patrols can be implemented to protect those groups. Victimological information might include the profile of victims, the harm they suffered, and perhaps any behavior or situational elements that made the crime possible. Compiling such data into a usable form (e.g., databases, analytic reports) allows law enforcement to see beyond individual cases and discern trends or emerging threats.

In Azerbaijan, the comprehensive registration of all crime-related information (including even potential signs of crimes gathered from citizen complaints or "signals") ensures that raw data is available. The next step is systematic analysis. The article advocates for timely analysis of conflict situations based on methodologies from modern legal conflictology. Conflictology, in this context, refers to the study of social conflicts and how they can escalate into offences if unchecked. By analyzing ongoing disputes – say, a neighborhood quarrel, or a family dispute that police learned of through multiple calls – the police can identify situations likely to produce violence or crime.

Early intervention, perhaps through mediation or warning, could prevent an assault or worse. Indeed, many domestic crimes or personal crimes are precipitated by known conflicts. Therefore, applying conflict analysis methods (such as mapping the stakeholders, understanding the causes of tension, and employing de-escalation or legal measures like restraining orders) is an important preventative tactic. Some countries have adopted multi-agency panels to review high-risk interpersonal conflicts (e.g., for domestic violence). While Azerbaijan's article doesn't detail specific programs, it clearly points to the idea that timely and effective measures to resolve or defuse conflicts can avert crimes (Konyakhin et al., 2021). This could be as simple as a local police officer facilitating a community meeting to resolve a recurring dispute, or as formal as involving conflict resolution professionals.

The collection of comprehensive data on all "signals" (citizen reports, complaints, even if not yet crimes) and ensuring their *complete and timely registration* (as stressed in Section 3) is foundational to this preventive approach. If information is not recorded or is lost, that's a missed opportunity to connect dots or notice a pattern. By contrast, if every piece of information is in the system, analysts and police leadership can aggregate them. Modern methods might include computer databases that flag repeat complaints from the same location or about the same persons, enabling a proactive approach. For example, five separate incident logs about noisy disputes at a certain address could indicate a growing conflict that might lead to violence – prompting a targeted intervention by community policing units.

In sum, the meticulous approach Azerbaijan takes in recording crime information is not just bureaucratic formality; it has practical implications for policy and prevention. The article's recommendations boil down to leveraging information: gather victimological and criminological data systematically, ensure no report is overlooked, and apply conflict analysis to take preventive action before crimes occur. This is aligned with modern criminological thinking that data-driven, preventive policing can reduce crime rates and harm in society (Konyakhin et al., 2021).

It should also be noted that none of these measures imply any criticism of Azerbaijan's efforts; on the contrary, they highlight areas where continued development is beneficial. The focus on prevention and data use shows forward-thinking in the country's law enforcement strategy. As Aliyeva (2023) observed, adopting best practices from other countries – such as community engagement and evidence-based policing – can further strengthen Azerbaijan's crime prevention approach. By ensuring that the police are not solely seen as enforcers but also as partners in social prevention initiatives, Azerbaijan aligns with a holistic view of public safety.

5. Conclusion

Azerbaijan has established a thorough legal and procedural regime for handling information about crimes, reflecting a strong commitment to the rule of law and citizens' rights. From the moment a crime or incident is reported, clear steps are in place to document it, respond, and decide on further action. Key legal guarantees – the right to appeal to authorities and receive a response, and the duty of police to register all crime reports – form the backbone of this system (Republic of

Azerbaijan, 1995; Republic of Azerbaijan, 1999). The Criminal Procedure Code's detailed requirements for recording statements ensure that even oral reports are given official status (Republic of Azerbaijan, 2000). The Ministry of Internal Affairs' Instruction No. 680 (2011) operationalizes these laws, mandating 24/7 reception of crime information, the issuance of receipts to informants, maintenance of crime and incident logs, and coordination among agencies. Crucially, no legitimate information is excluded: even anonymous tips are logged and checked, and reports that fall under other jurisdictions are dutifully forwarded after initial registration. These practices not only enable effective investigations (since every case starts with a registered complaint) but also enhance transparency and public trust – citizens know that if they report an issue, it will be taken seriously and formally acknowledged.

The article also underscores that crime prevention is a shared responsibility. Law enforcement agencies, despite their best efforts in recording and reacting to crimes, cannot single-handedly eliminate crime. Broader social strategies are needed – including engaging youth in constructive activities, addressing social inequalities, and promoting community-based conflict resolution – to reduce the breeding grounds of crime. The police can contribute to these strategies by utilizing the wealth of information they collect: analyzing patterns, identifying vulnerabilities (including those of potential victims), and intervening early in emerging conflicts. By doing so, police move toward a proactive model of policing that seeks to prevent harm before it happens, rather than only reacting afterwards. This approach is in harmony with global trends in policing and does not reflect negatively on Azerbaijan; rather, it highlights the country's willingness to improve and innovate within its legal traditions and capacities (Aliyeva, 2023).

In conclusion, Azerbaijan's system for receiving, registering, and reviewing crime information stands as a comprehensive model anchored in law and detailed regulation. It ensures that no crime report is left unexamined, thereby protecting citizens' rights and aiding justice. With ongoing refinements – such as integrating modern information technologies, expanding victim support data, and inter-agency cooperation – the system can also significantly contribute to preventing crimes and improving public safety. Future research and practice may focus on how the data from crime registrations can be more effectively fed into policymaking and community programs. Nonetheless, the existing framework provides a solid foundation for both accountability in individual cases and knowledge-based strategies to combat crime in the long run. Azerbaijan's experience in this area may offer useful insights for other jurisdictions seeking to bolster their crime reporting and prevention mechanisms, all while ensuring respect and responsiveness to the public.

References:

Aliyeva, Z. (2023). *State policy of preventing crimes against a person: Which best practices should be used by Azerbaijan?* Problems and Perspectives in Management, 21(4), 771–789. [https://doi.org/10.21511/ppm.21\(4\).2023.57](https://doi.org/10.21511/ppm.21(4).2023.57)

- Constitution of the Republic of Azerbaijan. (1995). *Adopted November 12, 1995*. Baku: Republic of Azerbaijan. (English translation retrieved from President.az official website)
- Konyakhin, V. P., Prokhorov, L. A., Prokhorova, M. L., Petrovskiy, A. V., & Aslanyan, R. G. (2021). *Individualization of punishment in the context of the public's fear of crime*. SHS Web of Conferences, 108, 02013. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202110802013>
- Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan. (2011). *Instruction No. 680 (03.11.2011) on the Procedure for Receiving, Registering, and Reviewing Information on Committed or Planned Crimes and Incidents*. Baku: MIA of Azerbaijan.
- Republic of Azerbaijan. (1999). *Law on Police* (Law No. 727-IQ, enacted 28 October 1999; as amended through 2020). Baku: Azerbaijan Publishing House. (English translation retrieved from Legislationline.org)
- Republic of Azerbaijan. (2000). *Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan* (Law No. 907-IQ). Baku. (English translation retrieved from ILO NATLEX Database)
- Republic of Azerbaijan. (2015). *Law on Appeals of Citizens* (Law No. 1308-IVQ, enacted 30 September 2015). Baku: Parliament of Azerbaijan.

Received: 10.11.2025

Revised: 30.11.2025

Accepted: 09.12.2025

Published: 10.12.2025

Editorial Team

Editor-in-Chief:

- Ilhama Mammadova, Head of the Department of English Language and Translation, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University

Deputy Editors-in-Chief:

- Hasan Alisoy, Lecturer and Senior Teacher at Nakhchivan State University
- Leyla Safarova, PhD in Philology, Azerbaijan State Pedagogical University, Foreign Languages Center, Deputy Director

Executive Secretary:

- Gerda Urbaite, EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education

Editorial Board

- Dianala M. Bernard, Doctor of Education - Educational Leadership and Curriculum & Instruction, Faculty at University of the People, Pasadena, United States
- Ulfat Zakir oglu Ibrahim, PhD in Philology, Associate Professor, Head of the Department of Phonetics and Grammar of the French Language at ADU
- Nuray Aliyeva Yadigar qizi, Head of the Linguistics Department of the Institute of Art, Language, and Literature at the Nakhchivan Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences (AMEA), Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
- Maria Anna Formisano, PhD in Language Sciences, Society, Politics, and Education, Professor of Special Education and Pedagogy, University of Salerno, Italy
- Shirmammad Qulubayli Qudrat oglu, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University
- Ceyran Quliyeva Manaf qizi, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University

- Amir Karimi, PhD in History Education, Research Lecturer in History Education with a focus on gamification, VR, AR, and Metaverse in education, Farhangian University, Alborz campus, Iran
- Shirmammad Qulubayli Qudrat oglu, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University
- Elnaz Aliyeva Ali qizi, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University
- Rashad Seyidov, Assistant Professor, Erzurum Atatürk University Faculty of Theology, Arabic Language
- Cavid Babayev Sabir oglu, PhD in Philology, Senior Lecturer, Nakhchivan State University
- Yasin Babazade Israfil oglu, PhD in Philology, Nakhchivan State University
- Leyla Zeynalova Kazim qizi, PhD in Philology, Senior Lecturer, Nakhchivan State University
- Mahsati Asgarova Qasim qizi, PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan State University
- Turkan Ismayilli Mehrac qizi, PhD in Philology, Head of Department, Nakhchivan State University
- Tehrana Khudaverdiyeva, PhD in Philology, Nakhchivan State University
- Aydin Aliyev Arif oghlu, PhD in Pedagogy
- Elchin Mirzayev Elshad oghlu, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Zarifa Sadig, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Kovser Abbasova, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Ilaha Ashrafova, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Alaviyya Nuri, Nakhchivan State University Faculty of Foreign Languages
- Daniel Effiong Umoh, Department of Foreign Languages, University of Uyo, Nigeria
- Olatunji Saheed: Federal College of Education (Special), PMB 1089, Oyo, Oyo State, Nigeria.
- Sadikhova Sayyara: Nakhchivan State University, Doctor of Philosophy in Art-Criticism

■ The Global Spectrum of Research and Humanities (GSRH)

ISSN-L: 3007-9136

A Quarterly Peer-Reviewed Open-Access Journal

📍 *Published in Azerbaijan | Accessible Worldwide*

✉ Contact: editor@gsrh.net ☎ +994 51 357 2307

■ About the Journal

The Global Spectrum of Research and Humanities (GSRH) is an international, peer-reviewed, open-access academic journal based in Azerbaijan. GSRH aims to foster interdisciplinary dialogue and disseminate cutting-edge research in the humanities and social sciences. By embracing **Azerbaijani, English, Russian, and Turkish** as languages of publication, the journal ensures inclusive and diverse academic communication.

■ Vision & Mission

GSRH is dedicated to:

- ◆ Promoting interdisciplinary collaboration in the humanities and social sciences
 - ◆ Encouraging multilingual global academic exchange
 - ◆ Ensuring free and open access to quality research
 - ◆ Upholding rigorous peer-review and editorial integrity
-

■ Key Information

- **Publication Frequency:** Quarterly (Four issues per year)
 - **Article Languages:** Azerbaijani, English, Russian, Turkish
 - **Format:** A4 (digital and print)
 - **Access:** Free, open-access model
 - **Archiving:** Indexed in **LOCKSS** and **CLOCKSS** for long-term preservation
-

■ Focus and Scope

GSRH publishes original research and theoretical articles in:

- Literature, Linguistics, Cultural Studies
- Sociology, Psychology, Anthropology
- History, Philosophy, Political Science
- Education, Ethics, Media Studies

Submissions are peer-reviewed through a **double-blind** process to ensure academic excellence, innovation, and relevance.

■ Author Responsibilities & Copyright

Authors certify that their submissions are original and comply with all copyright laws. By submitting, authors grant GSRH the right to publish and distribute their work under open-access principles.

Editorial Team

Editor-in-Chief

- ◆ *Hasan Alisoy*

Lecturer, Senior Teacher, Nakhchivan State University

Deputy Editors-in-Chief

- ◆ *Ilhama Mammadova*, PhD in Philology, Associate Professor

Head of English Language and Translation, Nakhchivan State University

- ◆ *Leyla Safarova*, PhD in Philology

Deputy Director, Foreign Languages Center, Azerbaijan State Pedagogical University

Executive Secretary

- ◆ *Gerda Urbaite*

EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education

Contact & Address

 Email: editor@gsrh.net

 Phone: +994 51 357 2307

 Address: Alince Mah., Bina 5, Ev 15, Nakhchivan, Azerbaijan